AHLÂK DERSLERİ

Ahmed Hamdi Akseki

DİB YAYINLARI

بسم الله الرحمن الرحيم

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 01
İLMİ ESERLER - 195

Genel Koordinatör: Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Yayın Yönetmeni: Dr. Yüksel SALMAN

Yayın Koordinatörü: Yunus AKKAYA

Tashih: Sedat MEMİŞ

Grafik & Tasarım: İsa YÜCEL

Grafik Uygulama: Tavoss

Baskı : Semih Ofset
(0312) 341 40 75

Eser İnceleme Komisyonu Kararı: 11.08.2016/16

Sertifika No: 12930
ISBN 978-975-19-6566-0
2016-06-Y-0003-0001

5. Baskı, Ankara • 2016

İletişim:

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel.: (0312) 295 72 93-94
Faks: (0312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış:
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 71 53 - 295 71 56
Fax: (0312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

AHLÂK DERSLERİ

Ahmed Hamdi Akseki

DİB YAYINLARI

GİRİŞ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالتّ۪ينِ وَالزَّيْتُونِۙ ۝ وَطُورِ س۪ين۪ينَۙ ۝ وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَم۪ينِۙ ۝ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ ف۪ٓي اَحْسَنِ تَقْو۪يمٍۘ ۝ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِل۪ينَۙ ۝ اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍۜ ۝ [1]

İnsan ne garip bir hilkate maliktir? Onun hasaisini tetkik edenler için ukuli, idrak mahiyetinde hayran bırakacak harikalar görmemek efkâra dehşet veren birtakım halâta şahit olmamak kabil değildir.

Taharri-i hakîkat istidadı ile mecbul, nâmütenâhîyi idrak etmek hırsiyle meftur olan insan mahlûkât-ı sâireden mütemayiz bir mevkidedir.

Hâlik Zülcelâl insana melekiyetle hayvaniyet mertebesi arasında öyle bir mevki vermiş ki, eğer o mevkiin hakkını gereği gibi eda edecek olursa melekler hadim-i amâli, felekler kemîne-i pâye-i kemali olur. Fakat vazife-i insâniyesini îfâda kusur eder, nefs-i emmârenin tahakkümü altına girecek olursa, öyle sâfil bir derekeye düşer ki, behâimin en bayağısı bile, süfliyetin ve zilletin bu derecesinden istikrah eder.

İşte insanın nasîb-i ezelîsi budur. Hâlik hakim tâ ezelden takdir ederek şanına lâyık olacak mertebe-i kemâl ve rıf'ate teali için lâzım gelen kabiliyet ve istidadı insana vermiştir.

Maamafih Cenâb-ı Hakk'ın bir taraftan tasavvur edilebilecek merâtib-i fezâilin kâffesinin fevkine çıkabilecek ehliyet ve istidatta yarattığı insan doğru yoldan inhiraf ederse derekât-ı rezâilin en pest-ü pâyesine sukut eder. İnsanın saadeti, kendisine verilen kabiliyet ve istidat ile çalışıp kendisi için mukadder olan o mevki-i bülendi ihraz etmektir. O mertebeye vasıl olabilmek ise terbiye-i nefs ile, tehzib-i ahlâk ve kuvvâ-yı fikriyeyi i'mâl ederek onun semârât-ı nâfiasını iktitaf ile elde edilebileceğinden bütün hükemâ müttefik olduğu gibi İslâm da bunu nâtıktır.

قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۖ ۝ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَاۜ ۝ [2]

Binaenaleyh, insanı kendisi için mukadder olan gaye-i kemale isal edecek tarik dinden müstefat olan ahlâktır.

Ahlâkın menşei hakkında birçok nazariyeler serdedilmiş olduğu ma'lûmdur. Bununla beraber ahlâkın menşei hakkında sağlam bir fikir edinebilmek için nazarlarımızı beşeriyetin edvâr-i sabıkasına irca etmemiz lâzımdır.

Filhakika insan nazar-ı taharrisini âsâr-ı sâlife-i insâniyetten hangisine doğru irca ederse etsin onlarda hayır ve şer, fazîlet ve rezîlet mefhumuna dair bir şeye tesadüf edecektir. Beşer, en iptidai devirlerinde bile maddiyatın mâverâsında birtakım hakâik olduğunu anlamış ef'al ve eşya arasındaki hayır ve şerri, hüsün ve kubhu –seviye-i idraki nisbetinde– temyiz eylemiş bütün harekât ve

sekenâtına hâkim olan bir kânûn-ı ahlâkînin lüzumunu hissetmiştir. Fazîlet ve rezîlet hissi beşeriyet kadar kadimdir.

Binaenaleyh bir hakikat olarak diyebiliriz ki hayat-ı beşeriyi tanzim eden muamelâtın kavânîn-i nazîmesini insanlara ilk talim eden “din” olduğu gibi, kavânîn-i ahlâkiyyeyi ve vâcibât-ı insâniyeyi talim eden de yine dindir. Bunları beşeriyet, vahy-i İlâhî ile öğrenmiştir. Şekil ne olursa olsun, mebâdi ne kadar ileri götürülürse götürülsün her halde bunun menşei, telkin-i semavidir. Bu cihetledir ki, bazı muhakkikin-i hükemâ dinin haricinde hiçbir ahlâk tasavvur etmemektedir. Zaten her dinin, erkân-ı esâsiyyesinden birini de kavâid-i ahlâkîye teşkil etmesi ve son peygamber Hz. Muhammed Efendimiz’in (s.a.s.) “Ben ancak mekârim-i ahlâkı tamamlamak için ba’solundum.” buyurmaları da bunun delâil-i bahîresinden değil midir?

Bunun içindir ki, havâs ve avâmı hayran eden fazîletlerin edvâr-ı inkişâfı, dâimâ akide ve imânın kuvvetli olduğu zamanlara tesadüf etmiş. Bilakis kalblerde imânın gevşemeye başladığı devirlerde ise, kavâid-i ahlâkiyye de te’sîrini kaybederek rezâil ve kabâyıh cemiyyete hükümrân olmuştur. Din ile ahlâk arasındaki bu revâbit-i kaviye de isbat ediyor ki, ahlâk dinden müstefattır. Dine müstenit olmayan ahlâk hakikatte yok demektir.

Evet, kavâid-i ahlâkiyye hangi kavimde matlûp olan derece-i saadeti tekeffülden kaasır kalmış ise bu cihetteki noksanı o kavmin ukalâsı ve felâsefesi ikmale çalışmıştır. Fakat din üzerine müstenit olmayıp da sırf akla istinat eden kavâid-i ahlâkiyyenin ekseriyeti azîme-i beşeriyet için hiçbir vakit vâcibu’l-ittiba olamayacağı da bedihidir.

Ahlâkıyunu İslâmiyeye göre, ahlâk dine müstenittir. Kâide-i ahlâkîyi yalnız akıldan değil, belki aklın irşadı ile dinden istimbat ediyoruz. Esasen Dîn-i İslâm bir dîn-i ahlâktır. Dîn-i İslâm’daki hikmet-i ameliyenin muhtevi olduğu tafsilât her munsıf-i müdekkiki hayretlere ilga edecek derecede çoktur.

Dîn-i İslâm en salim, en metin bir felsefenin kabul edebileceği mebâdi-i ahlâkiyyeden hiçbirini ihmâl etmemiş; hürriyet, mes’ ûliyyet ve vazife mebdelerini en vâsi bir surette takrir eylemiştir.

Alelıtlâk ahlâkın dinden ayrı olduğunu ve bizde de ayrı olmak lâzım geldiğini iddia etmek, İslâm’ın esasını bilmemekten başka bir şeyle tefsir olunamaz.

İslâm’ın vaz eylemiş olduğu nazariyât-ı ahlâkiye tetkik edildikten sonra İslâm’a karşı böyle bir iddianın gayri varit olduğu kanaatindeyiz.

Çünkü Dîn-i İslâm: Hürriyet-i şahsiye mebdeini en kuvvetli bir surette takrir, mes’uliyet ve vazife esaslarını tesbit ve nüfûsu tezkiye eden kalbleri levs-i rezâilden azâde kılan ukûlü, ziyâ-ı hak ile tenvir eyleyen cemiyyet-i beşeriyyenin muhtaç olduğu her türlü levazımı tekeffül eden mu’tekidlerine bütün furuğu medeniyeti telakkî ile emreden bir dîn-i kemâl ve bir dîn-i fazîlettir. Her türlü hikmeti şamil, ittihada saik, muhabbet ve şefkate, ihsan ve muavenete dâî bir dîn-i âlîdir.

Binaenaleyh milletimizin ahlâk ve içtimaiyat sahasında itilâsı Ahlâk-ı Muhammedîye’yi kendisine rehber-i hareket ittihaz eylemesi ile mümkün olabilecektir. Bazı münevverlerin iddia eyledikleri dinden ayrı bir ahlâkın ukûl-i sâhibeye göre kıymeti, hattâ vücudu bile yoktur. Esasen dinden ayrı bir ahlâk,

haddizatında ahlâkın fıkdanı demektir.

Biz şuna kaniyiz ki, tek bir bid’at, bir fena fikir ve itikad ancak hurdebin-i ilim ile bakanlar tarafından görülebilecek birtakım avâmil-i muzırrenin iltihakı sayesinde büyüdükçe büyür ve bu avâmil bir kere kökleşti mi, artık milletleri bitiren emraz-ı içtimaiyyeden biri gelip o esasın üzerine yerleşir. Bugün gençlerimize telkin edilmek istenilen dinden ayrı medenî bir ahlâk fikri de işte bu bid’atlardandır. Bilerek veya bilmeyerek ortaya atılan bu fikirler, daha doğrusu bu bid’atlar, öyle içtimaî marazlara esas oluyor ki, onlar bir müddet-i muvakkate için kendisini göstermese bile, arâzı ve asârı bir nazar-ı müşahit için gizli kalamaz.

İşte “Ahlâk Dersleri”nin istihdaf eylediği gaye “Dîn-i İslâm”ın nazarî ve amelî bilcümle kavânîn-i ahlâkîyeyi cami vecâib-i insaniyyenin her nev’ini muhtevi bir “dîn-i ahlâk”, bir “dîn-i ekmel” olduğunu ve binaenaleyh İslâm’da “din”den ayrı bir ahlâkın mevzubahis olamayacağını göstermek ve bu suretle gençliği ikaz eylemektir. Bunun için evvelâ felsefenin kabul eylemiş olduğu mebâdi-i ahlâkiyye ve bunun Dîn-i İslâm’daki mevkii saniyen ahlâk-ı ameliye İslâm’ın verdiği ehemmiyet tafsil edilmiş ve en son nazariyelerin bile İslâm’ın ahlâkî düsturları karşısında çok nakıs oldukları gösterilmiştir. Çünkü nazariyat-ı felsefiye pâyesi verilen bir yığın dışı yaldızlı, efkâr-ı beşeriyyeye kapılıp da dîn-i ilâhînin hakaikinden bihaber kalmak hiç şüphe yok ki, ukalâdan geçinen münevverandan ayrılanlar için af olunur şeylerden değildir.

“Ahlâk Dersleri”nin esasını vaktiyle Mekteb-i Bahriye’nin münevver ve zeki talebesine takrir eylediğim notlar teşkil ettiği cihetle yine o şeklin, o üslûbun muhafazasını muvafık buldum. Her talebenin hattâ her okuyucunun anlayabileceği sade bir takrir tarzını muhafaza ettim.

“Ahlâk Dersleri”nin yegâne me’hazı “Kitâbullâh” ile “Sünnet-i Resûlullâh”tır. Fikirlerimiz doğrudan doğruya bu iki menba’ ile teyid olunmuş, daha doğrusu bunlardan mülhemdir.

“Ahlâk Dersleri”nin hîn-i takrîr ve tahrîrinde müracaat edilen âsâr da ayrıca gösterilmiştir. Ümid ederiz ki, “Dinî Dersler (Müslümana Büyük ilmihâl)” gibi “Ahlâk Dersleri” de gençliğin efkârı üzerinde matlûp te’sîri yapacaktır. Her halde tevfik ve hidayet yalnız Cenâb-ı Allah’tandır.

Aksekili Ahmed Hamdi

---

[1] Tîn sûresi, âyet, 1-6. Bu âyeti celile ahlâkın üssül esasıdır. İnsanın hilkatini, hâl ve şanını vesile-i saadeti neler olduğunu gayet beliğ bir surette ifade etmektedir. İnsanın şerre meyyal olduğu iddiası doğru değildir. İnsan rûhen ve bedenen en güzel, en mufaddâl ve mükerrem bir surette yaratılmış yerlerde siyadet, nâmütenâhî avalime kesb-i ittilâ edecek bir akıl ile tekrim olunmuş, şanına lâyık olacak mertebe-i kemâl-i rıf’ate taalî için lâzım gelen kabiliyet ve istidat kendisine verilmiştir.

Fıtrat-ı asliyesini muhafaza ettikçe hayır ve fazîletten inhiraf etmez. İşte لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ nazm-ı celili buraya işarettir. Fakat insan mağlûb-i hevesatı olursa muktezay-ı fıtrat kendisi için muktedir olan makama yükselmek

şöyle dursun esfel-i safilin-i hayvaniyete sukut eder ki, ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ bunu gösteriyor. İnsanın dereke-i hayvaniyete sukut etmiyerek kendisi için mukadder olan gaye-i kemâle yükselebilmesi imân ve amel-i sâlihe mütevakkıf olduğu da إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ nazm-ı celilinden müstefat olmaktadır. Dereke-i hayvaniyete sukut etmemek için şart-ı esası olan imândan maksat; hayır ile şerrin, fazîletle rezîletin beynini nefsin yakınen farık olması, bu âlem-i mevcudat üzerinde hayra razı olan, lâkin şerre razı olmayan, fazîleti isteyen, lâkin rezîleti istemeyen bir vücud-u mutlakın nigâhban bulunduğu yine o itminan ile bilmek ve enbiyâsını tasdik etmektir.

Amel-i salihe gelince: O da zevk-i selimin ve tab-ı müstakimin reddetmediği bir takım amâl-i hayriyedir ki, insanın kendi nefsine, ailesine, milletine ve bütün insanlara, elhâsıl havas ve avâma nef'i dokunan cümlesinin umur ve mesalihi ile hem ahenk bulunan amâldir. Her dîn-i sahihin mer'iyet-i ahkâmı zamanında âmir olduğu ibadât-ı sahihe de bu amâl-i salihadandır. Şu halde insanın saadeti, ahlâk-ı amelinin göstermekte olduğu vezaif-i beşeriyi hüsn-ü suretle ifâ etmek olduğu bu âyeti kerimeden müstefat olmaktadır.

[2] Şems sûresi, âyet, 9, 10.

BİRİNCİ KISIM - BİRİNCİ DERS: İLM-İ AHLÂK

Temhîd

Bu derslerimizde ahlâk mesâilini konuşacağız. Ferdî ve ictimâî vezâif-i ahlâkiyemizi tetkik edeceğiz. Fakat bundan evvel ahlâkın ne demek olduğundan, lûgat ve ıstılâh mânâlarından ve ahlâkın temellerinden bahsetmek de lâzımdır. Tabiîdir ki biz Müslümanlarca bütün vezâifin temeli "din"dir, "Vahy-i İlâhî"dir. Bilcümle vezâifimizi "kitab ve sünnet" tâyin eylemiştir. Fakat, ahlâkı "din"e istinâd ettirmeyenler, onun dinden ayrı olduğunu iddia edenler de vardır. Madde ve onun tâbi olduğu kavânîn-i fizîkiyyeden başka bir şey tanımayanlarla, maddenin fevkinde bir hakikatin vücudunu teslim edenler bu hususta elbette bir değildir. Binaenaleyh "Ahlâkın temeli ne olmalıdır?" mes'elesindeki ihtilâf-ı nazar dolayısiyle zuhur etmiş olan mesâlik-i ahlâkiyye nelerdir? Ve bunlar ne dereceye kadar mukârin-i hakîkattir. İşte evvelâ bunları, sonra da ahlâk-ı İslâmiyye'nin esaslarını tetkik ve bu mesâlikle ahlâk-ı İslâmiyye'nin istinâd eylediği esasları mukayese edeceğiz. Maamafih bu tetkik ve mukayeseden mukaddem "ahlâk" nedir ve kaç kısımdır, tebdîl-i ahlâk mümkün müdür, ilm-i ahlâk neye itlâk olunur, bunlar hakkında ufacık bir fikir edinmemiz lâzımdır.

Ahlâk'ın Târifi

Ahlâk, hulk'un cem'idir. Hulk tabîat ve seciyye demektir. Buna huy deriz. Seciyye ve huy denilen şey; insanda rüsûh bulmuş, yerleşmiş bir melekedir. Tâbir-i diğerle nefs-i insânîde hâsıl, sâbit ve sâkin olan bir melekedir ki, o meleke sebebiyle nefisten ef'âl kolayca sudûr eder; fikir ve rü'yete muhtaç olmaksızın, zihni yormaksızın, güçlük çekmeyerek sühûnetle nefisten ef'âlin sudûruna sebep olur. Binaenaleyh huy, aslı ve menşei itibariyle melekât ve kuvâ-yı bâtınadandır; melekât-ı nefsâniyyedendir.

Şimdi bunu biraz izâh etmemiz iktizâ eder: Ahlâk'ı ta'rif ederken bunun nefiste sabit ve sâkin melekât olduğunu söyledik, değil mi? Evet, öyledir. Dikkat edilirse bunda hayli incelikler vardır. İnsanın ne gibi ef'âl, etvâr ve akvâli onun mâhiyet-i ahlâkiyyesini gösterir. Ne gibileri göstermez; yani bir insanın mâhiyet-i ahlâkiyyesini tâyin eden nelerdir? Onlar burada anlaşılacaktır. Bakınız, keyfiyât-ı nefsâniyye denilen şey iki kısım: Birisi serîuzzevaldir, gayr-ı râsih ve gayr-i sâbittir; gelici geçicidir. Filhakika, insanda tabiat olmuştur, fakat sabit değildir; bir anda gelir gider. Meselâ; utanmaktan yüzü kızarmak, korkudan benzi sararmak, herhangi bir sebepten dolayı ikide birde gülmek gibi. Bunlar birçok insanlarda âdeta tabiat halini almıştır. Lâkin dediğim gibi rüsuh bulmuş, sâbit bir şey değildir. İşte bunlar gibi serîuzzevâl olan "keyfiyât-ı nefsâniyye"ye "hâl", "hâlet-i nefsâniyye" denir.

İkinci kısım keyfiyât-ı nefsâniyye ise, batîüzzevaldir, râsihtir; sâbit ve sâkindir. Sahâvet, şecâat, iffet, hayâ bu kabil keyfiyât-ı nefsâniyyedendir ki, bunlara

"meleke" denir. Bunlar da keyfiyât-ı nefsâniyeden ise de serîüzzevâl değillerdir; bunlar nefs-i insânîde yerleşmiş, kökleşmiş olan keyfiyyâttır. Onun için "hâl" değil, "meleke"dir. Demek ki "meleke" nefiste yerleşmiş, kökleşmiş olan şeylere denir. Şu halde, hulk ve ahlâk da böyle bir keyfiyet-i nefsâniyyedir. Her şahsın kendine hâs olan bir "meleke"dir; nefsânî ve fakat sabit bir keyfiyettir.

Bu meleke sayesinde her fert, kuvve-i irâdiyye ve hissiyyesini kendine mahsus bir tarzda isti'mâl eder.

Ahlâk bu demek olunca; nefiste rusuh bulmamış, meleke halini iktisâb etmemiş olan bazı hâlât, bazı ef'âl ve harekât, acaba bir insanın mahiyyet-i ahlâkiyyesini tâyin edebilir mi? Her halde edemez. İşte bu nokta mühimdir.

Bu böyle olduğu gibi, teemmül ve tefekkür ile vücûde gelen ef'âl ve hissiyat da bir insanın mahiyyet-i ahlâkiyyesini tâyin edemez. Çünkü; bunlarda rusuh yoktur, meleke değildir. Bunun içindir ki kuvve-i müfekkire bir şahsın ahlâkından ma'dûd değildir; ahlâkın tarifinde müfekkire'nin dahl-i te'sîri yoktur; böyle kabul edilmiştir. Ahlâk-ı fâzıla, ahlâk-ı necîbe, ahlâk-ı metîne, ahlâk-ı hasene tâbirlerini kullandığımız halde ahlâk-ı münevvire, ahlâk-ı âlime, ahlâk-ı hakîme tâbirlerini kullanmadığımızın sebebi de budur. Binaenaleyh ahlâk ile zekâ, ahlâk ile ilim yekdiğerinin lâzim-i gayr-ı müfârıkı değildir. Bunlar her zaman birlikte bulunmazlar. Her zeki olan, her ilmi olan mutlaka iyi huylu olmak lâzım gelmez. Zekâsı, ilmi olur da ahlâkı iyi olmaz. Nasıl ki, aksi halde redâet-i ahlâkiyyesini göstermez. Öyle ise bir insanın dehâsını, zekâsını, ilmini görüp de onun her yaptığının, her söylediğinin iyi ve hayır olacağına hüküm ve onu sâhib-i fazîlet diye kendimize rehber ittihaz eylememeliyiz. Zekâsı, dehâsı ile ma'rûf ne kadar kimseler vardır ki, ahlâk itibariyle sıfırdır. Fazîlet-i ahlâkiyye nâmına bir şey yoktur.

Zekâsı mahdûd olduğu halde ahlâkı gayet iyi insanlar da çoktur.

Ahlâk-ı Fıtriyye ve Tabîiyye

Hilkat-i beşeriyyede filasıl merkûz ve meknûz olan hasletlere ahlâk-ı fıtriyye ve tabiiyye nâmı verilir. Bu hasâil-i fıtriyye hiçbir mes'uliyetin mahall-i tatbiki değildir; bunlara ahkâm-ı şer'iyye terettüb etmez. Maamafih ahlâk-ı fıtriyye iktisâbîye mukâbil de kullanılır. Ahlâkı, umumî olarak tarif ve tavzih ettikten sonra bazı itibarla onun taksîmatına geçiyoruz. Ahlâkî olan melekât-ı nefsâniyye ve kuvâ-yi bâtıniyyeyi, bir de o melekâtın âsâr-ı hâriciyyesi olan ef'âl, etvâr ve harekât itibariyle mütâlea ederiz.

Birinci itibarla ahlâk-ı fıtriyye ve tabiiyye nâmı verilir ki, hilkat-i beşeriyyede filasıl merkûz ve meknûz olan hasais ve kuvâ demektir. Bunlar, bir çocuğun safha-i rûhunda da mevcuttur. İnsanın hâlât-ı tabiiyye ve fıtriyyesini teşkil eden bu melekât-ı nefsâniyye ve hasâil-i bâtıniyye hiçbir mes'uliyyetin mahall-i tatbîki değildir, bunlara ahkâm-ı şer'iyye terettüb etmez. Hiçbir fert kuvve-i gadabiyye ve şeheviyyesinden dolayı mes'ul değildir. Mes'uliyet bunlara mütavaatla yapmış olduğu ef'âlden dolayıdır. Aşağıda izah olunacağı üzere "Terbiye ile kabil-i ta'dîl

değildir.” denilen, işte ahlâkın bu nev’idir.

Ahlâk-ı Müktesibe

Tabiatte ülfet ile husûle gelen, muhîtin tesîrâtı ile kazanılan huylara da ahlâk-ı müktesibe nâmı verilir.

İnsanda fıtrî olan birtakım melekât-ı nefsâniyye olduğunu arzetmiştim. Bu melekât-ı nefsâniyyeyi bir de beşikten itibaren terbiye ve telkîn ve tabiatta ülfet ile husûle gelen âsâr-ı hâriciyyesi itibariyle mütalâa edelim. Bu itibarla ahlâk, ef’âl-i ihtiyâriyeden olacağı cihetle bu tesîrâttan sonra kazanılan huylara, “ahlâk-ı müktesibe” denir. Bu, esas ahlâk olan melekât-ı nefsâniyyenin te’sîrât-ı hâriciyye ile almış olduğu şekil demektir. Bunda irâde ve ihtiyârın dahil ve te’sîri vardır. Bunun için mes’ûliyyetin mahall-i tatbîkidir. Bunun üzerine ahkâm-ı şer’iyye terettüb eder.

Maamafih, bundan ahlâk-ı müktesibe ile âdâtın bir olduğu zannına düşmemelidir. Çünkü; ahlâk, keyfiyyât-ı nefsâniyyeden olan bir melekedir. Âdâd ise, hey’et-i cismâniyyeye ait bir melekedir. Harekât-ı cismâniyyenin tekerrüründen hâsıl olur. Binaenaleyh “hulk” ile “âdât” müterâdif değildir. Kavâid-i ahlâkiyye bütün benî beşere şâmil olup milliyet, kavmiyyet, mezheb ile gayr-i mütebeddil olduğu halde âdât böyle değildir. Bunun içindir ki; milel ve akvâmın birbirine uymayan, bir kavimce müstahsen olup da diğerlerine göre müstehcen görülen ahvâl, âdât kabilindendir. Bunların ilm-i ahlâk ile alâka ve münâsebetleri yoktur.

Ahlâk-ı Hasene, Ahlâk-ı Seyyie

Diğer bir itibarla ahlâkı yine ikiye ayırabiliriz: Ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı seyyie. Eğer insanın huyları, Dîn-i İslâm’ın emir ve tahsîn eylediği temâyülât-ı makbûleden ise ona ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı fâzıla, ahlâk-ı memdûha ve mehâsin-i ahlâk nâmı verilir. İslâm’ın nehiy ve takbîh eylediği fenâ tabiatlara, çirkin huylara, gayr-ı makbul temâyülâta da ahlâk-ı seyyie, ahlâk-ı redîe, ahlâk-ı makdûha, mesâvî-i ahlâk nâmı verilir.

Tebdîl-i Ahlâk Mümkün Müdür?

Ahlâkiyyûndan bazıları tebdîl-i ahlâkın gayr-ı mümkün, bir kısmı mümkün olduğuna kâil olmuşlar ve her biri kendi dâvasını ispât ile diğerini iptâle çalışmışlarsa da, her iki zümrenin fikri bir nokta-i nazara göre doğrudur. Tebdîl-i ahlâk mümkün müdür? meselesi pek mühim bir meseledir. Acaba insanın ahlâkını değiştirmesi, insanda olan fena huyları izâle ederek yerine iyilerini

ikâme yahut iyi huyların değişmesi ile onların yerine kötülerinin kâim olması mümkün müdür? Yoksa bunları tebdil ve izâle kabil değil mi?

İşte bu mes'elede ahlâkıyyûn ikiye ayrılmışlardır. Kudemâ-i ahlâkiyyûndan bir kısmı diyor ki tebdîl-i ahlâk gayr-ı mümkündür. Çünkü; bilfarz, fenâ huyların tebdîli demek insanda fıtrî olan ihtirâsât ve şehvâniyyet gibi hasâil ve kuvânın izâlesi demektir. Bu ise mümkün değildir, muhaldir. Bu, insanın eşkâl-i hâriciyyesini, insanın kaametini tağyîr etmek kadar gayr-ı mümkündür. Nasıl ki;

إِذَا سَمِعْتُمْ بِجَبَلٍ زَالَ عَنْ مَكَانِهِ فَصَدِّقُوا، وَإِذَا سَمِعْتُمْ بِرَجُلٍ زَالَ عَنْ خُلُقِهِ فَلَا تُصَدِّقُوا، فَإِنَّهُ يَصِيرُ إِلَى مَا جُبِلَ عَلَيْهِ.

-"Dağın yerinden oynadığını işittiğiniz zaman tasdik ediniz; bir insanın ahlâkını tebdil ettiğini duyarsanız tasdik etmeyiniz, inanmayınız; çünkü; o, yine mecbûl ve meftûr olduğu şeye avdet eder."[3]

Hadîs-i şerifi de tebdîl-i ahlâkın gayr-ı mümkün olduğuna büyük bir delildir.

İşte bu ve emsâli bazı ehâdîs-i şerîfe ve delâil-i mantıkiyyeye istinaden kudemâ-i ahlâkiyyûndan bir kısmı ahlâkın kâbil-i tebdîl olmadığı iddiâsını ileriye sürmüşlerdir. Fakat "tebdîl-i ahlâk mümkündür" diyenler de boş değildir. Onların da aklî ve naklî çok kuvvetli delilleri vardır. Bunlar diyorlar ki: "Ahlâk'ın kâbil-i tebdil olmadığına kâil olmak, ta'lîm ve terbiyenin, evâmir ve nevâhînin mânâsız olduğunu kabul etmek demektir. Tebdîl-i ahlâk mümkün olmasaydı, Resûl-i Ekrem Efendimiz حَسِّنُوا أَخْلَاقَكُمْ "Ahlâkınızı güzelleştiriniz.", تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللهِ "Ahlâk-ı İlâhiyye ile tahalluk ediniz." tarzında birçok emirlerde bulunur muydu? Demek ki, tebdîl-i ahlâk mümkündür...

Bize kalırsa "Tebdîl-i ahlâk mümkün değildir." diyenlerle "mümkündür" diyenlerin her ikisi de bir cihetten haklıdır.

Ahlâkın gayr-ı kâbil-i tebdîl olduğunu gösteren hadîs-i şerîf ile kâbil-i izâle olduğunu bildiren Emr-i Peygamberî arasında münâfaat da yoktur. İkisi de ayrı ayrı mânâlara mahmûldür. Bunlardan maksat başkadır. Biraz evvel ahlâkın târifini izah ederken söylemiştim ki; ahlâk asıl i'tibariyle, yani melekât-ı insâniyyeden olması itibariyle, umûr-i iztırâriyye ve tabiiyyedendir. Bu melekât, insanın fıtrat-ı zâtiye ve tabiat-ı asliyesinden olduğu cihetle elbette gayr-ı kâbil-i tebdil ve izâledir. Her insan birtakım hasâis ve melekât ile yaratılır ki, onların tebdil ve izâlesi gayr-ı mümkündür. İnsan, insan olarak kaldıkça mutlaka o melekât da bâkîdir. Çünkü; insanlığın icâbâtındandır. İnsan, bunların şekl-i inkişâfına göre iyi veyahut fenâ olur. İşte birinci hadîs-i şerîf buraya işârettir. Fakat, bu melekât-ı nefsiyyenin bir de âsâr-ı hâriciyyesi vardır. O melekât üzerine terettüb eden âsâr var. Terbiye ve ta'lîm ile telkîn ve te'sîrât-ı hâriciyye ve muhîtiyye ile o melekâtın aldığı şekil ve keyfiyet var. Birtakım avâmil ve müessirâtın te'sîri ile o melekâtın almış olduğu şekil, sonradan iktisâb olunmuş birtakım fezâil veya nekâis olacağına nazaran onlar kâbil-i tebdîldir. O esbâb ve müessirâtın zevâli ile onlar da zâil olur. Başka şekillere girer. Şu halde ahlâkın gayr-ı kâbil-i izâle olduğunu bildiren hadîs-i şerîf ile, tebdil edeceğini gösteren evâmir-i Peygamberiye arasında münafaat yoktur; bunlar birbirinin

mütemmimidir. Her iki hadîsin nâzır olduğu cihet başkadır. Zâhiren meşhûd olan tefavüt, ahlâkın tarz-ı telâkkisinden neş'et etmiştir. Fezail-i ahlâk veyahut rezâil nâmı verdiğimiz şeylerin esasları, yani onları tevlîde sebep olan hasâil ve kuvâ tab'-ı beşerde mevcuttur; meknûzdur. Ve bunlar gayr-ı kâbil-i izâledir. İnsan hayatta bulundukça kuvve-i şeheviyye ve gadabiyyeden tebrie-i nefs etmesi mümkün müdür? Tabiî değil; Fakat, ta'lîm ve terbiye ile bunları hâl-i i'tidâle ircâ etmek, bunları kuvve-i akliyye'nin taht-ı inkıyadında bulundurmak elbette mümkün ve vâki'dir.

Elhâsıl, melekât-ı nefsâniyyeden olmak itibariyle ahlâk gayr-ı kâbil-i izâledir; lâkin terbiye ve ta'lîm, i'tiyâd ve muhîd itibariyle o esaslara terettüb eden âsâr ve eşkâl kâbil-i tağyîr ve tebdîldir. Esasen izâle başka, tebdîl başkadır. Hadîs-i şerîfte de ahlâkın gayr-ı kâbil-i tebdîl olduğu değil, gayr-ı kâbil-i izâle olduğu beyân buyurulmaktadır. Öyle ise: "Tebdîl-i ahlâk mümkündür, izâle-i ahlâk gayr-ı mümkündür." deyip bu bahse hitâm verelim.

İlm-i Ahlâkın Ta'rîfi

Her şeyden bahseden bir ilim olduğu gibi, insanın seciyye ve huylarından bahseden bir ilim vardır ki, buna ilm-i ahlâk derler. Maamafih, ahlâkiyyûn, ilm-i ahlâkı muhtelif surette ta'rîf etmişlerdir. Onlardan birkaçını bervech-i âti zikredeceğim: "İlm-i ahlâk, insanı cihet-i kemâle sâik olan mebâdî ve esâsâttan bahis bir ilimdir."

Şimdi şu ta'rif üzerinde biraz tevakkuf edelim. Hiç şüphe etmeyiz ki, hilkatte abes yoktur. Her şeyin hilkatında bir gaye vardır.[4] İnsan denilen şu mecmua-i kübrâ içinde elbette bir gaye-i hilkat, bir gâye-i kemâl var.[5] İnsanın seâdeti, insanın hayât-ı hakîkiyyeye nâiliyyeti ancak ona vusûl ile kâbildir. Binaenaleyh onu ihrâza çalışmak üzerine farzdır. Yine biliriz ki; insan aynı zamanda noksana da mâruzdur. Yükselip ona galebe etmesi lâzımdır. İnsanın gâye-i kemâle vusûlü, imkân müsaid olduğu kadar fezâil iktisabında, noksanı ve gaye-i hilkatinden uzaklaşması ise rezâil-i ef'âlden birini irtikâb etmesindedir. İlm-i ahlâk, fezâil ve rezâili ve bunların menşe-i aslîsi olan hasâis ve mebâdîyi bildirmesi itibariyle bu tarif yerinde olmuş oluyor.

Aynı zamanda, her mahlûk gibi insan da gâye-i hilkatına göre hareket etmek ve kendisi için mukadder olan gâye-i kemâli ihrâz eylemek vazifesi ile mükelleftir. Bunun için fezâil ve rezâili tahkîk ve kavâid-i ahlâka tebaiyyetle hareket eylemesi îcâb eder. Şu halde ilm-i ahlâk vezâif-i beşeriyyeyi ve a'mal-i insâniyyeyi tâyin ediyor. Bâis-i seâdet olan mekârim-i ahlâk ile müstelzim-i şekâvet olan rezâil-i ahlâkı tamamiyle bildirmiş oluyor.

Bu itibarla ilm-i ahlâkı "Vazife ilmidir.", "Tahsîli saâdet fennidir.", "Meslek-i hakîki-i beşeriyyeyi ta'yîn ve irâe eden kavâid ve kavânînden bâhis bir ilm-i celîldir." diye de ta'rîf edebiliriz.

"Ef'âl ve i'tiyâdât-ı beşeriyyenin hayır ve şer, fazîlet ve rezîlet ile olan münâsebetlerini tedkîk eden bir ilimdir.", "Hayât-ı insâniyyenin intizâm-ı

ahvâlini mûcib, seâdet-i beşeriyyeyi müstelzim bulunan a'mâl ve ef'âlden bâhis bir ilimdir.", "İnsanların en esaslı hareketi olan hayırdan ve bu esasa göre uhdemize müterettip vezâifden bahseden bir ilimdir." şekillerinde ta'rif edenler olduğu gibi, "Nefs-i nâtıkanın ilm-i hıfzussıhhasıdır." tarzında da ta'rif edilmiştir. Şu ta'rifatın hepsi de bir i'tibâra göre doğrudur. Birinci ta'rif ise, diyebiliriz ki, maksadı tamamen ifade etmektedir. İmâm Gazâlî merhumun İhyâu'l-Ulûm'undaki ifâdât-ı âtiyesi ilm-i ahlâkı "Nefs-i nâtıkanın ilm-i hıfzussıhhasıdır." diye ta'rif edenlerin fikirlerine ne güzel tercüman oluyor. Müşârünileyh İhyâu'l-Ulûm'unda diyor ki: "Ahlâk-ı seyyie hayât-ı ebediyyeyi ifnâ eyleyen emrâz-ı rûhâniyyedendir. Bu cihetle ancak cesedin fevt olmasını mûrîs olan emrâz-ı cismâniyye ile aralarında pek çok fark vardır. Şu halde hayât-ı fâniyeyi izâle eden emrâz-ı cismâniyyenin indifâı için tedâvi-i edvânın kavânîni ve kavâidini zabt hususunda gösterilen i'tinâdan ziyade, hayâat-ı bâkiyyeyi ifnâ eyleyen bu emrâzın sûret-i tedâvîsi hakkındaki kavâid ve kavânînini zapta ihtimam etmek lâzımdır. Bu nevî tıbbı tahsil eylemek her sâhib-i akle umûr-ı vâcibedendir."

İlm-i Ahlâkın Mevzuu

İlm-i ahlâkın ta'rifinden sonra mevzuu da anlaşılmış oluyor. Binaenaleyh bu ilmin mevzuu: "Hasâis ve kuvâ-i beşeriyye ile insanlardan sudûr eden ef'âli ve bu kuvvetlerle ef'âl-i insâniyyenin münâsebâtını tedkîk etmektir." Şöyle de diyebiliriz: "Âdât ve muâmelât-ı efrâdın hak ve vazife, iyilik ve fenalık, fazîlet ve fezâhat fikirleri ile münâsebâtını tedkîk etmektir."

İlm-i Ahlâkın Gâyesi

Buraya kadar verilen izahat ile ilm-i ahlâkın gayesi de anlaşılmış demektir. Maamafih kısa bir ta'bîr ile diyebiliriz ki; bu ilmin gayesi: "Tahsîl-i seâdet-i beşeriyyedir."

Şimdi bir kerre düşünelim: Fezâil ile mütehallî olmak, nefsül emirde tahsîl-i seâdetin aslı değil midir? Çünkü; kavânin-i ahlâkiyye ile kendi âmâl ve ef'âli beynini tevfîk ve bunları yekdiğerine tatbîk eden bir kimse için en büyük seâdet, hattâ şuûn-u ameliyenin hepsinde ileri gitmek melekesi hasıl olmuş demektir. Zira şuûn-u hayatiyyeyi esâsât-ı ahlâkiyyeye tatbik etmeyenler için görülen seâdet, muvakkattır; buz üzerine yazı yazmak kabilindendir. Binaenaleyh hakiki seâdet, a'mâlimizi kavânîn-i ahlâkiyeye tatbîk etmektedir. Şu halde bu ilimden gaye tahsîl-i seâdet-i beşeriyedir.

Ahlâk-ı Nazarî, Ahlâk-ı Amelî

İlm-i ahlâk, nazarî ve amelî olmak üzere iki kısımdır. İlm-i ahlâk-ı nazarî, mebâdîyi ahlâkiyyeyi, yani ahlâkın temellerini ta'yîn, ef'âl-i sâdire ve temâyülât-ı rûhiyyemizin menşe' ve mastarlarını tahlîl ve bunların sûret-i sevk ve idarelerini ta'yîn eder. Ahlâk-ı amelî, ef'âlimizi tahdîd edip eşhâs ve emkineye nazaran onların iyi ve fenâ, sahih ve fâsık olanlarını bildirir. Ef'âl ve temâyülât-ı rûhiyyeyi beşeriyyeden hangilerinin müstahsen, hangilerinin müstehcen olduğunu; ferde, cemiyyet ve hükûmete, vatan ve insâniyete, Hâlika karşı olan vazifeleri gösterir. Nazarî kısmının neticeleri üzerine amelî sistemi tesis eder. Asıl maksadımız amelî kısmından bahsetmek ise de, muhtasaran ilm-i ahlâk-ı nazarîyi de gözden geçirmek lâzımdır. Binaenaleyh evvelâ ahlâkın esaslarını tedkîk edeceğiz.

BİRİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Bu kitapta vezâif-i ahlâkiyyeden bahsolunacak. Madde ve onun tâbi olduğu kanunlardan başka bir şey tanımayanlarla maddenin fevkinde bir hakikatin vücudunu teslîm ve bir Allah'a imân edenlere göre ahlâkın temelleri ve mesâlik-i ahlâkiyye tedkîk edilecek, ahlâk-ı İslâmiyye'nin esasları da îzâh olunacaktır.
2. Ahlâk, hulkun cem'idir. Hulk, huy demektir, yani nefs-i insâniyyeden sühûletle ef'âlin sudûruna sebep olan bir melekedir; insanda rusuh bulmuş, kökleşmiş bir keyfiyât-ı nefsâniyyedir.
3. Keyfiyât-ı nefsâniyyenin seriüzzevâl ve gayr-ı sabit olanına hâl, hâlet-i nefsâniyye; batîüzzevâl olanına "Meleke" nâmı verilir.
4. Nefiste rüsûh bulmamış olan bazı hâlât, bir insanın mâhiyet-i ahlâkiyyesini tâyin edemez. Teemmül ve tefekkürle vücuda gelen ef'âl ve hissiyât da böyledir. Binaenaleyh her münevver olanın ahlâklı ve fazîlet sâhibi olması lâzım gelmez.
5. Ahlâk-ı fıtriyye, hılkat-ı beşerde meknûz olup mes'uliyyetin mahall-i tatbîki olmayan hasletlerdir. Bunlara ahkâm-ı şer'iyye terettüb etmez.
6. Beşikten itibaren terbiye ve telkin ve tabiatta ülfetle husûle gelen huylara ahlâk-ı müktesibe nâmı verilir. Ahlâk-ı müktesibe, melekât-ı nefsâniyyenin te'sîrât-ı hâriciyye ile almış olduğu şekildir. Bunda iradenin te'sîri olduğu cihetle üzerine ahkâm-ı şer'iyye terettüb eder.
7. Ahlâk, keyfiyyât-ı nefsâniyyeden olan bir meleke, âdâd ise harekât-ı cismâniyyenin tekerrüründen hâsıl olan bir meleke olduğu cihetle ahlâk ile âdâd müterâdif değillerdir.
8. İnsanda hâsıl olan huylar, Dîn-i İslâm'ın emir ve tahsîn eylediği temâyülât-ı makbûleden ise ahlâk-ı hasene, değilse ahlâk-ı seyyie nâmı verilir.
9. Ahlâkiyyûndan bazıları tebdîl-i ahlâk mümkün olduğuna, bazıları da mümkün olmadığına zâhib olmuş ve her iki taraf kendi iddiasını isbât ve te'yîd için birtakım edille-i akliyye ve nakliyye serd etmişlerdir. Maamafih bu iki fikrin tevfîki mümkündür: Ahlâk, aslı itibariyle, yani melekât-ı nefsâniyyeden olması itibariyle insanın fıtrat-ı zâtiyesinden ve gayr-ı kâbil-i izâledir. Fakat, terbiye ve ta'lîm ile, telkin ve te'sîrât-ı hâriciyye ile o melekâtın aldığı şekil ve keyfiyyet kâbil-i tebdîldir. Binaenaleyh tebdîl-i ahlâkın mümkün olduğunu gösteren ehâdîs-

i şerîfe ile, izâle-i ahlâkın gayr-ı kâbil olduğuna delâlet eden hadîs-i şerîflerden her biri ayrı bir cihete nâzır ve her ikisi de birer hakikati mu'lîndir.

10. İlm-i ahlâk secâyâ-yı insâniyyeden "İnsanı cihet-i kemâle sâik olan mebâdîden bahseden bir ilimdir." tarzında ta'rif olunduğu gibi "Ef'âl ve i'tiyâdât-ı beşeriyyenin hayır ve şer, fazîlet ve rezîlet ile olan münâsebetlerini tedkîk eden bir ilimdir.", "Nefs-i nâtıkanın ilm-i hıfzıssıhhasıdır." diye ta'rîf edenler de olmuştur.

11. İlm-i ahlâkın mevzuu, hasâis ve kuvâ-yi beşeriyyeyi, âdât ve muâmelât-ı efrâdın hak ve vazife, iyilik ve kötülük, fazîlet ve rezîlet fikirleri ile olan münâsebâtını tedkîk etmektir.

12. İlm-i ahlâkın gayesi seâdet-i beşeriyyenin tahsîlidir.

13. İlm-i ahlâk, nazarî ve amelî olmak üzere iki kısımdır.

14. Ahlâk-ı nazarî, mebâdî-i ahlâkiyyeyi, ef'âl-i sâdıra ve temâyülât-ı rûhiyyemizin menşe'lerini tâ'yîn eder.

15. Ahlâk-ı amelî, ef'âl ve temâyülât-ı rûhiyyemizin sahîh ve fâsid olanlarını bildirir, vezâîf-i insâniyyemizi ta'yîn eder.

---

[3] *Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 45/491; *Camiu's-Sağir*, 1/1568.
[4] Enbiya sûresi, âyet, 16; Mü'minûn sûresi, âyet, 115.
[5] Kıyâme sûresi, âyet, 36; Zâriyât sûresi, âyet, 56.

İKİNCİ DERS: MESÂLİK-İ AHLÂKİYYE VEYAHUT EF'ÂL-İ İNSÂNİYYE'NİN SEVÂİKİ

Temhîd

Bundan evvel bir nebze anlatmıştım ki ahlâk bahsi en mühim bir bahistir. Ahlâk nedir? Ahlâkın temeli ne olmalıdır? Ahlâk ile din bir midir? Yani ahlâkın esası din midir; yoksa ahlâk ile din ayrı ayrı şeyler midir? Bu mes'eledeki ihtilâf-ı nazar, müteaddit nazariyyât-ı felsefiyyenin, muhtelif mesâlik-i ahlâkiyyenin zuhuruna sebep olmuştur.

Ahlâkı; lezzet, menfaat, hodgâmlık, diğergâmlık üzerine te'sîs edenler var. Bunlar birbirinden farklıdır. Bunlardan başka ahlâkı temâyülât veyahut hissiyât-ı kalbiyye üzerine binâ etmek isteyenler de vardır.

Maamafih ahlâkın istinâd etmesi lâzım gelen mebâdî hakkında felâsife-i kadîme ve cedîde tarafından bugüne kadar serd edilen nazariyelerin içinde en sâlim meslek mebâdî-i ahlâkiyyeyi (vazife ve mes'ûliyyet mebde'lerini) akıl üzerine te'sîs ile (hak, hayır, hasen) gibi mebâdî-i âliyyeyi gâye-i kemâl edinen nazariyyât-ı felsefiyyedir.

Ahlâkı, vazife üzerine binâ eden; kâide-i ahlâkiyyeyi sırf akıldan istinbât ile "vazife" ve "mes'ûliyyet-i vicdâniyye"yi kendilerine düstûr-ı hareket ittihaz etmek isteyen bu mesleğin, mesâlik-i felsefiyye ve ahlâkiyye içinde en sâlim ve onların hepsine fâik olduğunu aşağıda izâh edeceğim. Görüleceği veçhiyle, vazife mefhumunun ihtivâ eylediği şerâit ve husûsiyyâtı nâfiz bir nazarla tahlîl etmiş olan Alman Feylesofu Kant, hakikaten bu mesleğin ne kadar ulvî olduğunu bize göstermiştir. Fakat, mesâlik-i ahlâkiyye içinde en âlî bir meslek olan ahlâk vazifesinin yine nâtamam olduğunu bu mesleği îzâh ve tenkîd ederken anlayacağız. Çünkü Kant'ın da bunu bir temel olarak kabul etmemiş olduğu anlaşılıyor. Bu "emr-i mübrem-i vicdânî" de onun nazarında bir esas, bir temel değildir. Zira, felsefede en mühim bir inkılâb fikri vücûde getirmiş olan bu feylesof vazifeyi bir budağa teşbîh ederek ona hitâben: "Vazife! ey muazzam ve ulvî kelime! Sana lâyık olan menşe' nedir? Acaba sana lâyık olan kökü nerede bulmalı!" demiştir.

Maamafih biz Kant'ın da bir türlü bulamadığı bu kökün "vahy-i İlâhî"de

bulunabileceğini söylüyoruz. Bu kökü diken hiç şüphe yok ki; Allah'tır (cc.). Hatta vücûd-i bârîyi isbât eden delillerden biri de vicdana ekilmiş olan bu vazife köküdür. Bunu aşağıda vâzıhan isbât edebileceğimi zannediyorum. Şimdi ahlâkın temelini başka cihetlerde arayanların mesleklerinden ayrı ayrı ve pek muhtasar olarak bahsedeceğim.

Filhakika hayır hakkında verilecek izâhâtta "Ahlâkın temeli ne olmalıdır?" mes'elesindeki ihtilâf-ı nazar sebebiyle zuhûra gelen muhtelif mesâlik-i ahlâkiyye hakkında bize bir fikir verebilir. Ayrıca mesâlik-i ahlâkiyye diye bir bahis açmasak da olurdu. Çünkü "hayır" hakkındaki muhtelif tarz ve telâkkî aynı zamanda muhtelif mesâlik-i ahlâkiyye irâe etmektedir. Maamafih birer meslek-i mahsûs şeklini almış olan bu ahlâkı daha ziyade tedkik etmek ve hükmümüzü ona göre ve daha büyük bir itmi'nân ile vermek
–mes'elenin iyice tenevvür etmesi noktasından– muvafık olur fikrindeyim.

Bilcümle mesâlik-i ahlâkiyyeyi şöyle hülâsâ edebiliriz: Ahlâk-ı lezziyye, Ahlâk-ı nef'iyye, Ahlâk-ı tekâmüliyye (yani nef'iyyenin şekl-i diğeri), Ahlâk-ı ihtisâs, Ahlâk-ı vazife. Şimdi bunlar hakkında bir bir izahat verdikten sonra icâbeden noktaları tenkîd edeceğiz.

Ahlâk-ı Lezziyye (Lezzete Müstenid Ahlâk)

Bu mesleğe sâlik bulunan zümre-i ahlâkiyyûna göre ahlâkın esası, kânûn-ı ahlâkînin müstenid-i İlâhî olan mebde', lezzet ve elemdir. Ahlâkın esasını lezzette bulan zümre-i felâsife ve ahlâkiyyûna göre gaye-i hayat; seâdet-i hissiyye, yani zevktir; lezzettir. Havâssımızı okşayan, bize haz veren ve lezzet veren her şey hayır; bilâkis bize elem veren yahut elem ve zahmete illet ve sebep olan ne kadar şey varsa onlar da şerdir. Bir lezzet hasıl eden her fiil, neticesi ne olursa olsun hayırlıdır. Nâil-i seâdet olabilmek için zevk ve lezzet tevlîd eden şeyleri taleb, elem tevlîd edenleri reddetmek îcâbeder. Binaenaleyh ahlâkın esası lezzet-i âcile ve hâzıradır.

Bu Mesleğin İntikâdı

Bu mesleğin ilk vâzı'ları olan feylesofların maksatları ne olursa olsun, bilâhare bunun hemen hemen Kirvanlı Ariyesteyb'in müdâfaa etmekte olduğu en âdî ve behîmî bir şekle inkılâbettiğini görüyoruz. Binaenaleyh buna ahlâkî bir meslek ve bu mesleğe sâlik bulunanlara da zümre-i ahlâkiyyûn ıtlâkı câiz olmasa gerektir. Çünkü bu mânâca bir ahlâk-ı lezzet var demek, pek de doğru değildir. Ahlâk-ı lezzet, ta'rîfi muktezâsınca, ahlâkın fıkdânı demektir. Şöyle ki, insanlar için ahlâk taharrî-i lezzetten, gâye-i hayat lezzetten ibâret olunca insanlarla behâyim arasında bir fark olmamak îcâbederdi: Lezzet gaye-i hayat olunca her insan ezvâk-ı behîmiyyesi peşinde dolaşmayı, huzûzât-ı nefsâniyyesini te'mîn etmeyi bittabî gaye-i ahlâk sayması lâzımdır. Bu ise insanın behâyim derekesine sukut

etmesi demektir. Öyle bir telakkî şeref-i insâniyeye mugâyirdir.

Sâniyen: Bir lezzet-i âcile ve hâzıra tevlîd eden her şey mutlaka “hayır” olamaz; hâlbuki bu mesleğe göre lezzet, hayır; elem, şerdir. İnsan bunlardan başka hayır ve şer tanımaz, insan zevkini okşayan, kendisine lezzet veren şeyi nerede bulur ve ne suretle ele geçirirse, hemen alacağı cihetle bu intihâbta esas ittihaz olunacak muttarid bir kâide yoktur. Lezzet muttarid ve sâbit bir kaide tahtında olmayacağından herkesin telâkkisine göre tahavvül eder.[6]

Sâlisen: Bütün ahlâkın ve akâid-i sahîhanın inkârı demek olan bu meslek, hayatı tezlîl ve hayattan nefret etmek gibi gayr-ı kâbil-i ictinâb netâyici müeddidir. Çünkü bedbinlik, ye’s, intihâr bu mesleğin netâyic-i tabiiyyesinden ma’duddur. Bunun içindir ki vaktile bu mesleğin taraftarlarından biri olan “Ejzeyas” intihârı o kadar belâgatla medh etmiş ki bundan dolayı “Hatîb-i Mevt” ünvânını almış idi.

Râbian: Lezzet denilen şey, müteharrik ve seyyâl bir şey olduğundan bir kâide-i hayat teşkîl edemez. Çünkü bizzat lezzetle, ezvâkı takdir edebilmek için emin bir kâide yoktur. Aryesteyb’in sirkat, mukaddesâta adem-i hürmet, hatta zinâ gibi şeylerin bazı ahvalde mubah olduğunu istintâc eylemesi bunun içindir. Hulâsa bu meslek, behîmî ve şehevânî bir meslektir.

Hayatın Hedefi Taharrî-i Lezzet Değildir

İşte Aryesteyb’in müdafaa etmekte olduğu ahlâk-ı lezzet; böyle pek çok itirazı câlib olduğundan bu mesleğin taraftarlarından bazı feylesoflar, hayatın hedefi taharri-i lezzet olduğu esasını kabul etmekle beraber bunun için bir kâide-i intihâb vâz’etmek ve lezâiz meyânında bir mebde-i intihâb te’sis eylemek lüzûmunu hissetmişlerdir. Fakat ne olursa olsun mademki bu feylesoflar da esas olarak diğer hayvanât gibi insanın doğar doğmaz şehveti sevdiğini ve bunu “hayır-ı âlâ” gibi aradığını kabul ediyor ve bu şey “Ateşin hâr, karın beyaz ve balın tatlı olduğu gibi hissolunur, fakat isbât olunmaz.” diyorlar. Şu halde bu mezhebte Aryesteyb’in mezhebi gibi aynı netâyice müncer olacağında şüphe yoktur. Zaten bu intihâbda esas ittihaz edilecek olan kaide nedir?

Hulâsâ

Ahlâk-ı lezzet, bir ahlâk-ı menfaat veya daha doğrusu bir ahlâk-ı hodgâmî’dir. Bu mesleğe göre bütün fezâil, hodgâmî-i mutlaka, haseb-i nefse müncer olduğu cihetle insanı her türlü haksızlığa, hatta cinayete sevkedebilir. Böyle bir mezhebi kabul etmek, ahlâkı indî telâkkiyâta bâzîçe kılmak ve fazîlet-i hakîkiyyeyi ortadan kaldırmaktır. Binaenaleyh lezzet, ne şekilde tasavvur edilirse edilsin, ahlâkın esası olamaz. Lezzet hayır olabilir. Fakat, hayr-ı âlâ değildir ve hayır ile lezzet müterâdif addedilemez.

Ahlâk - Menfaat (Nef'iyye)

Bazı felâsife-i müteahhîrîn de ahlâkın esası "menfaat" olduğuna zâhib olmuşlardır. Filhakika bu meslekte ahlâk, lezzet demek ise de bunda aslolan, menfaatın taharrîsidir. Nef'iyye mesleğine göre her fert kendisi için elem ve lezzet olan bir şeyi herkesten iyi takdîr ettiği gibi, bu hususta yegâne hâkim-i salâhiyettâr da kendisidir. İnsanın kendisi için nâfî olan her şeyi hayır olduğu cihetle menfaat-ı şahsiyyesini te'mîne çalışmak bir vazife, fedâkârlık ise bir hatadır. Hüsn ve kubh'un hak ve bâtılın mi'yârı ancak menfaattır. Binaenaleyh bir iş bazan hak, bazan bâtıl olur. Jülsimon'un "Vazife" ünvânlı eserinde izah ettiği veçh ile bu mesleğe mensup felâsifeden bazılarına göre hayır ile müterâdif olan menfaat, ekseriyet-i azîmenin a'zam-ı seâdetidir; şahsî değil, umumîdir.

Nef'iyye'nin İntikâdı

Nef'iyye mesleğinin de lezziyyeden fazla bir kıymeti yoktur. Bir kere menfaat, alelıtlâk ahlâk için esas olamaz. Menfaatın "hayır" olabilmesi hak olması ile meşruttur, herhangi bir sûrette mal kazanmak nâfîdir; fakat sûret-i meşrûada olmadıkça "hayır" değil belki şerdir. Bir şeyin meşrû olabilmesi için yalnız şahsımıza nâfî olması kâfî değildir. Menfaatle hayrı müterâdif görmek, hayr ile şerrin müsâvî olduğunu kabul etmek demektir. Bu ise hiçbir sûrette şâyân-ı kabûl değildir. Binaenaleyh menfaat ile hayrın yekdiğerine muarız geldiği vardır.

Sâniyen: Menfaat eşhâsa, ezmân ve emkine'ye göre tahavvül edeceği cihetle insanlar arasında bir râbıta-i uhuvvet tesis edeceği yerde bilâkis onları taksîme uğraşır. Çünkü menfaat bizden ziyade bizim avarızımızdan neş'et eder. Bunun için değil midir ki, menfaati kendileri için esas hareket ittihaz etmiş olanlar arasında ciddî, samimî bir meveddet görmüyoruz.

Sâlisen: Gerek büntâmın, gerek setvâret-i meylin mesleklerine tevfîkan menfaat-i husûsiyyeden menfaat-i umûmiyyeye geçmek pek de kolay bir şey olamaz. Bu meslek, hangi kanun veya mebde' nâmına olarak hem bedîhî ve sarîh olan menfaatini birçoklarının menâfiine fedâ ettirecek? Bu iki menfaat arasında çok defa tenâzu', hatta tezat yok mudur?

Kovana nâfî olan, arıya da nâfî olur, denilebilirse de, ahlâk-ı vazifede pek mânidâr olan bu cümle-i hikemiyyenin ahlâk-ı menfaatte hiç mânâsı yoktur veyahut varsa bile bu mânâ gayr-ı kâbil-i müdâfaa bir garîbe teşkîl eder. [7]Acaba, harbde nöbet mevkîini muhafaza için, vatan muzafferiyeti için vefât eden bir nefer, menfaat-i husûsiyyesinin menfaat-i umûmiyye ile müttehid olduğunu bilâ i'tirâz kabul edebilir mi? Burada fedâ-i nefsi îcâbettiren fedâkârlıkta bir arzû-i menfaat bir hubb-i nefs bulmak kâbil midir? Gemisindeki yolcuları kurtarmak için fedâ-i nefs eden kaptan, şahsı nâmına ne gibi bir menfaat mülâhaza edebilir? Binaenaleyh menfaat-ı şahsiyye hayr için bir mebde' olamaz. Vâkıa menfaat-ı husûsiyye ile menfaat-ı umûmiyye arasında ekseriyâ bir

tevzân veya bir âhenk vardır. Fakat bu ahenk göze çarpacak derecede tehâlüf ile mestûrdur. Şu halde bir adamı sarîh ve bedîhî olan kendi menfaatını fedâ ettirmeye mecbûr edecek, menfaattan daha âlî bir kanun, bir mebde lâzım değil mi?

Menfaatın şahsî değil, ictimâî olduğuna kâil olanların, yani "hayır"ı, "hey'et-i ictimâiyyeye nâfî olan", "ekseriyetin seâdetini te'mîn eden şey" diye tarif edenlerin nazariyeleri de birçok noktalardan mûcib-i tenkiddir. Bu nazariye de hata âlûdtur. Bunda da kat'î bir düstûr yoktur. Her türlü sû-i isti'mâlâta müsaittir.

Çünkü hayır ve fazîleti "hey'et-i içtimâiyeye nâfî olan şey" diye ta'rif edenlere göre nüfûs-ı beşeriyyeyi hayır ve fazîlete sâik olan şey; hey'et-i ictimâiyyeye nâfî olan bir şeyin kendisi için de nâfî olacağı, hey'et-i ictimâiyye salâh buldukça o hey'ette kendisinin de mes'ûd olarak yaşayacağı, fesâda yüz tuttukça onun fesâdından kendisine de hisse isâbet edeceği ve bu suretle bedbaht olacağı hakkında her ferdin i'tikâd ve kanaatidir. Hâlbuki bunun ne kadar mahzurlu olduğu ednâ mülâhaza ile anlaşılır. Çünkü bu düşünceye göre hayır ve fazîletin mânâsı değişiyor. "İnsanın içinde yaşadığı hey'et-i ictimâiyyenin def'ini mülâhaza ile beraber kendi nefsine tâbî olan şeyi talebetmesi hayır ve fazîlet oluyor." Hey'et-i ictimâiyyeye nâfî olan veyahut menâfi' taâruz ettiği zaman ercah olan şeylerde efrâdın ârâsı ihtilâf etmekle fazîlet mefhûm-ı küllîsinde münderiç olan a'mâl de muhtelif olacaktır. Bunu bir misal ile izah edeyim: Bu mezhebe göre bir insanın malını sirkat yahut kendisine tevdî edilmiş olan emânet bir paraya hıyanet etmeye muktedir olan bir kimse "Sâhibinin elinde durdukça bu malın hey'et-i ictimâiyyeye nef'i olmayacağı ve fakat kendisine geçecek olursa sâhib-i malın efradından bulunduğu hey'et-i ictimâiyyeye daha ziyade menfaat temîn edileceği" i'tikâdında bulunur ve bu i'tikâdından dolayı irtikâb-ı sirkat ve hıyânet ederse bu adamın hırsızlığı veya hıyaneti bir fazîlettir. Çünkü hey'et-i içtimâiye için nâfî bir amelde bulunmuştur. (Bu mesleğin sâliklerinden biri bunu i'tiraf etmektedir.)

Elhâsıl, hayır ve fazîleti "hey'et-i ictimâiyyeye nafi olan şey "ekseriyetin âzamî seâdeti" ile ta'rîf edenlere göre: Sirkat gibi, âharın ırzına hıyanet ve zinâ gibi, hatta katl-i nüfûs gibi haddi zâtında en büyük rezîlet ve cerîme olan şeyler – hey'et-i ictimâiyyeye mazarratı olmadığı veyahud bunların her birerlerinde bir menfaat mütasavver olduğu zaman– fazîlet adâbına dahil oluyor. Fâilinin itikadına göre bunlarda hey'et-i ictimâiyyenin tâkib eylediği siyaset nokta-i nazarından bir menfaat oldukça her halde bu gibi rezâil, fezâil mevkiini ihrâz ediyor. Bazı fazîletlerde bilâkis rezâilden ma'dûd oluyor. Demek ki bu mezhebe göre hâkim, eşhâsın hevâ ve hevesatıdır.

Hey'et-i ictimâiyye için zarar değil, bilâkis –fâilin nazarında– menfaat mütasavver olur ve arada nizâ' ve husûmete müeddî bir şey de olmazsa birinin ırzına hıyanet de rezâilden ma'dûd değildir. Hey'et-i ictimâiyyenin siyâsetine muzur görünen bir şahsı katletmek de fazîlettir. Fakat bu menfaat ve mazarratlar nazar-ı kanunda değil, hep fâilin i'tikâdına göredir. Kanunen memnû olan katl-i nüfûs hey'et-i ictimâiyyenin menfaatı var itikadı ile, irtikâb olunabilir. Menfaat-ı umûmiyye ile, hey'et-i ictimâiyyenin azamî bir seâdeti ile hayra müteradif

addetmek de netice itibariyle ahlâk için bir esas değildir. Belki çok tehlikeli ve indî bir şeydir.

Bize kalırsa, hayr ile menfaatin müterâdif olduğuna kâil bulunmak binnetîce "Gaye vesîleyi meşrû kılar." diyenlerin mezhebini kabul etmekten başka şey değildir. Hâlbuki hayra vüsûl için şerri -an ilmin- mübah kılan bu mezhebin ne kadar merdûd olduğunu söylemeye hâcet yoktur. Gâyeye vüsûl için insan öldürmek, sirkat etmek, zinâ eylemek, hiç bir vakit mübah olamaz. Kanunun tahdîd ve tâyini haricinde katl-i nüfûs her vakit mezmumdur. Hayır, hayırdır; şer de şerdir. "Gâye vesîleyi meşrû kılar." diyen mezheb, her halde en şeni' ve en hatalı bir mezhebtir. Çünkü bunun muhakkak olan bir neticesi varsa o da: "Kanununun ehemmiyetten iskâtı, nizâm-ı umûmînin izâası ve bunun yerine bir anarşistliğin kâim olmasıdır." Bu fikir, taassup ve nifâkın her nev'ini mübâh kılacağı gibi, ahlâkı da tamamen altüst edecek mahiyettedir. Bu kabul edilince her türlü fenâlık, şahsın ictihâdına göre, bir fazîlet olmak üzere irtikâb olunacağında şüphe olunmamalıdır. Vazife adlı kitabında Fransız Feylesof-ı Şehîri Jülsimon bu ciheti pek güzel izah etmişlerdir. Binaenaleyh menfaat mebde-i ahlâk olamaz.

Ahlâk-ı Tekâmüliyye (Nef'înin Şekl-i Diğeri)

Nef'iyye mesleğinin bu kadar mütehavvil, bu derece mütebeddil olduğunu gören Spencer, bu mesleğe daha âlî, daha yeni bir şekil vermek istemiştir. Spencer'e göre menfaat ve a'zami-i seâdet mebdei pek ziyade mütehavvil olduğundan ahlâk için kâfi değildir.[8] Binaenaleyh bu fikirlerin yerine "ahlâkta gaye fikri, âdâtın bir gayeye tatbiki mebdei" ikâme edilmelidir.

Spencer zannedildiği gibi, kendisinin nef'iyyeye muârız değil, belki tamamiyle onun taraftârı olduğunu iddia etmekte ise de iki meslek arasında fark vardır. Maamafih netice-i tahlilde bu fikrin de ıtlâkı üzere doğru olmadığı tezâhür etmektedir. Bu fikir de rûh-ı insâniyete, insâniyyetin teâlîm-i âliyyesine o kadar uygun değildir. Acaba Spencer'in menfaat yerine ikâme etmek istediği "gaye" nedir? Bu gaye, bizim fâiliyyetimizin tekâmül-i umûmiyye, tâbir-i diğerle âdât ve i'tiyâdâtımızın tekâmül-i umûmînin lâ yenkati' icâd ve tecdîd eylediği şerâit-i mevcûdüne bil ihtiyâr bir intâk-ı ma'kûlü değil midir?

Haydi biz de, Spencerle birlikte, bir gayeye müteveccih olmaz ahlâk demektir, diyelim. Fakat bensiz olarak ve bana rağmen vukua gelen bir tekâmül nasıl olur da benim için bir mükellefiyet tevlid eder. Ve bir mânia teşkil etmez? Tekâmüle iştirâkin hayır ve benim için bir vazife olması, benim iştirak ettiğim tekâmülün benim lehimde olması ile meşruttur. Istıfâ-i tabiî, hayatta mağlûb olanlardan veya fedâ edilenlerden biri ben olmamı istilzâm ederse bu mübâreze-i hayatta nasıl icra-i fiil edebilirim? Benim mağlûbiyetim ile neticelenecek olan bir tekâmül nasıl olur da benim için bir mükellefiyet tevlid eder?

Elhâsıl nef'iyye'nin bir şekl-i diğeri demek olan tekâmüliyye nazariyesi de ahlâk için sağlam bir temel, kâfi bir mebde' göstermemiştir.[9]

Ahlâk-ı İhtisâs

Bazı feylesoflar da ahlâkın esası olmak üzere yalnız “ihtisâs-ı vicdânî”yi gösteriyorlar. Bu zümre-i felâsifeye göre bâsıra eşyâda siyâh ve beyazlığı nasıl tefrîk ediyorsa, ef’alde hayır ve şerri idrâk etmeye mahsus insanda bir hâssa-i bâtıniyye vardır. Hayır ve şerrin mi’yârı, ahlâkın temeli, bizde mevcût olan bu hâssa-i bâtıniyyedir.

Ahlâk-ı İhtisâsın Zayıf Noktaları

Filhakika diğer mesleklere nazaran bu meslekte menfaatten, hodgâmlıktan ârî bir ulviyyet görülebilir. Bunda şüphe yoktur. Diğer bir mebhaste tafsîlen arzedeceğimiz veçhile, hayır ve şerrin temyîz-i tabiîsi, her fertte vehbî olarak mevcuttur. Bizde fıtrî bir sûrette mevcud olan hiss-i vicdânî bizi hayır ve fazîlete sevk etmek ister. Fakat bu, mebde-i ahlâk olması için kâfi midir? Herhalde değildir. Çünkü böyle bir hiss-i lâhûtîyi satvet-i meftûresi ile hüsn-ü muhafaza için îcâbeden dikkat ve i’tinâ pek çoklarımızda yoktur. Hâlet-i fıtriyye ve tabiyyesini muhafaza edebilmiş olan insanlarda şüphe yok ki bu hiss-i vicdânî, miyâr-ı hayır ve şer olabilir. Fakat böyle, hâl-i fıtrîsini muhafaza edebilmiş kaç adam tasavvur edebilirsiniz? Evet ihtisâs, vicdân-ı tabiatın yetiştirdiği, yani fıtrat-ı asliyyesini muhafaza etmiş adamlarda lâ yuhtîdir. Onlar için tam mânâsiyle mi’yâr-ı hayır ve şer olabilir. Hâlbuki böyle bir adam mevcut değildir yahut pek ender olarak mevcuttur. Çünkü biz, hepimiz cem’iyyet-i beşeriyye tarafından az çok bir terbiye veya tesviye görmüş insanlarız. Bu i’tibarla biz de vehbî olarak mevcûd olan o temyîz-i fıtrîyi selâmet-i tabiiyyesinden çıkaracak esbâb ve avâmil pek çoktur: Cehâlet, huzuzât-ı şehvâniyye, infial, hevesât-ı nefsâniyye, zünûn-ı bâtıla, sû-i emsâl, muhit, tâ’lîm ve terbiye… Bunların hepsi vicdan ve ihtisas üzerinde mühim te’sîrler yapar, vicdanımızı idlâl, safvet-i fıtriyyesini ihlâl eder. İşte bunun içindir ki talâkatı ile bu mesleğe olanca şa’şaasını vermiş olan “Russo” bile bu hâssa-i bâtıniyyenin bir sâik-i İlâhî ve lâ yuhtî olduğunu söyledikten sonra “Fakat bu rehberin mevcut olması kâfi değildir. Bunu tanıyabilmek ve tâkib eylemek lâzımdır. Bu rehber her kalbe karşı ifâde-i hâl ettiği halde onu işitenler neden bu kadar az bulunuyorlar? Çünkü bize o, lisân-ı tabîatla söylüyor. Hâlbuki bu lisanı bize her şey unutturuyor.” demekle bu mesleğin zayıf noktasını pek iyi göstermiştir.

Binaenaleyh kendimizde bir şeyi icrâya veya terke meyil ve arzû duyduğumuz zaman o temâyül hayır ve şerrin temyîz-i fıtrîsi olan vicdan tarafından mı, yoksa dâl ve fâsid bir temâyül neticesi mi? Burasını tâyin ve temyîz için herhalde vicdanın fevkinde bir mizana ihtiyacımız vardır.

Filhakika aklı bu hususta bir mizan olarak gösterebiliriz. Akıl hakkı bâtıldan temyîz için bir nûrdur, bir mizandır. Fakat ahkâm-ı akliyye de sabit değildir. Müessirât-ı hâriciyye ve esbâb-ı bâtıniyyenin, zaman ve mekânın ve tecrübe ve

sinnin te'sirâtı ile aklın hata ve dalâlete düştüğünü görüyoruz.[10] Demek ki, yalnız başına ihtisâs da bir mebde-i ahlâkî değildir. Bunun fevkinde bir mebde'e ihtiyaç derkârdır. Bilâhare bu mesele hakkında daha ziyade îzâhât verilecektir.

İKİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Ahlâkın esasında veyahut hayır hakkındaki ihtilâf-ı nazar, muhtelif mesâlik-i ahlâkiyyenin zuhuruna sebep olmuştur.
2. Ahlâkı; lezzet, menfaat, hodgâmlık, diğergâmlık ve hissiyât-ı kalbiyye üzerine te'sîs etmek isteyenler varsa da felâsife-i kadîme ve cedîde tarafından bugüne kadar serd edilen nazariyelerin en sâlimi, ahlâkı; vazife üzerine te'sîs edenlerin nazariyeleridir.
3. Ahlâk-ı lezziyye sâliklerine göre kânûn-i ahlâkînin müstenîd-i İlâhî olan mebde', lezzet ve elemdir. Gaye-i hayat, seâdet-i hissiyyedir.
4. Ahlâk-ı lezzet, hakikatte ahlâkın fikdânı demektir. Çünkü insanlar için ahlâk, taharrî-i lezzetten ibaret olunca insanların behâimden farkı kalmaz. Aynı zamanda lezzet muttarid ve sâbit bir kâide tahtında olmayacağı cihetle herkesin telâkkisine göre tahavvül edeceğinden bunu intihâb etmek hususunda muttarid bir kâide yoktur.
5. Bu meslek hayatı tezlîl ve hayattan nefret etmek gibi gayr-ı kâbil-i ictinâb netâyici müeddîdir.
6. Lezziyye mesleğine göre bütün fezâil, hodgâmi-i mutlaka, hubb-i nefse müncer olduğu cihetle bu meslek insanı her türlü haksızlığa, hatta cinayete sevk edebilir.
7. Nef'iyye mesleğine sâlik olanlara göre hayır, insanın kendisi veyahut ekseriyet için nâfî olan şeydir. Şer de bunun aksidir. Bunlara göre hüsn ve kubuh'un, hak ve bâtılın mi'yârı ancak menfaattır.
8. Maamafih bu da doğru değildir. Çünkü menfaatin hayır olabilmesi, hak olması ile meşruttur. Bize nafi olan bir şey, aynı zamanda hayır olmak lâzım gelmez. Bir şeyin hayır olabilmesi için şahsımıza nâfî olması kâfî değildir. Nâfî olmakla beraber meşrû olması da lâzımdır. Binaenaleyh menfaatla hayır müterâdif değildir.
9. Menfaat, eşhâs ve ezmâna göre tahavvül edeceğinden insanları birleştireceği yerde taksîme uğratır. Menfaatı esas ittihaz edenler arasında ciddî meveddet olmaması da bundandır.
10. Menfaat-i husûsiyyeden menfaat-ı umûmiyyeye geçmek de kolay bir şey değildir. Bu iki menfaat arasında çok def'a tenâzu' ve tezad vardır.
11. Hayrı "hey'et-i ictimâiyyeye nâfî olan şey ile" tefsîr edenlerin fikirleri de doğru değildir. Bu da hadd-i zâtında rezâilden ma'dûd olan birçok şeylerin rezâil meyanına girmesine bâdî olur. Bu telâkkiye göre sirkat ve zinâ bâzı ahvalde mübah sayılmak icâbeder.
12. Hayır ile menfaatın müterâdif olduğuna kail bulunmak, binnetîce "Gaye vesîleyi meşrû kılar." diyenlerin mezhebini kabul etmektir.

13. Tekâmüliye mezhebi sâlikleri menfaat yerine “gaye”yi ikâme etmek istemişlerse de bu da doğru değildir. Çünkü bu gaye kabiliyetimizin tekâmül-i umûmîyye bil ihtiyâr bir intibâk-ı ma’kulü demektir. Bu ise birçok noktalardan gayr-ı mümkün görünmektedir.

14. Ahlâkın esası olmak üzere yalnız ihtisâs-ı vicdânîyi göstermek de muvafık değildir. Çünkü bu, bir hiss-i lâhûtîdir. Fakat bu hiss-i lâhûtînin her şeyi anlayabilmesi için hâlet-i fıtriyye ve tabiiyyesini muhafaza edebilmiş olması lâzımdır. Böyle olmadıkça bu his, herkes için mi’yâr-ı hayır ve şer olamaz.

15. Elhâsıl ihtisâs bir mebde-i ahlâkî olamayacağı cihetle bunun fevkinde bir mebdee ihtiyaç vardır.

---

[6] Kırvan’lı Aryesteyb: “Hakîm olan kimse lezâiz, yani ezvâkı arasında hürriyet-i dahiliyyesini muhafaza etmeli ve bu lezzete sâhib olmalı ve mahkûm olmalıdır.” diyerek bu fikdân-ı kâideyi bir çâre tasavvur etmiş idi. Fakat bu sûret-i tâ’dîl pek vehmî bir şeydir. Çünkü bizzat lezzette, ezvâkı takdîr edebilmek için emin bir kâide yoktur. İşte bundan dolayıdır ki: Aryesteyb sırkatın, mukaddesâta adem-i haremin, hatta zinânın bazı ahvâlde mübah olduğunu istintâc eylemiştir.

[7] Felsefe-i Ahâkiyye.

[8] Filhakika azam-i seâdet denilen mebde’, telâkkiye göre değişmektedir. Ezmine’nin, emkine’nin ve emzice’nin bunda pek büyük tesiri vardır. Bunların ihtilâf etmesi ile her sınıf-ı içtimâi ve hatta her fert arasında bu mebde’ hakkında muhtelif fikirler husûle gelmiştir. Muhtelif zamanlarda, muhtelif mekânlarda ve muhtelif mizaçta yaşamış olan insanların seâdet hakkındaki fikirleri hiç de bir değildir. Bir sınıfa göre seâdet telâkkî edilen, yahut fazîlet addedilen bir şey, diğer sınıflara göre aksine haml olunmaktadır, İşte bunun içindir ki Spencer, azamî-i seâdet mebdeinin ahlâk için kâfi bir meslek olmadığına kâildir ki, pek doğrudur.

[9] Tekâmüliyye reisi olan Spencer’in nokta-i nazarına göre seâdeti tevlîd veya felâketi intâc etmeye bizzaruriyye sâî olan suver-i fâiliyyetin nelerden ibâret oldukları kavânîn ve şerâit-i mevcûdâttan istihrâç olunmak iktizâ eder. İlm-i ahlâkın bir vazife olarak meydana koyacağı bu netâic, bizim âdâtımız için kânun hükmüne geçecek ve biz de buna inkiyâda mecbur olacağız.

Filhakika yukarıda da söylediğimiz veçhiyle, tekâmülü inkâr etmek mümkün değildir. İleri gitmek için tekâmül kanunlarını mutlaka nazar-ı dikkate almak iktizâ eder. Şerâyi’de bile bu tekâmülü görmekteyiz. Fakat her halde tekâmüle inkiyâd mutlak değildir. Esasen her şeyi izah eder gibi görünen bu nazariyyenin bizzât kendisi muhtâc-ı îzâhtır.

[10] J.J. Russo, “Vicdan vicdan! Ey sâik-i İlâhî! Ey nedd-i ezelî ve semâvî! Ey câhil, fakat zekî ve hür mahlûkların herber-i emîni; Hayır ve şerrin hâkim-i lâyuhtisi…” diye feryâd eylediği zaman fesâhat ve belâgatını sû-i isti’mâl etmiş ve âdetâ bununla sermest olmuştur. Çünkü vicdan hayvandaki sevk-i tabiî gibi bize bir sûret-i lâ yuhtiyanede rehber olan bir sâik değildir. Belki tabiat-ı insâniyyeyi ve haysiyyet ve şerefimizi takdir eden bizzat akıldır. Akıl ise birçok sa’y ve ikdâm ve mütemâdi bir tecrübeden sonradır ki bir hâkim-i lâ yuhtî olabilir. Çünkü aklın bir insana i’tâ edeceği evâmir hiçbir yerde mestûr değildir. (*Felsefe-i İlmiyye*)

ÜÇÜNCÜ DERS: AHLÂK-I VAZÎFE

Temhîd

Mesâlik-i ahlâkiyye içinde en mükemmel ve ulvî olan meslek, en sâlim nazariyyât-ı ahlâkiyye, ahlâkın esasını, "vazife"de, tâbir-i diğerle mükellefiyyet-i vicdâniyyede bulan ve vazife mebdeini yalnız akıl üzerine tesis eden akliyyûn mesleğidir. Bunu en mükemmel tefsir eden, bunun en büyük mümessili de Kant'dır.

Ahlâk-ı vazifeyi daha iyi anlayabilmek için Kant'ın mesleği hakkında biraz izâhat vermek îcâbeder.

İnsanda bir irâdet, bir kudret, bir ihtiyar kabul eden bu feylesof akıl üzerine müstenid bir vazife ve mes'ûliyyet mebdeini kabul ediyor. Vazifeye itikad, kanuna itikadı müstelzim olacağı cihetle vazife itikadı üzerine müesses bir kanun ahlâkı var, icrâat-ı beşeriyye kanunsuz değildir, diyordu. Fakat, irâde-i beşeriyyeye itikad ile bu iradenin haricinden gelecek bir vazife ve kanuna itikad arasında tenâkuz vardır. Evâmir-i ahlâkiyye irâdenin haricinde olarak teklîf edilecek olan bir şer' (kânûn-i mevzu') ile kabil-i tevfîk değildir. İddiasında bulunan Kant vazifeyi vicdanı tecâvüz etmeyecek olan bir esasa istinâd ettiriyor. "Aklın tâbî olacağı bu kanun, kavânîn-i tabiiyye ve mevzuaya benzemez. Bu kanunu, akıl ameli kendinden bulup keşfeder ve kendisini her türlü harekât ve icraatında onunla mükellef tutar ve muvazzaf bilir. Akl-ı amelî kendi kanununu bizzât vaz' ediyor. Bununla beraber onu hâriçte değil kendi fıtratında keşfediyor ve sonra ona tamamiyle itaat etmek sûretiyle vazifesini hüsn-ü îfâ etmiş oluyor. İşte hem insanın bir vazife ve kanun ile muvazzaf ve mukayyed olması, hem de mürîd ve muhtâr olması bundandır. Filhakika bir kanuna ittıbâ ediyor, fakat onun vâzıı ve menşei yine kendisidir. Herkes için zarurî ve mecbûrî bir kânûn-i ahlâkî olmakla beraber yine her insan kendi ef'âlinden mes'uldür." diyordu.

Binaenaleyh; Kant'ın irâdeti, şurût ve muhît-i hâricî ile müştehiyât-ı nefsâniyeye karşı azâde ise de her istediğini keyfî olarak icrâ eder bir kudrette değildir. Belki kendi kanunu ile mukayyettir.

Aklın Emirleri

Kant'a göre aklın iki türlü emri vardır. Bu emirlerin bazıları meşrût, bazıları gayr-ı meşruttur. Ve bir emriyye-i kat'iyyedir; bilâ kayd ve şart bir emirdir. İşte kânûn-i ahlâkî bu emriyye-i kat'iyye ve gayr-ı meşrûtadır. Meselâ "Eğer sıhhat istersen i'tidâlden ayrılma, perhizkâr ol." emri bir emriyye-i şartiyyedir. Evvelâ bir gayeyi tazammun ediyor, ba'dehû filân vasıtanın o gaye için lâzım olduğunu bildiriyor, bu bir emr-i meşruttur. Ben istediğim zamanda gayetten ferâgatla, (ona isâl edecek olan) vasıtadan âzâde kalabilirim. Burada ancak bir emr-i şartî vardır. İşte menfaatten istinbât edilmiş ve menfaate müstenid bulunmuş olan emirlerin hepsi böyledir. İnsan meşruttan fariğ olunca şarta tevessülden vâreste kalır, bu yoldaki emirlerin hiç birisi mutlak değildir. Bir kıymet-i mutlakayı hâiz değildir. Hiç biri hakiki bir ahlâk üzerine te'sîs edilmemiştir. Hâlbuki vazife böyle değildir. Vazife kelimesi gayet istenirse vasıtayı istemek lüzûmunu göstermez. Belki bizzât gayetin arzu edilmesi hakkındaki lüzûm-ı mutlakı gösterir. Meselâ: Sen kendi hürriyetine, başkalarının vekâr ve haysiyyetine riâyete mecbursun. Bu riâyet yalnız senin filân veya filân şeyi arzu ettiğinden münbeis olmayıp hürriyetin, haysiyet-i insâniyyenin nefsül emirde gayet kıymetli olmasından dolayı mutlak ve gayr-ı meşruttur. Vazife bir kıymet-i mutlakayı hâiz olduğu cihetle başka bir şey için vasıta olmayıp gayeti yine kendisinden ibâret bulunan bir şeydir.

İrâde-i Muhtâre ve Müteakkile'nin Haiz Olduğu Kıymet

Şimdi Kant'a göre yegâne kıymet-i mutlakayı hâiz olan, binaenaleyh bizce gayet olması lâzım gelen bir şey varsa o da "İrâde-i muhtâre ve müteakkile, hüsnü irâde, tâbir-i diğerle insan; alelumûm her bir akıl sâhibi mahlûk, bizzat bir gaye olarak mevcuttur, şahs-ı insanî, filân veya filân iradenin isti'mâli keyfisi için bir vasıta değil, belki gerek kendisine, gerek diğerlerine ait olan a'mâlin kâffesinde dâimâ bir gaye gibi telakkî edilmelidir. Şeref ve vekâr-ı insânînin nâmütenâhî bir kıymeti olduğu cihetle gerek kendisinde gerek başkalarında buna riayet etmek bir vazife-i mutlakadır." Demek ki Kant'a göre muhtar ve müteakkil olan irade bir kıymet-i mutlakayı hâiz bulunduğu cihetle kânûn-i ahlâkın mevzuu da bu oluyor: "Muhtar ve müteakkil olmayı arzû etmelisin." İşte kânûn-i ahlâkî!

İrâde-i Muhtârenin Vasf-ı Mümeyyizinden İstinbât Olunan Dersler

Kant, irâde-i muhtâre'nin vasf-ı mümeyyiz-i mutlakından olan düstûr-ı âtî-yi

istinbât ediyor: “Bir vecih ile hareket etmelisin ki insaniyete gerek kendi şahsında, gerek diğerinin şahsında dâimâ bir gaye gibi muâmele etmiş olasın ve hiçbir zaman insanı bir vesîle gibi kullanmış olmayasın!”

Diğer insanlar da, şüphe yok ki, bizim gibi bir irâde-i muhtâre ve müteakkileyi hâizdirler. Şu halde onların da bizim için bir vasıta değil, bir gayet olmaları iktizâ eder. “Kabiliyyet-i ahlâkiyyenin tek husulüne çalıştığı mefkûre onu teşkil edenlerin her ferdi diğeri için bir gayet olan bir irâdât-ı muhtâre ve müteakkile ma’şeridir. İrâdeler bu suretle yekdiğerine gayet nazarı ile bakarak tamamiyle muhtar, tamamiyle müttehid bir medeniyyeyi vücude getireceklerdir. İrâdenin diğer irâdeler için bizzat bir gaye olmasından Kant, vazifenin ikinci bir düstûrunu istinbâd ediyor: “Bir veçhile icrâ-yı amel et ki irâden kendini kavâid-i a’mâliyle kavânîn vaaz ve telkîn eder gibi telâkki etsin.”

İrâde-i Muhtâre, Fiilin Kânûn-i Ahlâkîye Muvafık Olduğunu Nasıl Anlayacak?

Kant’a göre irâde-i muhtâre kavâid-i a’mâlinin “kâbiliyyet-i ahlâkiyye”nin husulüne çalıştığı mefkûreye muvafık, yahut muhalif olduğunu anlayabilmesi için bir çâre vardır: “Fiilinin kâffe-i irâdât-ı muhtâre ve müteakkile için bir kânûn-i umûmî suretinde ikâme edilip edilmeyeceğine nazar.” Eğer ikame edilebilirse muvafık, edilemezse değil. Acaba, başka biri tarafından emânet sûretiyle tevdî edilmiş olan şeylere mevdû-ı ileyhin tasarrufu irâdâtı muhtâre ve müteakkilenin kâffesi için kanun suretinde vaz’ edilebilir mi? Tabiî edilemez. Çünkü böyle bir kanun bir taraftan emânâtın imkân-ı te’sîsini iddiâ ettiği halde diğer taraftan onu gayr-ı mümkin kılacak, hiç bir kimse diğer bir kimseye emânet tevdî etmeyecektir. Öyle ise “hîle” kâide olarak vaz’ edilemez. Bu kâide diğer kimselerin kendisini taklîd etmeyecekleri ümîdi ile hodgâm bir kimse tarafından kendi menfaatine olarak tecvîz edilen bir muâmele-i istisnâiyyedir. İşte haksızlık bu alâmetle bilinir. Binaenaleyh ef’âlimiz doğru olmak için eşhâs-ı muhtâre medeniyyesinde kâbil-i tatbîk olan bir kanunun umûmiyyet ve şümûl-i küllîsini hâiz olmalıdır. Kant, bundan vazifenin düstûr’-ı âtîdeki üçüncü tefsirini çıkarıyor: “O suretle hareket et ki fiilinin illet-i mûcibesi bir kânûn-i küllî suretinde vaz’ ve tesis edilebilsin. Kâide-i amelin herkes için bir kâide-i umûmiyye olsun.” Elhasıl görülüyor ki Kant’ın ahlâkı şu: “Sen hem kendi muhtariyetine, hem muhtariyet-i gayr’a riâyetkâr ol.” düstûruna müntehî oluyor. Zira hakiki bir kıymeti hâiz ve gayeti zâtında mündemiç bulunan ancak muhtâriyyettir. Diğer şeyler vasıtadan başka bir şey değildir. Tâbir-i diğerle şahsı insanî gerek kendi nefsimizde, gerek başkalarından hürmet-i mutlaka mevzuu olmalıdır.

Kant Vazifeyi Niçin Akıl Üzerine Te’sîs Ediyor?

İşte Kant, insanı mürîd ve muhtâr ve sâhib-i akıl bir mahlûk addettiği cihetle hâriçten teklîf edilecek olan şer’ ve kanun ile mükellef olmasını mürîd ve muhtar olması ile kabil-i tevfîk bulmamış ve bunun için akl-ı amelînin tâbî olacağı kanunlar yine kendi kanunları olmak îcâbettiğini iddiâ ve vazifeyi akıl üzerine te’sîs eylemiştir. İnsanın vazifeye münkâd olması ile muhtar olması beynindeki tenâkuzun ref’ edilebilmesi için kânûn-i ahlâkînin müştehiyyâttan ve te’sirât-ı muhîtiyye ve şurût-ı harîcîden âzâde olması lâzım ve nefsül emirde de böyledir. Elhâsıl ahlâkı, vazife mebde’ine binâ ediyor, vazife de insanın kendisinde mündemiç bir kanundur. Bunun vâzı’ ve menşei akıldır.

Ahlâkı, vazife mebdeine binâ eden Kant, vazifeyi hayır ile değil kanun ile izah ediyordu. Binaenaleyh vazife, vücûde getirilecek bir kemâlden dolayı değil, emrî olduğundan dolayı vâcibül îfâdır. Bir fiil hayırlı olduğu için emredilmiş değil, belki emredildiği için hayırlıdır. Hiçbir zaman “Bu hayırlıdır, binaenaleyh bu işi yapmalıyım.” dememeli; fakat “Bu bana emrolunmuştur, binâenaleyh hayırlıdır.” demelidir. Şu halde emre emrolunduğu için itaat, “hayır”dır; kanun suretiyle, yani her türlü sâik menfaat ve ihtisâstan mücerred olarak yalnız sıfat-ı kânûniyye ve emriyyesi itibariyle vâcibül îfâdır. Yoksa maddesi ile, yani bizi icrâsı ile mükellef kıldığı hayır ile değil! Binaenaleyh vazife, kânûn-i ahlâkî bir emriyye-i kat’iyyedir; bilâ kayıt ve şart bir emirdir. Şimdi de izah edildiği üzere bizim icrâ eylediğimiz amelin kâide-i hikmetini, yani yapmış olduğumuz bir işte takibettiğimiz kâide-i hikmeti bilcümle zevil ukûle mahsus bir kâide-i umûmiyye olarak ikame edebilmemiz imkânîdir. Eğer hareketimiz, bilcümle zevil ukûle mahsus bir kâide-i umûmiyye olabilecek bir tarzda ise, kânûn-i ahlâkîye muvafık bir surette hareket ediyoruz, demektir ki, Kant’ın bunu ne suretle ifâde ettiğini gördük.

Bu Mesleğin İntikâd Edilecek Noktaları

Kant’ın müdafaa etmekte olduğu ahlâk-ı vazife, evvelce de söylediğim veçhile, saf ve ulvî bir meslek ahlâkıdır. Bunun içindir ki, biz bu mesleği en salim nazariyyât-ı felsefiyyenin kabul edebileceği bir meslek olmak üzere göstermiş ve mukayesemizi de dâimâ bu mesleğe göre yapacağımızı söylemiştik. Filhakika böyledir. Her türlü hislerden mücerred olarak emre sırf emir olduğu için inkiyâd etmek kadar ulvî bir ahlâk tasavvur edilemez. Bununla beraber bu mesleğin de nâ tamam olduğunu görmemek kabil değildir. Birçok noktalardan şiddetli bir sûrette tenkîd olunmaktadır, şöyle ki:

1. Vazifenin Menşe-i Hakîkisi

Kant’ın iddiâsına göre ahlâkın temeli vazifedir. Vazife mebdei de akıl üzerine müsteniddir. Fakat tedkîk edildikte görülür ki, vazife akıl üzerine te’sîs edilmekle ona mahsus olan menşe’ bulunmuş olmuyor! Nasıl ki bizzat Kant da –yukarıda

görüldüğü üzere– vazifeyi bir budağa teşbîh ettikten sonra şöyle diyordu: “Vazife, muazzam ve ulvî kelime! Sana lâyık olan menşe’ nedir? Acaba sana lâyık olan kökü nerede bulmalı?” Şu halde esas yine sağlam değil. Bu mezhebe göre de vazifenin menşei bulunamamıştır.

2. Ahlâkı Yalnız ve Yalnız Kanun Mefhumu Üzerine Tesis Eylemesi

Kant, ahlâkı her nevî hayır ve kemâl mülâhazasından hâriç olarak yalnız kanun mefhumu üzerine tesis ettiğinden dolayı da tahtıe ediyor. Bu hususta bazan pek garîb vaziyetler karşısında kaldığı ileri sürülüyor. Hakikaten her nevî sâiki ifnâ ederek sırf kanun mefhumu üzerine müesses olan bir ahlâk pek garîb bir şeydir. Böyle bir ahlâkda bir insanın diğerlerine yardım etmesi, dostlarını sevmesi, felâketzedelere muâvenet eylemesi hiçbir sâik, hiçbir ihtisâs ahlâkı ile değil; belki yalnız emre, kanun mefhumuna inkiyâttan ibârettir. Şuhalde bunda bir lezzet, bir fazîlet aramamak icâbeder. Muhtac-ı muâvenet olanlara bir meylân-ı şefkat ve hiss-i merhametle yapılan muâvenetler artık fazîlet sayılmayacaktır. Nasıl ki şâir-i şehir “Şiller” yazdığı bir hicviyyede bu mübâlegâtı şu suretle tasvir etmiştir: “Dostlarıma maalmemnûniyye hizmet ediyorum; fakat hayf! Bu hizmeti bir meylâne tebean ediyorum ve böylece fazîletli olmadığımdan dolayı muztarib oluyorum.”

Daha sonra Şiller netice olarak şu hükmü veriyor: “Senin yapacak bir şeyin var! Bu meylânı boğmaya çalışmalısın ve bu halde vazifenin sana emrettiği şeyi nefretle yapmalısın.”, Kant’ın, şu fikrine göre fazîlet-i mahza olan, yani içinde kendine râcî hiç bir şey bulunmayan bir amelin arz üzerinde işlenmemiş olduğunu kabul etmek îcâbedecektir. Çünkü herhangi bir amel mutlaka bir meylân ve sâikin neticesidir.

3. Kanuna İtaatimizin Münfeilâne Bir Mütavaat Şeklinde Gösterilmesi

Kant diyor ki: “Kanun, emrî olduğundan dolayı vâcibül ittibâdır. Yani kanunun vâcibül îfâ olması maddesi iledir. Sırf emretmesindendir. Yoksa bize husûle getirmesini tenbih eylediği enmûzec-i kemâlden dolayı değildir. Vazifeten yapılan bir amel, kıymet-i ahlâkiyyesini tahsis olunduğu hedeften istihsâl etmez. Belki, bu ameli ta’yîn ve îcâb eden kâide-i ahlâkiyyeden istihsâl eder.” Meselâ bu fikre göre “Namaz kılınız, zekât veriniz, oruç tutunuz.” emirleri sırf emr olduğu için vâcibül îfâdırlar. Yoksa vücûde getirecekleri enmûzec-i kemâl namına değil... Eğer bu ameller bir kemâl mülâhazası ile yapılırsa onlarda bir kıymet-i ahlâkiyye olamaz.

İşte biz Kant’ın şu ifadesinin de noksan, daha doğrusu ahlâkı tesis için bunun da

gayr-ı kâfi olduğunu görüyoruz. Çünkü bir kanunun müeddâsının bir sebeple muhik göstermeden emreylemesi hiçbir suretle anlaşılamaz. Sen böyle yapacaksın, denildiği zaman acaba bu “yapacaksın”ın arkasında hakikaten hiçbir illet veya sebep yok mudur? Eğer böyle ise bu kanun, istibdâd düstûrunun aynı olmaz mı? Şüphesiz bir askerin mâ fevkine, bir neferin onbaşısına karşı itaati da böyledir. Onbaşı askere emreder ve o da kendisine körü körüne itaat eder. Fakat bu ahlâkî bir itaat olmaktan ziyade, bir inzibat, bir terbiye mes’elesidir.

Mademki ahlâkî bir mahlûkuz, o halde, kanuna itaatimiz münfeilâne, bir mütavaat değil, ma’kûlâne bir muvafakat olmalı değil midir?

4. Emriye-i Kat’iyyenin Hakikatte Emriye-i Şartiyye Olması

Kant’a göre, kânûn-i ahlâkî bir emriye-i kat’iyyedir; bilâ kayd ve şart bir emirdir. “hüsn-ü niyyet” yani hiçbir menfaat ve ihsâs-ı sâikî olmadan kanuna inkiyâd bir gayedir. Ahlâkiyyet, kıymet-i ahlâkiyye, bu gayeden ibârettir. Maamafih Kant, bir taraftan böyle söylediği halde diğer taraftan ahlâkî olan bir insanın yalan söylemeyeceğini isbât için, âdetâ bir menfaatperest gibi menfaat-ı içtimaiyyeden istiâne ediyor.

Filhakika bu feylesofa göre ben öyle bir sûretle icrâ-i amel etmeliyim ki benim bu amelde tâkibettiğim kaide-i hikmet, bir kânûn-i umûmî olsun. Meselâ: Ben yalan yere vaadde bulunmamalıyım. Evet, böyle bir vaad bir hususta bana nâfî olabilir. Lâkin “Vaadini tutmağa karar vermeksizin vaad etmek ve yalan söylemek” kaidesini ben tâmîm edecek olursam hayât-ı ictimâî için vücûdü zarurî olan itimâd-ı mütekâbül hercü merc olur ve bundan binnetîce ben de zarar görürüm. Bunun içindir ki yalan söylemek bir kaide-i umûmiyye olarak tâmîm edilemez. Binaenaleyh bir yalancının hareketi herkes için bir kânûn-i umûmî olamayacağından ezhârici vazife hareket etmiş ve ahlâksızlık irtikâbetmiş olur.

İşte şu izâhat da bize gösterdi ki Kant’ın emriye-i katiyyesi hakikatte emriye-i şartıyyedir. Bu mülâhazaya göre de inkiyâdı zarurî kılan bizzat evâmire hürmet değil, belki menfaat-i ictimâiyyedir; hattâ menfaat-i ferdiyyedir. “Yalan söylemeyeceksin.” emr-i kat’îsini veren de menfaat-i ictimâiyyedir. Bu emr-i kat’înin mutâiyyeti sûret-i mutlakada olmayıp: “Çünkü yalan söylemek kaidesi taammüm edecek olursa hayât-ı ictimâî için vücudü zarurî olan itimâd-ı mütekâbil haleldâr olur.” tarzında bir kayd ve şart iledir. Binaenaleyh menfaat-i ictimâiyyenin haleldâr olmayacağı yerlerde “yalan söylemenin, sirkat veya zinâ etmenin” de ahlâka mugâyir olmaması iktizâ eder ki, bunun tevlid edeceği netâyici izaha lüzum yoktur.

5. Bu Kanunun Yalnız Ef’alimize Şâmil Olup Niyyâtımızı İhmâl Etmesi

Kant'ın kânûn-i ahlâkîsi yalnız ef'âlimize, âmâl-i cevahirimize şâmil gibi görünmektedir. Niyyât ve makasıdımızı, kalbî olan niyyâtımızı bu kanun ihmâl ediyor. Kuvvede kalıp da saha-i tatbike çıkamamış a'mâle mes'uliyet terettüb edeceğini bu kanun o kadar açık göstermiyor. Çünkü bütün insanları yekdiğerine karşı fenâlık etmek kast ve niyyeti ile meşbû' farzettiğimize göre de irâde-i şer âmâl-i cevârih vasıtasiyle fiilen tecellî etmedikçe kimseye bir zarar terettüb edemeyeceğinden Kant'ın tarifindeki hükmün kânûn-i ahlâkîyi vazifeyi yalnız a'mâl ve cevârihin hüsn-i isti'mâline kasr ettiği anlaşılıyor. Kalbinde besleyip de harice çıkaramadığı muzır ve fâsid fikirlerden dolayı kânûn-i ahlâkîye mugayir harekette bulunmuş sayılmıyor. Hâlbuki insanın kıymet-i ahlâkiyyesi âmâl-i zahiresinden ziyade niyyeti iledir. Binaenaleyh vazife ve kânûn-i ahlâkîyi yalnız akıl üzerine tesis eden bu mesleğin –en sâlim nazariyyât-ı felsefiyye olmakla beraber– bu cihetten de noksan olduğu tezahür etmektedir.

6. Biz de tesbit ederiz ki: "Kanuna hürmeten kanuna itaat, yani vazifeyi vazife olduğu için îfâ etmek" pek ulvî bir meslektir. Ahlâkın en yüksek mertebesidir. Fakat işin bu derecesini insanlardan değil mahlûkât-ı zevil ukûlden mücerredâttan ibâret olan veyahut onlar mertebesine irtikâ etmek şerefini ihrâz etmiş bulunan zevât-ı mümtâzeden beklemek daha muvafık olacağı kanaatini beslemekte olduğumuzu söylemekten de kendimizi alamayacağız.[11]

Çünkü biz îfâ-i vazife edecek mevcut nâmına insana müşâbih olarak tasvîr edilen bir hayali nazar-ı i'tibâre almaz da, belki bütün mânâsiyle insanı; yani bütün rûhu ile icrâ-yı fiil eder ve düşünür bir halde; nazar-ı i'tibâre alacak olursak hakikat-ı halde teslîme mecbur oluruz ki bir kânûn-i mücerret altında dâimâ kanunun illet-i vücûdünü ve bize yegâne ameli teklîf eden hayır ve kemâli aramak lâzımdır. Âcil veya a'cil hiçbir menfaat düşünmeden, birdenbire Kant'ın dediği mertebeye yükselebilmek, vazife için îfâ-i vazife düstûrunu takib edebilmek insanlar için gayr-ı kâbildir. İnsanları kanuna inkiyâda sevkedecek olan sâik, evvelâ bir menfaat-i âcile veyahut hiç olmazsa bir menfaat-i a'ciledir. Diğer mertebeye insanlar buradan yükselebilirler. Bu mertebe; emre emr olduğu için inkiyâd mertebesi; merâtib-i fazîletin müntehâsı olduğu cihetle buraya vasıl olabilmek için diğer merâtibi kat' eylemek iktizâ eder. Şu halde kanun evvelâ, sıfat-ı emriyyesi ile değil, maddesi itibariyle mûta' olmak îcâbeder. Binaenaleyh Kant'ın meslek-i ahlâkîsi de -yani Kant'ın en mükemmel bir surette tefsir ettiği akliyyûn meslek-i ahlâkîsi de- yüksek ve sâf bir nazariye olmakla beraber nâ tamamdır. İleride mufassalen arzedileceği veçhiyle bu noksan ancak vazifeyi iki dereceli olarak kabul eden Müslümanlık esası ile telâfi edilebilir.

ÜÇÜNCÜ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Akliyyûn, insanın irâde haricinde bir kanun ile mükellef olmasını mürîd ve muhtar olması ile kabil-i tevfîk görmüyor. Ve ahlâkın esası olan vazifeyi mükellefiyet-i vicdâniyyede buluyor.

2. Kant'a göre aklın meşrût ve kat'î olmak üzere iki emri vardır. Meşrut olan

emirler bir kıymet-i mutlakayı hâiz olmayıp gâyetle mukayyettir, gayeden ferâgatla emre muhalefet edebilir: “Sıhhat istersen i’tidalden ayrılma” emri gibi. Hâlbuki vazife böyle bir emr-i meşhud olmayıp kat’îdir, kıymet-i mutlakayı haizdir. Sen kendi hürriyetine, başkalarının vekâr ve haysiyyetine riâyete mecbursun. Fakat bu mecbûriyyet, bir arzûdan münbais olmayıp hürriyet ve haysiyet-i insâniyyenin nefsül emirde kıymetli olmasındandır.

3. Kant’a göre her bir akıl sâhibi mahlûk bizzât bir gaye olduğundan kânûn-i ahlâkînin mevzuu da muhtâr ve müteakkil olmayı arzû etmektir.

4. İrâde-i muhtârenin mutlak olan vasf-ı mümeyyizinden “İnsaniyete gerek şahsımızda, gerek diğerlerinin şahsında dâimâ bir gaye gibi muâmele etmek.” düstûru istinbât olunduğu gibi, iradenin diğer iradeler için bir gaye olmasından vazifenin ikinci düstûru istinbât olunuyor.

5. Efâlimizin kânûn-i ahlâkîye muvafakatini anlamak için bir çare vardır. “Fiilimizin kâffe-i irâdât-ı muhtâre ve müteakkile için bir kânûn-i umûmî sûretinde ikâme edilip edilemeyeceğine nazar!”

6. Kant’ın ahlâkı “Sen hem kendi muhtâriyyetine, hem muhtariyet-i gayre riayetkâr ol.” düstûruna müntehi oluyor ve “kâide-i amelin herkes için bir kâide-i umûmiyye olabilecek surette hareket et” düstûru vazifeyi teşkil ediyor.

7. Kant’a göre vazife, vücûde getirilecek bir kemâlden dolayı değil, emrî olduğundan dolayı vâcibül îfâdır. Kanun maddesi ile değil, sûretiyle vâcibül îfâdır. Emre emrolduğu için itaat “hayır” dır, vazifedir.

8. Kant’ın mesleği en salim mes’elîyât-ı felsefiyyenin kabul edebileceği bir meslek olmakla beraber mûcib-i tenkîd birçok noktaları da vardır. Bu meslekte vazife akl üzerine tesis edilmekle beraber yine vazifeye mahsus olan menşei bulunamamıştır.

9. Kant ve ahlâkı her nevi hayır mülâhazasından hariç olarak yalnız kanun mefhumu üzerine tesis ettiğinden dolayı da tahtıe ediliyor ve deniliyor ki: “Bu fikre göre fazîlet-i mahza olan bir amelin arz üzerinde işlenmemiş olduğunu kabul etmek îcâbeder. Çünkü herhangi bir amel, mutlaka bir meylân ve sâikin neticesidir.”

10. Kant’a göre kanunun vâcibül îfâ olması maddesi iledir. Bize vücûde getirmesini emreylediği enmûzec-i kemâlden dolayı değildir. Hâlbuki ahlâkı te’sîs için yalnız bu kâfî değildir. Mademki, ahlâkî bir mahlûkuz, kanuna itaatimiz münfeilâne bir mütavaat değil ma’kulâne bir muvafakat olmalıdır.

11. Kant “Hiçbir menfaat ve ihtisas sâiki olmaksızın kanuna inkiyâd bir gayedir.” dediği halde bir insanın yalan söylemeyeceğini isbât için âdetâ bir menfaatperest gibi menfaat-ı ictimâiyyeden istiane ediyor. Demek ki emriyye-i kat’iyye dediği, hakikatte bir emriyye-i şartiyyedir. Emre inkiyâdı zarurî kılan yine menfaat demek oluyor.

12. Kanuna hürmeten kanuna itaat, ahlâkın en yüksek mertebesidir. İşin bu derecesini insanlardan değil veyahut melek mertebesini ihzâz etmiş olan zevât-ı mümtâzeden beklemek daha muvafıktır. Kanuna hürmeten kanuna itaat mertebesi merâtib-i fazîletin müntehası olduğu cihetle doğrudan doğruya buraya yükselebilmek insanlar için gayr-ı kâbildir. İnsanlar evvel emirde bir menfaat-i âcile veya a’cile mülâhazasından başlayarak bu mertebeye doğru yükselebilirler.

Binaenaleyh kanuna inkiyâdı zarûrî kılan yalnız kanunun maddesi değil, vücûde getirmesini tenbih eylediği enmûzec-i kemâldir. Hâlbuki bunu Kant'ın mesleği de te'mîn edemiyor. Bunu te'mîn edecek olan İslâm'ın takrir eylediği desâtîr-i ahlâkiyyedir.

---

[11] Kant'ın bu sûriyyeyi şüphesiz, sûret-i mutlakada kat'î bir meslek tâlil teşkil ederse de gaye-i hayal olan bu ahlâk-ı hakikinin insana kabil-i tatbik olduğunu nasıl isbât etmeli? Mücerredden müşahhasa nasıl geçmeli? Bu ahlâk rîyâz-ıl bahriyenin bize bildirdiği insana nasıl tatbik etmeli? Sadece mümkün olan bir hürriyetten, sırf sûrî olan bir mükellefiyetten, hayatın cereyânından tevellüd eden vezâife nasıl intikal etmeli?

DÖRDÜNCÜ DERS: FELSEFENİN AHLÂK İÇİN KEŞF VE TA'YÎN EYLEDİĞİ MEBÂDÎ VE BUNUN DÎN-İ İSLÂM'DA MEVKİİ

Temhîd

Evvelce söylemiştim ki biz Müslümanlara göre ahlâk dine müsteniddir. Kâide-i ahlâkîyi yalnız akıldan değil, belki aklın irşâdı ile dinden istinbât ediyoruz. Maamafih vezâif-i ahlâkiyyenin beynel İslâm din boyasına boyanması mahiyet-i akliyyesini hiçbir vakitte zedelememiştir. Çünkü Dîn-i İslâm en salim en metîn bir felsefenin mebâdi-i ahlâkiyyesinden hiçbirini ihmâl etmemiştir. Bunu anlamak için mesâlik-i felsefiyye-i ahlâkiyye içinde en salim olan akliyyûnun mebâdîsi ile bizim mebâdimizi mukayese etmek îcâbediyordu. Ahlâk-ı vazife bahsinde icmâlen izah edilmiş olan mebâdîyi şimdi birer birer tafsil ederek bunların Dîn-i İslâm'daki mevkiini tâyin edelim.

Mebâdî-i Ahlâkiyyeden İhtiyâr (İrâde-i Cüz'iyye)

Felsefe-i kadîme ve cedîdede ahlâk için keşf ve ta'yîn edilen mebâdînin en mühimmi "ihtiyâr"dır. İnsanın amelinde muhtâr ve iradesine sâhib olmasıdır. Şüphe yok ki ihtiyâra sâhib olmayan bir insanın amelinde ahlâkî bir kıymet aranılamaz. Çünkü böyle bir adam faaliyetinde muztar demektir. İşte bunun içindir ki vazife ve mesûliyyet mebdeini ve binnetice insanın her yaptığından mes'ul olmasını kabul etmişlerdir. Filhakika, ihtiyâr ile irâde-i cüz'iyye mebdei kabul edilmezse insanlar arasında iyi ve fenâ olmaz. Ve mes'ûliyyet de bulunmazdı. Binaenaleyh ahlâkın esaslarından biri de "ihtiyar" ve bunun üzerine müstenid bulunan mes'ûliyettir.

Evet, ahlâkî bir mes'ûliyyet tahakkuk edebilmek için evvelâ hürriyet lâzımdır. Fakat mes'ûliyyetin şart-ı esâsîsi olan bu hürriyet nedir? Hürriyet tâbirinin muhtelif mânâları vardır. Meselâ benim hürriyetim ile bir mahbusun hürriyeti bir değildir. Ben bağlanmamış olarak kendi odamda otururken hürüm. Fakat hücresinde bulunan bir mahbûs bağlanmadığı halde de hür değildir; ona biz meslûbül hürriyet ederiz. Binaenaleyh burada mevzuu bahs olan "hürriyet" bu şekilde bir hürriyet de değildir. Böyle olmadığı gibi, hürriyet-i siyâsiyye[12] de değildir. Belki "Hürriyet-i ihtiyâr ve tercihtir."

Filhakika bir mahbûsun hürriyeti yoktur. Fakat biliriz ki mahbûs bir insan da hakikatte irâdesine mâliktir. Yani kendisini oraya ilkâ edenler hakkında istediği gibi düşünebilir, orada durmaya rıza göstermekle oradan çıkmak için hiyleye teşebbüs ederek bir müsait fırsat zuhurunda hemen kaçmak cihetlerini tasavvur ve tarafeynden birini tercih edebilir. Orada bulundukça kaçmak fiilini tahakkuk ettiremese de, tarafeyn ile esbâb ve devâîlerini bittasavvur birini tercih etmeye kadirdir. Kavânîn ve a'dâd, hattâ müstebid ve cellâdlar bile insâniyyetimizi takviye eden şu hürriyet-i bâtıniyye karşısında âcizdirler.[13] İşte hürriyet-i

medeniyye ve siyâsiyyemiz için sabit ve lâyetegayyer olan esas, ancak bu hürriyettir. Binaenaleyh ahlâkın mebâdîsinden olan hürriyet ve ihtiyâr, fiil veya terk üzerine iktidâr değil, belki tercih ve adem-i tercîh, irâde ve adem-i irâde üzerine iktidardır. Bu hürriyet bulunmadıkça mes'ûliyyet-i ahlâkiyye de olamaz.

Bedihî bir hakikattir ki her insan, bu mânâca kendisinin sâhib-i hürriyet olduğuna îmân eder. Bana iki lira gösterilerek bunlardan birini ihtiyâr etmekliğim tâyin olunursa ben de diğerini ihtiyâr edebilmekte hür olduğumu biliyorum. Hayatta a'mâlimin hepsi lâşek isbât ediyor ki ben hürriyetime inanıyorum. Zihnime bir fiil tasavvuru gelince, devâîyi de tasavvur ediyorum. Sonra esbâbı muvazene etmek suretiyle tarefeynden birini tercih edebiliyorum. Yapmış olduğum bir fiilin neticesi iyi olursa memnun olurum. Fenâ olunca bunun karşısında sıkılırım, kalben azab ve halecân duyarım. Başkalarının fiili iyi ve fenâ olduğuna göre de onları takdîr veyahut nasîhat ve tevbîh ederim. Demek ki hürüm ve buna îmânım var. Elhâsıl, söylediğim her kelime, işlediğim her iş bu hürriyete açık bir delildir. Esasen "ihtiyâr" kabul edilmedikçe ne hak, ne vazife, ne yemin, ne adâlet; ne cürüm, ne fazîlet... hiçbir şey yoktur. Beşeriyetin uzun münâkaşalarla kabul ve azametini i'lân eylediği kanunlarla mahkemeler mânâsızdır. İbâdet yalancılıktır. Mademki mürîd ve muhtâr değilim o halde mahabbete, ibâdete, duâya da muktedir değilim. Öyle ise bu mânâca hürriyet, insanın tabîat-ı lâzimesindendir.[14]

Fiil-i İhtiyârî

Malûmdur ki insanlardan sudûr eden ef'âl, ya tabiî gırîzîdir yahut fikir ve muhakeme neticesidir. Yani ef'âl-i insâniyye ya esbâb ve gâyât düşünülmeksizin sudûr eder yahut evvelâ bunlar düşünülerek fiil ondan sonra işlenir. Birinci kısım ef'âl, âdât-ı tabîîden neş'et eder. İkinci kısım ise ancak ihtiyâr ve irade denilen kuvvetin mahsûlüdür.

Birinci kısım ef'âlde insanlarla hayvan müşterektir. Hayvanâtın fiili yalnız i'tiyâd ve sevk-i tabîî mahsûlü olduğu cihetle onlarda bir kıymet-i ahlâkiyye aranılamaz. Fakat insan, kuvve-i akliyyesi ile ef'âlinin sevâik ve netâicini muhâkeme ve mukâyese ederek esbâbı müsebbebâta rabt eder. Mâlûlâtı illetlerine hamleder. Ef'âl-i muhtelifeyi irade ve ihtiyar denilen kuvvet sayesinde yekdiğerinden tefrîk ederek içlerinden birini tercîh edebilir. İşte böyle yekdiğerine zıt bir veya birkaç fiil-i mümkini tasavvur ile içlerinden birini birine tercih ettikten sonra bizden sâdır olan ef'âl, ef'âl-i ihtiyâriyyeden olur. Binaenaleyh irâdelerini diledikleri gibi isti'mâl etmek iktidârını haiz olan insanlar, yapmış oldukları amellerinden mes'ûldürler, iyi ise mükâfât, kötü ise mücâzât görmeleri îcâbeder.

Bu tariften anlaşıldığına göre "irâde" ile "hürriyet" arasında ufak bir fark vardır: Hürriyet, tarafeyden –yani fiil veya terkten, işleyip işlememekten– birini ihtiyâr ve tercihe iktidardır. Taraf-ı müraccahı fiile çıkarmak da iradedir. Binaenaleyh yalnız tercih eylediği şeyi fiile çıkarmak için irâde-yi isti'mâle

muvaffak olmazsa hürriyet ve ihtiyâr yok demektir. Böyle olan kimse fiilinden dolayı tamamiyle mes'ûl olamaz.[15]

İhtiyâr Fiilin Hangi Ânındadır?

Yukarıdan beri vermiş olduğum izâhât bize gösterdi ki insanın ihtiyar hakkındaki i'tikâd-ı fıtrîsini inkâra mecâl yoktur. Fakat bu; fiilin hangi ânındadır. Şimdi onu da tedkîk edelim.

İhtiyârî olan fiilimizi tahlîl edersek, ihtiyâr fiilin hangi ânında olduğunu kolayca görebiliriz. Bakınız! Bugün ramazanın altıncı akşamıdır. İftarı yaptım, namazı kıldım, biraz durduktan sonra masamın başına oturdum. Bu bahsi yazmakla meşgul oldum, ramazan ve aynı zamanda havaların iyi olması dolayısıyla birdenbire evden çıkmak tasavvuru zihnime geldi. Bu tasavvurla beraber yorgunluk, uykusuz kalmak, taşrada güzel bir hava almak, ehibbâ ile görüşmek gibi muhtelif birtakım tasavvurlar da sürüklenip geldiler. Fiil ve terkin netâyicini musavver olan bu yeni tasavvurlar hayır veya şer olan avâkıbı zihnime getirirler. Yahut bâis veya mâni olarak icrâ-yi te'sîr ederler. Bundan dolayı bunlara devaî namı verilir ki, herhangi bir fiili yapmaya veya terk etmeye bizi sevk edebilecek "esbâb-ı muhtelife" demektir. Bu tasavvurât-ı muhtelife zihnime girer girmez mukayeseye başladım. Evde kalıp yazı yazmak, çarşıya çıkıp hava almak, arkadaşlarla görüşmek tasavvurları ile bunların netâyicini muvazene ederek her iki fiilde yekdiğerine müraccah bir cihet buldum. Evde kalırsam yazımı bir an evvel bitiririm; taşraya çıkarsam yazı biraz sonraya kalır; fakat vücûdum dinlenir ve hava alırım, sonra yazımı daha neşeli yazarım. Zihnen bu hükümleri verdikten sonra her ne olursa olsun cebr-i nefis ederek evde kalmaklığım lâzımgeldiğini teslîm ettim. İşte bu hükümlerle zihnen muvâzene-i esbâb hitam buldu. Muvâzene-i esbâb veyahut tereddüt denilen bu fiil hitâm bulduktan sonra tarafeynden birini tercih ve bu tercihi tasdik ediyorum ki, buna da kast ve azim diyoruz. Artık bunun üzerine taraf-ı râciha mugayir olan tasavvurât durdu. Kalemi alarak yazmaya başladım. Görülüyor ki, ihtiyârî olan fiilde beş an vardır: Fiil-i tasavvurî, devâ-i tasavvurî, muvâzene-i esbâb ve tereddüd, kast ve tasmimi mutazammın olan hüküm veya tercih, fiilin tahakkuku. Birinci, ikinci, üçüncü ve beşinci anlarda ihtiyâr olmadığı ve bunların birtakım kavânîn-i nefsiyye iktizâsınca şuurumuzda kendiliğinden tehaddüs ettikleri iddiâ edilse bile dördüncü anda her halde ihtiyârın vücûdü muhakkaktır.[16]

Elhâsıl, insan ihtiyâr ve tercîh etmek ve tercih eylediği ciheti fiile çıkarmak kudretini hâiz olduğu cihetle ahlâken hürdür ve bilihtiyâr yapmış olduğu ef'âlden dolayı mes'ûldür. Maamafih bu mes'ûliyyetin tahakkuk etmesi için insanın mutlak surette hür olması, her istediğini yapabilmesi lâzım değildir. Hürriyet-i beşeriyye, her neyi irâde ederse onu hayyiz-i fiile çıkarabilmek mânâsına değildir. Çünkü bizim gayr-ı kâbil-tafi inkâr olan aciz ve za'fımızla kuvây-ı tabîiyyenin azamet ve dehşeti buna mâni olup dururken-mes'ûliyyet için şart olan- hürriyet-i insâniyyeye, kudret ve temekküne bu mânâyı vermek nasıl

olabilir? Binaenaleyh hürriyet ve irâdeye sahip olan biz insanların kısmen de âciz bir mevkîde olduğumuz muhakkaktır. Demek ki kısmen muhtar ve kısmen de gayr-ı muhtar bulunuyoruz. Zaten mes'ûliyyet için bu kadarı da kâfidir.

Nazar-ı İslâm'da İhtiyâr (İrâde-i Cüz'iyye) Mebdeinin Kıymeti[17]

Rasyonalistlerce ahlâk için en mühim bir mebâdî olan bu esas, zâten Dîn-i İslâm'ın kabul eylediği esâsât-ı mühimmeden biridir. Akîde-i İslâmiyye'ye göre her insan amelinde hürdür. Vesîle-i seâdeti olabilecek şeyleri irâde ve kudreti ile kesbeder. Aklı ile netâyic-i âmâlini muhakeme ve irâdesi ile takdîr ve yapıp yapmamak cihetlerinden birini tercih eder. İşte şu âyet-i kerîmeler, insanın amelinde hür olduğunu, yapıp yapmamakta muhtâr bulunduğunu, pek sarîh olarak ta'lîm buyurmaktadır:

وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى ۝ وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى ۝

-"İnsan, çalıştığı şeyden başkasını bulamaz; sa'yinin semeresi de yakîn bir istikbâlde görülür."[18]

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۝ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۝

-"Her kim zerre miktarı hayır işlerse onu bulur; her kim de zerre miktarı şer işlerse onu bulur."[19]

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ... ۝

-"Her kim âhiret harsını murâd ederse biz onun harsını ziyâde kılarız; her kim de dünya harsını isterse ona istediğinden veririz."[20]

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ ... ۝

-"Habibim, sen onlara de ki: Hak Rabbinizdendir; Hakkı bildirmek Allah'a âitdir. İsteyen îman eder, isteyen inanmaz kâfir kalır."[21]

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ ۝

-"İyi amelde bulunan, hayırlı işi yapan kendi nefsine, kendi menfaatine; kötü amelde bulunan ise kendi zararına çalışmış olur. Sonra Rabbinize rücû edersiniz."[22]

قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰى سَبِيلًا ۝

-“Habibim, sen onlara deki. Her biriniz kendi niyyetine ve istediği yola göre amel eder; tuttuğu yol hidâyete akreb olanı Rabbiniz daha iyi bilir.”[23]

Daha ne kadar âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe vardır ki ihtiyâr mebdeini gayet sarîh olarak takrîr etmektedir. Bunun içindir ki edyânın hiçbirini bu bahsin gavruna varmamış iken takdîr ve ihtiyâr mes’elesini ulemâ-i İslâmiyye kemâl-i ciddiyetle mevzuu bahs etmişlerdir. Ekser mesâlik-i felsefiyye cebri kendilerine mebde’ ittihaz ettikleri halde edille-i sem’iyye ve akliyyeyi bir araya getiren, din ile felsefeyi barıştıran ulemâ-i mütekellimînimiz irâde-i cüz’iyyeyi isbât ederek dâvayı bugünkü rasyonalist ahlâkiyyûnun matlûbu dairesinde halletmişlerdir. Binaenaleyh ahlâk-ı İslâmiyye’nin “vahiy”e müstenid olması, mes’ûliyyetin mebdei olan ihtiyâr-ı beşeriyyeyi selb etmemiştir.

Müslümanların Kadere Îmân Etmeleri İhtiyâr Mebdeine Münâkız mıdır?

Müslümanların kaza ve kadere îman etmelerini ihtiyâr mebdeine münâkız görenler varsa da bu telâkki kat’iyyen yanlıştır. Filhakika Müslümanlıkta kadere îmânın ne demek olduğu lâyıkı ile anlaşıldıktan sonra bu gibi telâkkilerin ne kadar yanlış olduğu kendi kendine tebeyyün eder. Bir Müslümanın kadere îmân etmesi demek, esas itibariyle hayır ve şerrin hâliki Allâhu Teâlâ Hazretleri olduğuna kâil olması demektir. Her şeyin Allah’a nisbet olunması, vâz-ı evveline nisbet demek olduğundan gâyet doğru ve sahihtir. Binaenaleyh bir Müslüman, hem azâmet ve kudret sâhibi bir hâlik-i kâinâta ve ona ait bir, “irâde-i külliyye”ye kâildir; hem de kânûn-i ahlâkînin, mes’ûliyyetin mütevekkafun aleyhi olmak üzere insanda bir “ihtiyâr”ın, bir “irâde-i cüz’iyye”nin vücûdüne, sevap ve ikâbın da, yani mes’ûliyyetin de irâde-i cüz’iyye ve ihtiyâr üzerine terettüb ettiğine kâildir. Müslümanlık bunun her ikisini de ta’lîm etmektedir. Bu itibarla kadere îmân, ihtiyâr mebdei ile birleşmiş oluyor. Bunların birleşmesinde istib’âd edilecek bir cihet yoktur. Müslümanların kâinâtta kânûn-i mutlak olan irâde-i külliyye-i ilâhiyyeye kâil bulunmaları, ahlâkın mebdei olan ihtiyâr ve irâde-i cüz’iyyeyi insandan selb etmez. Zaten kudret-i beşeriye fevkinde bir kudret-i hâkimiyye karşı inkiyâd zaruretini hissetmeyen ne bir kavim, ne bir fert var mıdır? İhtilâf yalnız bu kudret-i kâdireyi ta’yîn ile ona isim vermektedir. Binaenaleyh kadere îmân, o kudret-i hâkimeye îmân demek olacağı cihetle, böyle bir îmân insandan irâde ve ihtiyârı selb etmez. Müslümanlıktaki kadere îmân esasını ihtiyârîliğe münâfî gibi zannedenler, herhalde Müslümanlığı iyi tedkik etmemiş olanlardır. Müslümanlık bir taraftan kadere îmânı emrederken diğer taraftan çalışmayı emrediyor. Vukuu melhûz olan tehlikeye karşı evvelce ihtiyatî tedbîrlerde bulununuz[24] diyor.

Sarî hastalığa mübtelâ olanlardan kendinizi sakınınız, onlara yaklaşmayınız; sârî hastalık olan memleketlere girmeyiniz diyor. Demek ki Müslümanlıkta kadere îmân, öyle bazılarının zannettikleri gibi, irâde ve ihtiyârını meslûb addederek kendini tembelliğe vermeyi; kader ne ise öyle olur deyip de tehlikeye

karşı müdafaayı lüzumsuz görmeyi istilzâm etmiyor. Bunun içindir ki ulemâ-i İslâmiyye, hem şurût ve esbâb-ı âdiyeyi; illet-i âlâyı, illet-i fâiliyyeti inkâr etmezler, hem de insanda bir “ihtiyâr”, bir “irâde-i cüz’iyye” isbât ederler.

Evet, nazar-ı İslâm’da evâmîr-i ahlâkiyyenin mebde-i menşei vahy-i İlâhî yani “din” olmasından dolayı İslâm irâde-i beşeriyyeyi selb etmiş değildir. Bilâkis insanda yüksek bir irade ve kudret gören ancak İslâm’dır. Çünkü İslâm, insanda iki nevi’ irâde, iki nevi’ kudret kabul ediyor: İrâde-i külliye, irâde-i cüz’iyye, kudret-i külliyye, kudret-i cüz’iyye.

“Alelitlâk fiilleri tercih” demek mânâsına bir irâde-i külliyye vardır. Bütün mümkin olan fiilleri tercih etmek bu irâde-i külliyyenin şânındandır. İrâde-i cüz’iyye, irâde-i külliyyenin muîn ve mahsus bir cânibe, bir fiile tevcihinden ve sarf ve isti’mâlinden ibarettir. Tevcih ile sarf ve isti’mâle “azm-i musammem” derler. Bu böyle olduğu gibi, insanda bir de “Mümkün olan fiillerin husûl ve vücudunda te’sîr şânından olan kudret” mânâsına kudret-i külliyye vardır.

İslâm’da Tevekkül

Hazır münâsebet gelmişken bazılarınca lâyıkı ile tavazzuh edememiş olan “tevekkül” mes’elesini de mevzuu bahsetmek herhalde faydalı olacaktır. Müslümanların “tevekkül” ile memur olmalarından sa’y ve ameli terkederek âtıl ve miskin oturmak ve “armut piş ağzıma düş” mânâsına anlamak çok hatadır. Böyle bir anlayış tevekkülün ne demek olduğunu bilmemektir.

Filhakika biz, Allah’a tevekkül ile memuruz. Allah’a mütevekkil olanların ind-i İlâhîde sevgili olduklarını da kitabımız haber veriyor.

İslâm’da tevekkülün ne demek olduğunu;

... وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ... ۝

-“...Dünyaya ait işlerde ashâbınla müşâvere et; bir kerre de azmettin, karar verdin mi, artık Allah’a mütevekkil ol...”[25] nazm-ı celîlinden pek açık bir sûrette anlaşılmaktadır. Şimdi bu âyet-i kerîmeyi tahlil edelim:

Evvelâ tevekkül ile değil, müşâvere ile emrolunuyoruz. Allahu Zülcelâl Hazretleri Nebiyy-i Muhteremi Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz’e hitâben buyuruyor ki:

“Dünyaya ait işlerde iyi düşün, taşın; ashabınla müşâverede bulun. Bu sûretle bir kerre kararını verdin, azmi ele aldın mı, artık hemen Allah’a tevekkül ile o işi yapmaya bak...”

Demek ki tevekkül, müşâvereden, azim ve karardan sonra geliyor. Azim ne demek olduğu yukarıda geçmişti, değil mi? Mademki tevekkül, azimden sonra olacaktır şu halde biz Müslümanlar öyle kuru bir tevekkül ile memur değiliz. Evvelâ işimizi düşünüp taşınacağız; menfaat ve mazarrat cihetlerini iyice tedkîk ve muhâkeme edeceğiz. Bilcümle esbaba tevessül edip de yapmaya karar verildikten sonra mütevekkilen alâ’llâhazmimizde sebât edip yürüyeceğiz. İşte

hakikat-i tevekkül budur. Gücünün yettiği kadar bütün esbâbı hazırlayıp karar-ı kat'î verdikten sonra kendine mağrur olmayıp Allah'a tevekkül etmek, Allah'a ilticâ etmek ve ondan ilerisini Allah'a bırakmaktır. Ekini eker, biçer, demet yaparsın. Bütün esbâbı hazırlarsın, başka yapacak bir şeyin kalmaz, ondan sonra da tevekkül edersin. Ekip biçmeden tevekkül olmaz. Emrolunduğumuz tevekkül, işte böyle bir tevekküldür.[26]

İslâm için azim nasıl bir rükn-i esâsî ise, tevekkül de öyledir. Ne yalnız başına azim, ne de azm olmaksızın tevekkül hiçbir zaman kâfî değildir.

İslâm böyle bir tevekkülü emretmekle hem bütün esbâba tevessül ettikten sonra bizim için başka yapılacak maddî bir şey olmadığını ve binâenaleyh tereddüt ve vehmi bir tarafa atarak hemen yürümek lâzım geldiğini ta'lîm ediyor; hem kendimize mağrur olmamak ve kendi kudret ve kuvvetimizin fevkinde bir kuvvet bulunduğunu ve bizim ilmimizden hâriç olan birçok şeyleri onun ilmi muhit ve her zerreye kudreti nâfiz olduğunu ve bu suretle ona ilticâ ve kendisinden istiâne lâzım olduğunu da bildiriyor. Şüphe yok ki kudret-i külliyye ve irâde-i mutlaka sâhibi bir Hâlik-i Zülcelâl'e itikad etmiş olan bir mü'min için o Hâlik'in kudret ve kuvvetine itimad ve ondan istiâne etmek kadar tabiî bir şey olamaz.

Bu nazm-ı celîl, şûrutunu müstekmîl olan karar ve azimden dönmemek lüzûmunu ve böyle azîmeti nakzetmenin za'f-ı nefs ve tezelzül ahlâkı olduğunda ve bunu i'tiyâd edenlerin ne sözlerine, ne işlerine i'timâd câiz olmayacağı da sarihtir.

İslâm'da tevekkül bu mânâya olunca: Tevekkül iddiâsı ile esbâbı terketmek şerîatı bilmemekten, yahut fesâd-ı aklîden neş'et eden bir şey olmaz mı? Tevekkül kalb ile; esbâba tevessül ise âzâ ve cevârih iledir. Birisi maddî diğeri ma'nevîdir. Fıtrat, insanı buna sevkettiği gibi, şerîat da bu suretle emrediyor:

Görülüyor ki Şerîat-ı İslâmiyye, bir taraftan tevekkülün vücubu ile tenbih ediyor; diğer taraftan da tehlikeye karşı esbâba tevessül ile emrediyor. Ve her ikisini cem etmekle beynlerinde münâfat olmadığını gösteriyor. Bu bâbdaki âyât-ı kerîmeden anladığımız budur.[27]

Şimdi bir de ehâdîs-i şerîfeye atf-ı nazar edelim, tevekkül hususunda sahih olarak vârid olan hadîslerden en mühimlerini de burada zikrediyorum:

يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي سَبْعُونَ أَلْفًا بِغَيْرِ حِسَابٍ، قَالُوا: مَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ:
هُمُ الَّذِينَ لَا يَسْتَرْقُونَ، وَلَا يَتَطَيَّرُونَ، وَلَا يَكْتَوُونَ، وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ.

Bu hadîste tevekkül, a'mâl-i vehmiyyeyi terke mukârin olarak zikrediliyor. Yani Allah'ın en sevgili kulları böyle aslı ve esası olmayan fallara i'timâd etmeyip de Allah'a mütevekkil olanlar olduğu bildiriliyor ki, büyük ve mühim bir hakikati ta'limdir. Çünkü bu kabil şeylere inanmak insanı korkak yapar, azimsiz ve mütereddit bir vaziyete ilkâ eder. İşte hadîs-i şerîf bu gibi şeylere ehemmiyet vermeyip de Allah'a mütevekkil olmamızı ta'lîm buyuruyor.[28]

Hadîs-i şerîfin biri de şudur:

لَوْ أَنَّكُمْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ، لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُو خِمَاصًا، وَتَرُوحُ

بِطَانًا.

-“Eğer siz Cenâb-ı Allah’a hakkı ile tevekkül etse idiniz kuşların rızkını verdiği gibi sizi de merzûk kılardı. Kuşlar sabah aç olarak yuvalarından çıkarlar, akşam karınları tok olarak avdet ederler.”[29]

İhtimal ki bu hadîs-i şerîften: “Allah’a hakkı ile mütevekkil olsak çalışmadan da rızkımızı verecek” mânâsını anlayanlar da vardır. Fakat hakîkât-i hâl, hiç de böyle değildir. Filhakika bu hadîs-i şerîfte, tevekkülün ancak sa’y ve amel ile, esbâb-ı zâhireye tevessül ile beraber olabileceğine delâlet de sarîh ve kat’îdir. Çünkü: “Allah’a mütevekkil olsaydınız, Cenâb-ı Allah kuşlar gibi sizin rızkınızı da verirdi.” buyurduktan sonra Allah kuşlara rızkını ne suretle verdiğini de izâh ediyor: Yuvasından sabah çıkar, deniliyor. Yoksa, mütevekkilen alâ’llâh yuvasında rızkını bekler de rızık ayağına gelir denilmiyor. Hâlbuki Hristiyanlık tamamiyle bunun aksinedir. İncil’in tavsiyesine göre Allah’a hâlis bir kul olabilmek için dünyaya değil, âhirete çalışmak lâzımdır. İyi bir kul için her şey dua ile olur. Gıda ve elbise hususunda hiç düşünmemelidir.[30]

Mütevekkilen alâ’llâh devesini bırakıveren bir A’râbîye karşı Resul-i Ekrem Efendimiz’in "اِعْقِلْ وَتَوَكَّلْ" [31]“Deveni bağla da ondan sonra Allah’a tevekkül et.” buyurması da delâlet eder ki tevekkül, her türlü esbaba tevessülden sonradır.

Elhasıl Müslümanlığın emrettiği tevekkül: Her türlü esbâba tevessül ederek icrâsına karar verilen meşrû bir gayeye; meşrû bir maksada doğru yürürken hiç fütûr getirmemek: Tevfîk-i İlâhînin tecellîsinden emîn olarak muttasıl ilerlemek –acaba şöyle mi olur, yoksa böyle mi olur gibi– tereddüt ve evhâmı terkeylemektir. Tevekkülü terk-i esbâb zannetmek ne kadar hata ise, İslâm’ın emreylediği tevekkülü bir nakîsa, daha doğrusu bir rezîle addederek bugünkü Müslümanları onunla itham etmek de o kadar sersemliktir. Çünkü tevekkül ile atâlet, iki müntehâdır.

Kaza ve kader akîdesi İslâm’ın gösterdiği veçhile cebrîlik şenâatından, tevekkül de, atâletten tecerrüd ederse azm, cür’et, istihkâr-ı hayât ve şeceat gibi sehâyâ-yı fâzılanın kâffesi bu akîdenin etrafında pervâne gibi dönmeye başlar.

اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ۝ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوٓءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ۝

Âyet-i kerîmesi de tevekkül nasıl olmak îcâbedeceğini gösteriyor.[32]

DÖRDÜNCÜ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Dîn-i İslâm, en metîn bir felsefenin ortaya koyabileceği mebâdî-i ahlâkiyyeden hiçbirini ihmâl etmemiş olduğu cihetle vezâif-i ahlâkiyyenin beynel

İslâm dine müstenid olması mahiyeti akliyyesini zedelememiştir.

2. Felsefenin ahlâk için keşf ve tâyin eylediği mebâdînin en mühimmi ihtiyârdır. İhtiyâr ve irâde-i cüz'iyye mebdei kabul edilmedikçe muhassenât ve muayyebât, adil ve zulüm, fazîlet ve rezîlet sözleri mânâsızdır.

3. Ahlâkın mebâdîsinden olan hürriyetten maksat, fiil veya terk üzerine iktidâr değil, belki irâde ve âdem-i irade üzerine iktidardır. Bu mânâca hürriyet her insanda hatta eli ve ayağı bağlı olan insanda da vardır. İnsaniyetimizi takviye eden ancak bu hürriyettir. Hürriyet-i medeniyye ve siyâsiyyemizin esâsı da budur. Mes'ûliyyet-i ahlâkiyyenin vücûdü böyle bir hürriyetin vücûdüne vâbestedir.

4. Esbâb ve gâyât düşünülmeksizin sudûr eden ef'âl-i insâniyye âdâd veyahut sevk-i tabiîden neş'et edeceği cihetle bunlara tabiî veya grîzî deriz. Esbâb ve netâyic muhakeme ve mukayese edilerek bittercih sudûr eden fiiller de ef'âl-i ihtiyâriyyedendir. Bunlara fiil-i ihtiyârî deriz.

5. İrâde ile hürriyeti şu yolda tefrîk edebiliriz: Hürriyet, fiil ve terkten birini ihtiyâr ve tercîhe iktidardır. İrâde ise taraf-ı müraccah'ı fiile çıkarmaktır.

6. İhtiyârî olan fiilimiz beş unsurdan mürekkeptir: a) Fiil-i tasavvurî, b) Devâiy-i tasavvurî, c) Muvâzene-i esbâb ve tereddüd, d) Kasd veya azm-i musammem (yahut bunları mütazammin olan hüküm), e) Fiilin tahakkuku.

7. Birinci, ikinci, üçüncü ve beşinci anlarda ihtiyâr ve hürriyet olmadığı ve bunlar kavânîn-i nefsiyye iktizâsınca şuurumuzda kendiliğinden husûle geldikleri iddiâ edilebilirse de dördüncü anda ihtiyâr vardır. Binaenaleyh hürriyet ve ihtiyâr hiç olmazsa fiil-i ihtiyârînin dördüncü ânında mevcuttur ve mes'ûliyyetin tahakkuk edebilmesi için bu kadarı da kâfîdir.

8. Nazar-ı İslâm'da hürriyet-i beşeriyyenin kıymeti pek yüksektir. İslâm i'tikâdına göre her insan amelinde hürdür. Vesîle-i seâdeti olabilecek şeyleri kendi irade ve kudreti ile kesb eder. İnsanın muhtar olup da fâiliyyetinde muztar olmadığını bildirir lâ yuâd âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe vardır.

9. Müslümanların kaza ve kadere îmân etmelerini ihtiyârîliğe münâkız görmek kat'iyyen yanlıştır. Çünkü bir Müslümanın kadere îmân etmesi demek, esas itibariyle her şeyin Hâliki olan kudret-i mutlakaya îmân demektir. Müslümanlık hem irâde-i külliyye sâhibi bir Hâlik-ı kâinâta îmânı, hem de o Hâlik-ı kâinâtın insanları irâde ve ihtiyâr sâhibi olarak yaratmış olduğunu, sevâb ve ikâbın bu irade üzerine tereddüb eylediğini ta'lîm ediyor. Ve bu suretle kadere îmân ile ihtiyâra îmân birleşmiş oluyor.

10. Müslümanların kadere îmân etmeleri ile insanın meslûbül ihtiyâr addolunması lâzımgelse idi, bu mahzûr her meslek-i felsefî erbabı için de vârid idi. Çünkü kudret-i beşeriyyenin fevkinde bir kudret-i hâkimeye îmân ve ona karşı inkiyâd zaruretini hissetmemiş kimse yoktur. İhtilâf yalnız bu kudreti ta'yîn ve ona isim vermektedir. Binaenaleyh Müslümanların kadere îmân etmeleri insandan irade ve ihtiyârı selbetmez.

11. Müslümanlık bir taraftan kadere îmânı emrederken diğer taraftan çalışmak ve tehlikeden kaçınmakla emrediyor. Şu halde bazılarının zannettikleri gibi kadere îmân, kendini tembelliğe vermeyi, kader ne ise öyle olur deyip de tehlikeye karşı müdâfaayı lüzumsuz görmeyi istilzâm etmez. Böyle bir telakkî

tamamiyle yanlıştır.

12. İslâm'da tevekkül, bilcümle esbâba tevessül ettikten sonra olur. Her türlü esbâba tevessül ettikten sonra gerisini Cenâb-ı Allah'a bırakmak, yapacağı bir işi iyice düşünüp taşınarak karar verdikten sonra mütevekkilen alâ'llâh azminde sebât etmektir. Müslümanlık, bize böyle bir tevekkülü emretmekle, hem verilen kararlardan sonra tereddüdü terkederek yürümek lâzım geldiğini ta'lîm ediyor, hem de kendi kuvvetimize mağrur olmamak lâzım geldiğini bildirmiş oluyor. Tevekkül iddiâsı ile esbâbı terketmek şerîatı bilmemekten yahut akla ârız olan bir fesattan başka bir şey değildir.

Birçok âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe hakikat-ı tevekkülün ne demek olduğunu vâzıhan bildirmiş ve tevekkül ile sa'y ve ameli birleştirmiştir

---

[12] Hürriyet-i siyâsiyye, vaz'ı kavânîn ve idare-i memleket hususunda evlâd-ı memleketin müşterek olması, hiçbir ferdin nazar-ı kanunda diğeri üzerine imtiyazı olmaması ve herkesin yalnız huzur-ı kanun ve hâkimde muhakeme olunabilmesidir.

[13] Müstebid padişahlarının hevesât-ı nefsâniyye-i rûzümrelerine lâyetegayyer bir kanun gibi serfirû etmeye mecbûr olan Rus teb'ası ile (18. asırda söyleniyor) ayaklarına zincirler, kelepçeler vurularak zindana atılan, bir mahbûs bile azimlerine sâhib olduklarından kalben ve cidden hür demektirler (Jüle Simpon, Vazife)..

[14] Îcâbiyye ile uzun uzadıya münâkaşât-ı ilmiyyeye girişmek mevzumuz dahilinde olmadığı cihetle sarf-ı nazar edilmiştir.

[15] İrâde, Şerh-i Mevakık'taki beyana göre Mu'tezileden bazılarınca makdûrun ehâd-ı tarafeynde i'tikâd veya zann-ı nefi'den ibarettir. Ancak bazıları bu tarifin muarrifine "dâiye" namını verip irâde bu itikat veya zannı müteakib vâki olan meyildir, derler. Nitekim iradenin zıddı olan "Kerâhet" de i'tikâd-ı zarar veya zann-ı zararı müteakib vâki olan nefrettir. Hasılı-diğer tavaif gibi– Mu'tezilenin bu takımınca da irâde i'tikâd veya zan kabilinden değildir. Eşâireye göre ise irâde makdûrun ehad-i tarafeynini vukû ile tehsis eden bir sıfattır. Bunların diğer bir tariflerine göre de irade makdûrun tarafeyninden birini âhara tercih ile bir veçhi bırakıp vech-i âhar ile tahsis etmektir. Veyahut bu tercihi icâbeder bir mânâdır. Bu mânâca irâde ihtiyârdan eam olmuş olur. Zira ihtiyâr tafdil ile meyildir.

"Türkçesi (istek) ve (dilek) olan irade hakkında sahib-i külliyât "Fil'asıl şehvetten, hâcetten ve emelden mürekkeb bir kuvvet mânâsına iken nefsin, bir şey hakkında yapılmalıdır; yahut yapılmamalıdır diye hüküm vererek ona nüzû' etmesidir." diyor. Nüzû', meyil demektir. Diğer bir tarife göre de: "Nefsin kendisini fiile haml ve sevk edecek vecih ile fiile nüzû' ve meylidir."

"Bazılarınca da irâde mebde-i nüzû' olan kuvvetin adıdır ki ilk iki târif ile muarref olan şey maal fiil, bu son târif ile muarref olan şey kablel fiil olmuş olur. Bazıları da "İrâde kerâhet ile ıztırâra münâfî bir mânâdır." diyerek sözü kısaltmışlardır. Fakat ekser-i tavaifin iradeden kastettiği şey mürîdin yaptığı fiilde muhtar olmasıdır.

"Meşiyyet de ıstılâhen irade mânâsınadır. Halbuki lügaten aralarında fark vardır. Meşiyyet, mevcudun ismi olan "şey'" den me'hûz olup îcâd mânâsınadır,

“îrâde” ise “taleb” demektir. Ancak her ikisi bâhusus muttasıf olan zât-ı bârî olduğuna göre, vücûdü istilzâm ettikleri için ıstılahta müterâdif addedilmişlerdir. Mu’tezileden bazıları dâiyeye irâde dedikleri gibi, örf-ü âmmede şevka, temennîye, şehvete, kaste, azme, muhabbete ve rızaya da irâde denildiği çoktur. Bunların kâffesi ise başka başka mânâlaradır. Türkçede “istemek” ve “dilemek” lafızları bu mânâların kâffesi beyninde müşterek olduğu gibi fazla olarak “taleb” mânâsını da mütezammindir. Şevk, türkçede veya fârisîde “arzu” denilen şeydir ki: Söylenen şeyi anarken kalbte hâsıl olan heyecân ile tarif ediliyor. Bu, irâde değildir. İrâdenin yalnız dâîsinden biri olabilir, îştiyâk da o mânâyadır. Şevk sahibine mehûf vezninde meşûk, şevki tehyiç eden şeye şâik denir.

Şehvet de irade değildir. Şehvet, Ebul Bekâ’nın beyanına göre beşer için gayr-ı makdûr olan bir meyl-i cibillîdir. Bu, irâdeye mugâyir olduğu gibi zıddı olan “Nefret” de gayr-ı makdur olan cibillî bir hâlettir ve kerâhete mugâyir bir mânâdır.

“Rahy” terk-i itiraz mânâsınadır. Bu itibar ile irâdeye mugayir bir mânâdır. Temennî de irâde değildir. Zira ehl-i tahkike göre irade yalnız kendisine mukarin olan makdûre taallûk eder, temennî ise bazen muhâl-i zâtîye ve mazîye de taallûk edebilir. (İlmü’n-nefis, Naim bey)

[16] Bizim kütübü İslâmiye'de fiil-i ihtiyarînin mürekkeb olduğu beş unsur şu suretle zikredilmektedir: Hâcis, hâtır, hadîs-i nefs, hemm, azm. Hâcis mertebesi, bidâyette kalbe vârid olan mertebedir, işi yapıp yapmamak kalbe ilk doğunca buna hâcis diyorlar. Bir iş kalbe vârid olduktan sonra onun kalbde cereyan ve deverân etmesi hâtır mertebesidir. Bundan sonra fiil ve terk hususunda nefsinin tereddüt etmesine “Hadîs-i nefs” itlâk ediyorlar. Bundan sonra bir tarafı tercih etmek ciheti geliyor ki buna da “Hemm” derler. Bundan sonra azim -buna azm-i musammem de derler- mertebesi gelir ki, insanlar ancak bu mertebeden mes’uldürler. Çünkü burada kasıd ve irâdenin medhali vardır. Bunun içindir ki: Bazı müfessirîn, وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ (Bakara sûresi, âyet, 284) Nazm-ı celîlinin tertîbi karinesi ile kavlini vâridât-ı kalbiyye merâtibinden azm-i musammem mertebesine tahsis etmişlerdir.

“Cenâb-ı Allah ümmetimi nefislerindeki cereyan eden şeylerden -onlar kelâm veyahut fiil sahasına çıkmadıkça- affeyledi; onlardan dolayı mes’ul etmez.” hadîs-i şerifinin şerhinde şurrâh-ı hadîsin beyanına göre hâcis, hâtır, hadîs-i nefs mertebeleri mutlaka merfu’dur. Hasenede sevâb seyyiede ikâb yoktur. Hemm denilen ve tercih bulunmakla beraber ve hemm gibi mercüh bir tercihten ibâret olan mertebeye hayırda sevap varsa da şerde ikâb yoktur. Azm-i musammen mertebesine gelince: Bu mertebeye her nevî mes’uliyyet terettüb eder. Hayırda müsâb, şerde muâkab olur.

Ulemâ-i İslâmiyye’nin bu fikirleri, bugünkü İlmü’n-Nefs ulemâsının fikirlerine, diyebiliriz ki, tamamiyle müşâbihtir, arada isim farkı vardır. Bazıları da bu merâtibi altıya çıkarmışlardır. Hemme, lemme, hâtıra, niyyet, irâde ve azîmet’tir.

[17] İrâde ve ihtiyar bahisleri bizde ümmehât-i mesâil-i i’tikâdiyeden olup beyne’t-tavâif uzun uzadıya münâkâşâtı mûcib olmuştur. İhtiyar, asıl vaz’ında “hayır” dan müştâk olup îsâr mürâdifi olarak birçok şeyler meyânında en hayırlısını seçmek, intihâb ve ıstıfâ etmektir. Ebu’l-Bekâ da külliyâtında: “İhtiyâr,

en iyi olan şeyi talebetmek ve işlemektir, insanın nefsül emirde en hayırlı olmadığı halde hayırlı itikad ettiği şeyi taleb etmesine de bazan ihtiyâr denilir." diyor. Mânâ-i istılâhîsi de bu mânâlardan ahz olunarak "Bir şeyi diğerine tercih ve tahsis etmek ve ona takaddüm eylemektir." ihtiyârın bundan daha meşhur iki ta'rîfi daha vardır:

1- İhtiyâr, fâilin isterse yapar, istemezse yapmaz olmasıdır.

2- İhtiyâr, sıhhat-ı fiil ve terkdir ki, tercîh bilâ müreccah salâhiyet demektir.

Bu mânâların her ikisince de ihtiyâr irâdeden ehâstır. Zira irâde bir nevi meyilden ibaret iken ihtiyâr, tefzîl ile beraber meyil mânâsını tazammun eder. Mamafih tecevvüz tarîki ile irâdeye de kudrete de ihtiyar denildiği de vardır. İhtiyârın mukabili "Îcâb"dır ki, bizdeki mütekellimîn ile felâsife beynindeki mânâsı mümkini imkândan vücûbe sarfetmektir. Yani mümkin olan şeyin mümkinliğini giderip vâcib kılmaktır.

Urf-i mütekellimînde "Fâil-i muhtar" kendisinden kasd ve irâdeye makrûn olarak fiil sudûru sahih olan kimseye denir. "Fiil-i muhtar" veya sadece "muhtar" insanın lâ alâ sebîlil ikrâh yani hâriçten kasr ve ikrâh vâki olmadan yaptığı herhangi fiile itlâk olunur. Buna biz "Fiil-i ihtiyarî" de diyebiliriz. (Mebde-i felsefe, Naim bey).

[18] Necm sûresi, âyet, 39-40.

[19] Zilzâl sûresi, âyet, 7-8.

[20] Şûrâ sûresi, âyet, 20.

[21] Kehf sûresi, âyet, 29.

[22] Câsiye sûresi, âyet, 15.

[23] İsrâ sûresi, âyet, 84.

[24] Nisâ sûresi, âyet, 71.

[25] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 159.

[26] "Ekiniz, biçiniz; zira ekip biçmek pek iyi bir iştir. Vuhûş ve tuyûrun tasallutunun men'i için bostan korkuluklarını çokça yapınız." Hadîs-i şerifi bu babda ne büyük bir rehberdir. Dikkat ediliyor mu? Şâri-i A'zam Efendimiz bizi zirâata teşvik ettikten sonra Allah'a mütevekkilen tarlaya tohumu saçıverin, demiyor. Onun muhafazası için icâbeden çâreye tevessül etmemizi de tavsiyeden geri durmuyor. Çünkü esbâba tevessül bununla tamam olacak..

[27] Mülk sûresi, âyet, 15; Nisâ sûresi, âyet, 71; Enfâl sûresi, âyet, 60; Bakara sûresi, âyet, 197; Hûd sûresi, âyet, 81; Dühân sûresi, âyet, 23; Yûsuf sûresi âyet, 5, 67.

[28] Revâhuşşeyhân. (*Muslim*, Îmân, 94; *Buhârî*, Rikak, 21.)

[29] Revâhu Ahmed ve't-Tirmiziyyü ve'n-Nisâiyyü ve İbn Mâce ve Hak (*İbn Mâce*, Zühd, 14; *Tirmizî*, Zühd, 33.)

[30] Tevekkülden dolayı İslâm'ı tahtıe ve tevekkülü bir nakısa addeden garblılar bir İslâm'ın tevekkülüne baksınlar, bir de İncil'in kendilerine tavsiye ettiği tevekküle atf-ı nazar etsinler! Bakınız İncil'de ne deniliyor; "Hem Allah ve hem de mala kulluk edemezsiniz. Binaenaleyh size derim ki: Hayatınız için ne yiyeceğinizi ve ne içeceğinizi ve hem de cesediniz için ne giyeceğinizi endîşe etmeyiniz. Hayat taâmdan ve ceset elbiseden evlâ değil midir? Hava kuşlarına bakınız zira ne ekerler, ne biçerler ve ne de anbar ederler ve semavî pederiniz

onları besler. (Dikkat edilsin) siz onlardan efdal değil misiniz? Ve sizden kim endîşe etmekle boyuna bir arşın zammetmeye kadirdir. Elbise için de niçin endîşe edersiniz. Sahrânın zanbaklarına dikkat ediniz nasıl büyürler. Ne çalışırlar ve iplik bükerler... (Meta İncili Bâb: 6).

"Zira hakikat size derim ki her kim bu bağa hitâben halk kendini denize at deyip de kalbinde şüphe etmeyerek ancak dediği şeylerin vâki olacağına îman ederse dediği her ne ise ona vâki olacaktır. Onun için size derim ki duâ ile dilediğiniz her şeyi alacağınıza i'tikad ediniz ve size olacaktır (Markos İncili, bab: 11).

[31] *Tirmizî*, Sıfatü'l-kıyâme, 60.

[32] Âl-i İmrân sûresine mensûb olan bu nazm-ı celîl, Resûl-i Ekrem Efendimizle ashabının Bedr-i Suğrâ'da Ebu Süfyan ile harbetmek üzere hazırlandıkları bir sırada bundan vazgeçirmek için Mü'minlerin kalbine korku ilka edildiğini ve bu telkînât Mü'minleri tereddüde düşürmek şöyle dursun bilâkis azim ve îmanlarını takviye eylediğini bildiriyor. Hatta Hz. Peygamber Efendimiz o zaman şöyle buyurmuşlardır: "Allah'a yemin ederim ki: Yalnız başıma kalacak olsam yine bu seferden dönmem." Demek ki! Hakiki tevekkül, insanı atâlete sevketmez; belki azimle îmanını teşdîd ve takviye eder. Ve böyle tevekkülden maddî ve manevî pek çok fevâid elde edilir... (Âl-i İmrân sûresi, âyet, 173-174).

BEŞİNCİ DERS:
MES'ÛLİYYET-İ AHLÂKİYYE VE NAZAR-I İSLÂM'DA BUNUN EHEMMİYETİ

Temhîd

Sâhib-i akıl ve irade olan insanın, yaptığı ef'âlinden gizlediği niyyât ve mekâsıdından dolayı, mes'ûl olması gayet tabiîdir. İrâdesine mâlik olan herhangi bir şahsın netîce-i a'mâlinden dolayı mes'ûl olacağına yine aklımız hükmetmektedir. Maamafih bu mes'ûliyyetin hududu nedir; nereden başlıyor ve nerede nihâyet buluyor; insanın her fiili alelıtlâk ahlâkî bir mes'ûliyyeti dâîm midir? İslâmiyyet'in kabul eylediği mes'ûliyyet ve bu mes'ûliyyetin keyfiyeti nedir? İşte bunlar arîz ve amîk tedkik edilerek İslâm'ın mes'ûliyyet mebdeinde de gayet metîn esaslara istinâd eylediği gösterilmek icâbeder ki, bu derste o ciheti izâh etmeye çalışacağız.

Mes'ûliyyet-i Ahlâkiyye

Mes'ûliyyet-i ahlâkiyye, zevi'l-ukûlün kasde makrûn olan fiilinden neş'et eden mes'ûliyyettir. İnsan kuvve-i akliyye, irâde ve ihtiyar sâhibi, hayır ve şerri temyîz etmek hissine mâlik bir mahlûk olunca ef'âlinden mes'ul olacağına yine aklımız hükmetmektedir. Evet insan lüzûm-u tekemmül ve gaye-i hilkatini bilmek fıtratında yaratılmıştır. Mademki insan mahlûkâtın eşrefidir, mahlûkât-ı sâireyi ve kuvâ-i tabîiyyeyi kendine teshîr edecek bir kuvveti hâizdir. Şu halde gaye-i hilkatini anlamaya çalışması, kendisi için mukadder olan gaye-i kemâli arayıp bulması bir vazifedir. Bu vazifeden uzaklaştığı vakit özür olmak üzere cehlini ortaya atması şâyân-ı kabûl görülemez. İnsan hem vezâifini, hem hukûkunu bilmekle mükelleftir. Kendi vazifelerini, kendisi için mukadder olan gâye-i kemâli ve bu gayeye îsâl edecek olan tarîki bilmemesi fâhiş hatadır; bildiği halde o tarîkten udûl etmesi ise azîm bir günahtır. Binaenaleyh her iki sûrette de insan mes'ûliyyetten kurtulamaz. Demek ki, gaye-i hilkatından haberdâr olmayan yahut bu gayeden uzaklaşmış bulunan insanlar –sebebi ne olursa olsun– mes'ûliyyet-i ahlâkiyyeye dûçar olurlar.

Şimdi bu mes'ûliyyetin sebebi ne surette tahakkuk ve ne şekilde teayyün edeceğini araştıralım.

Mes'ûliyyet-i Ahlâkiyyenin Ta'yîni

Söylediğim veçh ile zevil ukûlün kasde makrûn olan işlediği şeyler her halde dâî-i mes'ûliyyettir. Şu kadar ki her fiil, ahlâkî bir mes'ûliyyeti îcâbetmez ve mes'ûliyyet de muhtelif şekillerde tecellî eder, izah edelim:

Bakınız! Bizden sudûr eden ef'âli iki suretle farzedebiliriz: Ya kasd ve amd neticesi olarak bitteennî sudûr eder; yani bir maksat ve gaye düşünülerek işe o

suretle mübâşeret olunur. Yahut bilâ kasd ânî bir surette, birden bire sudûr eder. Zevil ukûlden sudûr eden ef'âl ekseriyetle birinci kısımdandır. Zevil ukûlün ihtiyârî olan fiili, herhalde bir kasd ve bir niyyetten neş'et eder; akıl sâhibi bir insan maksatsız, niyyetsiz bir iş yapmaz. Binaenaleyh mes'ûliyyet iki kısma inkisâm ediyor: Biri kast ve niyyet için, diğeri de kasd ve niyyetin neticesi olan fiil için. Buna binâendir ki aynı fiil, kendisini sebk eden kast ve amde tebean keyfiyyât-ı muhtelife ile muttasıf olur. Başka başka renk ve sıfat kesbeder. Meselâ: Bir ormanda gizlenip de yolculardan birini öldürerek malını alan kuttâ-ı tarîk ile aynı ormanda tüfeğinden çıkan kurşun, kaza neticesi olarak bir şahsın katline sebebiyyet veren bir avcı arasında büyük bir fark vardır. Evet, ormanda yekdiğerine müşâbih iki fiil var; ortada iki şahıs öldürülmüş yatıyor; aynı zamanda iki de kâtil var! lâkin katillerin maksadı başka başkadır. Birisi bilerekten kurşunu maktûle tevcih ediyor. Maksadı hayatını îdâm ve malını almak yahut yalnız hayatını ortadan kaldırmakla teşeffi-i sadr eylemek. Diğeri ise kurşunu av niyyeti ile atıyor, maksadı avdır. Fakat her nasılsa kazaen bir adama, meselâ ormanın bekçisine, isâbet ediyor. Şimdi bu iki fiilin fâiline terettüb edecek mes'ûliyyet beyninde, şüphe yok ki pek büyük fark vardır. Evvelki fiilin faili kendisinden sudûr eden fiilinden dolayı hem kâtil hem de cânîdir; mes'ûliyyet-i ahlâkiyyeye ve mes'ûliyyet-i kânuniyyeye dûçâr olur. Çünkü fiili kasd ve niyyete makrûn olarak sudûr etmiştir. İkinci fiilin faili de katildir. Fakat cânî değildir. Fiili kaste makrûn olmadığı için ahlâken mes'ûl değildir. İşte insandan sudûr eden kâffe-i ef'âl böyledir. Demek ki insan her fiilinden dolayı mes'ûl değildir. Belki ef'âl-i ihtiyâriyesi içinde azim ve kasde makrûn olan fiillerinden mes'ûldür. Ahlâk nokta-i nazarında ef'âlde muteber olan niyyât ve makâsıddır. Mademki mes'ûliyyetin vücûdü, ancak ihtiyârın vücûdüne vâbestedir; şu halde sevâb ve ikâb, mes'ûliyyet işlediğimiz şey üzerine değil, belki işlemeyi murâd ettiğimiz ve bil irâde işlediğimiz şey üzerine terettüb etmek iktizâ eder.

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى.

"Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir."[33]

Mes'ûliyyetin Şerâiti

Evet insan kasd ve niyyete makrûn olan ef'âlinden dolayı mes'ûldür. Fakat bu mes'ûliyyet, mutlak değildir, insandan sudûr eden herhangi bir fiil mes'ûliyyeti dâî olmak için iki şartın tahakkuk etmiş olması lâzımdır: Akıl, hürriyet.

İnsandan sudûr eden bir fiilin fâili şu iki şartı müstekmil olmazsa o fiilin sâhibine karşı tam mes'ûliyyet vâki olmaz. Zaten evvelce de söylemiştim ki akliyyûnun mes'ûliyyete kail olmaları da insanı hür ve âkil olarak kabul ettiklerindendir. Şu halde uykuda olan bir adamın yahut sar'a illetine veya hummaya tutulan bir kimsenin ve "Sâir fil menâm" ın ef'âli gibi min gayr-ı şuûr

sâdır olan ef'âl üzerine mes'ûliyyet terettüb etmez. Çünkü mes'ûliyyet terettüb edebilmek için insanın âkil ve yaptığını müdrik olması lâzımdır. Müdrikten maksat, tabîîdir ki, insanın bir dereceye kadar amelini bilmesi demek değildir. Belki yapacağı fiili takdir etmesi, onu hadde-i tedkîkden geçirerek hasen ve kabih, nâfî ve muzır, hak ve bâtıl, fazîlet ve rezîlet olduğunu... elhâsıl, ef'âlinin mukaddemât ve netâyicini amîk bir sûrette düşünebilmekdir. Bu ise kâfi derecede akıl ve terbiye-i ameliyeyi müstelzimdir. Bu bâbta cehil, özürden ma'dûd değildir. Aklı başında, tab'an medenî olan bir kimse için "Bilmiyordum" sözü bir mazeret teşkîl edemez. Eğer kanunu bilmemek özür olsaydı şerâyi' ve kavânîn bâtıl olur, hey'et-i ic'timâiyyede fesâd yüz gösterirdi.

Mes'ûliyyetin Derecât-ı Muhtelifesi ve Mes'ûliyyet-i Tâmme

Mes'ûliyyet için akıl ve hürriyet şart olunca insanın mes'ûliyyeti de akıl ve hürriyeti nisbetinde olmak iktizâ eder. Binaenaleyh hangi bir sâik cebri ile iş yapmak mecbûriyetinde olan, yani irâde ve aklını kısmen kaybetmiş bulunan bir kimsenin mes'ûliyyeti ancak o fiile derece-i iştiraki kadardır. Cinnet muhtâriyyet-i ef'âli ref' edeceği cihetle mecnundan mes'ûliyyet merfûdur.

Mes'ûliyyet için akıl ve hürriyetin şart olmasından şunu da anlıyoruz ki mes'ûliyyet-i ahlâkiyyenin eşhâsa, hatta –ezmine ve emkineye nazaran– şahs-ı vâhide nisbetle bile derecât-ı muhtelifesi vardır. Mes'ûliyyet her şahsa göre bir olamayacağı gibi, şahs-ı vahidin ezmine ve emkineye olan nisbet-i muhtelifesi itibariyle de değişebilecektir. Çünkü irâde hür ve tamamiyle kendisine mâlik olabilmek için kuvve-i akliyyesinin tamamiyle yerinde olması iktizâ eder. Hâlbuki kuvve-i âkile birçok esbâb ve avâmilin te'siri ile bir halde kalamaz. İşte bunun içindir ki mes'ûliyyet-i ahlâkiyye her şahısta aynı derecede olamaz. Binaenaleyh mes'ûliyyet-i tâmme: Şerâit-i mes'ûliyyetin hepsini müstekmil olanların ef'âline karşı terettüb eden mes'ûliyyettir.

Mes'ûliyyet-i Müştereke

Bazan olur ki fâil, yapmış olduğu işi doğrudan doğruya kendisi değil, belki başkalarının teşviki veyahut üzerinde hakk-ı âmiriyyeti bulunan bir kimsenin icbârı gibi müessirât-ı hâriciyyenin te'sîri ile yapmıştır. Bu gibi hallerde mes'ûliyyet yalnız fâile teveccüh etmez; hem fâil, hem de mücbîr ve müşevvik mes'ûliyyette müşterek olur. Herkes fiile iştirâki nisbetinde mes'ûl olur. Hatta en büyük mes'ûliyyette âmil müşevvik ve mücbire teveccüh eder; çünkü masdar-ı aslîsi o demektir... Mürci-i mükrîhin taht-ı te'sîrinde olarak husûle gelen fiillerin mes'ûliyyeti mürcie râci olması da bundandır.

Mes’ûliyyet Mebdeinin İslâm’da Mevkii

Müslümanlıkta mes’ûliyyet mebdei gayet kuvvetli bir surette takrîr edilmiştir. Dîn-i İslâm; insanı meslûbün ihtiyâr addetmediği için, bittab’ı, netâyic-i a’mâlinden her ferdin bizzat mes’ûl olacağını da bildirmiştir. Dikkat olunmak lâzımdır ki Dîn-i İslâm’ın te’sîs eylediği mes’ûliyyet, her akl-ı selîmin bilâ tereddüd kabul edeceği mes’ûliyyet-i şahsiyyedir. Dîn-i İslam’a göre netâyic-i âmâlinden mes’ûl olmayan hiçbir kimse yoktur. Herkes derece derece ef’âl ve harekâtından mes’ûldür, hattâ peygamberler bile mes’ûldür. İhtiyâr mebdeini izâh ederken zikredilen âyât-ı kerîme aynı zamanda mes’ûliyyet mebdeini de takrir ederse de bunu daha sarih bir surette ifade eden bazı âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfenin de burada zikrini münâsip görüyorum;

لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ ۝

-“Cenâb-ı Hak yaptığından mes’ûl değildir; hâlbuki insanlar mes’ûldürler.”

... إِنَّ اللهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ... ۝

-“Bir kavim, kendi nefislerini, kendi seciyyelerini tağyir etmedikçe, Allah da onlara vermiş olduğu şeyleri, onlara ihsân ettiği nimetleri tağyîr etmez.”[34]

لَا تَزُولُ قَدَمُ ابْنِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ عِنْدِ رَبِّهِ حَتَّى يُسْأَلَ عَنْ خَمْسٍ، عَنْ عُمُرِهِ فِيمَ أَفْنَاهُ، وَعَنْ شَبَابِهِ فِيمَ أَبْلَاهُ، وَمَالِهِ مِنْ أَيْنَ اكْتَسَبَهُ وَفِيمَ أَنْفَقَهُ، وَمَاذَا عَمِلَ فِيمَا عَلِمَ

-“Kıyamet gününde âdemoğlu beş şeyden suâl olunmadıkça Rabbinin huzurundan ayrılmaz: Ömrünü ne ile ifnâ ettiğinden, ne suretle geçirdiğinden; gençliğini ne ile yıprattığından; malını nereden kazanıp nereye sarfettiğinden; ilmi ile ne türlü âmil olduğundan.”[35]

مَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ عُذِّبَ، (وفى رواية: يهلك)

-“Her kim yevm-i kıyâmette sıkı bir muhasebeye tutulursa azab olunur yahut helâk olur.”[36]

Dîn-i İslâm’ın Te’sîs Eylediği Mes’ûliyyetin Ehemmiyeti

Dîn-i İslâm’ın tesis eylediği mes’ûliyyet, her akl-ı selîmin bilâ tereddüd kabul

edeceği mes’ûliyyet-i şahsiyyedir. Bunun içindir ki Nazar-ı İslâm’da hiç bir kimse başkasının a’mâlinden mes’ûl değildir. Binaenaleyh âbâ ve ecdâdın ma’siyetinden evlâd ve ahfâdın mes’ûl olmasını mutazammın olan “Ma’siyet-i asliyye” nazariyyesi Müslümanlıkta merduddur. Evet, Hristiyanlıkta mühim bir esas olan ve fakat akıl ve mantıkla te’lîfi mümkün olmayan “Ma’siyet-i asliyye” nazariyyesi Müslümanlık tarafından reddolunmuştur. Şu âyât-ı celîle ve ehâdîs-i şerîfeye dikkat ediniz!

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى ... ۝

-“Günah işlemek şânından olan hiçbir kimse diğer bir kimsenin günahını yüklenmez.”[37]

قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْۜ
وَاِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُواۜ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ۝

“Habibim, sen de ki: Allah ve Resûlü’ne itaat ediniz. Eğer bu itaattan i’râz ederseniz, Resûlün emr-i tebliğde kendisine tahmil olunan mes’ûliyyet ancak kendisine; emr-i itaatta da size tahmîl olunan mes’ûliyyet ancak size râcîdir. Maamafih eğer itaat ederseniz nâil-i hidâyet olursunuz. Resûlün vazifesi yalnız açıkça tebliğ etmektir. Bundan başkasına karışmaz.”[38]

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهٖۘ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ
عَنْ وَالِدِهٖ شَيْـًٔاۜ ۝

-“Ey Nâs! Rabbinizden korkunuz, öyle bir günden de korkunuz ki hiçbir baba evlâdından dolayı hiçbir mükâfat ve mücâzat görmez. Ne evlâdın ebeveynine, ne de ebeveyninin evlâdına faydası ve zararı dokunmaz.”[39]

تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ
وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝

-“İşte onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Kazandıkları kendilerine, sizin de kazandığınız kendinizedir. Onların yapmış oldukları şeylerden siz mes’ûl olmazsınız.”[40]

وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْمًا فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهٖۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝

-“Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi nefsine karşı, yani kendi zararına kazanmış olur. Şüphe yok ki Allah alîmdir, hâkimdir.[41]

Görülüyor ki Dîn-i İslâm, mes’ûliyyet mebdeini en ma’kûl bir tarzda takrîr buyurmuştur. Ahfâd, ecdadın ma’siyetine tevârüs etmez. İhtimâl ki bu noktaya şu

âyet-i kerîme ve ehâdîs-i şerîfe ile itiraz edenler bulunur:

لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ

مَا يَزِرُونَ ۝

-“Kıyamet gününde kendi günahlarını kâmilen yüklendikten maâdâ bir de anlamadan, dinlemeden idlâl ettikleri kimselerin günahlarını yüklenenlerin günahı ne fenâ, ne ağırdır!”[42]

مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا، وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وِزْرُهَا

وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

-“Her kim iyi bir âdet ihdâs ederse hem bunun ecrine, hem de ümmet onunla âmil oldukça onların ecri miktarı bir ecre nâil olur.”[43]“Her kim de fenâ bir âdet ihdâs ederse kıyamet gününe kadar hem kendi amelinin günahına, hem de onunla âmil olanların günahına giriftâr olur.”[44]

إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثَةٍ: إِلَّا مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ، أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ

بِهِ، أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ.

-“Âdemoğlu öldüğü vakitte ameli münkati’ olur. Yalnız üç şeyden münkati’ olmaz: Biri dünyada iken işlediği sadaka-i câriye (mescid, hastahane, mektep, medrese, çeşme, köprü ve emsali gibi hayrât-ı umûmiyye); diğeri kendisinden intifâ olunan bir ilim; üçüncüsü de arkasından kendisi için hayır dua eden bir veled-i sâlih.”[45]

Dikkat ediniz ki bu âyet-i kerîme ile hadîs-i şerîfler birinin yapmış olduğu şeyden diğerinin mes’ûl olacağını değil, belki işlenmiş olan bir amelin, işlenmiş olan bir hayır ve şerrin başkasına da sârî olacağını gösterir. Çünkü bu âyet ve hadîslerde başkasının ameli ile müsâb veya muâteb olacağı bildirilen kimseler esâsen amelden hâlî değildirler; her birinin kendilerinden başlayıp âhara teaddî ve sirâyet eden birer amelleri vardır. O ameller esasen mes’ûliyyet-i zâtiyyeleri tahtında kendilerinden sâdır olmuştur.

Binaenaleyh onların nefi’ ve zararları temâdî ettikçe onlara müterettib olan sevâb ve ikâbdan, onların neticesi olan mes’ûliyyetten evvelki faillerinin de hissemend olması pek tabiî bir şeydir. Şu halde Müslümanlığın takrir eylediği mes’ûliyyet tamamiyle şahsîdir. Hristiyanlıktaki gayr-ı ma’kûl ve gayr-ı mantıkî nazariyye ile bazı eşhasın (Lâ yüs’el) olması esası Müslümanlıkta yoktur.

Esâsât-ı İslâmiyye’ye Nazaran Enbiyâ da Lâ

Yüs'el Değildir

İslâm'ın vaz' ve te'sîs eylediği mes'ûliyyet o kadar umumîdir ki bu mes'ûliyyetten enbiyâ ve mürselîn bile vâreste kalamayacaklardır. Filhakika Dîn-i İslâm, bilâ istisnâ her ferdi a'mâlinden mes'ûl tutmaktadır. Bu bâbdaki esâsât-ı dîniyye gayet sarihtir.

فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذ۪ينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَل۪ينَۙ ﴿٦﴾

-"Elbette kendilerine peygamber gönderdiğimiz ümmetleri mes'ûl edeceğimiz gibi, mürselîni de mes'ûl edeceğiz."[46] âyet-i kerîmesinden sarahaten anlaşılıyor ki her emir ve işâreti ümmetine muta' olan bir Peygamber-i zîyşân bile gerek ef'âlinden, gerek vazife-i risâleti tebliğ edişinden mes'ûldür. Hâlbuki tıfl-ı nevzâdı bile günahkâr addeden Hristiyanlık nazarında "Papa" lâ yüs'eldir. "Papa" şeriat vaz'eder, haramı helâl, helâlı haram kılabilir; vaz' ettiği şerîate mugayir hareketi görülse de yine müta'dır. Çünkü mukaddes ve lâ yüs'eldir. Müslümanlıkta ise lâ yüs'el ve mukaddes; yalnız Cenâb-ı Allah'tır.

Müslümanlıkta Halife ve Hükümdar da Mes'ûliyyetten Vâreste Değildir

Burada pek mühim bir noktaya daha temas etmek istiyorum. Mademki Müslümanlıkta mes'ûliyyet bu kadar umumîdir; enbiyâ-i izâm hazerâtı bile mes'ûliyyetten yakayı kurtaramayacaklardır. Şu halde halife ve hükümdarı gayr-ı mes'ûl addetmek doğru değildir. Onlar da ef'âl ve tasarrufâtından dolayı mes'ûl olmak iktizâ eder. Hem de onların mes'ûliyyeti herkesten ziyadedir. Makamın azameti nisbetinde mes'ûliyyeti de büyük olmak îcâbeder. Filhakika böyledir: Şerîat-ı İslâmiyye nazarında halife ve hükümdar da efrâd gibidir. Hatta bunun mes'ûliyyeti daha büyüktür. Cenâb-ı Allah'a karşı olan vazifesinden mes'ûl olduğu gibi gerek siyasî, gerek cezâî, gerek hukûkî mes'ûliyyetin her nev'i ile mes'ûldür. Hükümdar ve halife öyle süs için yahut halka zulmetmek, onların paralarını çekip de zevk ve safâ âlemine dalmak için değildir. Belki Müslümanların dinî ve dünyevî işlerini muhafaza ve müdafaa, adaleti ikâme, vahdet-i ictimâiyyeyi te'mîn, şevket-i İslâmiyye'yi i'lâ eylemek vazifesi ile mükelleftir. Mükellef olduğu şeyleri yapamaz, yapmaya kudreti olmaz veya tarîk-i müstakîm-i şerîatten inhirâf ederse hemen bir fetva-i şer'î ile ümmet tarafından halife ve hükümdar hal', yani azlolunur ki bu mes'ûliyyeti siyâsiyyedir.

Kezâlik bir sebeb-i şer'î yok iken bi gayr-i hak nüfûs-ı muharremeden birini katleden bir halife de şer'an kısas olunur. Bu da mes'ûliyyet-i cezâiyyedir. Sonra herhangi bir ferdin halifede bir alacağı, bir hakkı olsa mahkemeye müracaatla o hakkını ister; mahkeme de onunla hükmeder. O hak sâhibine hakkını edâ eder. İşte bu da mes'ûliyyet-i mâliyye ve hukûkiyyedir. Hukûk-ı nâsı kendi a'mâl-i

hasîsesine bâzîce ittihaz eden bir imâm-ı zâlimin yevm-i kıyâmette en şedîd bir azaba, en büyük bir mes'ûliyyete dûçâr olacağı da şu hadîs-i şerîf ile beyân olunmaktadır:

أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ جَائِرٌ.

-"Yevm-i kıyâmette, huzûr-ı ilâhîde en şedîd mes'ûliyyet ve azâba mâruz kalacak olan imâm-ı zâlimdir."[47] Elhasıl, nazar-ı şerîatte her fert mes'ûldür. Umum Hristiyanların Papa hakkındaki itikadları ile İngilizlerin kralları hakkında "Kral fenalık işlemez." itikadı gibi gayr-ı ma'kûl bir i'tikâd, Müslümanlıkta kat'iyyen yoktur. Binaenaleyh vaktiyle Osmanlı Kânûn-i Esâsîsi'ne konmuş olan "Zât-ı Hazret-i pâdişâhînin nefs-i humâyûnları mukaddes ve gayr-ı mes'ûldür." maddesi Şerîat-i İslâmiyye ile kâbil-i telif değildir. Avrupa kanun-ı esasilerine bir maksad-ı mahsûs üzere vaz'edilmiş olan bu kâide, vaktiyle bizim Kânûn-i Esâsîyi yapanlar tarafından da aynen Avrupa Kânûn-i Esâsîlerinden, iktibâs olunmuştur ki çok yanlış bir şeydir ve şer'î şerife münâfîdir. Avrupa devletlerini taklîd edeceğiz derken ne azîm hatalar yapıyoruz da bildiğimiz yoktur. Her milletin siyâsî kaideleri, idârî düsturları kendi i'tikâd ve içtimâiyyâtına uygun olmazsa fayda yerine mazarrat hasıl olacağı şüphesizdir.

Şu hadîs-i şerîf Müslümanlıktaki umumî mes'ûliyyeti pek güzel izah etmektedir:

أَلَا كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَالْإِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ، وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ زَوْجِهَا، وَوَلَدِهِ وَهِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ، وَعَبْدُ الرَّجُلِ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُ، أَلَا فَكُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ.

-"İyi biliniz ve müteyakkız olunuz ki her biriniz çoban ve her biriniz de sürüsünden mes'ûldür. İmâmül Müslimîn, yani umûr-ı ibâdda velâyet-i âmme hakkı kendisine tefvîz olunan halife, çobandır ve sürüsünden, yani umum raiyyetinden, bütün teb'asından, onların hukûkunu müdafaa ve muhafaza edememekten, onların ziyâından mes'ûldür.

Erkek ehil ve iyâli üzerine çoban ve onların hukûkundan dolayı mes'ûldür. Kadın zevcinin hanesinin çobanı ve ahvâl-i beytiyyesinden mes'ûldür. Hizmetçi, efendisinin malı üzerine çoban ve ondan mes'ûldür. Elhasıl iyi biliniz, uyanık bulununuz ki hepiniz râî ve hepiniz taht-ı idârenizde bulunan raiyyenizden mes'ûlsünüz." [48]

Görülüyor ki bu mes'elede de İslâm, en sâlim ve en yüksek nazariyyât-ı felsefiyyenin de yetişemeyeceği kadar ulvî düstûrlar vaz'eylemiştir.

BEŞİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Aklımıza müracaatla anlayabiliriz ki, irade ve ihtiyâr sâhibi olan insanlar, gerek ef’âlinden ve gerek niyyât ve makâsıdından dolayı mes’ul olmak tabiîdir. Binaenaleyh, insanın her fiili alel-ıtlâk ahlâkî bir mes’ûliyyeti dâî değildir.

2. Zevil ukûlün kasde makrûn olan fiilinden neş’et eden mes’ûliyyete mes’ûliyyet-i ahlâkiyye diyeceğiz. Gâye-i hilkâtini ve lüzûm-ı tekemmülünü bulmak fıtratında yaratılmış olan insanlar için gâye-i hilkâtini ve bu gayeye îsâl edecek tarîki anlamaya çalışmak bir vazifedir. Gâye-i hilkâtinden haberdâr olmayan, dünyadaki vazife ve haklarından gafil bulunan insanlar mes’ûliyyet-i ahlâkiyyeye dûçâr olurlar.

3. Mes’ûliyyet-i ahlâkiyye iki kısma inkısâm eder: Biri kasd ve niyyet için, diğeri de kasd ve niyyetin neticesi olan fiil için. Binaenaleyh bir fiil, kendisini sebkeden kasd ve niyyete tebean keyfiyyât-ı muhtelife ile muttasıf olur. Bir ormanda gizlenip malını almak maksadı ile yolculardan birini öldüren kuttâ-i tarîk ile aynı ormanda avlanırken, kazâen bir şahsı öldüren avcı arasında büyük fark vardır. Bunların fiili bir olmakla beraber niyyetleri başka başkadır ve binaenaleyh mes’ûliyyetleri de bir değildir.

4. Mes’ûliyyetin iki şartı vardır: Akıl, hürriyet. Bu iki şartı müstecmi’ olanların ef’âli dâî-i mes’ûliyyet değildir. Nâimin, sar’a veya hummaya tutulan veyahut sâir filmenâm olanların ef’âli gibi min gayr-ı şuur sâdır olan fiiller üzerine mes’ûliyyet terettüb etmez.

5. Mes’ûliyyet alelıtlâk işlediğimize değil, işlemeyi irâde ettiğimiz ve bil irâde işlediğimiz şey üzerine terettüb eder.

6. Mes’ûliyyetin şerâit-i esâsiyyesinden biri olan kuvve-i âkile birçok esbâb ve avâmilin te’sîri ile bir halde kalamayacağı cihetle mes’ûliyyet-i ahlâkiyye de her şahısta aynı derecede olamaz. Akıl, hürriyet, kast ve tasmîm gibi şerâit-i mes’ûliyyetin hepsini câmi’ olanların ef’âline karşı terettüb eden mes’ûliyyet, mes’ûliyyet-i tâmmedir. Bunlar ne nisbette ise mes’ûliyyet de o nisbettedir.

7. Mecnundan mes’ûliyyet mürtefi’dir. Başkalarının teşviki yahut üzerinde hakk-ı âmiriyyeti bulunan bir kimsenin icbarı gibi müessirât-ı hâriciyyenin te’sîri ile yapılan işlerin mes’ûliyyeti yalnız fâiline değil, hem fâiline hem de mücbir ve müşevvikine terettüb eder ki, buna mes’ûliyyet-i müştereke nâmı verilir.

8. İslâm’da mes’ûliyyet mebdei çok kuvvetlidir. Dîn-i İslâm’ın te’sis eylediği mes’ûliyyet her akl-ı selîmin bilâ tereddüd kabul edeceği mes’ûliyyet-i şahsiyyedir. İslâm’da Cenâb-ı Hak’dan başka lâ yüs’el yoktur. Peygamberler bile mes’ûldür.

9. Nazar-ı İslâm’da hiç bir kimse başkasının a’mâlinden mes’ûl değildir. Âbâ ve ecdadın ma’siyetinden evlâd ve ahfâdın mes’ûl olmasını mütezammin olan “Ma’siyet-i asliyye” nazariyesinin Müslümanlıkta yeri yoktur. Âyât-ı Kerîme sarîhtir. İşlenmiş olan bir amelin sirayeti böyle değildir.

10. Tıfl-ı nevzâdı bile günahkâr addeden Hristiyanlık nazarında Papa’nın lâ yüs’el olmasına rağmen Müslümanlıkta enbiyâ da mes’ûldür. فلنسألن âyet-i kerîmesi bu bâbta sarihtir.

11. Müslümanlıkta hükümdar da efrâd gibi ve belki de ondan ziyade mes’ûldür. Müslümanlık hükümdarı da siyâsî, cezâî, hukûkî noktalardan mes’ûl addetmektedir. Bunun içindir ki Müslümanlıkta hükümdar ve halifeyi millet

intihâbeder ve yine millet hal'edebilir.

12. Umum Hristiyanların Papa hakkındaki itikadları ile İngilizlerin kralları hakkında "Kral fenâlık yapmaz." i'tikâdı gibi gayr-i ma'kûl bir itikad Müslümanlıkta yoktur.

13. Müslümanlıkta halife ve hükümdar mes'ûl olunca onlara "mukaddes" demek doğru olamaz.

---

[33] *Buhârî*, Bedü'l-Vahy, 1.

[34] Ra'd sûresi, âyet, 11.

[35] *Tirmizî* Sıfatü'l-kıyâme, 1.

[36] *Buhârî*, Rikak 49; İlim, 36.

[37] İsrâ sûresi, âyet, 15.

[38] Nûr sûresi, âyet, 54.

[39] Lokman sûresi, âyet, 33.

[40] Bakara sûresi, âyet, 134.

[41] Nisâ sûresi, âyet, 111.

[42] Nahl sûresi, âyet, 25.

[43] *Şuabu'l-îman*, 9/241.

[44] Beğavi, *Şerh'us-Sünne*, 5/443.

[45] Muslim, Vasiyye, 3; Sahih-i Muslim ve Edebü'l-Buhârî'de Ebu Hüreyre'den mervî olan bu hadîs-i şerîf, İslâm'ın nasıl bir dîn-i umumî, bir dîn-i insâniyyet olduğunu isbât için kâfidir. Sahib-i şerîat Efendimiz (s.a.s.) bu hadîs-i şerifleri ile ümmetini menâfi-i umûmiyyeye hâdim olan şeylere tergîb ve teşvîk buyurmaktadır. İnsanın her ameli nihâyete erer, fakat menâfi-i umûmiyye için yapmış olduğu şu ve şu işlerin sevabı ilelebed bakîdir, buyuruyor. Memleketimizde gördüğümüz bu kadar müessesât-ı hayriyye, ihtişam ve azametine ecânibin de hayran kaldıkları meâbid, her karye ve hatta her mahallede göze çarpan medreseler, çeşmeler, köprüler, tezyîn-i bilâd ve terfîh-i ahvâl-i ibâd zımnında vücûde getirilen enva-i hayrât ve müberrât, tehzîb-i ahlâk teşfiye-i emraza hizmet eden bunca müessesât, bunca müellefât ve bunların idâme-i hayatına karşılık olmak üzere inşâ ve vakf edilen bu kadar emlâk ve akar, hiç şüphe yok ki bu hadîs-i şeriften mülhemdir. İbni Batuta'nın seyahatnâmesini dikkatle okuyanlar, İslâm'ın "Şefkat alâ halkillah" yolunda ne azîm hizmetler ifâ etmiş olduğunu anlamakta güçlük çekmezler. Bu hadîs-i şerifin tesis eylemiş olduğu vakıflar, beşeriyete ne büyük hizmetler yapmıştır. Sünen-i Ebu Dâvud'da Enes ibn Mâlik'ten rivayet edilen şu hadîs-i şerîf, bu hadîsin adetâ şerhi gibidir:

-"Kim ki ebnâ-i cinsine ilm-i nâfi' öğretirse; cedvel (kanal, su yolu, çeşme, sebîl gibi âsâr-ı nâfia) meydana getirirse; yahut kuyu (âdî kuyu, bostan kuyusu, artezyen kuyusu gibi nasıl olursa olsun) hafrederse, yahut hurma veya (halkın faydalanacağı diğer bir ağaç) dikerse; yahut bir mescid binâ ederse yahut okumak için veresesine mushaf-ı şerîf bırakırsa; yahut öldükten sonra kendisi için Cenâb-ı Hakt'an af ve mağfiret talebedecek bir evlâd bırakırsa... böyle bir kimse ölüp kabre konduktan sonra yine bunların sevabına nail olur. Bunların ecir ve sevabı kabirde iken de kendisini bulur. Defter-i âmâli kapanmaz."

Sünen-i ibn Mâce'de, Câmiu's-Sagîr ve sâir ehâdisde mezkûr olan şu hadîs-i şerîf de bu cümledendir. Meâli şöyledir:

-"Öldükten sonra mü'mine amel ve hasenatından ve aslolan ecir ve mesûbât şunlardandır: Neşr-i ilim ve san'at-ı nâfiasından, bıraktığı veled-i sâlihinden, mîras bıraktığı mushaf-ı şeriften (diğer müellefât da böyle) yaptırmış olduğu mescid ve cevâmi'den, yollarda yaptırmış olduğu misâfirhânelerden (gurabâya mahsus yurt, mekteb, medrese, hastahâne de böyle) akıttığı sulardan, hal-i sıhhat ve hayatında malından vermiş olduğu sadakadan ibarettir. Bunların ecir ve sevabı öldükten sonra da münkati' olmaz."

[46] Â'râf sûresi, âyet, 6.

[47] Taberânî, *Mu'cemü's-Sağîr*, 1/397.

[48] *Buhârî*, Ahkam, 1; Bu hadîs-i şerîf muhtelif şekillerde rivayet edilmektedir.

ALTINCI DERS:
MES'ÛLİYYET-İ AHLÂKİYYE'NİN DERECÂTI

Temhîd

Mes’ûliyyet-i ahlâkiyye; vazifenin adem-i ifası ef’âlimizin kânûn-i ahlâkîye muhalefeti neticesi olarak terettüb eden bir cezadır. Âkil ve muhtar olan insan kânûn-i ahlâkîye mugâyir bir sûrette hareket ettiği takdirde cezâ ve mes’ûliyyete dûçâr olur. Daha doğrusu böyle bir insanın cezasız kalmaması lâzımdır. Fakat bu mes’ûliyyet kimin tarafından vâki olacak? Bu gibi hareketimizden dolayı bizi kim mes’ul edecek?

“Vahy”e îmân kaydından âzâde yaşamak ve kâide-i ahlâkîyi sırf akıldan istinbât etmek isteyenlere göre bu mes’ûliyyet iki dereceli olmak üzere tahakkuk eder:

1. Vicdanın mes’ûliyyeti, yani mahkeme-i vicdâniyemiz huzurunda mes’ûliyyetimiz;

2. Benî nev’imize karşı mes’ûliyyetimiz.

Şimdi bunlara dair biraz izahat verip bunların kâfî olup olmadıklarını tedkîk edelim.

Vicdan ve Mes’ûliyyet-i Ahlâkiyye

Diyorlar ki insanda vicdân denilen bir kuvvet, bir meleke vardır. Bu kuvvet hayrı şerden, fazîleti rezîletten temyîz ve tefrik ederek bizi hayra sevk ve şerden men eder. Yolumuzu şaşırdığımız zaman “Oradan değil, buradan yürü!” emrini verir.

Ef’âl ve harekâtımızı, niyyât ve makâsıdımızı tedkîk ve tahlîl ederek nüfûs-ı beşeriyyede fıtraten mevcut bulunan hayır ve şer fikirlerine nisbetle onları takdîr eder, mukayese eder, ölçer ve bu suretle onların hayır veya şer olduklarını anlar. Temâyülât ve ef’âlimiz hayra, kânûn-i ahlâkîye mutabık olursa vicdan tarafından nâil-i mükâfât, mazhar-ı takdîr ve tahsîn; aksi takdirde ise dûçâr-ı mücâzât oluruz. Vicdanın tevbîh ve tekdirine, acı acı sitemlerine maruz kalırız. Binaenaleyh mes’ûliyyet-i ahlâkiyyenin mebdei, yani en evvel ve bilâ vâsıta a’mâlimizi, niyyâtımızı tedkîk ve tahlil ederek onların mahiyetlerine göre bizi mes’ûl ve binnetice tecziye eden vicdandır.

Vicdanın mücâzâtı nedâmet, ıztırab, tevbîh, tekdir ve nefret şekillerinde tecellî eder. Yani niyyât ve âmâlimiz kânûn-i ahlâkîye mugayir olursa vicdan mükedder olur. Hükm-i vicdânîde tevbîh ve tekdîr şekillerinde zuhur eder ve binnetice –kendimizde vuku bulduğuna göre– nedâmet, ıztırab veyahut bir nefret hâsıl olur. Başkasından sudûr eden bir fiilden dolayı husûle gelen nefret ve incizâb da mücâzât ve mükâfât-ı vicdâniyyedir.

Vicdânın mücâzâtı bu şekilde olduğu gibi mükâfâtı da şevk, inbisât ve mahzûziyet gibi şekillerde görülür. Demek ki, a’mâlimiz ne olursa olsun vicdan tarafından tedkîk ve tahlîl olunarak binnetice mazhar-ı mükâfât yahut dûçâr-ı mücâzât oluyoruz. Aynı zamanda, bir amel şirk-i vicdân üzerinde husule getirdiği

azaptan, rahatsızlıktan sıkıntıdan büyük bir cezâ ve azap da olamaz. Bu nasıl böyle ise, bir amel-i hayrın bizde husûle getirdiği meserret ve inşirâh da nefsin huzûzât-ı sâiresinden hiç biri ile kâbil-i kıyâs değildir.

Aynı zamanda vicdanın hükmü, fiil ve mes'ûliyyeti takdîri, nefs-i nâtıka-i beşeriyye dâhilinde münhasır kalmayarak hârice de sirâyet eder. Vicdânımız yalnız kendi fiilimizi değil, başkalarının fiillerini de takdîr ve mebde-i hayra mütâbakat ve adem-i mutâbakatları hakkında bir hüküm verir. Bu sûretle o fiilin fâili hakkında bizde ya bir hiss-i mahabbet yahut nefret hâsıl olur. Demek oluyor ki vicdanımız hem kendi harekâtımız, hem de başkalarının harekâtı için en büyük ve en mûtemed bir hâkimdir. Bizi en evvel mes'ul eden işte bu hâkimdir. Biz bilcümle ef'âl ve harekâtımızdan niyyât ve makâsıdımızdan dolayı herşeyden evvel bu hâkimin huzurunda muhakeme oluruz.

Hükm-i Vicdânî ve İhtisâsât

Nefs-i nâtıkada zuhur eden hadîsât-ı vicdâniyye iki şekildedir: Ahkâm, ihtisâsât. Bir şey'i vicdanın tahsin veya takbih, ihtirâm veya tahkîr etmesi itibariyle zuhur eden şey ahkâmdır. Bu cihetle vicdan ile akıl beyninde bir irtibat vardır. Bu hükümlerin mevzuu da ef'âl-i mahsûsâmızla diğerlerinin ef'âlidir. İkincisi de mesrur olmak, mahabbet veya nefret duymak gibi o ahkâmdan hâsıl olan ihtisasdır. Bunu biraz daha izah edelim:

Vicdânın verdiği hükümler ya niyyât ve makâsıdadır; tâbir-i diğerle fiilin icrasından evveldir. Yahut fiil icra olunduktan sonradır. Birinci sûrette vicdân, fâilden sudûr edecek filin hayır veya şer olduğunu muhakeme ve onu icrâ etmenin de iyi veya fenâ olacağını tayin eder. İkinci sûrette fiil iyi ise tahsîn ve takdîr, fenâ ise tevbîh ve takbîh eyler. Vicdân bu hükümleri verdikten sonra bizde birtakım hissiyât-ı ahlâkiyye husule gelir. Meselâ: Vicdânın hükmü niyyât ve makâsıda ait ise bu hüküm bizde bir hiss-i mahabbet veyahut bir hiss-i nefret tevlîd eder. Eğer vukû' bulan bir fiil üzerine ise o zaman fiilin fâili biz olduğumuza göre bir zevk veya nedâmet; başkası olduğuna göre de bir incizâb veya nefret hisseder. Demek ki vicdanın hükmü yalnız hayır ve şerri ta'yinden ibaret olmayıp onların vâcibül icrâ veyahut vâcibül ihtirâs olduklarını da gösteriyor.

İşte bu ahkâm ve ihtisâsât-ı ahlâkiyye bize mes'ûliyyet fikrini ilkâ eder. İnsan yukarıda beyân edilen fikr-i mes'ûliyyeti, fiile veyahut niyyât ve makâsıda karşı zuhur eden ahkâm ve ihtisâsât-ı vicdânîye ile anlar. Binaenaleyh vicdan denilen mahkeme-i kübrânın muhâkeme ve mes'ûliyyetinden; ceza ve ikâbından yakayı kurtarmamız kabil değildir. Meğer ki niyyâtımız, a'mâlimiz kânûn-i ahlâkîye muvafık ola.

Mes'ûliyyet-i Vicdânîye Kâfi midir?

Bunlar bir nokta-i nazara göre doğrudur. Hakikat, bizde vicdân denilen bir kuvve-i fıtriyye, bir mevhibe-i ilâhiyye vardır. Bu kuvve-i ahlâkî, vekâyii hem zapteder, hem tedkîk ve muhakeme eder. Onların hayır ve şer olduklarını kendisine mahsus bir mi'yâr ile ölçer ve bizi dâimâ hayıra teşvik ve şerden meneder. Bu mevhibe-i fıtrıyyenin evâmirine inkiyâdımız en büyük bir mükâfât-ı rûhiyye ile, dünyalar kadar değeri olan bir inşirâh bir zevk-i derûnî ile neticelenir. Adem-i itâatımızda en şiddetli bir azâb-ı derûnî ile karşılaşır. Binaenaleyh vicdân denilen mahkeme-i kübrânın mes'ûliyyetine uğrayacak, muâhazesine, itâbına maruz kalacak ef'âl ve harekâttan insan ne kadar teberrî ederse nefsini o nisbette ıslâh etmiş ve insanlığın derece-i kemâline yükselmiş sayılır, bu mes'ûliyyet, bittabi' bizi fenalıktan meneder.

Maamafih şurasını da itirafa mecburuz ki a'mâlimizin hayır ve şerre mutâbakatı noktasından yalnız "mes'ûliyyet-i vicdâniyye" kâfi değildir.

Yalnız mes'ûliyyet ve ikâb-ı vicdânî korkusu insanları fenâlıktan men edemez. Yalnız bu mahkemeden sudûr edecek bir hükmün vâkıa mutabakatı her vakit iddia edilemez. Çünkü bir mahkemenin verdiği hükümlerin nefsül emre mutabık olabilmesi için o mahkemenin te'sirât-ı hâricîyyeden tamamiyle âzâde olması, safvet-i asliyyesini muhafaza etmesi lâzımdır. Böyle olmadıkça oradan sudûr eden hükümlerin alelıtlak sahih olacağını iddia etmek doğru olamaz. Hâlbuki, birçok esbâb ve avâmil mahkeme-i vicdâniyemiz üzerinde icrâ-yı te'sîr ederek selâmet-i fıtriyyesini ihlâl ve kabiliyyet-i tabîiyyesini ıtfâ ediyorlar. Nedamet, ıztırab, tevbîh ve tekdir-i vicdânî her zaman cinayetle mütenâsib olmaz. İrtikâbedilen kusurları takibeden nedâmet ve ıztırab da herkesin derece-i hassasiyetine göre tahavvül eder. Gayet büyük bir cinayet elâstıkî vicdanlar nazarında hafif bir kabahattir. Birtakım mahcûb vicdânlar da vardır ki kusurlarını dev aynasında görürler. Aynı zamanda nedâmet ve azâb-ı derûnî i'tiyâd'ı cinâyetle kesb-i hıffet eder. İnsan kabahat işleye işleye bütün azab-i vicdanîyi kaybedilir ve bu suretle yaptığı fenalıklardan dolayı mes'ûliyyet-i vicdâniyye karşısında kalmaz.

Artık safvet-i asliyyesini kaybetmiş ve te'sirât-ı hâriciyye altında kalmış olan bir mahkemenin ta'yin edeceği mes'ûliyyetin vâkıa ne dereceye kadar mutabık olacağı ednâ mülâhaza ile anlaşılır, zannederim.

Bunun içindir ki i'tiyâd-ı rezâletle me'lûf olan bir şerîr, irtikâb eylediği bir ahlâksızlıktan dolayı mahkeme-i vicdâniyyesi tarafından mes'ûliyyet ve mücâzâta dûçâr olmuyor. Onun mahkeme-i vicdaniyesi o fiilin fenâ olduğunu taktirden âciz bir derekede bulunduğundan a'mâl-i seyyiesinden dolayı mes'ûl olmuyor, vicdân azabını tatmıyor veyahut duymuyor. Diğer taraftan bu hakimin safvet-i asliyyesini muhafaza etmiş olan bir insan, mugâyir-i ahlâk en ufak bir hareketten dolayı pek şiddetli bir mesûliyyet-i vicdaniyye karşısında bulunuyor. Demek ki azâb-ı vicdânî âmilin mes'ûliyyeti nisbetinde tahakkuk etmiyor.

İşte bunun içindir ki a'mâlimizin hayır ve şerre muvafakat veya adem-i muvâfakatı noktasından yalnız "mes'ûliyyet-i vicdâniyye" kâfi olmadığını her vakit iddiâ edebiliriz.

Nazar-ı İslâm'da Vicdan ve Mes'ûliyyet-i Vicdâniyye

Biz Müslümanlar mebâdi-i ahlâkiyyenin dîne müstenid olması lâzım geleceğini iddiâ etmekle beraber felâsifenin kabul etmiş oldukları vicdân ve mes'ûliyyet-i vicdâniyyeyi de inkâr etmiyoruz. Diyebiliriz ki vicdân ve mes'ûliyyet-i vicdâniyyeyi en vâzıh bir sûrette tarif eden Cenâb-ı Peygamber'dir. Müslümanlık bize tâlim ediyor ki insanda hayır ve iyiliğe karşı bir mahabbet-i fıtriyye, şer ve fenâlığa karşı da bir nefret-i tabîiyye vardır. Cenâb-ı Hak nefse hayır ve şerri yekdiğerinden tefrik edecek bir kuvvet ilhâm eylemiştir. Bu hissi fıtrî, bu ilhâm-ı İlâhî sayesinde insan hayır ve şerri, menâfi ve mezârrı idrâk eder. İşte şu ayeti kerime insanda mâ fevkâl ihtiyâr bir keyfiyet-i tabiiyye olan bu hissi -ki biz ona vicdân diyoruz- şu suretle tarif ve tasvîr etmektedir:

فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ۝

-"Cenâb-ı Allah nefse fücûr ve takvayı, hayır ve şerri ilhâm suretiyle ta'lîm buyurdu."[49]

Cenâb-ı Peygamber Efendimiz (s.a.s.) bazı ehâdîs-i şerîfe ile bu hiss-i fıtrî ve mes'ûliyyet-i vicdâniyyeyi gayet mükemmel bir surette îzâh buyurmuşlardır, bakınız:

اَلْبِرُّ مَا اطْمَأَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ، وَالْإِثْمُ مَا حَاكَ فِى صَدْرِكَ، وَإِنْ أَفْتَاكَ النَّاسُ وَأَفْتَوْكَ

-"Birr, yani iyilik, hayır ve fazîlet: Kalbin mutmain olduğu şeydir. İsm, kötülük ve günah da nefsi tahrîş ve tazyik eden, ta'zîbeden şeydir. Hilâfına fetva verseler de aldırma."[50]

وَإِذَا حَاكَ فِى نَفْسِكَ شَيْءٌ فَدَعْهُ.

-"Nefsini tahrîş edip seni rahat bırakmayan şeyi terket."[51]

اَلْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ، وَالْإِثْمُ مَا حَاكَ فِى صَدْرِكَ، وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِ النَّاسُ

-"İyilik hüsn-i ahlâktır; ism ve günah da sadrını, içini rahatsız eden şeylerle bir de halkın muttali' olmasını istemediğin ef'âl ve harekâttır."[52]

اَلْبِرُّ مَا سَكَنَتْ إِلَيْهِ النَّفْسُ، وَاطْمَأَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ، وَالْإِثْمُ مَا لَمْ تَسْكُنْ إِلَيْهِ النَّفْسُ،

وَلَمْ يَطْمَئِنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ، وَإِنْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ.

-"İyilik ve hayır, nefsinin kemâl-i suhuletle kabul ettiği ve kalbin mutmain olduğu şeydir. İsm de nefsinin sükûnetle kabul etmediği kalbin mutmain

olmadığı şeylerdir. Her ne kadar bunun hilâfına fetva verseler de aldırma.”

اسْتَفْتِ نَفْسَكَ، وَإِنْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ

-“Sana her ne kadar fetvâ verseler de bir kerre de kalbinden fetva al.”[53]

Şüphe yok ki vicdanı bundan daha sarîh bir surette hiç bir feylesof izah edememiştir. Âyet-i kerîme insanda hayrı ve şerri temeyyüz edecek bir hiss-i fıtrî mevcud olduğunu ta’lîm buyuruyor. Bu hadîs-i şerifler ise hem hayır ve şerrin neden ibâret olduklarını, hem bunları temyîz edecek bir hasîsanın mevcûdiyyetini, hem de kânûn-i ahlâkîye mugâyir hareketimizden dolayı mes’ûliyyet-i vicdâniyyeye dûçâr olacağımızı beyân ediyor. Şu halde biz ahlâkın mebâdîsi “vahy”e müsteniddir, demekle vicdânı ve mes’ûliyyet-i vicdânîyi inkâr etmiş olmuyoruz. Çünkü dinimiz, vicdânı en vâzıh bir surette târif ve kötü olan amellerimizden dolayı mes’ûliyyet-i vicdâniyyenin vuku bulacağını da haber veriyor.

Fakat yukarıda vermiş olduğumuz tafsîlât isbât etti ki bizde husule gelen zevk ve inşirâh, tumânînet ve mahzûziyyet yahut nedamet ve ıstırab mutlak olarak hayır ve şerrin mîyârı olamayacaktır. Esasen vicdânı bir sâik-i İlâhî ve lâ yuhtî olarak kabul eden feylesoflar da “Bu rehberin mevcud olması kâfi değildir; bunu tanıyabilmek ve ta’kîb eylemek lâzımdır. Bu rehber her kalbe karşı ifâde-i hâl ettiği hâlde onu işitenler neden bu kadar az bulunuyor? Çünkü bize o lisân-ı tabîatla söylüyor, hâlbuki bu lisanı bize her şey unutturuyor.” demekle vicdanın yalnız başına her insan için hayır ve şerrin mi’yârı olamayacağını kabul etmiş olmuyorlar mı? Maamafih vicdanı en mükemmel bir tarzda ta’lîm buyuran, vicdânınıza tâbi olunuz emrini veren Müslümanlık; bir taraftan da bunun alelıtlak herkes için mi’yâr-ı hayır ve şer olamayacağını ta’lîm buyuruyor.

وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ ... ۝ *[54]*

وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ ... ۝ *[55]*

Yukarıda zikredilen ehâdis-i şerîfe hayır ve şerri ta’yîn buyuruyor. Bu âyet-i kerîmelerde ef’âl ve harekâtı takibeden inşirâh ve ıztırabın her insanda bir olmadığının esbâbını izah ediyor. O sâdâ-i insânînin bazı insanlarda sönerek onun yerine şeytanî ve nefsânî bir sâik kaim olacağını bildiriyor. Şu halde vicdanımızın her emri hayır olabilmek için o hiss-i lâhûtî safvet-i asliyyesini kaybetmemiş olması, o sâdâ-i İlâhî birtakım safsatalarla boğulmamış bulunması lâzımdır. Ta’bîr-i diğerle selâmet-i fıtriyyesini kaybetmemiş insanların vicdanıdır ki; kendilerine hayır ve şer hususunda bir mi’yâr olabilir. İşte J. J. Russo’nun “İnsân-ı tabîî” dediği bu gibi insanlardır. Müslümanlık bu gibi insanlara “kalb-i selîm, akl-ı selîm” sâhibi der. Hâlbuki yukarıda geçtiği üzere, bu hiss-i fıtrîyi safvet-i asliyyesinden çıkaracak pek çok esbâb ve avâmil mevcuttur.

Hangi vicdandır ki bir işte menfaatin ihtirâsâtın nereden bittiğini hayır ve vazifenin nereden başlayacağını kat’î olarak tayîn edecek kadar nâfizdir. Bunun için değil midir ki? Ahlâkiyyûn sûret-i mütemâdiyede “tedkîk-i vicdân”

keyfiyetini tavsiye etmektedirler. Binaenaleyh kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için mes'ûliyyet-i vicdâniyye kâfi değildir.

Ebnâ-i Cinsimize Karşı Mes'ûliyyetimiz

Denilebilir ki mes'ûliyyet-i vicdâniyye, ebnâ-i cinsimize karşı vuku bulacak mes'ûliyyetimizle ikmâl olunur. A'mâli, hayra mutabık olan bir insan ebnâ-i nev'inin takdirine mazhar olur onları şevk ve meserrete ilkâ eder. Onların emniyyet ve muhabbetini, ihtirâmını kazanır. Aksi takdirde ise tevbîh ve tekdirlerine, eseflerine, hayırhahane ihtarlarına mâruz kalır. Gittikçe onların üzerinde adem-i emniyyet, nefret, bazı eseri zahir olmaya başlar. Daha ileri gidecek olursa –İşi ahlâk dairesinden çıkar hukûk sahasına intikâl eder– kanunî, siyasî, mes'ûliyyetler karşısında kalır. Bu suretle vicdan mes'ûliyyeti, vicdan azabı görmeyeceği farz olunan insanlar da ebnâ-i cinsinin mes'ûliyyetinden kurtulamazlar. Diğerleri ise her iki mes'ûliyyete dûçâr olurlar.

Filhakika mes'ûliyyetin birinci derecesi vicdândır. Bundan sonra yani ikinci derece-i mes'ûliyyet, insanın ebnâ-i nev'ine, vatandaşlarına karşı olan mes'ûliyyettir. İnsanın vicdanına karşı olan mes'ûliyyetin hududu "derûnundan tevbîh ve tekdir, nedamet ve azab yahut takdîr ve tahsîn, şevk ve inbisât hissetmekten ibaret" olup neticede bir cezâ-i maddî yoktur. İkinci derece-i mes'ûliyyette azâb-ı maddî de bulunabilir. Bu nokta-i nazardan ikinci derecede mes'ûliyyetle birincisinin ikmâl ve itmâm edilebileceği mülâhazası vardır.

Fakat ne olursa olsun, kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için bu da kâfî değildir. Bu mes'ûliyyetin de o kadar kat'î ve kuvvetli olmadığı aşikârdır. Ebnâ-i cinsimizin takdîrlerine mazhar olmak yahut tevbîh ve tekdîrlerine mâruz kalmak düşüncesi kavânîn-i ahlâkiyyeyi ihlâl etmemek için elbette kâfî bir mes'ûliyyet değildir. Esasen bilcümle niyyât ve a'mâlimizden dolayı böyle bir mes'ûliyyete maruz kalmamız da gayr-ı kâbildir. Buna ne maddeten, ne de mânen imkân yoktur. Binaenaleyh mes'ûliyyet-i vicdâniyye gibi bu da gayr-ı kâfîdir.[56]

Mes'ûliyyet-i Uhreviyye

Vâzıh bir sûrette anlaşılıyor ki birinci ve ikinci derecedeki mes'ûliyyetler kâfi değildir. A'mâlimiz için bunlardan daha kuvvetli bir mes'ûliyyet kabul edilmediği takdirde mes'ûliyyet-i ahlâkiyye kâfi derecede tahakkuk etmiyor demektir. Mes'ûliyyetin adem-i tahakkuku ise ahlâkın fıkdânını intâc eder. Vicdanına ve ebnâ-i cinsine karşı mes'ûliyyet hissetmeyen bir adam, a'mâlinin kânûn-i ahlâkiyye tevâfuk edip etmeyeceğini elbette düşünemez. İşte bunun içindir ki: "Vahy-i İlâhîye" istinâd eden İslâm ahlâkı, birinci ve ikinci derecedeki mes'ûliyyeti inkâr etmemekle beraber daha ziyade mes'ûliyyet-i uhreviyye üzerine istinâd etmektedir. Biz, ahlâkî mes'ûliyyetin, ta'bîr-i diğerle niyyât ve a'mâlimizin kânûn-i ahlâkîye mugâyereti neticesi mâruz kalacağımız mes'ûliyyet

ve cezânın en büyüğü mes'ûliyyet-i uhreviyye olduğuna kanî bulunmaktayız ki, nefsül emirde böyledir. Binaenaleyh tamâmi-i mes'ûliyyet, insanın Cenâb-ı Allah'a karşı olan mes'ûliyyetidir, mes'ûliyyet-i uhreviyyedir. Bilcümle niyyât ve a'mâlinden dolayı mes'ûliyyet-i uhreviyyeye dûçâr olacağına, rûz-ı cezâda –buradaki amellerinden dolayı– Cenâb-ı Allah tarafından en dakîk bir muhâsebeye tabî tutulacağına îmânı olmayan bir insan için birinci ve ikinci derecede olan mes'ûliyyet kâfî değildir. Şu halde mes'ûliyyet üç derece olmuş oluyor. Bunların en kuvvetlisi, en kat'î ve lâ yetegayyer olanı da üçüncü derecede olan mes'ûliyyet-i uhreviyyedir.

Bu mes'ûliyyete istinâd etmeyerek yalnız diğer iki dereceye inhisâr eden bir felsefe, bir ahlâk nâ tamamdır. Bu mes'ûliyyete îmânı olmayanlar için "mes'ûliyyet-i vicdâniyye" ve "ebnâ-i cinsimize karşı mes'ûliyyet" hiçtir. O gibi adamların fırsat zuhurunda her türlü fenalığı irtikâb edeceğinde asla şüphe yoktur. Nasıl ki meşhur (Volter) bile "Dinsiz, yani mes'ûliyyet-i uhreviyyeye îmânı olmayan, cezâsız kalacağını bilse her türlü fenâlığı irtikâb ederdi." demekle bu hakîkate ne güzel tercüman olmuştur.

ALTINCI DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Mes'ûliyyet-i ahlâkiyye, üç dereceli olmak üzere tahakkuk eder. Mes'ûliyyet-i vicdâniyye, Mes'ûliyyet-i kanuniyye veyahut benî nev'imize karşı mes'ûliyyet, mes'ûliyyet-i uhreviyye.
2. Mes'ûliyyet-i ahlâkiyyenin mebdei, yani en evvel ve bilâ vasıta âmâl ve niyâtımızı tedkîk ve tahlîl ederek onların mâhiyetlerine göre bizi mes'ûl ve binnetice tecziye eden vicdandır.
3. Vicdanın mücâzâtı nedamet, ıztırab, tevbîh, tekdîr ve nefret şekillerinde tecellî eder. Mükâfâtı da şevk, inbisât ve mahzûziyet gibi şekillerde görülür.
4. Vicdanın hükmü nefs-i nâtıka-i beşeriyye dâhilinde münhasır kalmayarak hârice de sirayet eder. Fiilin fâili biz olduğumuza göre istirâb veya inbisât, başkaları olduğuna göre de hiss-i mahabbet veyahut nefret hâsıl olur.
5. Hâdisât-ı vicdâniyye ahkâm ve ihtisâs olmak üzere ikidir: Vicdân, bir şeyin iyi veya fenâ olduğuna dair hüküm verdikten sonra bizde mahabbet ve nefret, zevk ve nedamet; incizâb ve nefret gibi birtakım hissiyât-ı ahlâkiyye husûle gelir. Binaenaleyh vicdanın hükmü yalnız hayır ve şerri tâyînden ibaret olmayıp onların vâcibül-ifa veyahut vâcibül ihtirâz olduklarını da gösterir. Bu ahkâm ve ihtisâsât'dır ki bize mes'ûliyyet fikrini ilkâ eder.
6. Bizde ahlâkî vekâyii zabt ve tedkîk ve binnetice bizi mes'ûl eden bir mevcibe-i fıtriyye varsa da a'mâlimizin hayır ve şerre mutabakatı noktasından "Mes'ûliyyet-i vicdâniyye kâfi değildir. Çünkü birçok esbâb ve avâmil vicdanımız üzerinde icrâ-yı te'sîr ederek selâmet-i fıtriyyesini ihlâl ve kâbiliyyet-i tabîiyyesini itfâ ederler. Nedâmet ve ıztırâb, tevbîh ve tekdîr-i vicdânî her zaman cinâyetle mütenâsip zuhur etmez. Binaenaleyh mes'ûliyyet-i vicdâniyye kat'iyyen kâfî değildir.

7. İnsanlarda hayır ve iyiliğe karşı bir muhabbet-i fıtriyye, şer ve fenâlığa karşı da bir nefret-i tabiiyye olduğunu en vâzıh bir surette bize ta'lîm eden Müslümanlıktır. Âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe hem insanda hayrı ve şerri temyîz edecek bir hiss-i fıtrî olduğunu, hem de hayır ve şerrin mâhiyetlerini ta'lîm buyurmaktadır. Maamafih vicdanınıza tabi olunuz, emrini veren Müslümanlık, vicdanın alelitlâk mî'yâr-ı hayır ve şer olamayacağını onun da hata edebileceğini gayet sarih bir sûrette bildiriyor, bizi bu noktada îkâz ediyor.

8. Mes'ûliyyet-i vicdâniyye ebnâ-i cinsimize karşı vuku bulacak mes'ûliyyetle ikmâl olunur demek de doğru değildir. Filhakika a'mâl-i hayra mutâbık olan bir insan ebnâ-i nev'inin takdirine mazhar olur, hılâfında hareketle de tevbîh ve tekdîrlerine mâruz kalır. Maamafih ne olursa olsun ebnâ-i cinsimizin takdirlerine mazhar olmak yahut tevbih ve tekdirlerine mâruz kalmak düşüncesi kavânîn-i ahlâkiyyeyi ihlâl etmemek için kâfî bir şey değildir.

9. Gerek vicdân, gerek ebnâ-i cinsimiz tarafından vâki olacak mes'ûliyyeti, kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için kâfi görmeyen Müslümanlık, bu hususta mes'uliyet-i uhreviyyeyi ileriye sürmekte ve kavânîn-i ahlâkiyyeyi ihlâl edenleri mes'ûliyyet-i uhreviyye ile de tahvîf etmektedir. Esasen bu mes'ûliyyete îmân etmeyenler için birinci ve ikinci derecedeki mes'ûliyetler hiçtir.

---

[49] Şems sûresi, âyet, 91/8.

[50] *Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 29/527.

[51] *Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 36/497.

[52] Muslim, Birr, 5.

[53] Hilyetü'l-Evliya, 9/44; Bu hadîs-i şerîf bize diğer bir hakikati da ta'lîm etmiş oluyor ki o da bir şeyin hill veya hürmeti için müftünün fetvası, hâkimin hükmü kâfi olmamasıdır. Şu hadîs-i şerîf bu babta daha sarihtir. Meâlen:

-"Ben ancak insanım; siz aranızda vuku bulan husumetin hal ve faslı için bana geldiğiniz zaman olur ki bazınızın talâkat-ı lisanı, fesâhat-ı beyânı dolayısiyle huccetini ityân hususunda diğerine galebe eder de ben de işittiğim şey üzerine hükmederim. Bir Müslimin hakkı ile kendisine hükmeylediğim kimse bilsin ki o hak, ateşten bir parçadır. -Yani kendisini ateşe sürükliyecek bir şeydir- onu ister alsın, ister terketsin, yani hüccetinin kuvvetini görüp de kendisinin olmak üzere hükmettiğim hak hadd-i zâtında kendisinin değilse benim hükmüm onu mubah kılamaz.".

İşte bu hadîs-i şerîf bize gösterir ki: Mücerred mahkemenin hükmü bir şeyin meşruiyeti için kâfî değildir. Müftünün fetvası ve hâkimin hükmü ile gayrın hakkı bizim için meşru' olamaz. Getirdiğimiz edillenin kuvvetine bakarak lehimize fetvâ verseler bile bir kerre de kalbimizden fetva almalıyız.

Aynı zamanda bu hadîs-i şerîf ile Resûl-i Ekrem Efendimiz mevzuât-ı beşeriyeden olan ahkâm ve kavâninin ancak zevahiri görebilip hakayık-ı eşyaya nüfûz edemiyeceğine ve binaenaleyh vahy-i İlâhî ile müeyyed olmadıkça –beşer olmak itibariyle– diğerlerine ârız olan hâlâtın kendilerine de ârız olacağına işaret buyurmuşlardır. Çünkü hadîs-i şerîf "Resûl olan zâtın umur-ı gaybiyyeye muttali' olacağı ve ona karşı hiçbir mazlum gizli kalamıyacağı" zu'munu red için vârid olmuştur.

[54] En'âm sûresi, âyet, 6/121.
[55] Kâf sûresi, âyet, 50/16.
[56] Vazife' nin kuvve-i te'diyyesi bahsine bakın.

YEDİNCİ DERS: VAZİFE MEBDEİ VE BUNUN DÎN-İ İSLÂM'DA MEVKİİ

Temhîd

Felsefenin ahlâk için keşf ve ta'yîn eylediği ikinci mebde' vazife tasavvuru olduğunu söylemiştim. Aklı kendilerine rehber edinen nazariyyât-ı âliyye-i felsefiyyeye göre ahlâkın temeli vazifedir. Zâten ahlâkî vazife mebdei üzerine binâ ettikleri içindir ki ihtiyâr ve mes'ûliyyet mebdeini de kabul ediyorlar. Bunlara göre akıl, kânûn-i ahlâkîyi hâriçte değil, kendinde bulup keşfeder ve kendisini her türlü harekât ve icraâtında onunla mükellef tutar; onunla muvazzaf bilir. Kendi kanununu bizzat kendi vaz'eder. Kendi fıtratında keşfettiği kanuna tamamiyle itaat etmek suretiyle vazifesini hüsn-i îfâ etmiş olacak ve aynı zamanda harekâtında da muhtar sayılacaktır. Çünkü tâbî olduğu kanun, hariçten vaz'edilmiş bir kanun değildir, kendi kanunudur.

Mütekaddimîn ve Müteahhirîn'e Göre Vazifenin Ta'rîfi

Vazife nedir ve ne şekilde ta'rîf ediliyor? Vazifenin muhtelif ta'rîfi varsa da bunlardan iki tanesinin zikri ile iktifâ edeceğiz. Mütekaddimîn vazifeyi şu sûretle ta'rîf ediyorlar: "Başkalarının bize yapmalarını arzu ettiğimizi biz de onlara yapmak, bize yapılmasını istemediğimizi biz de onlara yapmamak."

Müteahhirîn-i felâsifenin ta'rîflerinden en meşhuru Kant'ın ta'rîfidir.

Kant, ahlâk-ı vazife bahsindeki tafsilâttan da anlaşıldığına göre diyor ki: "Vazife; insanın fiili bir kâide-i umûmiyye olabilecek sûrette hareket etmesidir." Dikkat edilirse bu iki tarife göre de vazife, îfâsına mecbûr olduğumuz "hayır"dan başka bir şey değildir. Çünkü bir insan şer olan şeyi hiçbir vakit vazife olarak îfâ etmez. Yapmış olduğu fenâlığın kânûn-i umûmî olmasını kimse arzû etmez, çünkü neticede başkaları tarafından kendisine de yapılacağından korkar. Fakat insan ef'âl-i hasenede bulunursa diğerleri de ona tebaiyyet edeceklerinden gâye-i insâniyyet olan seâdet te'mîn edilmiş olur.

Esasen evvelce de görüldüğü veçhile Kant'ın meslekine göre insan, a'mâlinin kânûn-i ahlâkîye muvafık olup olmadığını anlamak için bir çare vardır: "Fiilinin kâffe-i irâdât-i muhtâre ve müteakkile için, yani irâde ve ihtiyâr sâhibi insanlar için bir kânûn-i umûmî suretinde ikâme edilip edilemeyeceğine nazar etmelidir." İkâme edilebilirse muvafık, edilemezse değil. Meselâ: Sirkat, emânete hıyanet, insanların kâffesi için kanun suretinde vaz'edilemez. Hiçbir sârik fiilinin bir kâide-i umûmiyye olmasını arzû etmez. Emânete hıyanet eden de böyle! Binaenaleyh hîle ve sirkat kâide olarak vaz'edilemez. Bu kâideler olsa olsa, diğer kimselerin kendisini taklîd etmeyecekleri ümîdi ile hodgâm bir kimse tarafından kendi menfaatine olarak tecvîz edilen bir muâmele-i istisnâiyyedir. Ahlâkî ve gayr-ı ahlâkî fiiller bu alâmetle bilinir. Binaenaleyh vazife ve kânûn-i ahlâkînin

menşei akıldır.

İslâm'da Vazifenin Menşei

Şüphe yok ki; nazar-ı İslâm'da vazife de "dîn"e "vahy-i İlâhî"ye müsteniddir. Vazifenin menşei de "din"dir. Bu itibarla vazifeyi şu yolda ta'rîf edebiliriz: "Vazife, şerîatın îfâsını emreylediği hayırdır." Yahut "Şeriatın evâmirine mütâbeat, nevâhîsinden mücânebettir."

Biz kemâl-i kat'iyyet ve samîmiyyetle iddiâ edebiliriz ki vazifenin "dîn"e müstenid olması, sırf akla müstenid olmasından daha sağlam ve daha esaslıdır. Bir kerre biz vazifeyi bu yolda ta'rîf ettiğimizden dolayı vazife mebde-i mahiyet-i akliyyesinden bir şey kaybetmiş değildir. Çünkü bir Müslümanın görünüşte kendinden hâriç bir menbâdan sâdır olan, bu evâmir ve nevâhiye mütâbeat etmesi hakîkatte yine kendi aklına mütâbeat etmektir. Zira evâmirine inkiyâd eylediği "din" ve şerîatin mebnâsı, mebâdi-i akliyyedir.

Nusûs-ı Şer'iyye'den İstinbât Olunan Kânûn-i Ahlâkî ile Kant'ın Kaide-i Meşhuresi Arasında Bir Mukayese

Biz Müslümanlarca vazife ve kânûn-i ahlâkînin menşei din ise de yine bizim tâbi olduğumuz kânûn-i ahlâkî de "Kant"ın umûmen kabul edilen "Öyle hareket et ki irâdenin tabi olduğu kâide-i külliyye, yani itaat ettiğin kanun, bir kânûn-i küllî mebdei suretinde olsun." kâide-i meşhûresinden başka bir şey değildir. Daha doğrusu aklı esas ittihaz eden bu felâsife, vazife ve kânûn-i ahlâkî hususunda esasen bizim dinimizin ortaya koyduğu kâideden başka bir şey bulamamışlardır. Çünkü vezâif-i ahlâkiyyemizin ta'rîfât ve tasnîfâtına dâir dinimizde mevcut evâmir ve nevâhînin cüz'iyyâtını bir tarafa bırakarak nusûs-ı şer'iyyeden asıl "kânûn-ı küllî"yi taharrî etmek istersek görürüz ki aklı esas ittihaz edenlerin istinâd ettikleri bu kanun taraf-ı şâri'den, sâhib-i şerîat Efendimiz lisanından ukûl-i nâsa daha kolay nüfûz edebilecek bir tarz-ı ekmelde ifâde edilmiş, kânûn-i küllî ve mutlak olan hayrın ne olduğu daha vazıh bir sûrette bildirilmiştir.

Bakınız! Hz. Peygamber Efendimiz bir hadîs-i şerîfinde hayır ile şerri ne yolda ta'rîf buyururlar: "Birr, yani hayır ve iyilik, kalbin mutmain olduğu şeydir. Kötülük te, nefsini tahriş ve tazyik eden şeydir. Sana hilâfına fetva verseler de aldırma." Diğer bir hadîs-i şerîfde şöyle buyuruyor: "Birr ve hayır, hüsnü ahlâktır; günah da kalbinde yerleşip de nâsın ona muttali' olduğunu istemediğin, yani âlemden gizlemek istediğin şeydir." "Senden sudûrunu halkın görmesini istemediğin şey'i yalnız iken de, kendi kendine iken de yapma!"

Şimdi şu hadîs-i şerîfler üzerinde tevakkuf edelim: Birinci hadîs-i şerîfte kalbe itmi'nân veren şeylerin hayır olup bunun aksine olanların da şer olduğu

zikrediliyor. Pek âlâ amma vâridât-ı kalbiyyemizin hepsi hayır ve hak olabilir mi? Tabiî olamaz. Binaenaleyh hayır veya şer, hak veya bâtıl olduklarını anlayabilmek için yine aklın delâletine, nûr-ı irşâdına muhtacız. Ona müracaat edeceğiz. Muhakeme ve mukayese neticesinde onların ne olduklarını anlayacağız. İkinci hadîs-i şerîfte ise nâsın muttali’ olduğunu istemediğimiz şeylerin şer olduğu ve bu gibi şeyleri yalnız iken de yapmamak lâzım geldiği bildiriliyor. Bir kerre düşünelim, nâsın muttalî olduğunu istemeyeceğimiz ne olabilir? Hiç şüphe yok ki bunlar, aklın bir kâide-i umûmiyye olarak tanımadığı, herkes tarafından bir kâide-i külliyye olarak kabul olmayan şeylerdir. Şu halde biz Müslümanlar bu hadîs-i şerîflerden vâzıhan anlarız ki sirkat haramdır; hîyle haramdır; emânete hıyanet haramdır; katil haramdır. Çünkü bunları işleyen insan bu fiiline nâsın muttali’ olmasını arzû etmez. Hadîs-i şerîf mûcibince bir Müslüman, bunları kimsenin görmediği bir yerde de olsa yine yapmamayı bir vazife telakkî eder. Hilâfına hareketi vazife ve kânûn-i ahlâkîye mugâyir bilir. Görülüyor ki biz Müslümanlar vazifenin esasını “dîn”e istinâd ettirmekle mâhiyet-i ilmiyyesinden zerre kadar kaybetmiş olmuyor.

Vazifenin Mahiyyetini Ta’yîn Eden Kavânîn-i İslâmiyye Kant’ın Kanununa da Müraccahtır

Biz yine aklımıza istinaden iddiâ edeceğiz ki birr ve ma’siyetin, hayır ve şerrin, vazife ve kânûn-i ahlâkînin mahiyetlerini ta’yîn eden bu İslâmî kaideler, Kant’ın yalnız akıldan müstenbet olan kânûn-i ahlâkîsine de râcihdir. Çünkü Kant’ın kânûn-i ahlâkîsi yalnız ef’âlimize, a’mâl ve cevârihimize şâmildir. Niyyât-ı makâsıdımızı, yani kalbî olan a’mâlimizi bu kanun ihmâl ediyor. Kuvveden fiile çıkamamış a’mâle mes’ûliyyet terettüb edeceğini o kadar açık göstermiyor. Bu kanunun hükmüne göre bir insan kalbinde besleyip de hârice çıkaramadığı muzır ve fâsit fikirlerden dolayı kânûn-i ahlâkîye mugâyir harekette bulunmuş sayılmıyor. Bütün insanlar yekdiğerine karşı fenâlık etmek niyyeti ile meşbû’ olsalar bile irâde-i şer, a’mâl ve cevârih vasıtasiyle fiilen hariçte tecellî etmedikçe kimseye bir zarar terettüb etmeyeceği cihetle yine bu niyyet ve kasıtlarından dolayı onlar mes’ûl değildir. Şu halde: “öyle bir sûrette hareket et ki” emri, kânûn-i ahlâkîyi yalnız a’mâl ve cevârihin hüsn-i isti’mâline hasrediyor. Hâlbuki, bizim tabi olduğumuz kânûn-i şer’î ve dînîye göre biz fiil sahasına çıkmamış olan niyyâtımızdan da mes’ûlüz.

... وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ ...

-“Nefsinizde olanı izhâr da etseniz, ihfâ da etseniz Allah Teâlâ Hazretleri sizden onun hesabını soracaktır.”[57]

... إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا

-“Şüphesiz kulak, göz, kalb,... Bunların hepsinden dolayı insana suâl vâki olacaktır. Yani insan bütün âzâ ve cevârihinin yaptığından dolayı mes’ûldür.”[58] âyet-i kerîmeleri bunu vâzıh bir sûrette göstermektedir.

İnsanın Kıymet-i Ahlâkiyyesi A’mâl-i Zâhiresinden Ziyâde Niyyetiyledir

Hiç şüphe yok ki kıymet-i ahlâkiyye, âmâl-i zahirden ziyade niyyette aranmak lâzımdır. Çünkü bizim insanda görebildiğimiz yalnız âmâl ve netâyic-i a’mâlidir. Binaenaleyh insanın kıymetini anlayabilmek için amellerinin illetini ve niyyetlerini bilmemiz lâzımdır. Onun kıymeti ancak bu sûretle bilinecektir. Acaba ahlâkı tanzim eden yalnız a’mâl-i zâhire mi, yoksa yalnız niyyeti mi? Yahut her ikisi mi? Mes’eleyi bu şekilde vaz’edersek en kolay bir tarzda vâzıh bir esas dairesinde halletmiş oluruz. Ma’lûmdur ki mes’ûliyyet bulunabilmek için ihtiyârın bulunması lâzımdır. İhtiyâr bulunmadıkça mes’ûliyyet de yoktur. Şu halde mes’ûliyyet yalnız ve yalnız ihtiyâr üzerine binâ kılınmıştır. Böyle olunca sevâb ve ikâbın, mükâfât ve mücâzâtın işlediğimiz şey üzerine değil, işlemeyi murâd ettiğimiz, yani bilirâde işlediğimiz şey üzerine terettüb etmesi iktizâ eder. Şu halde kânûn-ı ahlâkî ancak niyyete nâzırdır. Hüsn-i niyyete iktirân etmeyen ef’âl, kıymet-i ahlâkiyyeyi hâiz değildir. Maamafih şurası da bilinmelidir ki bir iş kânûn-i ahlâkîyeye muvafık düşebilmek için nefsinde muvâfıkul adl ve hak olmak da lâzımdır. Niyyetin ulviyyeti bu bâbda kâfî değildir. Akliyyûn’un vazife hakkında dermeyân ettikleri en meşhur ta’rîfin, ahlâkta en mühim bir cihet olan niyyât ve makâsıda şümûlü olmadığını gördük. Şimdi bir de “vahy”e “din”e müstenid bulunan İslâm ahlâkına atf-ı nazar edelim:

Ahlâk hususunda tâbî olduğumuz kanun dînimizin fiil sahasına çıkmamış olan niyyâtımıza da şâmil olduğunu söylemiştim. Şimdi daha ileri giderek iddiâ edeceğim ki: “Müslümanlıkta insanın kıymet-i ahlâkiyyesi a’mâl-i zâhiresinden ziyade niyyeti iledir.”

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى

-“Amellerin kıymeti ancak niyyetledir; herkes için niyyet ettiği şey vardır.”[59]

إِنَّ اللهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُوَرِكُمْ وَلَا إِلَى أَعْمَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَنِيَّاتِكُمْ

-“Allah Teâlâ Hazretleri sizin suretlerinize, amellerinize bakmaz, belki kalblerinize ve niyyetlerinize bakar.”[60] hadîs-i şerifleri bu hususta vâzıhtır. Hüsn-i niyyete mukârin olmayan bir amel ne olursa olsun onun Müslümanlıkta bir kıymeti, bir ehemmiyeti yoktur. Hatta bu kabil ameller riyâ olmak üzere tavsîf ve sâhibleri vaîd-i şedîd ile tahvif olunur. Binaenaleyh Kant’ın akla müstenit kânûn-i ahlâkîsi yalnız ef’âlimize, a’mâl-i zâhireye şâmil olup daha ileri gidemediği halde, bizim tâbî olduğumuz kânûn-i şer’î niyyât ve makâsıda da

nüfuz ediyor. Diyebiliriz ki Kant'ın herkesçe meşhur olan o kaidesi, yukarıda izah ettiğim kâide-i külliye-i şer'iyyenin bir fer'inden ibârettir. Yani "Halk tarafından sana yapıldığını istediğin şeyi sen de onlara yap, halk tarafından sana yapıldığını istemediğin şeyle halkı iz'âc etme." mealinde olan hadîs-i şerîfe nazırdır. Diğer âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfelerin dâire-i şümûlüne yükselemez. Hâlbuki bizim ahlâkî esâsât ve kavâidimiz yalnız bu hadîs-i şerifin gösterdiği mertebede kalmadığı görülmüştü.

Elhâsıl, bizim dîne istinâd ettirerek vazife hakkında dermeyân etmiş olduğumuz ta'rîf, sırf akla istinâden yapılan tariflerdeki noksanı da ikmâl ediyor. Binaenaleyh: "Kânûn-i ahlâkî ve vazife hakkında en doğru, en mükemmel ta'rîf bizim dîne istinâden yapmış olduğumuz tariftir." demekde tereddüd etmeyiz.

Vazifeden Gâye ve İslâm'ın Nokta-i Nazarı

Mebâdî-i ahlâkiyyeyi yalnız akla ibtinâ ettirenler "vazife için îfâ-i vazife" esasını takibediyorlar. Yani "Vazife, vazife olduğu için îfâ edilmelidir; vazifeden maksat ve gaye yine vazifedir; ta'bîr-i diğerle kanuna hürmet ve itaattır. Bir amel-i hayır, hiçbir menfaat-ı mahsusa ta'kîb edilmeden yalnız hayır olduğu için işlenmek vâcibtir."

Maamafih sırf akla istinâden kabul edilen şu mebde', biz Müslümanlarca daha esaslı bir sûrette takrîr edilmiştir. Müslümanlıkta en büyük mertebe "Bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için icrâ etmek"dir. Akliyyûn'un kabul ettikleri "vazife için îfâ-i vazife" düsturundan mânâ-yi ahlâkî ve amelî ne ise, Müslümanlarca da "bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için îfâ etmekte" ki mânâ da meâl itibariyle odur; hatta ondan çok daha yüksektir. Çünkü Müslümanlıkta en büyük makam, "makâm-ı takvâ"dır. Bütün a'mâlini, bilcümle ibâdât ve tââtını hiç bir menfaat gözetmeyerek sırf riza-ı bârî için emr-i İlahî olduğu için yapmaktır. Ahlâk-ı şer'iyye vazifemizi bu ulvî maksatla îfâ etmeyi emreder. Celb-i menfaat ve def'-i mazarrat gibi sevâik-i ef'âlin te'sîrâtına ittibâdan men' ve nehyeder. Vezâifini bu yolda îfâ edenlere lisân-ı şerîatte "müttekî" nâmı verilir.

A'mâl ve ef'âlimizin menfaat mukabili değil, yalnız rızâ-i bârî için olmak lâzım geleceği Müslümanların havâs ve avâmınca mâlûm bir fikr-i müşterektir. Havâs böyle olduğu gibi avâmın fikri de budur. A'mâlini cennet ümîdi ile yapan tabakanın da netice itibariyle beklediği şey, rızâ-i bârîye nâiliyyet ve müşâhade-i cemâlullâh'tır.

Herhangi bir amelin hâlis ve mükemmel olması için "livechillâh" olması, yani "başka bir şey düşünülmeden yalnız rızâ-i bârî için, emr-i İlâhî olduğu için" yapılmak lâzım geldiği birçok âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfede beyân buyurulmuştur.[61]

Kur'ânda seâdet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin envâi ta'dâd edildikten sonra: "Cenâb-ı Allah'ın rızası bunların hepsinden büyüktür. Fevz-i azîm işte bu ridvândır; rızâ-i İlâhîyi tahsil edenlerdir ki en büyük seâdete nail olurlar." buyuruluyor. Bu âyet-i kerîmede mü'mîn ve mü'minât için her türlü nimetleri ile

cennât-i âliyât va'dedildiğinden, mü'minîn ve mü'minâtın orada ebedî bir seâdete kavuşacakları bildirildikten sonra "Riza-i İlâhî bu ni'metlerin hepsinden büyüktür, fevz-i azîm ancak ona nâiliyyettir." buyurulması bize gösterir ki Müslümanlıkta en büyük mertebe "Bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için yapmaktır. Tâbir-i diğerle vazife için îfâ-i vazifedir." Bizim tâbî olduğumuz düstûr-ı ahlâkî budur. Bir Müslüman nazarında bu gaye-i sâfiyeden, bu rızâ-i İlâhîden nâçiz bir mertebeyi ihrâz, her gaye ve emniyyeden büyüktür. Bu ciheti Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'in (s.a.s.) sünen-i fiiliyyeleri ile birçok sahabe ve eâzım-ı tâbiîn'in akvâl ve ef'âli de te'yîd etmektedir. Sâhib-i şerîat Efendimiz, herkes uykuya vardıktan sonra ayakları şişinceye kadar namazda dururlardı. Zevcesi Hz. Âişe (r.anha) bir def'asında "Yâ Resûlallâh, kendini bu kadar niçin yorarsın? olmuş ve olacak günahların mağfûr olmamış mıdır?" diyor ve cevap olarak, Peygamberimiz:

أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا.

"Allah'a şükreden bir kul da mı olmayayım?"[62] buyuruyor.

Hz. Ömer'in (r.a.) nazarında, ibâdetlerin en büyüğü ve en efdalî makâm-ı âlâ-yı ulûhiyyetin celâdet-i kadrine ihtirâmından neş'et eden ibâdettir. Bu cihet müşârûn ileyhin ashabdan Süheyb-i Rûmî hakkında:

رَحِمَ اللهُ صُهَيْبًا، لَوْ لَمْ يَخِفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ.

"Allah-ü Teâlâ Hazretleri Süheyb'e rahmet etsin! İmanı o kadar kavîdir ki, Allah'dan korkusu olmasa da yine ona isyân etmez." buyurması ile sabittir. Bu, yalnız Hz. Ömer'in fikri değil, yukarıda söylediğim gibi Müslümanların havâs ve avâmında müşterek bir fikirdir. En büyük fukahâmız da ibâdetin âlâsı cennet ümîdi veyâhud cehennem korkusu ile yapılan olmayıp belki Cenâb-ı Hakk'ın zâtından dolayı yapılan ibâdet olduğunu tasrîh ediyorlar.[63]

Tâbiîn devrinde yetişen fâzılât-ı nisvân-ı islâmiyye' den Râbiatü'l-Adeviyye'ye "İmanın hakikati nedir?" diye soruyorlar. Şu yolda cevap veriyor: "Allah'ın ne cehenneminden korktuğum, ne de cennetini sevdiğim için ibâdet etmiş değilim, yoksa kötü bir hizmetkârdan ne farkım kalır? Ben ona muhabbetimden, iştiyâkımdan dolayı ibâdet ederim."

Şu meâldeki beyitler de Râbiatü'l-Adeviyye'nindir:

Hulâsâ-i meâlî: "Hepsi cehennem korkusu ile ibâdet ediyorlar ve ondan kurtulmayı büyük bir zevk, bir seâdet biliyorlar. Yahut cennetin köşklerinde sâkin olarak ırmaklardan, çeşmelerden içmekle teskîn-i huzûzât için ibâdet ederler. Benim için ne cennette, ne cehennemde zevk yoktur; ben senden başka bir şey istemem."

Elhâsıl, "vazifeyi vazife olduğu için îfâ" düstûrunu vaz'eden Müslümanlıktır. Buna dair zikredilecek âyât-ı kerîme, ehâdîs-i şerîfe ve âsâr-ı eslâf o kadar çoktur ki, onları ta'dât ile bitiremeyeceğimizi söylemekle iktifâ etmeyi daha muvafık buluyoruz. Yalnız şunu da söylemek mecbûriyetindeyiz ki Müslümanlıkta en yüksek amel, hiç bir menfaat düşünmeden yalnız rızâ-i bârî olduğu için

yapılmakla iktifâ edilen amel değil, bununla beraber ihrâz-ı şân ve şeref, ibkâ-i nîk-i nâm etmek gayesi de olmayan bir ameldir.

Çünkü Müslümanlıkta amel-i hâlis rızâ-i İlâhîden başka maddî ve ma'nevî hiç bir şey karışmayan ameldir; ve Müslümanlar amellerini bu mertebeye çıkarmakla memurdurlar. Amel itibariyle bu mertebeyi ihrâz edememiş olanların ind-i İlâhîde amelleri makbul olamayacağı sâhib-i şerîat Efendimiz (s.a.s.) tarafından gayet sarîh bir ifâde ile bildirilmektedir. "Ey nâs; a'mâlinizin livechillâh olmasına, ona başka hiç bir niyyet karışmamasına dikkat ediniz. Zira Allah-ü Teâlâ a'mâlden ancak hâlis olarak kendi rızası için yapılmış olanlarından başkasını kabul etmez."

"Cenâb-ı Allah amelin yalnız hâlis olanını ve vech-i zülcelâli taleb edilerek yapılanını kabul eder. Menfaat ve ibkâ-i nâm ve şöhret maksadı ile yapılan ameller için sâhibine bir şey yoktur."[64] meâlinde olan ehâdîs-i şerîfe bu bâbta en büyük bir seneddir.

Görülüyor ki ahlâkın dînden ayrı ve yalnız akla müstenid olması lâzım geldiğini iddiâ eden akliyyûn'un ta'kîbeylediği "Vazife için îfâ-i vazife" düstûru, Müslümanlıkta daha yüksek ve daha ulvî bir şekilde takrîr olunmuştur.

Mebâdî-i ahlâkiyyeyi dînden iktibâs etmekle bu esasın kuvvetine halel gelmiş değildir; çünkü bizzât dinimiz bu esası âmir ve müşevviktir. Demek ki vâcibât-ı ahlâkiyyenin vahiy ve nübüvvetten muktebes olması, bu mebâdî'nin aklî olmasına zerrece halel îrâs etmiyor.

Şimdi soruyoruz: Bize bir din yahut bir felsefe gösterebilirler mi ki, İslâm'ın vaz'eylemiş olduğu şu ulvî kanun gibi bir kanun vaz'etmiş olsun? Ahlâkın dînden ayrı ve sırf akıl üzerine müstenid olması lâzım geldiğini iddiâ eden felâsife acaba yalnız akıllarına istinâden böyle bir kanun vaz'edebilmişler mi ve etmişlerse kaç kişi için mâmûlün bih olabilmiştir? Böyle bir kanunun muta' olabilmesi için yalnız akla müstenid olması kâfi olmayıp herhalde kalbinde yerleşmiş olan ulûhiyet fikrine müstenid olması lâzımdır. Evvelâ fikr-i ulûhiyyet, fikr-i dîn, evâmir ve nevâhî-i İlâhiyye kalbe yerleşmeli ki ondan sonra îfâ-i vazifede yalnız rıza-i İlâhîyi düşünsün ve ondan başka hiç bir şey hatırından geçmesin. İşte bu ciheti te'mîn eden, ancak İslâm ahlâkıdır.

Müslümanlıkta Sâik Vazifenin Derecâtı

Sâik vazife olarak yine vazifeyi kabul etmek yahut bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için îfâ etmek şüphe yok ki, en ulvî bir mertebe-i ahlâkîye yükselmeye vâbestedir. Bu rütbe-i ihlâsa yükselebilen nüfûs-ı fâzıla insâniyyetin cidden medâr-ı iftihârıdır. Bütün hayatını, bütün kuvâsını bu ulvî gayeye sarfetmek ve neticede vazifesini görmüş olmaktan ve rıza-i İlâhîden başka bir şey beklememek ne büyük fazîlettir. Fakat bu mertebe, öyle kolay kolay, birden bire çıkılabilecek bir mertebe değildir. Bu derece-i kemâle yeğden i'tilâ her ferde nasîb olabilecek muvaffakiyetlerden değildir. Buraya çıkabilmek için ne kadar metîn bir mücâhadeye, ne kadar âlî bir terbiye-i fikriyye ve rûhiyyeye ihtiyâç olduğu

vâreste-i izâhtır.

Merdivenin onuncu kademesine çıkabilmek için mutlaka yavaş yavaş yükselmek, kademe kademe atlamak lâzımdır. Birinciye basmadan beşinciye fırlayamaz. Nefs evvel emirde edâ-i vazife mukâbilinde felâh ve seâdet gibi bir menfaat-i maddîye taharrî eder. Sonra giderek birinci gayeye doğru yükselir. Evvelce birtakım merâhili kat'etmeksizin müntehâ-i kemâl olan bu mertebeye nasıl vasıl olunabilir. Fransız meşâhîr-i felâsifesinden "Jül Simon"ın Vazife unvanlı kitabında dediği gibi, her hususta hatta hayır ve vazifede bile, kudretimizi mülâhaza etmek, etvârımızı tecâvüz etmemek bizim için derece-i vücûbtadır. Hiç şüphe yok ki hubb-i nefs ile iştigâl, hiç bir vakit bizden infikâk etmez. Hubb-ı vazife, hubb-i İlâhî bir insanda her şeyin fevkinde olabilirse de bunun bir akîde olması ihtimâli yoktur. Tabîât-ı insâniyye bununla birleşemez. Halkın pek çoğu bu gaye-i kemâli yalnız tasavvur etmekle iktifâ ederler. Bu gaye-i kemâl, hakâyik-i mücerrede kabîlinden olduğu cihetle bu uğurda menfaât-ı maddiyyesini fedâ edecek pek çok kimse tasavvur edilemez. Nüfûz-ı beşeriyyenin, ahlâkî olan bu kemâlâta yükselebilmesi için terhîb ve tergîb-i maddîye ihtiyâç vardır. İşte bunun içindir ki îfâ-i vazifede felâh ve seâdet taharrîsi umûr-ı meşrûa ve ma'kûledendir. Yine bunun içindir ki şerîat-ı İslâmiyye'nin nâsı tarîk-i hayr ve salâha sevk için ettiği hitâbların mevzuu iki derecelidir:

1 Seâdet-i mahza ve rızâ-i İlâhî.

2. Sevâb ve ikâb-ı uhrevî.[65]

Birinci derece olan müntehâ-i kemâle yükselememiş olmalı –ki her ferdin buraya yükselebilmesi imkânı yoktur– ekseriyetin fiiliyyât sahasındaki sâiki, ne kadar olsa yevm-i cezâdaki, yevm-i âhiretteki sevâb ve ikâbı tasavvurîdir. Yani îfâ-i vazifeden gaye hayır ve seâdete nail olmak, azabtan kurtulmaktır. Ta'bîr-i diğerle fikr-i menfaattir, denilebilir. Maamafih bidâyeten bu sâikle hareket eden avâm tabakası da â'mâlde ihlâsın vücûb ve ehemmiyetini pek ziyâde takdîr etmektedir ve cümlesinde ihlâsa doğru bir temâyül vardır. (Sağ elin verdiğini sol el işitmemelidir.). Yani yapılan hayır yalnız Allah rızası için yapılmalıdır, sözü beynel İslâm en mühim bir esastır.

Filhakika, İslâmiyyet'in takrîr eylediği ikinci derecedeki sâik-i vazifenin, yani sevâp ve ikâb-ı uhrevî tasavvurunun –ne kadar âlî olursa olsun– fikr-i menfaatten başka bir şey olmadığı söylenebilir. Fakat şâyân-ı dikkattir ki Dîn-i İslâm'da ikinci derecede sâik-i vazife olan sevâb ve ikâb-ı uhrevî, fikr-i menfaat, öyle bazı mezâhib-i felsefiyyenin telkîn eylediği menfaat mebdei değildir. Ondan çok yüksek ve hatta onunla hiç bir alâkası yoktur. Çünkü sevâb ve ikâb-ı uhrevî tasavvuru –eğer bir menfaat ise– menfaat-i muaccile değil menfaat-i müecciledir. Bu günkü vazife ve fazîlet üzerine nâmütenâhî bir istikbâlde tasavvur olunan bir menfaattir. Binaenaleyh böyle bir menfaati dâimâ derpiş ederek ona tevfîk-i hareket etmek, onun uğrunda menâfi-i muaccelesini fedâ eylemek, huzûzât-ı nefsâniyyesine sed çekmek her halde menfaat-i maddiyye için iş yapmak değildir. Bu da hemen hemen binnetîce: (Vazife için îfâ-i vazife) esâsına müntehî oluyor demektir. Esasen sâik-i vazife olan bu menfaat-i müeccile, dünyada iken beşerin terbiye-i fikriyye ve rûhiyyesini teshîl edeceği cihetle irâdenin kıymetdâr bir

gayeye kolayca teveccüh etmesine de yardım ediyor; tezkiye-i nefs husûle geliyor. Bu nokta-i nazardan, vazifesini menfaat-i uhreviyye sevdası ile îfâ edenler bile, bu menfaati mülâhaza ile beraber Cenâb-ı Allah'a inkiyâdı düşüneceklerinden netîcetül emr, yine amellerinin muktezîsi bir hayr-ı mahz olmuş olur. Fakat, yukarıda da söylediğim veçhile sâik-i vazife olmak üzere yalnız rızâ-i bârî fikri, bir fikr-i mücerred demektir. İşte bunun içindir ki Şerîât-i İslâmiyye, ekser-i nüfûs-ı beşeriyyeye göre hakâyık-ı mücerredeyi telkîn etmenin terbiye ve tashîh-i ahlâk için devâ-yi kâfî olmadığını nazar-ı i'tibâre alarak tergîbât ve terhîbât-ı müşahhasaya, seâdet ve şekâvet-i uhreviyyenin tafsîl-i ahvâline pek ziyade i'tinâ etmiştir. Şerîât-i İslâmiyye'nin bu bâbtaki kanunları tamamiyle tabîât-i beşeriyyeye muvafıktır. Bunun için birinci derece ile iktifâ edilmeyerek Kur'ân-ı Kerîm'de:

... وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا ... [66]

Vârid olmuştur. Çünkü bidâyet-i insânın kendisinden fikr-i menfaati söküp atması imkânsız ve esâsen fikr-i menfaat terbiyye-i fikriyye ve rûhiyyeyi teshîl edeceği cihetle nüfûs-ı beşeriyyenin kemâlât-ı ahlâkiyyeye vüsûl için tergîb ve terhîb-i maddîye ihtiyâcı vardır. İnsanları en evvel îfâ-i vazifeye sevkedecek olan bu menfaat-i maddiyyedir. Buradan başlayarak ilim ve irfânın tezâyüdü nisbetinde akıl ve dirâyeti de tevessü' eder. Ve bu sûretle menfaat fikirlerinden tecerrüd eder, gayeye yükselir ve bu gayeye doğru gittikçe rızâ-i bârîye müncer olur. Ve hakîkî vazife fikri de işte o zaman tamam ve kemâli üzere bil fiil hâsıl olur. Bunun içindir ki nazar-ı İslâm'da insanlar gâye-i ahlâkîleri itibariyle üç kısma tefrîk edilerek birincilere ehl-i dünya, ikincilere ehl-i âhiret, üçüncülere de –ki vâcibi Allah'ın emri olduğu için yapanlardır– ehlullâh denilmiştir. Birinci mertebede bulunan ehl-i dünyanın kıymet-i ahlâkiyyesi olmadığını isbât eden âyât ve ehâdîs pek çoktur. Nazar-ı İslâm'da kıymet-i ahlâkiyyeyi hâiz bulunanlar yalnız ehl-i âhiretle ehlullâhtır. Vazifelerini sırf rızâ-i bârî için yapanlarla menfaât-ı müeccile, yani sevâb ve ikâb-ı uhrevî mülâhazasiyle îfâ edenlerdir.[67] Ancak yukarıdan beri tekrar ettiğimiz veçhiyle sâik amelleri sevâb ve ikâb-ı uhrevî olan ehl-i âhiretin mebde-i ahlâkîleri de bâzı mezâhib-i felsefiyyenin telkîn eylediği menfaat mebdeinden çok yüksektir; çünkü menfaât-ı muaccile değil, menfaât-ı müecciledir.

Elhâsıl, vazifeye vazife olduğu için itaat etmemiz vâcibdir. Bir vâcibi vâcib olduğu için îfâ edip bununla beraber âlâm ve ekdârdan halâs ve sevâba nâil olacağımızı da düşündüğümüz zaman yine amelimiz hayır ve müstahikki sevâb olarak kalır. Lâkin iyi bir ameli iyi bir amel olduğu için değil, belki o sayede bazı menâfi', –velev ki meşrû bile olsa– elde etmek için îfâ edecek olursak bu amel-cürüm derecesine sukut etmese de- hayır ve müstehikk-i sevâb olamaz.[68]

İslâm ahlâkiyyûnundan İmâm Gazâlî merhumun "Mîzânu'l-Amel" nâmındaki eser-i mühimminde vermiş olduğu izâhat bu hususta çok mühimdir. Hakîm-i müşârün ileyh taharrî-i hayır ve fazîletin sâiklerini gayet dakîk bir sûrette tafsîl etmektedir.[69]

YEDİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Mütekaddimîn vazifeyi şu yolda ta'rîf ediyorlar: "Başkalarının bize yapmalarını arzu ettiğimiz şeyi biz de onlara yapmak, bize yapılmasını istemediğimizi yapmamak."

2. Müteahhirînden Kant'ın ta'rîf-i meşhûruna göre "Vazife insanın fiîli bir kaîde-i umûmiyye olabilecek surette hareket etmesidir."

3. Müslümanlıkta vazifenin menşei "din" dir. Bu itibarla vazifeyi "Şerîatin îfâsını emreylediği (hayırdır). Yahut: "Şerîatin evâmirine mütâbeat, nevâhîsinden mübâadetdir." diye târif edebiliriz.

4. Müslümanlar nazarında vazife dîne müstenid olmakla, mâhiyet-i akliyyesini kaybetmiş değildir. Çünkü Dîn-i İslâm esâsen akla müstenid olduğu cihetle evâmîr ve nevâhîsi de tamamen mâkuldür. Şeriatin evâmirine mütâbeat, tamamiyle akla mütâbeattır. Kendimize yapılmasını istediğimiz şeyleri başkalarına yapmak, kendimize yapıldığını istemediğimizi diğerlerine de yapmamanın en büyük vazife olduğunu ta'lîm eden dinimizdir. Bu ise Kant'ın umûmen kabul edilen ta'rifinden başka bir şey değildir.

5. Vazifenin mahiyetini ta'yîn eden kavânîn-i İslâmiyye akliyyûnun kanununa da müraccahtır. Çünkü akliyyûn'un kânûn-i ahlâkîsi yalnız ef'âlimize, a'mâl ve cevârihimize şâmildir. Hâlbuki bizim tâbi olduğumuz kânûn-i şer'îye göre biz fiil sahasına çıkmamış olan niyyât ve makâsıdımızdan da mes'ûlüz.

6. Ahlâk nokta-i nazarından insanın kıymeti a'mâl-i zâhiresinden ziyâde niyyeti iledir. Mes'ûliyyet yalnız ihtiyâr üzerine binâ kılındığı cihetle sevâb ve ikâbın da işlediğimiz şey üzerine değil, işlemeyi murâd ettiğimiz şey üzerine terettüb etmesi iktizâ eder. Diğer mesâlik-i ahlâkiyye bu cihetten gaflet ettiği halde İslâmiyyet bunu nazar-ı dikkate almış ve insanın amelinden ziyade niyyetine ehemmiyet vermiştir.

7. Akliyyûn nazarında "Vazife için îfâ-i vazife" düsturundan mânâ-yı ahlâkî ne ise biz Müslümanlarca "Bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için icrâ etmekte"ki mânâ da meâl itibariyle odur. Ve hatta daha yüksektir.

8. Herhangi bir amelin hâlis ve mükemmel olması için hiç bir menfaat düşünülmeksizin yalnız rızâ-i bârî için yapılmak lâzım geleceği birçok âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfede beyân buyurulmuştur. Bu mesele Müslümanların havâs ve avâmınca müşterek bir fikirdir. Binaenaleyh (vazife için îfâ-i vazife) düstûrunu vaz'eden Müslümanlıktır.

9. Vazife için îfâ-i vazife, bir vâcibi Allah'ın emri olduğu için îfâ etmek en ulvî bir mertebe olmakla beraber kolay kolay çıkılabilecek bir mertebe değildir. Bunun içindir ki İslâm'da sâik-i vazife iki derecede olup biri seâdet-i mahza ve rızâ-i İlâhî; diğeri de sevâb ve ikâb-ı uhrevîdir. Mertebe-i kemâle yükselmiş olanlar için sâlik-i vazife yalnız birinci ise de oraya yükselemeyenler için herhalde ikincisidir.

10. Sevâp ve ikâb-ı uhrevî tasavvuru bir menfaat ise de menfaat-ı muaccele değil menfaat-ı müecceledir. Bu da hemen hemen binnetice "Vazife için îfâ-i vazife" esâsına müntehî olur. Çünkü vazifesini menfaat-i uhreviyye sevdası ile îfâ

edenler bile bu menfaaati mülâhaza ile beraber Cenâb-ı Allah'ın emrine inkiyâdı düşünecneklerinden yine amellerinin muktezîsi bir hayr-ı mahz olmuş olur.

11. Nazar-ı İslâm'da insanlar gâye-i ahlâkîleri itibariyle ehl-i dünyâ, ehl-i âhiret, ehlullâh diye üç kısma tefrîk olunmuştur. Birincilerin kıymet-i ahlâkiyyesi olmayıp yalnız ikinci ve üçüncülerin kıymet-i ahlâkiyyeleri vardır.

12. Bir vâcibi vâcib olduğu için îfâ ederken âlâm ve ekdârdan halâs ve sevâba nâil olacağını da düşünmek o işin hayır ve müstehakk-ı sevâb olmamasını iktizâ etmez. Vâcibi vâcib olduğu için değil, bir menfaat olduğu için îfâ edersen bittabi' o zaman şekil değişir...

---

[57] Bakara sûresi, âyet, 284.

[58] İsra sûresi, âyet, 36.

[59] *Buhârî*, Bedü'l-Vahy, 1.

[60] Râzî, *Mefâtîh*, 4/7; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 8/43.

[61] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 102.

[62] *Buhârî*, Teheccüd, 6.

[63] Tahtavî'de kâfi izahat vardır.

[64] Ebû Dâvûd ve *Nesâî*'de bu hadîs rivayet edilmiştir.

[65] Â'râf sûresi, âyet, 56.

[66] Â'râf sûresi, âyet, 7/56.

[67] "Dünya ehl-i âhirete, âhiret ehl-i dünyaya dünya ile âhiretin her ikisi de ehlullah'a haramdır."

Hadîs-i şerifte insanlar kıymet-i ahlâkiyeleri itibariyle üç kısma tefrik olundukları gibi, vazifelerini sırf menfeat-i muâccile, menfeat-ı maddiyye için ifâ edenlere ehl-i dünya, menfeat-i muacceleyi düşünmeyerek yalnız sevâb ve ikâb-ı uhrevî mülâhazasiyle îfâ-i vazife edenlere ehl-i âhiret, bunların hiçbirini hatıra getirmiyerek vâcibi yalnız Allah'ın emri olduğu için îfâ edenlere de ehlullah denilmektedir.

[68] Jül Simon, Vazife.

[69] Bir insanı îfâ-i vazifeye, hayır ve fazîlete sâik-i dünyevî üçtür: a) Tergîb ve terhîb. Hâl-i hâzırda cereyan edecek maddî enfeatlerle tergîb ve âtiyen vukû bulacak mahezîr ile terhîb. b) Havf ve ümîd. Leh ve aleyhinde bulunmalarının kendisi için fevkalâde ehemmiyeti olan kimselerin medh ve senâlarını ümîd etmek ve aleyhinde bulunmalarından korkmak. c) Hüsnü vazife ve fazîlet.

Birincisi sırf maddî bir menfeattir; ve şehevâtının muktezâsı olup mertebe-i avamdır. İkincisi mebâdî-i hayâ olup akl-ı kâsır mertebesidir. Yani avama nisbetle ukalâdan ma'dud olanların mertebesidir. Üçüncüsü de kemâl-i aklî mertebesidir. Evliyânın, hukemânın, muhakkıkîn-i ukalânın mertebesidir. Bu merâtibin tefâvütüne işaret için Peygamber Efendimiz bir hadîs-i şeriflerinde geniş mânâsıyla şöyle buyuruyorlar:

"Sabâvetinden ihtiyarlığına kadar her şahıs bu merâtibi geçirmekte olduğuna şüphe yoktur. İbtidâ-i sebâvetinden bir insanı medh ve senâ ile bir işe sevketmenin imkanı yoktur. O yaşta olanlar için sâik-i vazife ancak yiyecek içecek gibi maddi şeylerdir. Biraz büyüdükten sonra medh ve senâ, zem ve tergîb de bir sâik olabilirler. Hayır ve fazîletin hüsnü teveccühü câlib, irtikâb-i rezâilin

kendisi hakkında fenâ olacağını, halkın teveccühünü kaybedeceğini ancak sinni biraz yükseldikten sonra anlar. Halkın çoğu birinci ve ikinci mertebeden daha yukarıya atlayamazlar. Onları taharrî-i hayrâta, îfâ-i vazifeye sevk eden sâik ya maddî bir menfeattir; yahut kendilerince ehemmiyeti olan zevâtın teveccühünü kazanmaktır. Şüphe yok ki bu merâtibin en yükseği yalnız üçüncü mertebedir. Dünyada böyle olduğu gibi ahiret işleri de böyledir. Yani evâmir-i İlahiyyeye itaat ve nevâhîden mücânebetin sâiki de üç derecelidir:

1. Cennet ümidi ve cehennem korkusu olup; avâmın mertebesidir.
2. Nazar-i şerîatte iyi telâkki edilmek muhabbeti ve fenâ telâkki edilmek korkusu: Mertebe-i sâlihin.
3. Allah'a takarrub ve rızâ-i İlâhiye nâiliyyet: Mertebe-i evliyâ ve sıddîkîn."

Mîzânü'l-Amel.

SEKİZİNCİ DERS:
AHLÂKIN KUVVE-İ MÜEYYİDESİ

Temhîd

En mühim mesâilden biri de ahlâkın kuvve-i müeyyidesi meselesidir. Kuvve-i müeyyideden mahrum olan ahkâm ve kavânîn, şüphe yok ki, te'sîrden mahrumdur. Bir kanunun iyi ve her türlü ihtiyâcı te'mîn etmiş olması da onun muta' olması için kâfî değildir. Çünkü bazı felâsifenin dediği gibi; en iyi bir şeyin sû-i isti'mâli, sû-i isti'mâlâtın en fenâsıdır. İnsanlarda akıldan başka ihtirâs ve şehvâniyet de vardır. Binaenaleyh ihtirâs ve şehvaniyet kuvvetleri ile de mücehhez bulunan insanlar tarafından kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için bir müeyyide, bir kuvve-i zecriye lâzımdır. İşte bu derste ahlâkın müeyyideleri neler olabileceğini tedkîk ve kânûn-i ahlâkıyye inkiyâdın suver-i muhtelifesini tahlîl edeceğiz.

Müeyyide-i Vicdâniyye

Ahlâkın kuvve-i müeyyidesi olmak üzere vicdânı öne sürenler vardır. Onlara göre en büyük müeyyide, vicdândır. Vicdân, insanı gayr-ı ahlâkî harekâttan men' ve zecr eden en kuvvetli, en birinci müeyyidedir. Vicdânımız varken başka bir müeyyideye ihtiyâcımız yoktur. Şimdi bir tahlil yapalım: Îfâ-i vazifeyi te'yîd ve te'mîn için bu müeyyide kâfî ise başka bir müeyyide aramaya lüzûm yoktur.

Evvelki derslerde görüldüğü veçhiyle vicdân insanda bir sâik-i fıtrîdir. İyi ve fenâ olan makâsıd ve ef'âlimizi görür; fenâ düşünce ve hareketten dolayı bizi tevbîh ve tekdîr eder. Fakat bu yalnız başına kâfî bir müeyyide olmayacağı da geçen mebâhiste verilen izâhattan anlaşılıyordu, değil mi? Vicdânın bizi tekdîr etmesi, ta'yîb etmesi, bunu niçin böyle yaptın ayıp değil midir, bir daha yapma, demesi hep lisân-ı tabîâtladır. Doğrudan doğruya herkesin anlayabileceği bir lisân ile değildir. Hâlbuki bu lisân ile vukû bulan tehdîdi sem'imize vusûlüne mâni olacak ne kadar esbâb ve mevâni' vardır! Binaenaleyh nefs-i nâtıkada bulunan bu temâyül-i tabîî, yani vicdân, kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için kuvvetli bir müeyyide olamaz. Îfâ-i vazifeyi te'mîn için bu kâfi değildir.

Tabiat

Fezâil ve rezâilin, husûle getirecekleri netâic de ahlâkın kuvve-i müeyidesi olacağı vârid-i hâtırdır. Deniliyor ki tabiat, kavânine karşı vukua gelen her tecâvüzü cezâsız bırakmaz. Bunun için her şeyin ifrât ve tefritin –ki kânûn-i tabîata muhalif hareket demektir– hastalığı dâîdir. Rezîlete, meselâ içkiye münhemik bir insan kendisini tedrîci bir sûrette öldürüyor demektir. Yalancı bir insanda hey'et-i ictimâiye arasındaki mevkiini kaybeder ve mânen mevte

mahkûm olur. Hıyanet de er geç cezâ-i tabîîsini bulur; bu yolda hareket eden insanlar, amellerinin cezâ-i tabîîsi olarak nihâyet bir gün tabiatın sillesine uğrayarak mahvolup giderler. Bunların âkibeti diğer insanlar için mûcib-i ibret olur. Şu halde insanı fenâlıktan men ve iyiliğe sevkedecek en büyük kuvve-i müeyyide ef'âlinin netâyic-i tabîiyyesidir...

Filhakika cezâ ve ma'siyet, fenâ amellerin eser-i tabîîsidir. "el-Cezâü min cinsi'l-amel = Cezâ amel cinsindendir." büyük bir hakikattir. Nevâmîs-i tabîiyye ve sünen-i fıtriyyeden inhirâf bir musîbetle neticelenir. Müskirât, birçok emrâz-ı bedeniyye ve ictimâiyyenin, nâmütenâhî denecek mesâibin tevellüdüne bâdî olur. Fakat bu, mutlak ve lâ yetegayyer değildir. "Tabiatın kendi kanunlarına karşı vukua gelen her tecâvüzü kemal-i sıhhatla zaptederek günün birinde murâbahacılara mahsus bir nevi fâiz-i mürekkeble hesâbını bize arzetmesi," kısmen doğru ise de kısmen doğru değildir. Evet, tabiat yalnız kendi kanunlarının ihlâl edilmesinden dolayı şiddetle ahz-ı sâr eder, intikâm alır. Fâilini cezâsız bırakmaz. Fakat, ahlâkiyyet ile niyyete hiç ehemmiyet bile vermez.

Ahlâk kanunlarının ihlâl edilmesine karşı tabiat tamamiyle ebkem ve sâmittir. Meselâ bir insan sür'atle giden şimendüferden inmek isterse, derhal bu fiilinin cezasını görür. Çünkü atâlet kanununu ihlâl etmiş olduğundan bu amelinin cezâ-i tabîîsini görmüş, tabiat kendisinden ahz-ı sâr etmiştir. Ecsâm-i meftûse kanunlarına riâyet etmeyerek kendisini denize atan bir insanın ameli de aynı neticeyi tevlîd eder. Amelinin cezâ-i tabiîsini bulur. Maamafih, diğer cihetten görüyoruz ki kavânîn-i ahlâkiyyenin muktezası olarak ebeveynine borçlu olduğu hürmet vazifesini îfâ etmeyen bir evlâd, bu hareketinin cezâ-i tabîîsini ya hiç görmüyor yahut az görüyor. Birden bire ve o fiilinin cezâsı olduğunu hissederek değil, gayr-ı mahsûs bir tarzda görüyor.

Kezâlik kapısının önündeki fakirler açlıktan ölürken kendisi bifteklerle, her nevi et'ıme-i lezîze ve nefîse ile zevk ve safâsında devam eden adamlar, kavânîn-i ahlâkiyyeye karşı vukû bulan şu isyanlarından dolayı tabiatin pençe-i intikâmına uğradıkları mahsûs bir şekilde görülmüyor. Filhakika biz kat'iyyen i'tikâd ediyoruz ki bunlar bu amellerinin cezâsını göreceklerdir. Fakat dediğim gibi, bu cezâ hemen fiili müteâkip serî bir sûrette vukua gelmediğinden bunu takdîr edecekler pek nâdirdir. Sarhoşluğun cezâ-i tabiîsi tedricen ölmektir. Fakat fiili takibetmeyen bu ölümü görecek ve bundan kaçınacak yüzde kaç tane basîret sâhibi bulabilirsiniz? Kaldı ki Büntâmin'in a'mâl-i hesâbiyye ile isbât eylediği veçh ile i'tidâlin sarhoşluğa fâik olduğu görülüyor. İ'tidâl derecesini geçirmeyen sahîhü'l-vücûd sarhoşlar alkoliklere nisbetle daha çoktur. Şu halde her sarhoşun fiile ânî olarak tabî bir cezâ ile neticelenmiyor. Bu ise diğerlerini tahzîrden ziyâde teşvik etmektedir. "Filân adam her zaman içiyor da hiç bir şey olmuyor." diyenleri ne kadar işitiriz. Hatta biz diyebiliriz ki alkolik bir adamın işret yüzünden hasta veya telef olması kânûn-i ahlâkîye muhalefetinden değil, belki bu husustaki ifrâtından ileri gelmiştir. Sirkat, zinâ, yalancılık gibi kavânîn-i ahlâkiyyeye mugayir ef'âl ve harekât hakkında da aynı mülâhazât variddir. Binaenaleyh kavânîn-i ahlâkiyyeye tevfîkil hareket olunması ve bu kanunların ihlâl edilmemesi için "tabiat" bir kuvve-i müeyyide olamaz. Başka müeyyideye ihtiyaç vardır.

Cemiyyet ve Kanun

Ahlâkın kuvve-i müeyyidesi olmak üzere cemiyyeti gösterenler de vardır. Her hangi bir cemiyyetin kavânîn-i ahlâkiyyeye riâyetkâr olanlara mükâfât, olmayanlara mücâzât ve binaenaleyh îfâ-i vazifeyi te'mîn edeceği söyleniyor. Cemiyyetin mücâzâtına mâruz kalmamak için her ferdin kavânîn-i ahlâkiyyeye muvafık sûrette hareket edeceği iddia olunabilirse de bittahlîl bunun da muvâfık-ı nefsü'l-emr olmadığı görülmektedir. Evet cemiyyet, muhâlif-i kanun harekette bulunanları tecziye eder. Ta'bir-i diğerle ahkâm-ı cezâiyye ve kavânîn-i mevzûa-i beşeriyye, gayr-ı ahlâkî harekette bulunanlara mücâzât edeceği cihetle kânûn-i ahlâkînin icrâatını ve vazifenin mer'iyyetini te'mîn eden esbâbtan biri addolunabilir. Fakat bu, tam mânâsiyle bir müeyyide-i ahlâkî olamaz. Çünkü gayr-ı ahlâkî ve gayr-ı kânûnî harekette bulunanları cemiyyetin tecziye edeceğini kabul etsek bile fazîletkâr yaşayanlar için mükâfât verdiği pek de vâki değildir.

Daha doğrusu cemiyyet, ne kavânîn-i ahlâkiyyeye muvafık harekette bulunanlara mükâfât verir, ne de hilâfına hareket edenlere mücâzât tertîbeder. Cemiyyetin yaptığı bir şey var: "Kendini müdafaa ile iktifa!" Onun mücâzâtı da, mükâfâtı da hep bu noktaya mâtuftur.

Filhakika cemiyyetin ve kânûn-i medenînin veyahut kavânîn-i mevzûa-i beşeriyyenin takibettiği gaye: âhenk-i umûmînin zâhiren muhafazası, nizâm-ı cem'iyyetin haleldâr olmamasıdır. Binaenaleyh bu gayeye muhalif hareket edenler –görüldüğü takdirde– dûçâr-ı mücâzât olurlarsa da bunu zâhiren ihlâl etmeyenler –ahlâk nokta-i nazarından gayet fenâ da olsalar– cemiyyetin ta'kîbât ve mücâzâtına maruz kalmazlar. Bu itibarla nefsü'l-emirde kabîh ve mezmûm olan bir fiil ve hareket, cemiyyet nazarında cezâsız kalabilecektir. Bir de hatîât-i beşeriyyenin kâffesini kavânîn-i medeniyye ile tecziye mümkün değildir. Çünkü cemiyyet ve kânûn-i medenînin ta'yîn edeceği cezâlar kasıttan ziyâde fiile terettüb etmekle beraber o fiilin meydanda olması da lâzımdır. Kanun, niyyete nüfûz edemez. Hâlbuki ahlâkiyyât, fiilden ziyade niyyete nâzır olduğunu evvelce de arzetmiştim."

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى.

Hadîs-i şerîfi[70] ve "el-umûru bi makâsıdihâ." kâide-i külliyesi de ef'âl ve harekâtımıza ta'yîn olunacak cezânın mîzân-ı niyyât ve makâsıdımız olduğunu, ahlâkiyyât hususunda fiilden ziyade niyyete itibar etmek lâzım geleceğini gösterir. Yalnız fiile itibar edilecek olursa nüfûz-ı beşeriyyenin müttali' olmayacağı bazı ef'âl ve harekât bittabi' cezâsız kalacaktır.

"Cemiyyetin bilhassa nazar-ı i'tibâra aldığı şey, kısm-ı a'zâmının ahlâk ile pek baîd münâsebâtı bulunan ve kendi kanunlarına karşı vâki olan mücâzâttır. Meselâ bir kaçakçı eğer ele geçecek olursa, cemiyyet için bir mücrimdir. Âsî evlâd, gayr-ı sâdık bir dost, dostuna hain olan bir kimse kavânînin tâkibâtına asla dûçâr olmazlar. Şahsî olan en mezmûm fezâyıh, müeyyedât-ı ictimâiyyenin veya hiç olmazsa kânun şeklinde ve mahkemelerimizde cârî olan hükümlerin

hâricinde kalırlar. Zâten kanun bir nevi ağdır ki mâhir olanlar bunun aralıklarından kolaylıkla geçebilirler."[71] Böyle mâhir kimseler, gûyâ kavânîne riâyet ettiklerini isbât için kanunu te'vîl ve tefsîr de ederler ve mecelle-i kavânîn'in kenarlarına en gayr-ı meşrû bir akdi tahşiye etmeyi adetâ bir eğlence ittihaz ederler. Zaten her cezâ kanunnâmesinin bir tarihçesi olduğunu ve birçok tahavvülâta da tâbî bulunduğunu kim bilmez? Bundan bir asır evvel işkenceye dûçâr olması lâzım gelen bir kimse bu gün mahkeme-i cinâyette huzzârın alkışları arasında berâet kazanır. Şu halde vazife ve ahlâk için "cemiyyet" ve "Kânûn-i medenî" denilen şeylerin de başka bir müeyyideden muğnî kılacak sûrette, bir kuvve-i müeyyide olamayacakları tezâhür ediyor.

Efkâr-ı Umûmiyye

Vazife ve kânûn-i ahlâkînin kuvve-i müeyyidesi olmak üzere bir de efkâr-ı umûmiyye hatıra gelir: "Kavânîn-i cemiyyetin ikmâl edemediği şeyi efkâr-ı umûmiyye ikmâl eder." denilebilirse de bunun da zannedildiği gibi bir müeyyide olmadığı ednâ bir mülahaza ile anlaşılır.

Filhakika efkâr-ı umûmiyye, ef'âl ve harekâtımız üzerinde nâzır-ı mütebassırdır. Bu itibarla yapacağımız işin iyi olmasında efkâr-ı umûmiyyenin büyük bir te'sîri vardır. Harekâtımızın efkâr-ı umûmiyye tarafından takdîr veya tevbîh olunması bizim için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Efkâr-ı umûmiyyenin hüsnü teveccühünden ne derece memnun olursak, sû-i nazar ve nefretinden de o nisbette mütezarrır oluruz; bunların te'sirât-ı maddiyeleri de yok değildir. Hîle ve yalancılıkla müştehir olan bir tâcir çok müşteri bulamıyacağı gibi, elindekileri de kaybeder. Efkâr-ı âmme pek mühim bir vâsıta olduğu içindir ki, en zâlim hükümdarlar bile zulümlerini efkâr-ı millette adl ve ihsân şeklinde göstermek ve bu sûretle efkâr-ı umûmiyyeyi kendi taraflarına celbetmek ihtiyacını hissetmişlerdir. Dîne müstenid olan ahlâk-ı İslâmiyye'mizde de efkâr-ı umûmiyyeye mühim bir kıymet verilmiş olduğunda şüphe yoktur: "Hayır, hüsnü ahlâktan ibarettir. Günâh da vicdana tereddüd ve ızdırâb vermekle beraber herkesin âgâh olmasını hoş görmediğinin, yani âlemden gizlemek istediğin şeydir." meâlinde olan hadîs-i şerîf bu hususta sarîhtir.

Maamafih her ne olursa olsun kavânîn-i ahlâkiyyenin kuvve-i müeyyidesi olmak hususunda efkâr-ı umûmiyyede diğerleri gibi gayr-ı kâfîdir. Efkâr-ı umûmiyye zahirden başka bir şey göremeyeceği cihetle ekseriya aldanır; maksûd hilâfına i'tâ-i hükmeder. Böyle bir kuvve-i müeyyide tabiîdir ki, âmâl-i beşeriyyenin dâimâ mahz-ı hayr ve fazîlet olmasını te'mîn edemez. Fransız felâsife-i meşhûresinden Alexi Bertera'nın dediği gibi, efkâr-ı umûmiyye veya vicdân-ı âmme denilen mahkeme, ekseriya bir vak'anın gölgesine güvenerek söz söyleyen ve mecelle-i kavânînin en indîsi ve en mütelevvini olan mecelle-i şahsiyyeleri üzerine i'tâ-i hükmeyleyen bir gürûh-ı humekâdan terekküb eder. Efkâr-ı umûmiyye denilen bu mahkemeye âdetâ kanunlar telkîn olunur. Bu mahkeme mâhir ve fettân insanlar tarafından satın alınır veyahut hiç olmazsa

tağlît olunur. Bundan başka en saf fezâil ki, dâimâ gizli olanlardır, efkâr-ı umûmiyye nazarında ehemmiyetsizdir. Efkâr-ı umûmiyyenin bunlar hakkında bir hüküm verebilmesi de imkân haricindedir. Buna mukabil en aşikâr olan, yani arsız ve hayâsız bir surette intişâr eden veya bir cilâ-i zarafete bürünmüş olan birçok rezâil, efkâr-ı umûmiyyede şâyân-ı afv ve hatta şâyân-ı takdîr bile görülebilir. Binaenaleyh ekseriya dâll ve mudill olduğu anlaşılan efkâr-ı umûmiyye de ahlâk için bir kuvve-i müeyyide olamaz. Ve böyle bir kuvve-i müeyyide hiç kimseyi arzû-i şehevânîsi ve menfaat-i şahsiyyesi peşinde koşmaktan men edemez. Alelitlâk hakka ihtiram vazifeye hürmete sevk edemez.

Fikr-i İstikbâl ve Fikr-i Târîh

Ahlâkın dinden ayrı olduğunu iddiâ edenler, mahâfetullâh ve fikr-i âhireti ref'e çalışanlar ahlâkın kuvve-i müeyyidesi olmak üzere tarih fikrini ileri sürüyorlar.

Diyorlar ki insanları ahlâk kanunlarına riâyet ettirecek, menâfi-i umûmiyye için çalıştıracak olan kuvve-i müeyyide "tarih korkusu" dur. Tarih korkusu taşımayan insanlar menâfi-i âmmeye ne hubb-i vatan, ne hubb-i milliyetle çalışamıyorlar; hepsini menfaat-i şahsiyyeye tevfîk ediyorlar. Bu gibilerin cemiyyette vücûdu mühlik ve müstehlik olmaktan başka bir şey olamıyor...

Filhakika cemiyyetlerin râbıtası olan mukaddesât ve rûhların bir vâhime olduğuna zâhib olanlar, fikr-i âhireti taklîden tarih korkusu gibi birtakım vâhime-i vicdâniyye tevlîdine çalışıyorlar. Hâlbuki bakâ-i rûha ve mes'ûliyyet-i uhreviyyeye kail olmadıktan sonra tarih korkusunun hiç bir mânâsı ve ehemmiyeti yoktur. Tarih korkusu denilen şey, madde ile rûhun, rûhâniyyet ile cismâniyyetin ayrı ayrı birer vücûd olduklarına kâil olan isnîniyyet taraftarlarının kabul ettikleri haşr-i rûhânîden başka bir şey değil gibidir. Binaenaleyh fikr-i âhiret ve bekâ-i rûh kabul edilmedikçe tarih korkusu denilen müeyyide bir vâhimeden ibaret kalır. Mukaddesât ve vazifeye îmânı olmayan bir insan nasıl olur da yalnız tarih korkusu ile kavânîn-i ahlâkiyyeye riâyetkâr olur? Nasıl olur da menfaat-ı hevesât-ı nefsâniyyesi peşinde dolaşmayı kendisi için bir gaye diye telâkki etmez? Her halde bu, diğer müeyyidelerden çok zayıf bir şeydir. Binaenaleyh tarih korkusu da kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için bir müeyyide olamaz.

Mehâfetullâh ve Fikr-i Âhiret

Buraya kadar verilen izâhattan anlaşılıyor ki: Vicdân, tabiat, cemiyyet ve kavânîn-i medeniyye efkâr-ı âmme, tarih korkusu gibi müeyyidelerden hiç birisi de vazife ve ahlâkın kuvve-i te'yîdiyyesi olamıyorlar. Filhakika bunlar da birer müeyyide olabilirler. Fakat, başka bir müeyyide taharrîsine lüzum kalmayacak nisbette bir kuvve-i müeyyide değildirler. Bu müeyyideler kâfî olmadığı cihetle başka bir müeyyide aramaya ihtiyaç vardır. Acaba o müeyyide nedir? Ne

olabilir?

Biz o fikirdeyiz ki ahlâkın en büyük kuvve-i te'yîdiyyesi, fikr-i ulûhiyyet ve fikr-i âhirettir; havf ve recâ-i İlâhîdir. Vazifenin vesâyâ ve kavânîn-i ahlâkiyyenin en büyük hâris ve hâmîsi mes'ûliyyet-i uhreviyyedir. Evet, ilim ve irâdesi her şeyi muhît olan bir kâdir-i mutlakın yevm-i kıyâmette ibâdını ten'îm veya ta'zîb edeceği hakkındaki îmân-ı kavîdir ki, insanların kavânîn-i ahlâkiyyeye inkiyâdını te'mîn eder. Havâs ve avâmı hayrân eden fazîletlerin edvâr-ı inkişâfı dâimâ akîde ve îmânın râsih olduğu zamanlara tesadüf etmiş olması ve akâidin infisâh devrinde dâimâ rezâil ve kabâyihin cemiyyete hükümrân olmuş bulunması da bu iddiânın canlı bir şâhididir. Bu fikir bulunmadıkça, ne vicdân, ne tabiat, ne cemiyyet, ne efkâr-ı âmme, ne de tarih korkusu kat'iyyen a'mâlimizin hayra müntabik olması için bir âmil-i müessir olamaz. Bu îmân ve akîdenin bulunması iledir ki bizde selîm bir vicdan tekevvün eder ve sahîh bir muhâkeme vücûd bulur. Yine bu îmân ve itikâd sayesindedir ki cemiyyet, efkâr-ı âmme, fikr-i istikbâl ve tarih bizim üzerimizde bir te'sîr yaparlar ve bizi hayra tevcîh edebilirler.

Dilinde Allah, kalbinde mehâfetullâh olmayanların hiç bir şeyden korkmayacakları ve bu gibiler için kanun, efkâr-ı umûmiyye ve sâirenin ehemmiyeti olmadığı bedîhî bir hakikattir. Bu, birçok hakâyik-i târihiyye ile de teeyyüd etmektedir.

مَنْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَخَفِ النَّاسَ.

-"Allah'tan korkmayan kimse nâstan da korkmaz." düstûr-ı İslâmî'si bunu ne açık tasvir ediyor. Binaenaleyh âhiret ve mehâfetullâh fikri dûçâr-ı halel olan kimseler menfaat ve ağrâz-ı şahsiyyeye perestiş itibariyle âlemde en muzir bir unsur olacakları ve bunlardan her türlü fenâlığın sudûr edebileceği şüphesizdir. O gibi insanlar nazarında hubb-i nev', hubb-i vatan', vazife, hak, menfaat-i âmme, tarih korkusu, cemiyyet, vicdan denilen şeyler herhalde birtakım gülünç mefhumlardır. Fazîlet, meziyyet; insan aldatmadan, hatta sefâhete dalmadan ibarettir. Onların nazarında bu gibi mukaddesâta delâlet eden ne kadar elfâz varsa hepsi insanlar tarafından uydurulmuş elfâz-ı bîmânâdır. Ortada menfaatten başka bir şey yoktur. Bunlara riâyet etmesi kendi menfaatinin müemmen olması ile meşruttur.

Şimdi hakka'l-insâf söyleyiniz! Bu yolda düşünüş, bu tarzda görünüş mühlik bir teşettütü içtimaî husûle getirmez mi? Böyle düşünen, mukaddesâta menfaat nâmına îmân eden bir insanın nazarında "fedakârlığı, yerine göre fedâ-i nefs ve her vakit için ihtirâsâtını tahdîd etmeyi emreden" vazife ve ahlâk kanunlarının bir mânâsı kalır mı? Mukaddesâta îmânı olmayan bir adam lezâiz-i nefsâniyyesi hilâfına olarak fedakârlığı niçin yapsın? Dünyada menfaatten başka nazarında mukaddes bir şey olmayan bir insanın fazîlet sâhibi olmasında, vazife denilen ağır yükü taşımasında hiç bir mânâ tasavvur olunamaz. Böyle bir adam için en büyük vazife, ihtirâsâtını tatmin etmek, lezâiz-i nefsiyyeden mümkün olduğu kadar çok müstefîd olmaktır. Böyleleri nazarında vazife ve hak tasavvuru da mânâsızdır.

İşte bunun için biz diyoruz ki vazifenin, kânûn-i ahlâkînin en müessir ve en kat'î kuvve-i te'yîdiyyesi "Fikr-i ulûhiyyet ve fikr-i ahrettir.", "Allah muhabbeti ve Allah korkusu"dur. Bunun kadar feyizli bir müşevvik, bunun kadar kavî bir sâik yoktur. Her türlü iyiliklerin başı ancak budur.[72] Allah korkusundan mahrûm olan kulûb-ı kâsiyye pek çabuk dalâlete düşer, yolunu kaybeder. Bütün âzâ ve cevârihin selâmet-i harekâtını ve kemâl-i istikâmetle îfâ-i vazifeye ikdam ve muvâzebetini te'mîn eden, şüphe yok ki, mahabbetullâh ve mehâfetullâh'ın kalbte vücûdudur. Kalbinde Allah muhabbeti ve Allah korkusu olmayan bir adamın âzâ ve cevârihinde selâmet yoktur ve olamaz.[73]

Şu halde kat'î olarak diyebiliriz ki ahlâkın en büyük kuvve-i te'yîdiyyesi mehâfetullâh ve fikr-i âhirettir. Bu olmadıkça diğer müeyyideler hiçtir. Mehâfetullâh ve âhiret fikrini telkîn eden ise akıldan ziyâde dîndir; "vahy-i İlâhî"dir.[74]

Kalbinde mehâfetullâh ve âhirete îmân olmayan kimselerin; kendilerini îfâ-i vazifeye sevkeden zâhirî sebepleri, muvakkat korkuları üzerinden atınca; şerîr olmamaları için hiçbir sebeb-i ma'kûl yoktur.

Demek ki vazife ve ahlâkın en büyük ve yegâne kuvve-i te'yîdiyyesi "din"dir; "vahiy"dir. Biz Müslümanlarca kat'î bir akîde olan bu hakikat, vaktiyle Eflâtun tarafından da pek büyük bir sesle i'lân edilmiş olduğu gibi, eâzım-ı reybiyyûndan olmasına rağmen "Volter" de her şeyin iyi olmasını "Müşfik ve müntekim bir Allah'ın varlığına rabt ediyor. Ve buna inanmayan bir dinsiz cezâsız kalacağını bilseydi her türlü fenâlığı irtikâb etmekten aslâ çekinmezdi." diyor.

Maamafih bu beyânâtımızdan anlaşılmasın ki; Ahlâkın kuvve-i te'yîdiyyesi olmak üzere yalnız fikr-i âhiretin kâfi olduğuna kâil bulunuyoruz. Yalnız başına bu, elbette kâfi değildir. Bunun içindir ki Müslümanlık, mesâlih-i umûmiyye-i ibâd için vaz' eylediği şerîatin ikâmesi insanlardan zarar ve fesâdın def'i, beşeriyetin muhâfaza-i âhengi için yalnız azâb-ı âhiretle zecretmek sûretiyle iktifâ etmemiş. Zinâ yapanların âhirette şu cezâsı var, katil ve sirkatin bu cezâsı var, bunlardan sakının demekle iktifâ etmeyerek bunların her birerleri için bir de hudûd ve ukûbât-ı dünyeviyye vaz' etmiş ve bunlara hudûd-ı şer'iyye nâmını vermiş ve hatta bu hudud-ı şer'iyyenin tamami-i tatbîki fenâlığın önünü almak hususunda ne kadar müessir olacağına da: «إن الله ليزع...» hadîs-i şerîfi ile işaret olunmuştur. Fakat yukarıda da söylediğim gibi, bütün bunların başı îmân-ı billâh ve fikr-i âhirettir. Bu olmadıkça diğer müeyyideler hükümsüzdür, mukayyeddir. Binaenaleyh, hangi noktadan düşünülse görülür ki din üzerine müstenid bulunan ahlâk; sırf mebâdi-i akliyye üzerine mübtenî bulunan ahlâk-ı felsefiyyeden daha metin, daha nâfiz ve daha umûmîdir. Felsefî ahlâk, hiçbir zaman kulûb-ı âmmeye nüfûz edememiş olduğu halde dinî ahlâk kâffe-i tabakât-ı beşer üzerinde müessir ve herkesin nazarında makbuldür.

SEKİZİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Herhangi bir kanunun ihlâl edilmemesi için bir kuvve-i müeyyide lâzımdır.

Müeyyideden mahrûm olan kavânîn müessir ve mutâ’ olamaz.

2. Ahlâk ve vazifenin kuvve-i te’yîdiyyesi olmak üzere vicdân gösteriliyorsa da bu kâfî değildir. Evet, vicdan bir müeyyidedir. Fakat kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmemesi için kuvvetli bir müeyyide değildir.

3. Fazîlet ve rezîletin husûle getirecekleri netâyic-i tabîiyye ahlâkın kuvve-i te’yîdiyyesi olarak zikredilebilirse de bu da gayr-ı kâfidir. Filhakika cezâ amel cinsindendir ve amellerimizin netâyic-i tabîiyyesidir. İyi ameller mükâfat ile fenâ ameller de mücâzât ile neticelenir. Fakat mutlak ve kat’î değildir. Kat’î bir şey varsa o da: tabiatın yalnız kendi kanunlarına karşı gelenlerden intikam almasıdır. Tabiatın, hilâfiyyet ile niyyete hiç ehemmiyet verdiği yoktur. Sür’atle giden şimendiferden inmek isteyenler, derhal tabiatin sillesine uğrarlar. Hâlbuki kapısının önünde açlıktan ölen fakirlere muâvenet etmeyen ve zevki safâ âlemine dalmış olan bir adam, gayr-ı ahlâkî olan bu amelinin cezâsını derhal görmez. Tabiat bu hususta ebkem ve sâmittir. Binaenaleyh kavânîn-i ahlâkiyyenin ihlâl edilmesi için tabiat kâfî bir kuvve-i müeyyide değildir, îfâ-i vazifeyi te’yîd ve te’mîn için başka bir müeyyideye lüzum vardır.

4. Îfâ-i vazifeyi te’yîd ve te’mîn için cemiyyet, kânûn-i medenî de kâfî değildir. Gayr-ı ahlâkî harekette bulunanları cemiyyetin tecziye edeceğini kabul etsek bile fazîletkâr yaşayanlar için mükâfat vereceği müsellem değildir. Daha doğrusunu ararsak cemiyyetin yaptığı bir şey var: “Kendini müdafaa ile iktifa!” onun mücâzâtı da, mükâfatı da hep bu noktaya ma’tûftur. Âheng-i umûmiyyi, nizâm-ı cemiyyeti ihlâl etmeyen hareketler -Ahlâk nokta-i nazarından gayet fenâ da olsa- cemiyyetin ta’kîbât ve mücâzâtına mâruz kalmayacağından bu yolda harekette bulunanlar bu hareketlerinden dolayı mücâzât görmeyeceklerine emin ve mutmaindirler.

5. Bir de cemiyyet ve kânûn-i medenînin ta’yîn edeceği cezalar kasıddan ziyâde fiile terettüb eder. Ahlâkiyyât ise fiilden ziyade niyyete nazırdır. Şu halde fiil sahasına çıkmamış olan hakîkât-ı beşeriyye kuvve-i müeyyideden mahrum kalacak demekdir. Esasen kanun bir nevi ağdır. Mahir olanlar bunun aralıklarından kolaylıkla geçebilirler. Binaenaleyh îfâ-i vazife için cemiyyet ve kanun da tam ve müessir bir müeyyide olamaz.

6. Efkâr-ı umûmiyye ef’âl ve harekâtımız üzerinde, bir nâzır-ı mütabassır ise de diğerleri gibi bu da kâfi bir müeyyide değildir. Efkâr-ı umûmiyye ekseriya aldanır. Ve hilâf-ı maksûd iddiâyı hükmeder. Efkâr-ı umûmiyye veyahut vicdân-ı âmme denilen bu mahkemeye âdeta istenilen şekilde kanunlar telkîn olunur. Mâhir ve fettân insanlar tarafından satın alınmasa bile tağlît olunur. Binaenaleyh ahlâk için efkâr-ı umûmiyye de kuvvetli bir müeyyide olamaz.

7. Târîh ve istikbâl fikirleri de kavânîn-i ahlâkiyyeye riâyet olunmasını te’mîn edemezler. Âhiret ve ulûhiyyet fikirlerini ref’e çalışanlar, fikr-i âhireti taklîden müeyyide-i ahlâkî olmak üzere tarih korkusu gibi birtakım vâhime-i vicdâniyye tevlidine çalışmışlarsa da bunun hiç mânâsı yoktur. Çünkü bakâ-i rûha ve mes’ûliyyet-i uhreviyyeye kail olmadıktan sonra tarih korkusunun elbette bir mânâsı, bir ehemmiyeti kalmaz, bir vâhimeden ibaret kalır. Mukaddesâta ve vazifeye îmânı olmayan bir insanın vazifeşinâs ve fazîletkâr olması için yalnız tarih korkusu kâfî değildir. Şu halde daha başka bir müeyyideye ihtiyaç vardır,

8. Ahlâkın en büyük kuvve-i müeyyidesi fikr-i ulûhiyyet ve fikr-i âhirettir; havf ve recâ-i İlâhîdir. Vesâyâ ve kavânîn-i ahlâkiyyenin en büyük hâris ve hâmîsi mes'ûliyyet-i uhreviyyedir. Bu îman bulunmadıkça ne vicdan, ne tabiat, ne cemiyyet, ne efkâr-ı âmme, ne de tarih korkusu kat'iyyen a'mâlimizin hayra muntabık olması için müessir bir âmil olamaz. Havâs ve avâmı hayrân eden fazîletlerin edvâr-ı inkişâfı dâimâ bu akîdenin râsih olduğu zamanlara tesadüf etmesi de bunun en canlı misâlidir. "Allah'dan korkusu olmayanın nâstan pervası olmaz." mealindeki düstûr-ı İslâmî, ulûhiyyet ve mes'ûliyyet-i uhreviyyeye îmânı olmayanların hiçbir şeyden korkmayacaklarını ne güzel isbât eder. Binaenaleyh fikr-i ulûhiyyet ve fikr-i mes'ûliyyet en kat'î bir kuvve-i müeyyidedir ve her türlü iyiliklerin başı da budur. Şu halde vazifenin en büyük kuvve-i te'yîdiyyesi dindir.

---

[70] *Buhârî*, Bedü'l-Vahy, 1.

[71] Mevzuât-ı beşeriyeden olan kavânîn-i örümcek ağına teşbihte... ne büyük bir isabet vardır. Sinek gelirse içinde kalır, arı gelir, deler geçer, çünkü biri zaifdir; diğeri kuvvetlidir. İşte tıbkı kanun da böyledir.

[72] "Hikmetin başı Allah korkusudur."- Ahrecehül Hakîm an ibn Mes'ud.

[73] Resûl-i Ekrem Efendimiz birinin esnâ-i salâtda saç ve sakalı ile oynadığını görünce:

"Şu adamın kalbinde Allah korkusu olsaydı âzâ-i sâiresi de korkacak idi." buyurmaları bu noktaya işarettir.

[74] "Birr ve iyilik eskimez, çürümez; günah unutulmaz; Cenâb-ı Âlimu's-Sırri ve'l-Hafâyâ Hazretleri de ölmez. Öyle ise istediğini yap, işlediğin gibi tecziye olunursun, ne ekersen onu biçersin."(Hadîs-i şerîf).

İKİNCİ KISIM-
DOKUZUNCU DERS:
AHLÂK-I İSLÂMİYYE’NİN MENÂBİİ VE TAKSÎM-İ VEZÂİF

Temhîd

Birinci kısımda vermiş olduğumuz izâhât bize gösterdi ki dine müstenid olmayan ahlâk temelsiz bir ev gibidir. Herhangi bir sadme ile inhidâma mahkûmdur. Böyle bir ahlâkta bütün vezâif nihâyet menfaate râcîdir. Menfaatin kesildiği noktada vazife de nihâyet bulur. Maamafih evvelce de arz edildiği veçhile, biz Müslümanlara göre din ile ahlâk ayrı ayrı şeyler değildir. Bir Müslümanın nazarında "din"; zevil ukûli kendi ihtiyârı ile hayr-ı bizzâta sevkeden İlâhî bir kanundur; bir kânûn-i mevzu'dur. Bunun vâzıı Cenab-ı Allah, mübelliği de Zât-ı Risâlettir; Peygamberdir. Nazarî olarak böyle olduğu gibi ameliyyât cihetinden de böyledir.

Filhakika; dünyevî ve uhrevî, şahsî ve ictimâî bilcümle vezâifimizi en mükemmel bir sûrette "Kitâb ve sünnet-Kur'an ve sünen-i seniyye" bertafsîl ta'yîn ve tahdîd eylemiştir. Binaenaleyh bir Müslüman için bilcümle vâcibât (vezâif)-i insâniyyesini, fezâil ve mesâvi-i ahlâkiyyeyi ta'yîn hususunda "din" den, şerîat-i Muhammediyye'den (s.a.s.) başka vasıtalara müracaata hacet yoktur. İ'tikâdî, amelî, kalbî ve ahlâkî bilcümle ahkâm-ı şer'iyyenin menâbii bu iki esastır. Bunların haricinde bir hakikat aramak muhâl ile uğraşmaktır.

Onun mensûb olduğu din kadar vâcibât-ı insâniyye ve kavâid-i ahlâkiyyeyi te'sîs ve tebliğ eden ne bir din, ne de bir meslek tanımıyoruz. Kitab ve sünnet, bilcümle vezâif-i dîniyye ve insâniyyeyi, felâh ve seâdetin yollarını en kat'î bir sûrette ta'yîn eylemiştir. Bunun içindir ki Dîn-i İslâm en kısa bir müddet zarfında târîh-i âlemde misli görülmeyen azîm bir inkılâb vücûde getirmiştir. Müslümanlıkta din ile ahlâk ayrı ayrı şeyler olmadığından evâmîr-i dîniyye ile vezâif-i ahlâkiyye menba'ları itibariyle birdir. Binaenaleyh hiçbir emr-i ahlâkî yoktur ki emr-i dînî olmasın! Bir Müslümanın nazarında namaz, oruç, hacc, zekât nasıl bir vazife-i dîniyye ise hıfzussıhha, infâk-ı aile, benî nev'ine muâvenet etmek de birer vazife-i dîniyyedir. Bigayr-ı hakk insan öldürmek, müskirât kullanmak nasıl bir ma'siyet ise; gıybet, mâlâyânî, ihlâl-i sıhhat da öylece haramdır. Şu halde vezâif (vâcibât)-ı şahsiyye ve ictimâiyyemizi bellemek de evâmir-i dîniyye muktezasındandır. Binaenaleyh vezâif-i ahlâkiyyemizin ne olduğunu ve kaç kısma inkisâm ettiğini kavâid-i şer'iyyeye tevfîkan tafsîl edeceğiz.

Vazifenin Ta'rîfi

Vazifenin ne yolda telakkî ve ta'rîf olunduğunu yukarıda görmüş idik. Biz vazife ve hayrın menbaını akıl değil, belki din, (vahy-i İlâhî) olarak kabul ettiğimiz cihetle vazifeyi de şu yolda tarif edeceğiz: "Vazife, şer'in ve örfün ifasını emreylediği şeydir (hayırdır)."

Hiç şüphe yoktur ki şerîat, mehâsin ve fezâili âmir, kabayîh ve rezâil-i nâhîdir.

Binaenaleyh vazife, şerîatin evâmir ve nevâhîsi dairesinde hareket etmek sûretiyle hayra hizmet, şer'den mücânebettir. Bu dairedeki hareketimizle, gerek nefsimize, gerek hâlika ve bilcümle mahlûkâtına karşı mânen deruhte ettiğimiz hayrı îfâ etmiş, hayr-ı âlâ ve hayr-ı ahlâkîye vâsıl olmuş bulunuyoruz.

Vazifenin Aksamı

İnsanlara birçok hukûk bahşeden Müslümanlık, buna mukabil vezâif ve vâcibâtı da ta'yîn etmiştir. Bu vâcibâtı, bu vezâifi, evvelâ üç kısımda hülâsâ edebiliriz: Vâcibât-ı şahsiyye veya nefsiyye, vâcibât-ı âiliyye, vâcibât-ı ictimâiyye. Vâcibât ve vezâif-i dîniyye (İlâhiyye)mizi de buraya ilâve edersek o zaman dört kısma irca olunur. Bu taksîm, vezâifin maddeleri itibariyledir.

Bir Müslümanın îfâsı ile şer'an mükellef olduğu bu vezâifin kaç kısım ve kimlere karşı olduğu da sâhib-i şerîat Efendimiz'in (s.a.s.) şu hadîs-i şerîflerinden müstebân olmaktadır. Meâli şöyledir:

-"Yâ Abdullâh, senin gündüzleri sâim, geceleri kâim olduğundan haberdâr değil miyim? Evet Yâ Resûlallâh, haberin var. Öyle ise bundan vazgeç, oruç tut, iftâr et, namaz kıl ve uyu. Çünkü senin üzerinde cesedinin hakkı var, gözünün hakkı var, zevcinin hakkı var, zâirlerinin hakkı var, misafirlerinin hakkı var..."[75]

-"Üzerinde Rabbinin hakkı var, nefsinin hakkı var, ehil ve iyâlinin hakkı var. Binaenaleyh her hak sâhibine hakkını ver."[76]

-"Nefsin için sevmiş olduğun şeyi nâs için de sev."

-"Sizden biriniz nefsi için istediği hayrı, kardeşi için de istemedikçe mü'min olmaz."[77]

-"Îmânın efdali senin Allah için mahabbet, Allah için buğz etmen (yani dostluğunu da düşmanlığını da garazdan ârî olarak hak uğrunda yapman), lisânını zikrullâh ile çalıştırman, kendin için istediğin şeyi başkası için de istemen, kendin için her neden hoşlanmazsan başkaları için de onu istememen, bir de söylediğin vakit hayır söylemen veyahut hiç söylemeyip sükût etmendir."[78] Bu iki hadîsten vezâifin sûretleri itibariyle olan taksîm müstebân olmaktadır.

Şimdi bu hadîs-i şerîflerle beraber diğer bazı âyât ve ehâdîs birlikte mütalâa edilince taraf-ı şâri'den mükellef bulunduğumuz vazifeleri ber vech-i âtî beş kısımda hülâsâ edebiliriz. Bunların her birerleri aşağıda görüleceği veçhiyle birtakım aksâma münkasımdır. Binaenaleyh vâcibât ve vezâif-i ahlâkiyye beş kısımdır.

1. Vâcibât ve vezâif-i İlâhiyye. (İnsanın Allah'ına karşı îfâsı ile mükellef bulunduğu vazifeler.)
2. Vâcibât ve vezâif-i şahsiyye. (İnsanın kendi nefsine karşı îfâsı ile mükellef bulunduğu vazifeler.)
3. Vâcibât ve vezâif-i âiliyye. (İnsanın ailesi efradına karşı medyûn ve mükellef bulunduğu vazifeler.)
4. Vâcibât ve vezâif-i vataniyye. (Mensûb olduğu memlekete karşı îfâsı ile

mükellef bulunduğu vazifeler.)

5. Vâcibât ve vezâif-i ictimâiyye. (Bütün insanlara karşı medyûn ve mükellef bulunduğu vazifeler.) (Vezâif-i vataniyye bu kısma idhâl edilebilir.)

Yukarıda zikredilen ehâdîs-i şerîfeden müstefâd olan şu taksîm, müteahhirînin taksimine muvafık ve onun aynıdır. Bu taksîm, aynı zamanda gayet tabiî bir taksimdir. Çünkü: "el-Ganemü bi'l-kerem – Ni'met külfete ve külfet ni'mete göredir." kaide-i umûmiyye ve tabîiyyesi mucibince her nîmet bir külfeti tevlîd eder. Her hak bir vazife mukabili bulunur. Her kim ki bir hakka mazhar olur, onun karşısında mutlaka bir vazife ile de mükellef olması iktizâ eder. Mademki biz insanlar, Cenâb-ı Hak tarafından birçok nîmetlere ve bilhassa vücûd nimetine mazhar olmuşuz; şu halde bu nimete mukabil onu tanımak ve ona karşı –makâm-ı ulûhiyyetin iktizâ ettiği şekilde– arz-ı ta'zîmât etmek bir vecîbedir. Akl, vicdân bunu âmirdir. İşte bunun içindir ki her insan hâlikına karşı "vezâif-i ma'rifet" ve "vezâif-i ubûdiyyet" nâmı verilen iki nevi vazife ile mükellef tutulmuştur ki, biz buna "vezâif-i dîniyye" diyoruz. Cenâb-ı Hâlik-i Zîşâna ma'rifet ve ona arz-ı ubûdiyyet, aklî ve vicdanî bir vazife olduğu için dinimiz bununla bizi mükellef tutmuştur.

Sonra vazife-i dîniyye ve vezâif-i sâireyi îfâ edecek olan, hiç şüphe yok ki, insanın nefsidir; şahs-ı insânîdir. Zâten bunları hakkı ile îfâ edebilmek için nefsine îtinâ edebilmek lâzımdır. Bunun içindir ki dinimiz, nefsimize karşı da birtakım vazifelerle mükellef tutmuş ve bunu akdem-i vezâif saymıştır. Her fert hayatını idâme ve kuvvâ-i bedeniyye ve rûhiyyesini tekemmül ettirmek için o vezâifin taht-ı mükellefiyetinden kurtulamaz. İşte bu nevi vazifelere de vezâif-i nefsiyye veyahut şahsiyye nâmı verilir. Müslümanlık bizi nefsimize bakmak ve onu tekemmül ettirmekle de mükellef tutmuştur.

Sonra insan bir aileye mensuptur. Peder, vâlide, kardeşler, zevc ve zevce, çocuk ve akraba bu ailenin âzâlarındandır. Binaenaleyh bu ufak cemiyyeti teşkil eden her âzânın yekdiğerine karşı birtakım hukûk ve vazifeleri olacağı da gayet tabiîdir. İşte dinimiz "vezâif-i âiliyye" veyahut "vezâif-i beytiyye" nâmı verilen bu vazifelerin de neler olduğunu tâlim buyurmaktadır.

Daha sonra insanlar tab'an medenî oldukları cihetle cemiyyet halinde yaşamak, bir hükûmetle idare olunmak mecburiyetindedirler. Bu cihetle mensûb olduğumuz vatan ve hükûmete karşı vazifelerimiz hükûmetin de bize karşı birtakım vazifeleri vardır. Dîn-i Celîlî-i Muhammedî (s.a.s.) "vezâif-i medeniyye" veya "vataniyye" denilen bu vazifeleri de bertafsil ta'yîn ve takrîr buyurmuşlardır. Maamafih bu vazifeler, vezâif-i ictimâiyye meyânında sayılabilirler.

Bir de memlekette değil, insanlıkta bizimle müşterek olanlar var. İnsan olmak itibariyle her şahsın yekdiğerine karşı îfâsı ile mükellef bulunduğu vazifeler vardır ki buna "vezâif-i ictimâiyye" yahut "vezâif-i insâniyye" nâmı verilir. Komşularına, ihvân-ı dînine, Benî nev'ine, hatta bütün hayvanâta karşı olan vazifeler, son iki madde de dâhildir. Dinimiz bunların hepsini öğrettiği cihetle bunları yapmak bizim için bir vazife-i dîniyye şeklini alır. Bunlar vatanî, medenî, insanî birer vazife olmakla beraber aynı zamanda bizim için, dinî bir vazifedir. Din, bunlarla bizi mükellef tutmuştur. Bir Müslüman için –bu itibarla– bunları

dinden ayırmak kadar mânâsız bir şey tasavvur olunamaz. Vazifenin bu sûretle taksîmi a'mâl-i insâniyyenin esere meyl, vacibten ibâret olan sâiklerine, kezâlik insanın hâlet-i tabiiyyesine de mukâbildir. Çünkü insan fert olmak itibariyle şahsı için yaşar. Şahsını muhafaza ve tekemmül ettirmekle mükelleftir. Hey'et-i ictimâiyyenin bir cüz'ü olması itibariyle münkasimdir; hey'ete munzamdır. Onlar için yaşar. Allah'ın mahlûku olması itibariyle de ona hizmet ve ibâdetle mükelleftir. Binaenaleyh bu taksim her vech ile muvafık ve tabiîdir.

Allah'a karşı mükellef bulunduğumuz "Vazife-i ma'rifet" ve "vazife-i ubûdiyyet" diğer bir eserimde[79] tafsil edilmiş olduğundan burada o tafsilâtı terk ile diğer kısımlara geçiyorum. Maamafih kitabın nihâyetinde yine Allah'a karşı olan vazifelerimizden mücmelen bahsedilecek ve kitap onunla hitâm bulacaktır.

Vezâif-i Nefsiyye Veyahut Şahsiyye

Hiç şüphe yok ki, bütün vezâif-i beytiyye vesâirenin edası ile mükellef bulunuyoruz. O sûretle dem-i vezâif olmak îcâbeder. Nasıl ki sâhib-i şerîat Efendimiz Hazretleri'nin (s.a.s.) şu hadîs-i şerîfleri de vezâif-i nefsiyyenin akdem-i vezâif olduğunu gösterir. Mânâsı şöyledir.

-"Evvelâ nefsinden başla ve nefsine tasadduk et; nefsine bak. Eğer nefsinden artarsa ehil ve iyâline; ondan da fazla kalırsa akrabana, ondan da ziyade kalırsa bu tertîb üzere devam et (meselâ dindaşlarına, vatandaşlarına ve bütün insanlara...)." Bu hadîs-i şerîften anlıyoruz ki evvelâ vezâif-i nefsiyyemizi îfâ etmekle, sonra da alettertîb vezâifi beytiyye vesâirenin edası ile mükellef bulunuyoruz. O suretle memuruz. Esasen yukarıda söylediğim gibi akıl ve mantık da bu yolda emretmektedir.

Vezâif-i nefsiyyemizi gayet şümullü bir tarif ile anlatmak lâzım gelirse şöyle tarif ederiz: "Nefsi muhafaza ve yükseltmektir."

Şu kısa ve fakat çok şümullü tariften anlaşılıyor ki nefsimize karşı iki nevi vazife ile mükellef bulunuyoruz: Tahaffuz, tekemmül. Nefsimizi her türlü emrâz-ı maddiyye ve ma'neviyyeden, muhafaza ile mükellef olduğumuz gibi onu inkişâf ve tekemmül ettirmekle de mükellef bulunuyoruz. Binaenaleyh her insanın nefsini; şahsını muhafaza ve terbiye ederek bihakkın îfâ-i vazife edebilecek bir hâl-i mükemmeliyete getirmesi bir vazifedir. İdâme-i mevcûdiyyeti, vücûb-ı tekemmülü nâmına onun taht-ı mükellefiyetinden kurtulamaz. Fakat hiç şüphe yok ki, insan dediğimiz yalnız mahsûs ve müşâhid olan cism-i maddî olmayıp mâhiyyet ve tabîati itibariyle birbirinden mütemeyyiz "rûh" ve "cisim" denilen iki cevherden mürekkeb bir vücuttur. Bu iki cevher mahiyetlerindeki tehâlüfe rağmen yekdiğeri ile öyle şâyân-ı hayret bir ittihad ile birleşmişler, o kadar imtizâç etmişler ki birinin teessüründen öteki de müteessir olur. Binaenaleyh insan arzu etmekte olduğu seâdete ancak şu her iki cevheri hüsnü muhafaza edebilmekle, vazifelerini ihlâl edecek her türlü ârızalardan ma'sûn bulundurmakla varabileceğini yakînen görerek bunların her ikisine birden itinâda bulunmayı kendisi için bir vecîbe addetmelidir ki İslâm'ın emri de bu

yoldadır.

Vezâif-i Nefsiyyenin Aksamı

Mademki insan, cisim ve rûh denilen iki cevherden müteşekkildir. Şu halde vezâif-i nefsiyye (vezâif-i şahsiyye) de iki kısım olmak lâzımdır: "vezâif-i cismiyye", "vezâif-i rûhiyye".

Seâdet-i beşeriyye sağlam akıl ve sâlim vücûd sayesinde husûl pezîr olabileceği cihetle insan cismî ve rûhî vazifelerini bilâ ihmâl îfâ etmedikçe mes'ûd olamaz. Gerek seâdet, gerek hırmân, sağlam akıl ve sâlim vücûttan ibâret bulunan şu iki nimetin vücûdü ile yahut fikdânı ile kâimdir. İnsan seâdet-i ma'neviyyesinin istilzâm ettiği metâlib-i rûhiyye ile seâdet-i cismâniyyesinin îcâbettirdiği metâlib-i maddiyyeden ibaret iki nev'î metâlibin mütesâviyen taht-ı te'sîrinde bulunduğu için Müslümanlık hem vezâif-i rûhiyyemizi, hem de vezâif-i cismiyyemizi ihmâl etmemekle âmirdir.

İnsâniyyetin arzû olunan seâdete vüsûlü rûh ile cismin birlikte tehzîbi ile her ikisine âit metâlibin arasındaki nisbeti muhafaza etmekten ibaret olduğu bugün bütün ulemâ-i cihânın indinde münâkaşa götürmeyen hakâyık-ı bedîhiyye sırasına geçmiştir. Hâlbuki daha insanlar seâdeti dağ başlarında oturmak, dünyadan büsbütün elini eteğini çekmek yahut bütün ezvâk-ı ma'neviyyeyi bir tarafa bırakarak sırf cismânî huzûz ile uğraşmak gibi şeylerde ararlarken Müslümanlık bu hakikatı meydana koymuş idi.

Maamafih şurası da kâbil-i inkâr değildir ki insanı hayvânât-ı sâireden temyîz eden kuvâ-i akliyye ve melekât-ı rûhiyyesidir. Bu itibarla vezâif-i nefsiyyenin rûha ait olanları, cisme ait olanlarından çok daha mühimdir. İnsanın insanlığı ancak rûhu iledir.[80]

Binaenaleyh evvelâ vezâif-i şahsiyyenin rûha ait olanlarından bahsedeceğiz.

Rûha Ait Vezâif-i Şahsiyye

Vezâif-i rûhiyyeyi şu yolda tarîf edebiliriz: "Rûhun emrâz-ı ma'neviyyeden selâmetini te'mîn ederek onu gâye-i hilkati olan vazifelerini edâ edebilecek bir hâl-i mükemmeliyete yükseltmekten ibârettir."

Evet, fıtrat-i beşeriyyede görülen tebâyün, istîdâdlarda müşâhede olunan tehâlüf isbât eder ki beden-i insâniyye savlet ederek onun suver-i maddiyyesini çirkinleştiren birtakım hastalıklar bulunduğu gibi, ervâha ârız olarak onların suver-i ma'neviyyesini de biçiminden çıkaran bâzı ârâz ve emrâz-ı ma'neviyye vardır. Aynı zamanda bir müessir nasîhatin yahut bir tehdîdin te'sîri ile aklını başına toplamış bir serseriye, azgınlığından vazgeçmiş bir sefîhe de şahid oluyoruz. İşte bu müşâhede bize anlatıyor ki cisme ârız olan hastalıklar gibi...

Hakiki ilâcı bulunursa, rûha ârız olan emrâz-ı ma'neviyenin de izâlesi kâbildir. Evet, rûh bidâyet-i emirde her kalıba dökülmeye müsteid bir çocuk gibidir. Eğer

bir mürebbi-i hakîmin âğûş-ı terbiyesinde büyüyecek olursa bir rûh-ı müzekkî olur çıkar. Yok, lâ kayd bir mürebbîye düşer yahut birtakım fenâ müessirâtın dest-i merhametine bırakılırsa sâhibinin başına belâ olacak bir rûh-ı şerîr olur.

Şu halde gerek hastalığı, gerek ilâcı kabul etmek hususunda cisim nasıl ise, rûh da öyledir. Aradaki fark, biri maddî, diğeri ma'nevî olmasıdır. Maamafih rûha ait vazifemizi hüsn-i sûretle îfâ edebilmek için onu tanımak ve bilmek lâzımdır. Hâlbuki biz rûhun hakikatini bilmiyoruz. Bu hususta beşer, acz-i küllisini izhar etmekten çekinmemiştir. Bizim bildiğimiz bir şey varsa o da "hâdisât ve kuvâ-i rûhiyyedir". Rûhu ancak bunlarla tanırız. Binaenaleyh, vezâifi rûhiyyemizi îfâ ve ahlâkî ve ma'nevî hayatımızı daha emîn bir surette tetebbu' edebilmek için hâdisât ve kuvâ-i rûhiyyeyi tayîn etmemiz icâbeder.

Hâdisât ve Kuvâ-i Rûhiyye

Hâdisât-ı Rûhiyye üç kısımdır: Hâdisât-ı hissiyye; hâdisât-ı zihniyye; hâdisât-ı irâdiyye. Şimdi bunları birer misal ile izah edelim: Büyüklerimizden birine karşı bir kabahat yaptığımız zaman bundan müteessir oluruz, utanırız, mükedder oluruz. Gönlümüzü sıkıntı ve azap kaplar. İyi bir şeyden yana sevinç duyarız. Kezâlik elimize kalem ve kâğıdı alıp da bir mevzuu yazmaya başladığımız zaman kolayca hüsn-i ifâde edebilirsek memnun oluruz; edemezsek sıkılırız. Kaleme aldığımız mevzu vâzıh veya parlak sûrette zihnimizde müntekiş olur ve onu ifâde için kelime ve cümleler kolaylıkla bulunursa bizde bir meserret hâsıl olur ve bundan dolayı gayret ve şevkimiz artar. Aksi takdirde kalemimiz mütereddit, fikrimiz müşevveş, kalbimiz muztarib olur. İşte meserret ve meşakkat, hüzün ve sürûr, zevk ve keder gibi bizde zaman zaman hâsıl olan bu rûhî hâdiselere "hâdisât-ı hissiyye" nâmı verilir. Bunların her biri keyfiyet-i mahsûsedir. Bunları anlayan kuvvete de "kuvve-i hissiyye" denir. Şu halde kuvve-i hissiyye, derûnî ve hâricî birtakım hallerden rûhun mütelezziz veya müteellim olmak üzere hâiz olduğu kâbiliyyet demek oluyor. Binaenaleyh muhtâc olduğumuz bir şeye karşı bizde hâsıl olan meyl-i derûnî, o şeyden duyulan lezzet ve bilâhare ona karşı husûle gelen inhimâk hep bu kuvvet sayesindedir.

Fakat, misâlimizi burada bırakmayarak biraz daha ilerletelim. Fenâ hareketimizden müteessir olunca, ne kadar fenâ yapmış olduğumuzu anlar; başka türlü de yapabileceğimizi takdîr eder ve bunun vereceği fenâ neticeleri tahayyül ederiz. Bu hareketimizi nasıl ta'mir ve ıslâh edebileceğimizi düşünürüz ve tefekkür ederiz. Mâzeretler îcâd etmeyi kurarız. İşte bizde olan bu "tefekkür" keyfiyetine de "hâdisât-ı zihniyye" veya sadece "tefekkür" diyebiliriz. Bu hadisenin merbût olduğu kuvvet de "zihin" veya "müfekkire"dir.

Bu düşünceler üzerine yapmış olduğumuz fenâlığı ta'mîre ve bundan böyle bir daha yapmamaya kat'iyyen karar veririz ki bu da "hâdisât-ı irâdiyye" dir. Kuvve-i zihniyye demek, tanımak ve anlamak kuvvesidir. Tanımak yalnızca hissetmek değil, belki fark ve temyîz etmektir. Ef'âlimizin müessir ve fâili bu kuvvet olduğu cihetle bunun ehemmiyeti büyüktür. Hevesâtımıza mağlûb olmamak için bu

kuvveti terbiye etmek, düşünmeye ve yalnız düşünmeye değil, aynı zamanda iyi düşünmeye alışmak, teemmül ve muhâkemeyi îtiyâd etmek de lâzımdır. Hâdisât-ı zihniyyeden sonra verilen müsbet veya menfî kararın merbût olduğu kuvvete de "kuvve-i irâdiyye" nâmı verilir ki, rûhun üçüncü kuvvesidir.

Şimdi şu üç hâdiseyi daha güzel anlamak için âtideki misâle de dikkat ediniz:

Bir muallim, dershâneye giriyor ve talebeye güzel güzel ders takrir ediyor. Talebesine maddeten ve mânen mes'ûd olmanın yollarını gayet vâkıfâne anlatıyor. Talebe, bütün dikkat gözünü muallime atfetmek îcâbederken içlerinden bazıları sınıfta sükûtu ihlâl ve aynı zamanda muallimin hiddet ve gadabını celbedecek sûrette harekette bulundular, muallimin haysiyet ve izzet-i nefsini rencîde ettiler. Muallim evvelâ bu efendilerin ahlâksızlığını, talebe arasında kendi mevkiinin mütezelzil olacağını, bu yolsuz hareketlere mâni olmak için ittihâzına mecbur olduğu tedâbîr-i mütenevviayı –cezâ ile korkutmak yahut mükâfat ve iyilikle vazgeçirmek– zihnen ihzâr ediyor. İşte bunlar ef'âl ve hâdisât-ı zihniyyedir. Aynı zamanda talebenin mürebbîlerine karşı böyle ahlâksızca hareket etmeleri kendisine pek acı te'sîr etmiş, kendisini kızdırmıştır ki, bunlar keyfiyyât-ı hissiyye ve infiâliyyedir. Şimdi yolsuz hareketlerinden talebeye cezâ vermek îcâbederken kendilerini birer birer çağırıp biraz nasîhat ederek afv ediverdi. İşte bu da fi'l-i irâdîdir. Diğer hâdiseleri de buna kıyâs ediniz.

Kuvâ-i Rûhiyyenin Te'sîrât-ı Mütekâbilesi

İşte biz rûhu bu kuvvet ve bu hâdiseler ile anlayabiliriz. Bir de bu kuvvetlerin yekdiğeri üzerinde mütekâbil te'sîrâtı vardır. Umûmen ahlâk mes'elesi bu te'sîrâttan birine veya birkaçına tâbî olur. Binaenaleyh rûhumuzun emrâz-ı ma'neviyyeden –rûha göre müthiş bir maraz demek olan rezâilden– selâmetini te'mîn edebilmek için bu te'sîrâtı da bilmek ve tanımak îcâbeder. Bunlar tanınmadıkca kuvâ-i rûhiyenin terbiyesine ne derecelerde ihtimâm edilmek lâzım geldiği anlaşılamaz. Şimdi bunların yekdiğerine olan mütekâbil te'sîrlerini tedkîk ve tahlîl edelim.

Ef'âlin Hisse Te'sîri

Hep biliriz ki insan me'lûf olduğu bir şeye karşı mütezâyid bir muhabbet hâsıl eder. Terk ettiği, yapmaz olduğu şeylerden de tedrîcen nefret eyler. Kezâlik herhangi bir işe başladığımız zaman evvelâ güç gelir, birdenbire bizi yıldırır. Ona karşı kalbinde âdetâ bir nefret husûle gelir. Maamafih o iş üzerinde sebât ettikçe yavaş yavaş o işe karşı kalbi ısınır. Onu sevmeye başlar. Bundan anlıyoruz ki ef'âlin hissiyâta te'sîri vardır. Birçok temâyüllerin, tenâfürlerin esası i'tiyâdât-ı fi'liyyeden başka bir şey olmaması da bunu gösterir, değil mi? Şu halde ef'âl-i hasene ile ülfet ettiğimiz, iyi insanlar arasında yaşadığımız, ahlâkı güzel kimselerle düşüp kalktığımız, ulviyyât içerisinde bulunduğumuz zaman "hissiyât-

ı hasene” iktisâb ederiz. Düşüncemiz, his ve kalbimiz, hâsılı her şeyimiz iyi ve temiz, hayır ve doğru olur. Bu te’sîrât-ı fiiliyyeden uzak bulundukça o ulvi hissiyâtı da kaybederiz. İlmünnefsdeki taattuf kanunu da bunu göstermektedir. Öyle ise ef’âl ve harekâtımıza, konuştuğumuz insanlara, bulunduğumuz muhîte iyi dikkat etmemiz îcâbeder. Sâhib-i şerîat Efendimiz Hazretleri (s.a.s.) şu hadîs-i şerîfleri ile bu kanunu ne güzel îzâh buyurmuşlardır:

اَلْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ، فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ.

-“Kişi dostunun dini, dostunun sîreti üzerinedir; sizin biriniz dost ararsa, kime dostluk edeceğini iyi düşünsün.”[81]

Risâletmeâb Efendimiz diğer bir hadîs-i şerîfinde hüsn-i karîni güzel kokular satan bir kimseye; sû-i karîni pis bir yerde körük çeken bir kimseye benzetiyor. Birincisine mukârin olan insana her halde –kendisi almasa bile– o güzel kokulardan bir şey isâbet eder. İkincisinin yanında oturanlar ise ya bir kıvılcım sıçramakla elbiselerini yakarlar yahut hiç olmazsa –körüğün ve mevkiin îcâbı olmak üzere– oradan fenâ kokular alarak sıhhatlarını ihlâl ederler. Bu da olmazsa, elbiseme bir ateş sıçramasın diye dâimâ endişe içinde bulunurlar, buyuruyor.

Şu halde amelimizin dâimâ hayra mutabık olmasına dikkat etmemiz bir vecîbedir.

Hissiyâtın Ef’âle Te’sîri

Ef’âlin hissiyâta te’sîri olduğu gibi, hissiyâtın da ef’âle te’sîri vardır. Bunun en büyük delili, bir insanın kalben severek ve isteyerek yapmış olduğu şeylerin iyi, istemeyerek yaptıklarının da fenâ olmasıdır. Binaenaleyh insanın hissî duygusu ne kadar yüksek ve ulvî olursa onun işi de o nisbette iyi olur. Para ile tutulmuş bir askerin göreceği hizmet ile dinine, milletine, vatanına muhabbet ve merbûtiyyet sevki ile hareket eden bir askerin göreceği hizmet elbette bir olamaz. Birinin sâiki derûnî bir aşk ve îmândır. Diğerininki ise paradır. Kezâlik bir edîbin meserret ve inşirâh ile kaleme aldığı bir makale ile me’yûs ve muztarib olduğu bir zamanda aynı mevzua dair yazmış olduğu eser hiçbir zaman aynı kuvvette değildir. Bir talebenin hissederek, severek yaptığı vazife ile mücerret bir korku sâikası ile yaptığı vazifelerin bir olmaması da hep hissiyâtın ef’âle olan te’sîri neticesidir. Âlî ve necîb hisler, ulvî filler tevlîd ederler. Bu itibarla hissiyâtımızı ef’âl-i âlîye tevlîd edecek bir sûrette terbiye ve ulvî hisleri kendimize mâletmek bizim için bir vazifedir. Bir muallim ve mürebbî her şeyden evvel ta’lim ve terbiyesi ile meşgûl bulunduğu kimselerin kalbinde mukaddesâta, vazifeye karşı ulvî hisler uyandırmaya çalışmalı ve her fırsatdan bilistifade bu hisleri tenmiye etmelidir.

Ef'âlin Efkâra Te'sîri

Ef'âlin hisse te'sîri olduğu gibi, efkâra da te'sîri vardır. İnsanın kendinden sâdır olan gayr-ı ahlâkî fiillere karşı gerek huzûr-ı nâs ve hâlikda, gerek kendi fikir ve vicdanı huzurunda berâet kazanmak endîşesi ile dâimâ birtakım –kendince– makbûl, ma'kûl özürler taharrî ederek harekâtını, her ne sûretle olursa olsun, hakka tevfîk etmeye çalışması, muktezâ-i hilkat ve tabiatıdır. İnsan, yapmış olduğu gayr-ı ahlâkî işlerde kendisini ma'zûr göstermek için sebepler taharrî eder, durur. Bir insanın kendinden sâdır olan fenâ fiilleri doğru göstermek için garîb nazariyeler, bâtıl kıyaslar tertîb etmesi şüphe yok ki neticede fesâd-ı fikir ve muhakemeyi tevlîd eder ve hatta haram olan şeyleri helâl i'tikâd ettirecek derecelere kadar varır. Menhiyyâta münhemik olan birçok kimselerin bu hareketlerini ma'zûr göstermeye çalışmaları, insanların dâimâ i'tiyâdâtına muvafık gelen efkâr ve telkînâtı daha çabuk kabul etmeleri de bunun en bâhir delâilindendir. Ameliyât ve tatbîkât ile birlikte tahsîn edilen nazariyâtın, müfekkirede daha metîn ve payidâr bir sûrette nakşpezîr olması da bundan değil midir? Binaenaleyh fikir ve muhâkememizin temiz ve doğru kalabilmesi için ef'âl ve harekâtımızın iyi, hak ve hayır olmasına pek çok dikkat etmek, dâimâ hayır ve hakka muvafık bir sûrette hareket eylemek, evâmîr-i ahlâkiyye ve şer'iyye dairesini tecâvüz eylememek lâzımdır. Tâ ki neticede yanlış muhakemelere saparak kendimizi dalâlete sevk etmiş olmayalım.

Efkârın Ef'âle Te'sîri

Ef'âlin efkâra te'sîri olduğu gibi, efkârın da ef'âle te'sîri vardır. Çünkü insanlardan sâdır olan ef'âl-i ihtiyâriyye, muhâkemât-ı akliyyenin bir netîcesidir, iyi düşünülürse iyi; fenâ düşünülürse fenâ karar verilir ve bittab' o sûretle de hareket olunur. Binaenaleyh fikir ve muhâkemede hâsıl olacak kemâlâtın ef'âl ve harekâta da te'sîr edeceğinde şüphe yoktur. Tetebbuât-ı ilmiyye merakının insanları birtakım diğer i'tiyâdât-ı sakîmeden tahlîs eylemesi de bu esas ile alâkadardır. Şu halde iyi karar vermek ve iyi hareket edebilmek için iyi ve sağlam düşünmek, herhangi bir meselede zihni bu sûretle terbiye etmek, fenâ düşüncelere meydan vermemek lâzımdır. Aynı zamanda insanda fikir ve muhâkeme ne derece tekemmül ederse "Allah muhabbeti, Allah korkusu, vazife aşkı"da o nisbette tezâyüd eder. Bu ise fezâilin esâsı ve menşeidir."

Hissiyâtın Efkâra Te'sîri

Efkârın hissiyâta te'sîri olduğu gibi, hissin de efkâra te'sîri vardır. Zira insanın efkârı birçok zaman hissiyâtın taht-ı te'sîrindedir. Teessürât ve infiâlât, bilhassa hevesât, insanı yanlış düşündürür. Pek ziyade sevdiğimiz bir adamdaki seyyiâtı

hasenât şeklinde görmemiz, hissiyâtın efkâra olan te’sîri neticesidir. Bir vâlidenin seyyiât içinde büyümüş ve yapmış olduğu seyyiât ile müftehir bulunan şerîr ve cânî bir evlâdını her türlü lekelerden berî görmesi hissiyâtının efkârı üzerindeki te’sîrinden münbeistir. Çok sevdiğimiz arkadaşlarımız hakkındaki düşüncelerimiz de böyle. Binaenaleyh iyi ve makbul hissiyât sâlim muhâkemeler, merdûd hissiyât ise sakîm mülâhazalar tevlîd edeceğinden şüphe yoktur. Şu halde hissiyât-ı âliye-i dîniyye ve vataniyyenin mevcûd ve pâyidâr olduğu bir memleket efrâdında muhafaza-i dîn ve vatan, müdafaa-i hak ve istiklâl fikr-i müstakîmi de en kuvvetli bir sûrette mevcuttur. O histen ârî olan efrâd-ı memleket için böyle bir fikir olamayacağı cihetle onlar için dîn, vatan, milliyet, istiklâl, vazife ve hak gibi şeyler o kadar mevzuu bahs olamaz.

Efkârın Hissiyâta Te’sîri

Hissiyât efkâra te’sîr ettiği gibi, efkâr da hissiyâta te’sîr eder. Fikirde sekâmet ve istikâmetten his de müteessir olur. Bunun içindir ki cehil veya gaflet sâikâsiyle muhabbet ettiğimiz bir şeyin fenâlığını bilmuhâkeme anladığımız zaman o şeye karşı hissimiz derhal değişir. Ona karşı beslemiş olduğumuz rağbet ve muhabbeti kaybederiz. Kezâlik tavır ve hâlinden, çehre ve sîmâsından hoşlanmadığımız bir adamın mezâyâ-i insâniyye ve mehâsîn-i kalbiyye ve iktidâr-ı ilmiyyesine ve iyi amellerine vâkıf oldukça onun hakkındaki hissimiz derhal tebeddül eder; ona karşı bir muhabbet duymaya başlarız. Bunların sebebi ise hiç şüphesiz vukûf ve irfân, fikir ve muhâkeme noktasından husûle gelen tebeddülâtın hissiyât-ı kalbiyyemizi de tebdîl etmiş olmasıdır. Binaenaleyh muhâkemât-ı fikriyyece hâsıl olacak kemâlât, hissimizde te’sîr etmesi itibariyle çok mühimdir.[82]

DOKUZUNCU DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Dünyevî ve uhrevî, şahsî ve ictimâî bilcümle vezâifimizi bütün teferruâtına kadar kitap ve sünnet ta’yîn eylemiş olduğu cihetle biz Müslümanlara göre din ile ahlâk ayrı ayrı şeyler değildir. Evâmîr-i dîniyye ile vezâif-i ahlâkiyye menba’ları itibariyle birdir.
2. Vazife ve hayrın menbaını “din” olarak kabul ettiğimiz cihetle vazifeyi: “Kavâid-i şer’iyye dairesinde, harekettir.” diye ta’rîf edeceğiz.
3. Vazife beş kısımdır: Vezâif-i İlâhiyye, vezâif-i âiliyye, vezâif-i medeniyye, vezâif-i insâniyye veyahut ictimâiyye.
4. Vezâif-i İlâhiyye, hâlikımıza karşı olan vazifelerdir ki, vazife-i ma’rifet, vazife-i ubûdiyyet olmak üzere iki kısımdır.
5. Vezâif-i şahsiyye, şahsı muhafaza ve yükseltmektir ki bu da rûhî ve cismî olmak üzere iki kısımdır.
6. Vezâif-i rûhiyye, rûhun emrâz-ı ma’neviyyeden selâmetini te’mîn ederek gâye-i hilkati olan vazifelerini edâ edebilecek bir hâl-i mükemmeliyete

yükseltmektir. Müslümanlık hem vezâif-i rûhiyyemizi, hem de vezâif-i cismiyyemizi ihmâl etmemekle âmirdir.

7. Tecrübe ve müşâhede gösteriyor ki beden-i insânîye savlet eden birtakım hastalıklar olduğu gibi, rûha ârız olan bazı emrâz-ı ma'neviyye de vardır ve hakikî ilâcı bulunduğu takdirde her ikisi de kâbil-i izâledir. Binaenaleyh emrâz-ı rûhiyye ile onları izâle edecek hakiki sebepleri tedkîk ve tetebbû etmek bizim için bir vazifedir. Bunun için de hâdisât ve kuvâ-i rûhiyyeyi bilmemiz îcâbeder.

8. Hâdisât-ı rûhiyye üçtür: Hâdisât-ı hissiyye, hâdisât-i zihniyye, hâdisât-ı irâdiyye. Bir tasavvur veya fiili müteâkib bizde hâsıl olan hüzün ve sürûrdur. Zevk ve elem gibi rûhî hâdiselere hâdisât-ı hissiyye nâmı veriyoruz. Bu hâdiseleri takibeden tefekkür keyfiyetine hâdisât-ı zihniyye ve bundan sonra vereceğimiz kat'î karara da hâdisât-ı irâdiyye denir. Hâdisât-ı zihniyye, hâdisât-ı hissiyyeyi takib eylediği gibi ondan evvel de bulunabilir. Bu hâdiselerin merbût olduğu kuvvetlere de kuvve-i hissiyye, kuvve-i zihniyye, kuvve-i irâdiyye nâmı verilir.

9. Kuvâ-i rûhiyyenin yekdiğerine karşı mütekâbil te'sîri vardır ve umûmen mesâil-i ahlâkiyye bu te'sîrâta tâbidir. Binaenaleyh terbiye-i rûhiyye noktasından bu te'sirâtı tanımak îcâbeder.

10. Başladığımız bir iş ilk evvel bize güç ve fenâ gelse bile onunla me'lûf oldukça ona karşı bizde bir muhabbet uyanır ve bu muhabbet ülfetimiz nisbetinde tezâyüd eder. Aynı zamanda kalben severek yaptığımız bir şey ile istemeyerek yaptıklarımız arasında çok fark vardır. Demek oluyor ki ef'âlin hissiyâta, hissiyâtın ef'âle te'sîri vardır. Şu halde bir insanda din duygusu, vazife hissi, memleket duygusu ne kadar yüksek olursa onlara karşı göstereceği merbûtiyyet-i fiiliyye de o derece kuvvetli ve samimî olur. Kezâlik ef'âl-i hasene ile ülfet eder, ahlâkı güzel insanlarla düşüp kalkarsak hissiyât-ı hasene iktisâb ederiz; aksi takdirde ise ulvî hislerden mahrum kalırız.

11. Menhiyyâta münhemik birçok kimselerin kendilerini ma'zûr göstermeye çalışmaları, i'tiyâdâtına muvafık gelen efkâr ve telakkiyâtı insanların daha çabuk kabul etmeleri, ameliyyât ile birlikte tahsil edilen nazariyâtın müfekkirede daha metîn ve pâyidâr bir sûrette nakşpezîr olması ef'âlin efkâra te'sîrine delildir. Maamafih efkârın da ef'âle te'sîri vardır. Çünkü insanlardan sâdır olan ef'âl-i ihtiyâriyye muhâkemât-ı akliyyenin bir neticesidir. Binaenaleyh fikir ve muhakemedeki kemâl, ef'alde de tecellî eder.

12. Pek ziyade sevdiğimiz bir adamın seyyiatını hasenât şeklinde görmemiz, îcâbeden mahalde onu müdafaa etmemiz hissiyâtın efkâra te'sîr ettiğine delildir. Cehl veya gaflet sâikasiyle muhabbet ettiğimiz bir şeyin fenâlığını bilmuhâkeme anladığımız zaman ona karşı hissimizin derhal değişmesi ve evvelki rağbet ve muhabbetin kaybolması da efkârın hissiyâta te'sîrini isbât eder.

Binaenaleyh terbiye-i rûhiyye meselesi kuvâ-i selâsenin terbiyesi demektir. Bu üç kuvvet, ne kadar terbiye ve tehzîb edilirse insan da o nisbette yükselir; gâye-i hilkâtına serî bir sûrette vasıl olur.

---

[75] Buhârî.

[76] Buhârî. Ahlâkiyyûn tarafından vezâifin maddeleri itibariyle yapılan taksîm bu hadîs-i şerîflerden müstefâd olmaktadır.

[77] Revâhu'ş-Şeyhân ve'n-Nevesî. Cevâmiu'l-kelimden olan bu hadîs-i şerîf hiç şüphe yok ki, bir mü'minin kendi nefsi için arzu eylediği şuûnun yani maâş ve meâdında, kendisini mes'ûd edecek olan şuûnun kâffesine şâmildir. Aynı zamanda nefsi için sevmediklerini başkaları için sevmemeyi de müstelzimdir. Çünkü bu hadîs-i şerîfin mantûku ile "Bir insanın kendisi için arzu eylediği hayrı mü'min kardeşleri için de arzu eylemesi" tavsiye buyurulduğu gibi mefhumu da "kendisi için istemediği şeyleri ki, hakkında şerdir; mü'min kardeşleri için de istememesi" tavsiye olunmaktadır. Esâsen diğer hadîs-i şerîfte bu cihet sarihtir. Bu hadîs-i şerîf, hayat-ı dünyada başkaları üzerine isti'lâdan iğrâz etmek lâzımgeldiğine de bizi irşâd etmektedir.

[78] Revâhü't-Taberânî an Muâz ibni Enes. Bu hadîs-i şeriften anlıyoruz ki: Her işimizi, hatta kalbî olan muhabbet ve buğzumuzu Allah için yapmak, garaz ve ivazdan salim olmak, kendimiz için arzu eylediğimiz iyi şeyleri bütün insanlar için de arzu etmek, kendimiz için istemediğimizi bütün insanlar için de istememek bir vazifedir. Müslümanlık bu suretle âmirdir.

[79] Müslümânâ Büyük İlmihal. Üçdal Neşriyat Şirketi tarafından basılmıştır.

[80] Cesed-i insânî, anâsır-ı maddiyyeye, rûh ise Cenab-ı Rabbül Âlemîn'e mensub ve ona muzaaftır."

[81] *Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 14/142.

[82] Hiçbir mes'ele-i ahlâkiyye yoktur ki; şu te'sîrattan hâriç bulunsun; şu kadar ki bazı meselede yalnız bir kuvvetin te'sîri bulunduğu halde bazı mesâilde birkaç kuvvetin birbirine tesiri bulunur. Bunun için mâruz kaldığımız mesâil-i ahlâkiyyede keyfiyetin başlangıcı ile neticesi kuvâ-i rûhtan hangisine temâs ediyor? Bir kerre buralarını teemmül etmek, ba'dehû mebde' ile nihâyet beyninde kuvâ-i rûhun safahatını düşünmek lâzımdır. Ezcümle: "Bir askerin meydan-ı harbde her türlü fedâkârlığı icrâ etmesi hangi kuvvetin te'sîri iledir?" Şu meselede askerin fedakârlığı bir iştir; fakat bu işi, ancak muhabbet-i vataniyye îcâbâtından olmasına binâen meselenin sûret-i halli "hissin fiile tesiridir" sûretten ibâret olur.

Kezâ: Bir vâlidenin veled-i gayr-i meşruunu canavarların irtikâb edemiyeceği bir tarzda ifnâ etmesi nedendir? Şu meselede bir valide mütesavverdir. Fakat şefkat-ı mâderâneden bî behre olduğu ciğerpâresini ifnâ etmesinden anlıyoruz ki: Meselenin bidâyeti bir his ise de neticesi bir fiil-i mekrûhtur. Şu kadar ki hissiyâtına mağlûben tedârik eylediği veled-i gayr-i meşrûundan dolayı nâmusunun mahv olacağını idrâk etmesini müteakib çocuğu mahva cür'et ettiği mülâhaza olununca meselenin sûret-i halli: "Hissiyâtın efkâr dolayısiyle fiile tesiridir" sûretinden ibâret olur.

Kezâ: "Muhabbet-i vataniyyeye mugâyir hareketinden dolayı bir şahsa karşıhâsıl olan nefret nedendir?" Şu meselede mutasavver şahsın muhabbet-i vataniyyeye mugâyir hareketini ya gördüm, yahut işittim. Her halde bence bir fikir hâsıl olmuştur. Temâyülât-ı tabiiyyeye mugâyir hareketten nefretin tekevvünü ise bir esâs-ı metîndir. Öyle ise meselenin sûret-i halli "fikrin hisse tesiridir" sûretinden ibâret olur.

Kezâ: Herhangi bir meslek olursa olsun bidâyetinde tesâdüf müşkilâtın devam edememesi hangi kuvvetin tesiri iledir? Şu meselede herhangi bir san'at olursa

olsun, ilk defa tesâdüf edilen müşkilât bilâhare büsbütün zâil oluyor. Bu da şüphesizdir ki hâsıl olan ünsiyetten neş'et ederek mezkûr san'ata bir muhabbetin tevellüd etmesindendir. Binaenaleyh meselenin sûret-i halli: "Fiilin hisse te'siri iledir." sûretinden ibâret olur… gibi mesâil bu veçh ile hallolunur. Zâten mesâil-i ahlâkiyyenin kesreti ile karışıklığıdır ki bize ilm-i ahlâk tahsîlinin vücûdunu tasrîh ediyor. (İlm-i ahlâk, M. Fazıl)

ONUNCU DERS:
KUVÂ-İ RÛHİYYENİN TARZ-I TERBİYESİ

Temhîd

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılıyor ki rûhun terbiyesi demek, kuvâ-i rûhiyyenin terbiyesi demektir. Kuvâ-i rûhiyyenin yekdiğerine olan te'sîrât-ı külliyyesi de malûmdur, binaenaleyh rûhumuza karşı mükellef bulunduğumuz vezâif, kuvâ-i rûhiyyemizi terbiye ve tehzîb etmektir. Rûhu emrâz-ı ma'neviyye ve rûhiyyeden tahlîs ile îfâ-i vazife edebilecek bir hâl-i mükemmeliyete getirmek için bu kuvvetleri terbiye ve tehzîb etmek lâzımdır. Bunları ne kadar mükemmel terbiye edersek o derece hâiz-i rütbe-i kemâl oluruz. Öyle ise kuvâ-i rûhiyyenin tarz-ı terbiyesi ile emrâzdan vikâyesi hususunda, kezâlik vazife-i mevdûasını îfâya sâlih bir hâle gelmesi için tutulacak tarîk hakkında söz söylemek îcâbediyor.

Terbiye-i Rûhiyye İçin Nasıl Hareket Edilecek?

Şimdiden haber verelim ki bu maksada vüsûl için dört şey lâzımdır:

1. Rûhun evhâm ve hurâfât denilen pislikten tathîri;
2. Ma'lûmât-ı sahîha ile tehzîbi;
3. Mekârim-i ahlâk ile ülfet ettirilmesi;
4. Akâidinin tashihi; yâni nezîh bir itikada sahip kılmak. Kuvâ-i rûhiyyenin terbiyesi bunlarla alâkadar olduğu cihetle terbiye ve vezâif-i rûhiyye de bunlarda birer birer izah olunmak iktizâ eder.

Terbiye-i Hissiyye

Terbiye-i hissiyyeden maksat, temâyülât ve te'sîrât-ı kalbiyyenin hâl-i i'tidale gelmesini te'mîn, sâfiyet-i vicdaniye ve kalbiyyemizi muhafaza eylemektir. Bunun için de şu esaslara dikkatle riâyet olunmak îcâbeder:

1. Rûhta dâimâ hissiyât-ı haseneyi; hakka, doğruluğa, hayır ve fazîlete muhabbet gibi ulvî duygu ve temâyülleri fiiliyyât ile takviye eylemek, her fırsattan istifade ederek bu duyguları îkâz etmek, inkişâf ettirmektir. Çünkü fiiliyyât ile takviye edilmeyerek mütemâdiyen hâl-i atâlette bırakılan bir his – işlemeyen makinenin pas tuttuğu gibi, kuvvetten düşer. Sâfiyyet-i asliyyesini kaybeder. Şu halde yalnız bir duygu kuru bir i'tikâd– ne kadar canlı, ne kadar kuvvetli olursa olsun kat'iyyen kâfî değildir. Onun metîn olması, daha doğrusu ilelebed bekâsı arzu olunan metânet-i i'tikâdiyyenin muhafazası için onu fiiliyyât ile takviye etmek lâzımdır. Çünkü umûr-i vicdâniyye ve akliyye, fiiliyyât ile tenmiye ve terbiye edilmeyecek olursa, onun âsâr ve te'sîri pek zayıf olur. Hemen kalbten silinip gider. Bir hissin, bir emr-i vicdânî ve i'tikâdînin terbiye ve

tenmiyesinde, devâm ve bekâsında fiilin pek büyük te’sîri vardır. Binaenaleyh ibâdât ile evâmire fiilen imtisâl ile ne derece meşgûl olunursa itikâdât ve vicdâniyyâtımız da o kadar kuvvetli, o derece metîn, o nisbette temiz olur. İbâdette gösterilen za’f ve lâkâydî nisbetinde i’tikâda da za’f ârız olur. Mademki böyledir, itikadın kuvvetli kalması için ibâdât ve tâata devam ve ferâiz-i İlâhiyyeye riâyet olunmak îcâbeder. Ferâiz-i İlâhiyyeyi, evâmîr-i dîniyyeyi icrâda büsbütün tekâsül gösteren şahıslardan hakîkî hissiyât-ı dîniyyenin kesb-i za’f etmesi ve bilâhare zevâl bulması pek muhtemeldir. Çünkü ef’âlin hissiyâta te’sîri bir emr-i muhakkaktır.[83]

2. Hissiyât-ı seyyienin rûh üzerindeki te’sîrlerini, bilhassa fena olan meyilleri fırsat düştükçe izâleye gayret etmelidir. Bunun için de en evvel kendimizi tanımalı, istîdâtlarımızı, huzûzât ve temâyülâtımızı gâyet müdekkikâne bir sûrette tahlîl, ibâdât ve tâata muvâzebet, münkirâttan mücânebet etmeliyiz.

Kusur ve hatalarımız görülünce kendimizi ma’zûr tutmalı, nefsimizle mücâhede ve kusurumuzu itiraf etmeliyiz.[84]

Aleyhimizde bile olsa doğruyu söylemekten çekinmemeliyiz.[85] Çünkü nefsinden sudûr eden kusur ve hataları gizlemenin sonu fesâd-ı ahlâktır. Yapmış olduğu hataları ma’zûr görmek sûretiyle kendi kendini aldatan bir adamda ciddiyet, nezâhet, hiss-i selîm olamaz. Çünkü bu, rûhî bir hastalıktır.

3. Hiddetli, müteessir ve müteheyyiç olduğumuz bir zamanda kendimize sâhib, nefsimize hâkim olarak hiçbir icraatta bulunmamak iktidârını da elde etmeliyiz.

وَإِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَسْكُتْ.

-“Birinize hiddet ve gadab târî olduğu zaman iltizâm-ı sükût etsin.”[86] hadîs-i şerîfi ile: “Gadablı olduğun vakit halk ile muamelede bulunma.” meâlinde olan hadîs-i şerîf hiddet ve gadabla nefs-i emmârenin galeyân ve heyecânı ânında bir karar vermek ve icraatta bulunmaktan bizi men’ ediyor. Çünkü, böyle zamanlarda insan, müteessir ve müteheyyicdir. Hâlbuki teessürat ve infiâlât, insanı yanlış düşündürür, kuvve-i muhâkemedeki dalâl ve yanlışlığın icraatı da yanlış bir vâdiye sevk edeceğinde şüphe yoktur. Çünkü efkârın ef’âle te’sîri olduğunu yukarıda görmüştük. Binaenaleyh nefsini bu yolda terbiye etmiş olanlar, fikir ve icraat itibariyle de dalâlete düşmezler.

4. Evvelce de bertafsîl arzedildiği veçhile, insanlarda fazîlete, hayır ve iyiliğe karşı fıtrî bir meyil, şer ve fenâlığa karşı da tabiî bir nefret vardır. Kalb-i selîm vicdân-ı hakîm denilen de bu histir. Her insanda tohum halinde mevcut olan bu hiss-i fıtrîyi inkişâf ettirmek, her halde bizim için bir vazife-i nefsiyye ve rûhiyyedir. Bunu terbiye ederek safiyyet-i asliyyesini muhafaza edecek olursak râh-ı hidâyeti buluruz. Çünkü bu yolda terbiye edilmiş olan bir his, şüphe yok ki dâimâ doğruyu göstermekte kusûr etmez. Eğer bu his, fıtrat-ı asliyyesini muhafaza edebilirse, bizi çok mehlekelerden kurtarır.

Birçok ahvâlde fikir ve muhâkememiz yanıldığı ve kuvve-i irâdiyemiz de ona tâbi olmak istediği halde, bu kuvvet bizi muhafaza eder ve fazîlet cihetine sevkeder. Te’sîrât-ı havâiyye ile bozulmamış olan bir ibre-i mıknatîsiyye, nasıl dâimâ kutup cihetini gösterirse, fıtrat-ı asliyyesini kaybetmemiş olan bu isti’dât-ı

fıtrî ve hiss-i tabîî de her vakit hayır ve fazîlet cihetini gösterir. Zaten terbiye-i hissiyenin başlıca gayesi insanı “kalb-i selîm”, “hiss-i müstakîm” sâhibi yapmaktır. Kalb-i selîm sâhibi olmayanların nâil-i fevz ve seâdet olamayacaklarını Müslümanlık bize ta’lîm etmekle terbiye-i hissiyyenin ehemmiyetini lâyık veçhiyle anlatmıştır.[87]

يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ۝ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ۝

“O günde ne mal, ne evlât fayda verir. Ancak Allah’a temiz bir kalble gelenler kurtulur.” mealindeki nazm-ı celîli bu hususta beliğ ve kat’î bir düstûrdur. Huzûr-ı Rabbülâlemînde kalb-i selîmden başka hiçbir şeyin insana fayda vermeyeceğini kat’î bir ifâde ile bildirmek terbiye-i hissiyenin ehemmiyetini nazarlarda i’lâ etmektir.

Resûl-i Ekrem Nebiyy-i Muhterem Efendimiz (s.a.s.) insanın salâh ve fesâdını kalb ve vicdan denilen bu hissin salâh ve fesâdında görmesi ne kadar mânidârdır.[88] Terbiye-i hissiyye mekârim-i ahlâk ile alâkadar olduğunu söylemeye hâcet yoktur. Bu terbiye, herhalde rûhun fezâil ile ülfet ettirilmesi ile hâsıl olacaktır.

Zihin veya Kuvve-i Müfekkirenin Terbiyesi

Zihin veya müfekkireyi tanımak ve anlamak, doğru muhakeme edebilmek için şüphe yok ki “ilim” lâzımdır. Binaenaleyh terbiye-i zihniyyenin mebnâsı ilimdir. Fakat, terbiye-i zihniyye için lâzım olan ilim, zihnimize birçok ma’lûmât doldurmak olmayıp, onu bir âhenk ve intizâm içinde îfâ-i vazife edebilecek bir hale getirmek demektir. Bunun için de evvelâ zihnimizi “evhâm ve hurâfat” denilen ve hadd-i zâtında hiçbir delil-i şer’î ve ilmî’ye müstenid olmayan mülevvesâttan tathîr etmek, sâniyen ma’lûmât-ı sahîha ve müsbete ile tenvîr ve tezyîn eylemek lâzımdır. Evhâm ve hurâfat, ilmen ve dinen yeri olmayan birtakım esassız şeylerdir. Filhakika, bunlar da ma’lûmâttır. Fakat ne dîne, ne ilme hiçbir esasa istinâd etmeyen ma’lûmâttır. İşte fikrimizi hastalıktan vikâye ederek onu tekâmül ettirebilmek için evvelâ saha-i dimâğı bu gibi şeylerden tathîr etmek îcâbeder. Çünkü vücûde göre pislik ne ise, rûha göre evham ve hurâfât da odur. Binaenaleyh bunu hastalıktan vikâye için hastalığa bâdî olan pisliklerden tahaffuz olunmak, gıdâ-i maddiyesinin iyisine ve fenasına dikkat etmek lâzım olduğu gibi, emrâz-ı ma’neviyyeden vikâye için de saha-i dimağın asılsız hurâfelerden, fâsid vehimlerden tathîr olunması da öylece lâzımdır. İnsan, gıdâ-i maddîsinin iyisine, fenâsına nasıl dikkat ederse gıdâ-i ma’nevîsi demek olan ma’lûmâtının sahîh ve fasîd’ine de öylece dikkat etmelidir. Her bulduğunu kıtık yastık doldurur gibi midelerine dolduranlar o nâzik uzvu nasıl ifsâd ederlerse, her gördüğünü, her istediğini ma’lûmât diye dimağına dolduranlar da o uzv-i mühim ve nâziki rahnedâr ederler. Çünkü asıl ve esası olmayıp akla münâfî, şer’e mugâyir olan her şeyi insanın i’tikâdât-ı sahîhâsını ihlâl eder. Fikir ve vicdan üzerinde de pek vahîm neticeler tevlîd eder.

Meselâ: Baykuşun gündüz ve horozun gece yarısı, yani vaktinden evvel ötmesini, sabah bir yere giderken önünden bir tavşanın geçivermesini şeâmet saymak; evden çıktığı vakit bir karganın sağ tarafından geçmesini uğur addetmek, fala baktırıp falcının söylediklerine inanmak; tecrübe-i tâli' için kuş uçurtmak, kuşa kâğıt çektirmek, salı günü çamaşır yıkamamak, evden biri gurbete gidince arkasından üç gün evi süpürmemek ve sâire gibi hiçbir delîl-i şer'î ve ilmîye istinâd etmeyen bâtıl itikadlar, esassız düşünceler, bir kerre dimağa yerleşirse rûhu pek çok fezâilden men eder. Kuvve-i ma'neviyyeyi kırar, za'fa düşürür; ye's ve hüzne müeddî olur. Cebânet, kin, buğz ve adavet gibi isimlerle yâd olunan hastalıklara tutulmasına sebep olur. Hâlbuki bunların hepsi de rûha nazaran müthiş bir hastalık olduğundan ilm-i terbiye ve ahlâk ulemâsı bütün zamanlarını bu müthiş hastalıkların izâlesi uğrunda sarf etmektedirler.

Filhakika, ahlâk ulemâsının fikirlerine göre insâniyyetin mâruz kaldığı felâketlerin menşe-i aslîsi: Her söylenen söze, her ele geçen kitabın yazılarına körü körüne inanmak ve boyun eğmektir ki, pek musîb bir fikirdir.

Binaenaleyh evhâm ve hurâfât tuzağına düşmek yılanların dişine, arslanların pençesine düşmek kadar mühliktir. Maamafih Avrupa ulemâsınca pek yakın anlaşılmış olan bu hakîkat, dîn-i mübîn-i İslâm'ın 1400 bu kadar sene evvel bütün beşeriyete ilân eylediği hakâik-i kat'iyye cümlesindendir.[89]

Dîn-i İslâm'ın, delil ile bürhân ile müeyyed olmayan birtakım bâtıl şeylere itikadın ferdâ-i mahşerde mûcib-i mes'ûliyyet olacağını sarahaten tebliğ etmiştir. [90]

Asıl ve esası olmayan ve kuvve-i ma'neviyyemizi za'fa uğratacak mahiyette bulunan hurâfâta inanmaktan Müslümanlık bizi sûret-i katiyyede nehyetmiş ve zunûn ve evhâma tâbi olmanın neticesi dalâlet olduğunu göstermiş ve bu gibileri müstehak oldukları âkibet-i elîme ile mahkûm eylemiştir. Dalâlette kalanların hâlini hikâye eden:

وَمَا يَتَّبِعُ اَكْثَرُهُمْ اِلَّا ظَنًّا اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔا اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ ۝

Âyet-i kerîmesi bu bâbda ne büyük şâhittir.[91] Binaenaleyh delîl ve bürhân ile müeyyed olmayan şeylerin İslâm'da kat'iyyen yeri yoktur. O gibilerine inanmak Müslümanlık ile kâbil-i te'lîf değildir.[92]

Müslümanlık bir dîn-i ilim, bir dîn-i akıl, bir dîn-i hikmet olduğu içindir ki evhâm ve hurâfât nev'inden olan ve rûhumuzu azimsizliğe sevkedecek mahiyette bulunan şeylerden şiddetle men etmiş ve bu gibi şeylere inanan insanları dinden çıkmak, vâdi-i şirke sapmış olmakla tehdîd eylemiştir. Şu meâlen zikredeceğimiz hadîs-i şerîfler bu bâbda vâzıh bir düstûrdur:

-"İllette bitab'ihî, bizâtihî sirâyet; ayda, günde, kuşun uçmasında, kuşun geceleri ötmesinde şeâmet yoktur. Gûlyabânî hikâyeleri asılsızdır, vâhîdir."[93]

-"Kuşun uçmasında, hayvanın kaçmasında teşe'üm etmek şirktir."

-"Tatayyür eden, kuş uçurup ondan bir mânâ çıkaran; birine emrederek kendisi için tatayyür ettiren, kâhinlik edip istikbâlden haber veren yahut haber almak isteyen; sihir eden veya ettiren bizden değildir; benim ümmetimden mâ'dud olamazlar."

-“Kalbi hasedle dolu olanlar, koğuculukla nâs beyninde gezenler, ezmine-i âtiyede olacak vukuâttan bitarîkil kehâne haber verenler benden olmadığı gibi, ben de onlardan değilim.”

Elhasıl, azm ve irâdeyi gevşetecek, insanın kalbine korku ve tereddüt verecek olan bu gibi hurâfât Müslümanlıkta memnu’dur. Bir Müslüman için bunlara kulak vermemek îcâbeder. Maamafih insanların bu gibi şeylere kapılacakları malûm-ı risâletpenâhî olduğu cihetle bundan kurtulmanın çâresini de bize şu sûretle izâh buyurmuşlardır:

-“Üç şeyden bu ümmet de sâlim kalamaz: Hased, sû-i zan, kuş uçurtmakla teşe’üm. Ben bu mezmûm evsâftan kurtulmanız için bir çâre göstereyim mi? Sû-i zan ettiğiniz vakitte iş böyledir, diye kat’iyyen hükmedip de maznûnun aleyh hakkında kavil ve fiilinizle bir tagayyür husûle gelmesin. Hased ederseniz, hiç olmazsa, kavlen ve fiilen tecâvüzde bulunmayınız. Teşe’üm ederseniz ehemmiyet vermeyip mütevekkilen alellâh geçiveriniz.”

Ma’lûmât-ı Sahîhe ile Dimâğı Tenvir Etmek

Terbiye-i zihniyye hususunda dimağı hurâfattan tathîr etmenin lüzûmu anlaşılınca vesâit-i tathîriyyenin ne olduğunu da bilmek lâzım değil mi? Bedenin muhtâc olduğu tathîrât-ı maddiyye için hastalık mikroplarından hâli bir vâsıta-i tathîr lâzım olduğu gibi rûhu, ma’nevî hastalıklara bâdî olan mülevvesât-ı evhâmdan temizlemek için de her türlü hastalık mikroplarından âri temiz bir vâsıta-i ma’neviyye lâzımdır ki o da “ma’lûmât-ı sahîha”dır. Fikir ve melekât-ı akliyye, ulûm-ı sahiha ile tenevvür edince, bittab’ hurâfât kabilinden olarak zihinde yerleşmiş olan i’tikâdât-ı bâtıla birer birer çekilip gidecektir. Doğru bir muhâkeme ancak ilim sayesinde olabileceğinden ilme müstenid olan bir muhâkeme rûh-ı beşeri ihtirâs ve halecân gibi fenâ hallerden muhafaza ettiğini ahlâkiyyûn tecrübeye müsteniden te’mîn etmektedirler. Cihân-ı mütemeddinde herkesten evvel şu düstûru vaz’ eden 17 nci asır ricâlinden meşhûr (Dekart)’dır. Maamafih rûhun evhâm ve zunûn levsinden tathîri, ilim ve hikmetle tenvîri zarûriyyü’l-lüzûm olduğuna dair desâtîr-i hakîkiyye vaz’ etmek hususunda da Müslümanlık bütün âlem-i insâniyyetten çok evvel davranmıştır. Fıtrata müstenid olan Dîn-i İslâm, tekâmül-i aklî ve fikrîyi izhâr eyliyen, tahsîl-i ilmi, kadın ve erkek her fert üzerine farz kılmış, beşikten tâ mezara kadar ilim tahsîl etmemizi emreylemiş; seâdet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin ancak ilim ile mümkün olabileceğini, ilimden mahrum olanlar dünyâ ve âhiret seâdetinden mahrum kalacaklarını pek kat’î bir ifâde ile bildirmiştir.[94]

Evet dîn-i fıtrat ve dîn-i tabîât olan Müslümanlık, öyle bazılarının zannettikleri gibi, ilmin yalnız hayât-ı bâkiye-i ukbâ için lâzım olduğunu tahrîr ediyor değil, bu maîşet-i fâniye-i dünyâ içinde zarurî olduğunu, şuûn-ı cihânın salâhı ilimsiz kâbil olamayacağını en mukni’ delâile istinâden öyle yüksek bir nidâ ile tebliğ ediyor ki gaflet uykusuna dalmış olanların bunu işitip de intibâha, uyanık duranların da faaliyete gelmemesi mümkün değildir.

... قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ... ۝

-“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”[95] nazm-ı celîli bize ta’lîm ediyor ki İslâm’ın tahsîlini farz kıldığı ilimden maksat, şu veya bu ilim olmayıp mutlaka “ilim”dir; ulûm-ı sahîha ve müsbetedir. Şu kadar ki her Müslüman için zarûrât-ı dîniyyeden olan i’tikâdât ve ibâdâtı her şey üzerine takdîm etmek, ilmi hâlini en evvel bellemek de her Müslüman üzerine farz-ı ayndır. Kezâlik “Zarûretler memnu’ olan şeyleri mubah kılar.”, “Zaruretler kendi miktarınca takdir olunurlar.” kâide-i İslâmiyye ve tabîiyyesi mucibince hayatta ehem ve elzem olan ilimler, ikinci ve üçüncü derecede lâzım olanlara takdîm olunmak îcâbeder.

Dîn-i İslâm, harîm-i ilme zünûn ve hurâfâtın gireceği ne kadar delik deşik varsa kâmilen kapamış; delil ile teeyyüd etmeyen, doğruluğuna berahîn-i kat’iyye kâim olmayan mahiyetlere ilim nâmı vermemiştir.[96] Bununla beraber, sırf şahsî birtakım menâfi-i hasîse te’mîni için birçok insanların hakikati tahrîf ettiklerini Kur’ân-ı Hakîm sarahaten söyleyerek, nâsiye-i hızlânlarına (zâlim) damgası vurulan, bu gibi mudillerin iğfâlâtına kapılmaktan bizi tahzîr ediyor ve bunların iğfâlâtına kapılmamak için de mutlaka ilim lâzım olduğunu söylüyor.

Daha sonra, o gibi erbâb-ı dalâlin hevesâtına, efkârına tebaiyyet edenlerin hâlini hikâye ederek böylelerini sû-i âkibetle inzârda bulunuyor. Başkalarına taklîd sâikasiyle bu girveye düşmüş olmalarının kendilerini kurtaracak bir mâzeret olamayacağını sarahaten bildiriyor.[97]

Elhâsıl bedene göre gıda ne ise, rûha göre ulûm-ı sahîha da odur. Beden nasıl yerden yetişen birçok mevâdd-i nâfiayı temsîl ederek nemâ buluyorsa, kuvve-i akliyye ve rûh da öylece hâriçten aldığı birtakım ma’lûmâtı, birtakım ilmî nazariyyâtı temsîl sayesinde büyüyor, yükseliyor. Dünya ve âhiret seâdetini ancak bu sayede elde edebiliyor. Bunun içindir ki Müslümanlık ilme pek yüksek bir mevki vermiş, Müslümanları tahsîl-i ilme çok şiddetli ve müessir bir sûrette tergîb ve teşvîk eylemiştir. Biz öyle zannediyor ve o kanaati besliyoruz ki lisân-ı İslâm’dan sâdır olan bu sözlerin, bu nevi tergîblerin rûh üzerinde te’sîri, felâsife-i medeniyyetten bu hususta işittiğimiz sözlerin hepsinden çok daha müessir olduğu artık nazarlarda gereği gibi tecellî etmiştir.

Rûhun gıdası ilim, emrâz-ı ma’neviyyenin devası ilim, seâdet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin vâsıta-i istihsâli ilim olduğu içindir ki insâniyyeti tezlîle çalışan rüesâ-i rûhâniyye, papazlar, ilme hücûm ederek gerek onu, gerek taraflarını teşnîa, terzîle başladıkları bir asırda Cânib-i Kibriyâ’dan Seyyidü’l-Kâinât Efendimiz’e vahiy buyurulan ve hadd-i zâtında bir dîn-i ilim, bir dîn-i fazîlet olan Müslümanlık, ilmin ayağındaki zincirleri, boynundaki lâleleri kırıp attı. İlmin herhangi kayd ile olursa olsun takyîdi yahut hangi had ile olursa olsun tahdîdi bir zulm-ı elîm olacağını takrîr etti.

Dîn-i İslâm, Kur’ân-ı Kerîm’de:

[98] وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ ۝

Nassı celîli ile hâlik-i hakîmin lisânından şu hakîkati tebliğ ediyor ki Fâtır-ı mutlakin Resûli Güzînine inzâl eylediği kelâm-ı celîlindeki hikmet-i bülendi anlamak ancak envâr-ı ulûm ile tenvîr-i fikir ve zihin etmek, tetebbuu ma'kûlât ile nazara nüfuz ve im'an vermek sayesinde kâbil olabilir. Hem Kur'ân bu kadarla iktifâ etmiyor. Belki taleb-i ilimden geri duranları sû-i âkibetle (O), azâb-ı elîmle tehdîd ediyor.

Her İlmin Ayrı Ayrı Faydası Vardır

Ulûm-i kuvâ-i fikriyyemize göre tasnîf edecek olursak, her birisinin ayrı ayrı faydası olduğunu görürüz. Meselâ, ulûm-ı fıkhiyye (nazarî ve amelî) bize doğru ve sahih bir itikad vermek sûretiyle kalbimizi fâsid itikadlardan zihnimizi fena düşüncelerden tathîr ve iyiliğe karşı tatmîn etdiği gibi, telkîn eylediği a'mâl-i sâliha ile zâhir ve bâtınımızı da tezyîn eder.

Hakkı ve haksızlığı; hayır ve şerri, insanlığı ve buna mugâyir olan halleri, insanlığa karşı mükellef bulunduğumuz vazifeleri öğretir. Mebde' ve meâd hakkında bizi tatmin eder. Ulûm-ı riyâziyye, mukayese ve muhâkememizi kuvvetlendirir; zihnimizi iyi düşünmeden bir şeyi kabul edivermekten sakındırır. Fikrin, aklın metânetine yardım eder. Ulûm-ı tabîiyye, alelıtlâk ecsâm hakkındaki bilgilerimizi tezyîd eder. Onları tedkîk ve tecrübe ile müfîd neticeler istihsâl etmeye bizi sevkeder. Bunlarla hakiki bir sûrette iştigâl ettikçe kudret-i sübhâniyye ve azamet-i İlâhiyye gözümüzün önünde tecellî eder.[99]

Sonra tarih ve terâcüm-i ahvâl ilmi de cihanda olmuş, bitmiş inkılâbâtı, eslâfımızın terâcüm-i ahvâlini gösterir ve bizi âdetâ onların bulunduğu asırda yaşatır. Bu sûretle onların esbâb-ı seâdet ve felâketine muttali' olarak hâl ve istikbâlimiz için bir hisse-i ibret ve intibâh ayırırız.

Elhâsıl, ilmin her şûbesi melekât-ı rûhiyyemizin tenvîr ve tehzîbine hâdim olduğu cihetle İslâm, mutlak surette tahsîn ile emrediyor ve ilmin hududu, zaman ve mekânı olmadığını da ayrıca bildiriyor.

Terbiye-i İrâdiyye ve Fiiliyye

Terbiye-i zihniyye için ne yolda hareket etmek lâzım geldiği izâh edildi. Şimdi terbiye-i irâdiyyeyi tedkîk edelim. Biliriz ki bir insanın başkaları üzerine rüchânı ancak işi iledir. Nasıl ki sâhib-i şerîat Efendimiz (s.a.s.) de "Bir kimsenin diğer biri üzerine fazıl ve rüchânı ancak ef'âl ve a'mâli iledir." buyurmuşlardır. Binaenaleyh insanın mi'yârı işidir. İş denilen şey, irâdeye tâbidir, irâde ile olur. İrâde sayesindedir ki insan dâimâ kendisine mâliktir. İrâde ne kadar kuvvetli olursa insan kendine o kadar mâlik, nefsine o nisbette hâkim olur. İnsana bir seciyye bahşeden de irâdedir. Binaenaleyh irâde "esâs-ı şahsiyyet"dir. Öyle ise irâdemizin terbiyesine daha ziyade ehemmiyet vermemiz îcâbeder. Kuvve-i irâdiyyenin terbiyesi, bilfiil fazîlet-i ahlâkiyyeyi elde etmekle olur. Esâsen

terbiye-i ahlâkiyyeden maksat, irâde ve kalbimizin fazîlet-i ahlâkiyye ile ittisâfını te'mîn etmek değil midir. Zira bir insanı insan eden ne zekâdır, ne de sâdece ilimdir. Çünkü ilim iki tarafı keskin silâhtan başka bir şey değildir. Eğer insana fazîlet-i ahlâkiyye zahîr olmazsa –ne kadar ilmi olursa olsun– yeryüzünde pek çok fenâlıklar yapabilir. Onun içindir ki insanın ahlâken mükemmel olabilmesi, irâdenin fazîlet-i ahlâkiyye ile terbiye edilmiş olmasına vâbestedir. İlm-i ahlâktan, ahlâk derslerinden beklenilen hizmet, kuvve-i irâdiyyeye metânet ve kuvvet bahşederek rûhumuz üzerinde faaliyeti uyandırmak, hissiyât-ı kalbiyyemizi tecrübe-i fazîlete temâyülümüzü takviye eylemektir.

İrâdenin Hastalıkları

Mademki rûhumuzu emrâz-ı ma'neviyyeden muhafaza etmek bizim için bir vazifedir. O halde kuvâ-i rûhiyyemizin mühim bir rüknü olan "irâde"nin hastalıklarını tanımak ve ona göre tedâvîsine müracaat etmek de lâzımdır. İrâdemizin hasta olup olmadığını birkaç noktadan anlayabiliriz:

1. İrâdenin hasta olduğuna birinci alâmet, içinden kopup gelen herhangi bir arzûya, bir fikre mukâvemet husussundaki "acz"dir. Bir insanın içinden kopup gelen bir fikri tevkîf edememesi bir arzûya bir telkînâta mukâvemet gösterememesi irâdesinin hastalığına büyük bir delildir. Kuvve-i tevkîfiyyesi meflûc olan bir insan, bazan içinden gelen bir arzûya haberi olmadan tebaiyyet ederek derhal îcâbını icrâ eder. Bazan da kendi mevkiini nazar-ı dikkate alarak o fikri mevki-i fiile çıkarmamak için câlî vasıtalara mürâcaata mecbur olur.
2. İkinci alâmeti de bir fiile karar vermek husussundaki "adem-i ehliyyet-i mutlaka"dır. Zihin ve muhakeme mükemmel, maksat ve gaye pek vâzıh, vesâik de öyle olduğu halde fiile geçebilmek âdetâ muhâl olur. Maksada vusûl için lâzım gelen tedâbîri gayet mükemmel olarak düşünebiliyor, fakat bir türlü fiil sahasına geçemiyor. İşte böyle olan bir adamın irâdesi gevşek, cehli meflûcdur. "fikdân-ı irâde" dedikleri de budur.

Fikdân-ı irâdenin bu nev'ine mübtelâ olan bir insan, dikkat için cebr-i nefs edemez. Şiddetle müteezî olur. Vâkıa bir kitap okuyabilir. Fakat silsile-i efkârı zabt ve ta'kîb için lâbüd olan dikkatin fikdânından nâşî okuduklarından bir şey anlayamaz. Bu marazî hâleti etıbbâ cümle-i asabiyye-i merkeziyyenin za'fına ve kavânîn-i ma'neviyyenin inhilâline isnâd ediyorlar.

İrâdenin Noksanları

Bu saymış olduğumuz şeyler irâde için birer marazî hâlettir. Maamafih bunların haricinde irâde için bazı noksanlar daha vardır. Meselâ: Bir şeye karar vermeyi üzerine almaya cesaret edememek; sâha-i fiiliyâta geçmek için hiçbir vakit esbâb-ı kâfiyye bulamamak yahut pek fazla ve pek mütebâyin sebepler bularak karardan karara geçmek, tereddüt etmek, hiçbirini ittihâz etmemek gibi hâlât,

“fikdân-ı karar” denilen bir noksandır. Fikdân-ı karara ma’rûz bir insan için de fiiliyyât sahasında muvaffakiyet yoktur. Fikdân-ı irâde gibi, fikdân-ı karar da insan için rûhî bir hastalıktır. Bu hastalığa mübtelâ olan insanlardan iş beklemek doğru bir şey olamaz.

... فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ... ۝

Nazm-ı celîli bir kerre karar verdikten sonra dönmeyerek mütevekkilen alellâh yürümek lâzım geldiğini ta’lîm etmekle bu gibi rûhî hastalıklara tutulmaktan bizi uzaklaştırıyor.[100]

Bir de “fikdân-ı teemmül” vardır. Meselâ: Bir insanın düşünüp taşınmaması yahut ciddiyetle düşünmemesi, bir fiilin kıymeti hakkında ma’lûmât istihsâline çalışmayarak yalnız nazarında o fiili haklı gösterecek esbâb ve delâilin taharrîsi ile uğraşması “fikdân-ı teemmül”den ileri gelir. Böyle bir insan nefsel emri tedkîk etmeyerek yalnız kendi kabul ettiklerini te’yîde çalışacaktır ki, gayet mezmûm ve kötü bir şeydir. Böyle bir adam kendini hakka değil hakkı kendisine tâbî kılmaya savaşır. Fikdân-ı teemmüle ma’rûz kalan bir insan hakkı tedkîk edemez, kendi yaptıklarını hakka tevfîk etmek için çareler taharrî eder. Bir de “fikdân-ı metânet” vardır. Verilen bir kararda sebât olunamaması, o kararın unutulması yahut reddolunarak ona büsbütün muhalif bir karar ittihaz olunması, ta’bîr-i diğerle ef’âlimize tenâkuz girmesi, “fikdân-ı metânet”den ileri gelen bir noksandır. Tasmîm olunan bir işi sonuna kadar icrâya cesâret edemeyerek ufak bir hâil ile tevakkuf edivermek, en küçük bir müşkilât sebebiyle kuvvetten düşmek de irâdenin izzet ve tâkattaki noksanından neş’et eden marazî bir hâlet demektir. Binaenaleyh mükemmel bir şahsiyyet ve seciyyeye mâlik olmak için irâdemizin bu emrâz ve nevâkısından ma’sûniyyetini te’mîn etmek lâzımdır. Bunun için de rezâil-i ahlâk denilen keyfiyyât-ı habîse ve emrâz-ı rûhâniyyeden kaçmak, fezâil ve mekârim-i ahlâk ile ittisâfa çalışmak îcâbeder.[101]

Esasen fezâil-i ahlâkiyye kuvâ-i rûhiyyenin terbiye ve kesb-i kemâl etmesine hâdimdir. Hiss, zihin, irâde hep bunlar fezâil-i ahlâkiyye sayesinde kesb-i kuvvet ettikleri gibi, rezâil-i ahlâkiyye denilen fenâ huylar ile de zayıflar; hastalanırlar. Îfâ-i vazife edemeyecek bir derekeye sukût ederler. O halde kuvâ-i rûhiyyenin hepsine taallûku olan fezâil ve rezâili burada tafsîl etmemiz îcâbeder.

ONUNCU DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Kuvâ-i rûhiyyenin tarz-ı terbiyyesi ile emrâzdan, vikâyesi için dört şey lâzımdır: Mülevvesât-ı evhâmdan tathîri, ma’lûmât-ı sahîha ile tehzîbi, mekârim-i ahlâk ile ülfet ettirilmesi, akâidinin tashîhi.

2. Terbiye-i hissiyyeden maksad temâyülât ve te’sîrât-ı kalbiyyenin hâl-i i’tidâle gelmesini te’mîn eylemektir. Bunun için evvelâ rûhta hissiyyât-ı haseneyi, hakka, hayra, doğruluğa ve güzele muhabbet gibi ulvî duygular fi’liyyât ile takviye edilmek lâzımdır. Fiiliyyâtla takviye edilmeyen bir his kuvvetten düşer. Devam

üzerine yapılan amellerin indi İlâhîde makbul olması da bundandır. Bununla beraber fenâ olan meyillerin fırsat düştükçe izâlesine çalışmak, istidâtlarımızı, temâyüllerimizi, ta'dîl etmek, nefsimizle mücâhede ve doğru söylemeyi itiyâd etmek de lâzımdır. Saniyen haklı, müteessir ve müteheyyic olduğumuz bir zamanda kendimize sâhib, nefsimize hâkim olmak ve hiçbir icraatda bulunmamak iktidârını elde edebilmeliyiz. Daha sonra kalb-i selîm, vicdân-ı hakîm denilen ve her insanda tohum halinde bulunan hiss-i fıtrîyi inkişâf ettirmek ve bu suretle dâimâ doğruyu gösterecek bir hale getirmek lâzımdır.

3. Terbiye-i zihniyyenin mebnâsı ilm-i sahîhtir. Binaenaleyh zihnimizin bir intizâm içinde îfâ-i vazife edebilmesi için evvelâ evhâm ve hurâfât denilen pislikten zihnimizi tathîr etmek sâniyen ma'lûmât-ı sahîha ile tenvîr eylemek lâzımdır.

4. Evhâm ve hurâfât, hiçbir delîl-i şer'î ve ilmîye müstenid olmayan birtakım esassız şeylerdir. Kuşun ötmesinden veya kaçmasından teşe'üm gibi.

5. Bedeni hastalıktan vikâye için hastalığa sebep olan mülevvesâttan tahaffuz olunmak ne derece lâzım ise, emrâz-ı ma'neviyyeden ruhun selâmetini te'mîn için de saha-i dimâğın asılsız hurâfelerden tathîr olunması öylece lâzımdır. Vücudumuzun sıhhati için gıdâ-i maddiyyemize ne derece dikkat ediyorsak rûhumuzun selâmeti için de gıdâ-i ma'nevî demek olan ma'lûmâtımıza öylece dikkat etmeliyiz. Her bulduğunu mîdelerine dolduranlar hasta oldukları gibi, her istediklerini, her gördüklerini ma'lûmât diye dimâğına dolduran ve onların arkasından koşanlar da emrâz-ı rûhiyyeye mübtelâ olurlar. Binaenaleyh evhâm ve hurâfâta kapılmak, en mühlik bir marazdır. Müslümanlık bunu 1400 sene evvel bize haber vermiş ve aslı olmayan hurâfelere kapılmaktan bizi men eylemiştir. Delil ile müeyyed olmayan şeylerin İslâm'da kat'iyyen yeri yoktur. Ve bu gibi şeylere inanmak mûcib-i mes'ûliyyet ve hatta şirktir.

6. Rûhu, mülevvesât-ı evhâmdan temizlemek için en birinci vasıta ma'lûmât-ı sahîhadır. Fikir ve melekât-ı akliyye ulûm-ı sahîha ile tenevvür edince, hurâfât kabîlinden olan i'tikâdât-ı bâtıla birer birer çekilip gider. Cihân-ı mütemeddinde ancak 17. asırda anlaşılmış olan bir düstûru, İslâmiyyet 14 asır evvel ortaya koymuş ve ilmin kadın erkek bütün Müslümanlara farz olduğunu dünyâ için de âhiret için de ilim lâzım olduğunu, ilmi olmayanların hem dünyada hem âhiretde hüsran içinde kalacaklarını en kat'î bir lisanla bildirmiştir. Binaenaleyh bedene göre temiz gıdâ ne ise, rûha göre de ulûm-ı sahîha odur.

7. İslâm'ın tahsilini farz kıldığı "ilim" mutlaktır. Ehemmiyet ve derecesi nisbetinde her ilmi tahsîl etmekle memuruz. Esasen kuvâ-i fikriyyemize göre tasnîf edecek olursak her ilmin ayrı ayrı faydası olduğunu görürüz.

8. Terbiye-i irâdiyyenin ehemmiyeti diğerlerinden daha az değildir. Bir insanın diğeri üzerine fazl-ı rüchânı ef'âl ve a'mâli ile olduğu nazar-ı dikkate alınırsa, terbiye-i irâdiyye ve fi'liyyenin ehemmiyeti tezâhür eder. Şahsiyyetimizin esası olan irâdenin terbiyyesi bilfiil fazîlet-i ahlâkiyyeyi elde etmekle mümkündür.

9. İçinde doğan herhangi bir arzûya mukavemet etmekten âciz her türlü esbâb mükemmel olduğu halde bir fiile karar vermekte mütereddid olan insanların irâdesi hastadır. Kezâlik sahâ-i fiiliyyâta geçmek için esbâb-ı kâfiye bulunamamak, hiçbir karar ittihâz edememek veyahut bir işi lâyık olduğu

ehemmiyetle düşünememek; düşünmek istemeyerek yalnız nazarında fiili haklı gösterecek esbâbın taharrîsi ile uğraşmak irâdenin hasta ve nâkıs olduğuna alâmettir. İradeleri hasta veya nâkıs olanlar hiçbir iş göremezler. Böyle olanlar hakkı tedkîk edemezler. Yaptıklarını hakka uydurmak için esbâb taharrî ederler. Bir de fikdân-ı metânet vardır ki bununla ma'lûl olanlar da bir şey üzerine sebat edemezler, çabuk unuturlar. Binaenaleyh mükemmel bir şahsiyyete mâlik olabilmek için irâdemizin bu emrâz ve nevâkısdan ma'sûniyyeti te'mîn edilmek îcâbeder.

---

[83] Sahih-i Muslim'de Âişe (r. anha) den rivayet olunan:

-"Cenab-ı Allah'ın en ziyade sevdiği amel -velevki az bile olsa- devâm üzere yapılanıdır." [*Buhârî*, Rikâk, 18] hadîs-i şerîfi bu hususta ne mühim bir düstûrdur. Evet, ameliyât daimî olmadıkça ehemmiyeti yoktur. Kalbe tesiri, itikada tesiri o kadar kuvvetli değildir. Bu hadîs-i şerîf, aynı zamanda sebâtsızlığın da ictimâî bir maraz olduğunu göstermektedir.

[84] Hata ve kusurlarımızı itiraf etmek, ahlâk-ı zemîmenin önüne geçmek ve nefsânî arzularımızın kâffesine muhâlefet eylemek demek olacağı cihetle çok mühimdir ve terbiyede esastır. Bu hiç şüphe yok ki, mücâhede-i nefsiyyedir. En büyük cihâd nefsi ile mücâhede olduğu da sâhib-i şerîat lisânı ile bildirilmiştir. Şu hadîs-i şerîf de mühimdir:

-"Mücâhid fî sebîlillâh nefsi ile mücâhede edendir." [*Tirmizî*, Fedâilü'l-Cihad, 2] itiraf-ı hata ve kusur da nefsin istemediği bir şeydir; binaenaleyh mücâhede-i nefsiyyedir.

[85] Yalan söylemek bir maraz-ı rûhî olduğu cihetle İslâm, bizi daimâ doğru söylemeye sevkediyor. Velevki aleyhimize de olsa doğrudan ayrılmayınız, selâmet oradadır, diyor. Şu hadîs-i şerîfe dikkat edilsin:

-"Müeddî-i helâk olacağını görseniz de doğruyu ihtiyâr ediniz. Zirâ necâtın orada olduğunda şüphe yoktur. Yalandan ictinâb ediniz. Zira yalanın necâta mûsıl olacağını görseniz bile hakikatte o, münteci-i hızlândır." [Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, 3/232].

[86] *Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 4/39.

[87] Şuarâ sûresi, âyet, 88, 89.

[88] -"Biliniz ki: Cesette bir et parçası var o salih olursa bütün ceset salâha yüz tutar. Onun fesâdı da cesedin tamamen fesâdı, bozulmasıdır. İyi biliniz ki cesedin salâh ve fesâdı kendisi ile kâim olan o et parçası "kalb" dir." [Buhârî, Îmân, 38].

[89] Buhâri-i şerifte mezkûr olan:

-"Güneşi ve kameri kudret-i bâliga-i samedâniyye üzerine dâl olan âyât-ı kevniyyedendirler. Bunlar ne bir kimsenin ölümünde, ne de hayatından dolayı münhasif ve münkesif olmazlar." Hadîs-i şerîfi birtakım akâid-i hurâfiyyeyi red ve ibtâl etmektedir. Hz. Peygamber Efendimiz'in mahdum-ı mükerremleri irtihâl-i dârı bakâ buyurdukları gün tesadüfen küsûf vâki olmuş ve bu hâdise üzerine halk da Zât-ı Risâletpenâhînin mahdumlarından dolayı güneş tutuldu itikadı husûle gelmesi üzerine bu hadîs-i şerîf vârid olmuştur.

[90] İsrâ sûresinin 36. âyetinin meâlidir.

[91] Yûnus sûresi, âyet, 36.

[92] En'âm sûresi, âyet, 148.

[93] *Buhârî*, Tıb, 19; Bu hadîs-i şerîfin fıkra-i ulâsında illetin her nasıl olursa olsun sirâyeti men' olunuyor, gibi bir mânâ anlaşılmamalıdır. Müslümanlık, sârî hastalıklardan bizi nasıl men ettiğini yukarıda bir hadîs-i şerîf ile göstermiştim. O halde "İllette sirâyet yoktur." demek, bizâtihî, bitab'ihî sârî olmayıp ancak kendine mahsus olan mikrop gibi bir sebeb-i hakiki Cenâb-ı Hak olmakla beraber sebeb-i zâhirîden sakınmak lâzım geldiğini de ifhâm ediyor. Nasıl ki Buhâri-i şerifin rivayet eylediği Hadîs-i şerîfler bunu pek vâzıh olarak anlatmaktadır. Çünkü hadîs-i şerifin evvelinde sirâyet yoktur, denildiği halde, âhırında "Meczumdan arslandan kaçar gibi kaçınız." buyuruyorlar. Binaenaleyh, illetin sirayetini nefyetmekten maksat, bir müessir-i müfrede isnâd olumaksızın emrâzın bitab'ihâ sirâyetini itikad eden câhiliyyenin itikadını ibtâl etmek ve sebep olmadıkça sirâyetin olmadığını göstermektir. Meczûma yaklaşmaktan nehyetmek, hastalığın kendine mahsus esbâb-ı zâhire ile sirâyeti âdât-ı ilâhiyye cümlesinden olduğunu, müsebbebâtın esbâba merbûtiyyetini beyandır.

Yine Buhâri-i şerifte Kitabü't-Tıb'ta Ebu Hüreyre'den mervî olan bir hadîs-i şerîf de bu hususu tavzîh etmektedir:

Bu hadîs-i şerîfte Resûl-i Ekrem Efendimiz illetin bizâtihâ sirâyetini nefyettikten sonra "Çölde güçlü kuvvetli gezen develerin içine uyuz bir deve giriyor da onu da uyuz yapıyor; buna ne demelidir?" gibi bir ârâbî tarafından vukû bulan suâle "Evvelkine nerden geldi?" gibi gayet beliğ bir cevap ile mukabele etmiştir.

[94] "Taleb-i ilim kadın ve erkek her müslim üzerine farzdır." *İbn Mâce*, Îmân, Fedâilü's-Sahâbe ve İlim, 17.

-"Beşikten mezara kadar ilim taleb ediniz."

-"Hikmet ve hakikati nerede bulursan al; çıktığı kab ne olursa olsun sana zarar vermez."

[95] Zûmer sûresi, âyet, 9.

[96] Zûmer sûresi, âyet, 9.

[97] -"Hikmet, mü'minin zayî' olmuş bir malıdır; onu nerede bulursa alır."

-"Dünyayı isteyen ilme sarılsın; âhireti isteyen ilme sarılsın; hem dünyayı hem âhireti isteyen ilme sarılsın." (Hadîs-i şerîf)

-"Benden sonra birtakım fitneler zuhûr eder; sabah mü'min olan bir insan o fitne-âmîz fikirlerin tesiri ile akşam akîdesini bozar, dinden çıkar, ancak Cenab-ı Hakk'ın ilim ile ihyâ eylediği kimseler bu fitnelere kapılmıyarak din ve i'tikadında sâbit kadem olacaklardır." *İbn Mâce*, Fiten, 9.

[98] Ankebût sûresi, âyet, 43.

[99] Ulûm-ı tabiiyye dudak ucu ile içilecek olursa Allah'dan uzaklaştırır; lâkin ağız dolusu içilirse Allah'a ulaştırır. (Bânûn)

[100] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 159.

[101] "Bir kerre de azmedip kararını verdin mi, artık Allah'a mütevekkil ol. Mütevekkilen alellâh işine devam et." Nazm-ı celili bu hususta ne büyük bir mürşiddir! Evet bir şeye karar verdikten sonra dönmemek lâzımdır. Bu, en büyük meziyyettir.

ON BİRİNCİ DERS:
RÛHUN MEKÂRİM VE FEZÂİL-İ AHLÂK İLE TEHZÎBİ

Temhîd

Yukarıda söylemiştim ki, bedene mahsus hastalık ve o hastalığın esbâb ve ilâcı olduğu gibi, rûhun da kendine mahsus emrâz, a'râz ve bunlar için de esbâb ve ilâç vardır. Hayât-ı cesediyye, emrâz-ı bedeniyye ile nasıl fevt olursa, emrâz-ı rûhiyye ve kalbiyye ile de hayât-ı ebediyye fevt olur. Binaenaleyh ebdâna mahsûs olan hastalığın esbâb ve kavânîni tedkîk ve zabta etibba nasıl atf-ı ehemmiyet ediyorsa, hayât-ı ebediyyeyi fevt eden emrâz-ı rûhiyyenin esbâb ve ilâcını tedkîk ve bu bâbdaki kavânîni zabtetmek de öyle vâcibtir.

Kezalik geçen derste hayât-ı ebediyyeyi fevt eden emrâz-ı rûhiyyenin esbâbından bazıları hülâsaten söylenmiş ve emrâz-ı rûhiyyenin en müessir ilâcı ulûm-ı sahîha olduğu da izâh edilmişti. Fakat rûhun terbiyesi, rûhun hastalıktan vikâyesi, rûhun kendisi için matlûb gayeye erişebilmesi her halde kuvâ-i rûhiyyenin her birerlerinin hastalıktan vikâyesi ve her birerlerinin neşv ü nemâsı ile hâsıldır. Bu ise yalnız yukarıdaki tedâbir ile husûle gelemez. Dimâğı evhâm ve hurâfattan tathîr ma'lûmât-ı sahîha ile tenvîr etmekle bütün kuvâ-i rûhiyyemizi terbiye etmiş olamayız. Bunlar daha ziyade dimağa, kuvâ-i zihniyye ve fikriyyeye âittir. Kuvve-i hissiyye ve irâdiyyeye şümûlü yoktur. Bununla beraber rûhu mekârim-i fezâil-i ahlâk ile de tehzîb etmek lâzımdır. Çünkü kuvve-i irâdiyyenin terbiyesi, bilfiil fazîlet-i ahlâkiyyeyi elde etmekle olur. Esasen terbiye-i ahlâkiyyeden maksat irâde ve kalbimizin fazîlet-i ahlâkiyye ile ittisâfını te'mîn etmektir. Bu ise yalnız ilim ile hâsıl olmaz. Çünkü ilim, iki tarafı keskin bir silâh olduğunu, insana fazîlet-i ahlâkiyye zâhir olmadıkça, –ne kadar ilmi olursa olsun– pek çok fenâlıklar irtikâb edebileceğini evvelce de söylemiştim. Şu halde rûhun emrâz-ı ma'neviyyeden selâmetini te'mîn için mülevvesât-ı evhâmdan tathîr ve ma'lûmât-ı sahîha ile tezyîn etmekle beraber mekârim-i fezâil-i ahlâk ile ülfet ettirmek de lâzımdır. Rûhun birtakım temâyülâtı vardır ki her birine kendisinin şuuru lâhiktir; her birinden başka başka müteessir olur. Hiçbirinden kabil değil ayrılamaz. Nitekim muvazenesini, mevcûdiyyetinin muhafazasını te'mîn için cismin de kendine mahsus bir yığın ihtiyâcâtı mevcuttur. Evet, rûhun birtakım temâyülâtı, birtakım metâlibi vardır ki bunlar sûretleri, şekilleri itibariyle hasır ve tahdîd edilememekle beraber yine bir mihver üzerinde deverân etmektedir; bu mihverde rûhun "iktisâb-ı kemâle olan meyl-i fıtrîsî"dir. Rûh bu meyli öyle bir iştiyâk ile duyar ki ölür de ondan vazgeçemez.

İnsanın kemâli imkân müsait olduğu kadar fezâil iktisâbında; noksanı ise rezâil-i ef'âlden birinin irtikâbındadır. Emrâz-ı ma'neviyye ve rûhiyye demek olan rezâili i'tiyâd edinenler hayât-ı ebediyyeyi kaybederler; hâib ve hâsir olurlar. Nasıl ki:

قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۙ ۝ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَاۜ ۝

nazm-ı celîli de bu noktaya işârettir.[102]

Binaenaleyh evvelâ fezâil ve rezâilin ne demek olduğunu, hüsn-i hulkun ehemmiyet ve fazîletini, sû-i hulkun ne derecelerde mezmâm olduğunu hülâsaten beyân ettikten sonra kuvâ-i rûhiyyenin her birerlerine taallûku olan fezâil ve rezâili de tafsîl etmemiz îcâbeder.

Fezâil ve Rezâil

Fezâil, kendisi ile muttasıf olan iki vücûd arasında bir âhenk ve fark husule getirmek şânından olan secâyâ-yı rûhiyyedir.[103] Rezâile gelince, bunlar nüfûs-ı beşeriyyeye ârız bir sûrî keyfiyyât-ı habîsedir ki kendileri ile ittisâf eden eşhâs arasında tefrika husûle getirmek şânındandır.[104]

Mecmuu fezâil bütün ef'âlden ibârettir. Hasîsa-i âdil bir kavmin kâffe-i efrâdına şâmil olursa her biri haddini bilerek, hakkını tanıyarak diğerlerinin hududuna, hukûkuna tecâvüz etmeyeceği için aralarında teâvün tabiatiyle husûl bulur.

Ahlâkiyyûn pek eski zamanlardan beri beşerin tehzîb-i ahlâkı için uğraşmışlardır, onların bu hususta düstûr olmak üzere söyledikleri pek çok sözler varsa da onları burada tekrâr etmekte bir fâide melhûz değildir. Maamafih bütün ahlâkiyyûnun da inkâr edemeyecekleri bir hakîkattir ki, kuvâ-i rûhiyyenin terbiyesi, tabâyi'in tehzîbi hususunda en büyük düstûr, kânûn-ı i'tidâldir. Rûhun temâyülâtını hevesâtını tehdîd için mümkinü'l-vüsûl olan merâtibin gâyesi rûhun hevesât ve temâyülâtına karşı ifrat ve tefritten içtinâb ederek nokta-i i'tidâli bulmaktır. İşte Müslümanlık, rûhun temâyülâtına hakâyik-i eşyâyı tanır bir nazar-ı hakîm ile baktığı için o temâyüllerden hiçbirinin mahv-ı lüzûmuna kâil olmadı; belki tabîb hastaya nasıl bakarsa o da o temâyülâtı derece-i i'tidâle sevketmek sûretiyle tedâvî etti; i'tidâlden sapıp ifrâta yahut tefrîte düşmek insanı gireve-i helâke sevk edeceğini gösterdi. Müslümanlığa göre ifrât ve tefrît hiçbir hususta makbûl ve mu'teber değildir; din ve ibâdette bile gayr-ı makbûldür.

Müslümanlık dinde gulüvden –sarâhaten– nehyediyor.[105] İbâdet yolunda vücûdunu bitirmek hâlik-i zülcelâle karşı şiddet-i ihlâsa delâlet eder zannında bulunmak sûretiyle bilmeyerek Cenâb-ı Hakk'ın sıfat-ı ezeliyye-i kemâliyyesini tağyîr edenleri Müslümanlık nehyettikten maada bu ibâdetlerin heder olacağını fazla olarak gadab-ı İlâhiyyeyi de celbedeceğini sarahaten zikrediyor.[106]

Elhâsıl Müslümanlık hiçbir hissin, hiçbir meylin mahv-ı lüzûmunu âmir olmayıp ancak bütün hayatın, bütün temâyülâtın mu'tedil olmasına, ifrattan tefritten ma'sûn kalmasına çalışır. Bunun içindir ki rûhun temâyülâtı, metâlibi karşısında da "i'tidâl"den ayrılmaz. İfrât ve tefrîti rezîlet, i'tidâli de fazîlet olmak üzere tavsîf eder ki, tabiatın muktezâsı da budur.

Meselâ cömertliği ele alalım. Bu haslet-i memdûhanın nazar-ı İslâm'da fazîlet addolunabilmesi ancak i'tidâle riâyet edilmek şartı iledir. Yoksa fazîlet değil, mes'ûliyyeti mûcib bir kabahattir.[107] Kezâlik tavâzû da böyle. Sâhibini evc-i mecd-i şerefe çıkaran bu seciyye İslâm'ın teşvik ettiği en büyük secâyâdandır. Böyle olduğu halde Hz. Peygamber Efendimiz bizi zillete, muhakkariyete düşürecek derece-i ifrâtından tahzîr etmektedir.[108]

Şimdi bir de aileye atf-ı nazar edelim. Bir ailenin babası mekârim-i ahlâkta çocuklarından sâdır olan her kabahati affedecek derecede müfrit olursa o evde terbiye ne hale gelir? Böyle bir aile içinde yetişenler şüphe yok ki, fenâlıklarına karşı duracak kuvâ-i mâniaya alışmamış oldukları için tekâlif-i hayât karşısında apışıp kalacaklardır. Tabiî böyle bir baba ile musâb olan ailenin hâli perişanlıktan ma'sûn olamaz. Şu halde fazîlet ve hüsn-i hulk ef'âlde i'tidâle; rezîlet ve sû-i hulk da ifrât ve tefrîte râci' oluyor.

Kudemâ-i Ahlâkiyyûn'a Göre Kuvâ-i Rûh

Mütekaddimîn, kuvâ-i rûhu: "kuvâ-i akliyye (kuvâ-i mümeyyize ve ilmiyye de derler), kuvâ-i gadabiyye, kuvâ-i şeheviyye olmak üzere üç kısma ayırırlar ve fezâile ve rezâili bu kuvvetlere ircâ ederler." Şimdi bunlara dair de biraz izâhât vereceğiz.

İnsanda def'-i mazarrât ve celb-i menfaate hâdim birtakım kuvâ ve temâyül olduğu şüphesizdir. İnsan doğduğu günden itibaren def'i mazarrat ve celb-i menfaate çalışmaktadır. Bununla beraber insanda bir de hayır ve şerri, hak ve bâtılı yekdiğerinden tefrîk ve temyîz edecek bir kuvve-i mümeyyize, bir kuvve-i âlime ve âkile vardır. Diğer iki kuvvet alelıtlak def'-i mazarrât ve celb-i menfaati âmir olduğu hâlde bu kuvvet öyle değildir. Bu kuvvet, diğer kuvvetlerin metâlibindeki hak ve bâtılı temyîz ederek onları hadd-i i'tidâle irca eder, yapılanı, yapılacak olanı yekdiğerleri ile mukayese eder. İşte def'-i mazarrata hâdim olan kuvvete kuvve-i gadabiyye; celb-i menfaate hâdim olana kuvve-i şeheviyye; diğerine de kuvve-i akliyye ve mümeyyize yahut kuvve-i âlime nâmı veriliyor. Bu kuvvetlerin ifrât, tefrît ve i'tidâl noktaları ayrı ayrı tasavvur edilerek ifrât ve tefrîti rezîletin, hatt-ı i'tidâli de fazîletin esası itibar olunmuş ve bu suretle fezâil-i erbaa nazariyesi husûle gelmiştir.

Erkân-ı Asliyye-i Fazîlet

Kuvâ-i rûhu bu suretle üç kısma ayıran kudemâ bilcümle fezâili şu dört esasa ircâ ve bunları erkân-ı asliyye-i fazîlet olmak üzere kabul ediyorlardı: Hikmet, şecaat, iffet, adalet. Bu erkân-ı erbaa; kuvve-i akliyye, kuvve-i gadabiyye, kuvve-i şeheviyyenin hatt-ı i'tidâlinden ibâret sayılır.

Filhakika kuvve-i akliyyenin bir ifrât bir de tefrit derecesi vardır. Cerbeze nâmı verilen derece-i ifratı, başıboş ve şeytânât derecesidir. Hiçbir mürşîd ve nâsıh tanımaksızın aşırı bir derecede harekettir. Bunun tefrîti "belh"dir. Birincisi de ikincisi de rezîlettir; mezmûmdur. Kuvve-i akliyyenin ahvâlde sıdk ve kizbi, i'tikâdâtda hak ve bâtılı, ef'âlde hüsn ve kubûhu kolayca idrâk edebilecek bir mertebede terbiye ve ıslah edilmiş olmasından "hikmet" denilen fazîlet-i esâsiyye husûle gelir. Yani hikmet, kuvve-i akliyyenin hatt-ı i'tidâlde olmasıdır. Kuvve-i akliyyesi ifrât veya tefrît derecesinde olan bir insan "hakîm" değildir. Hikmet ise

ahlâk-ı hasenenin başıdır. Hakîm olan bir nefis, bütün fezâile sahip demektir.[109]

Kuvve-i gadabiyyenin ifrâtı tehevvür, tefrîti ise cebânet olup aşağıda tafsîlen görüleceği veçhile her ikisi de rezîlet ve mezmûmdur. Bu kuvvetin her hâl ve kârda hikmetin iktizâ eylediği hududu muhafaza etmesi, yani ifrât ve tefrît cihetlerine meyletmeyerek nokta-i i'tidâli muhafaza etmesi "şecaat" denilen fazîlet-i esâsiyyedir.

Demek ki, şeci' olan ne mütehevvir ne de cebîndir.

Kuvve-i şeheviyyenin ifrât derecesi fücûr; tefrît derecesi humûdtur ve her ikisi de rezîlet ve mezmûmdur. Bu kuvvetin akıl ve şer'in hudûdu haricine çıkmamasından bunların hudûd ve işâreti tahtında bulunmasından "iffet" denilen fazîlet husûle gelir.

Hikmet, şecaat ve iffetin bulunduğu yerde adâletin bulunması tabiî olacağı cihetle kuvve-i selâse-i rûhun hadd-i i'tidâlde bulunmasından fezâil-i asliyye bu sûretle husûle gelir. Adlin iki tarafı olamayacağı cihetle bunun zulümden ibâret bir zıddı ve mukâbili vardır. Binaenaleyh ahlâkın ümmehât ve usûlü dört olup bunlardan her birinin fürûâtı vardır.

Hikmet, ef'âl-i ihtiyâriyyenin hepsinde kendisi ile sevâb ve hata yekdiğerinden temyîz ve tefrîk olunan bir hâlet-i nefsiyyedir. Demek ki hakîm olan bir insan, cem-i ef'âlinde hatadan sevâbı temyîz edecek, hakkı bâtıldan ayıracak, hüsn ve kubhu anlayacak... hikmetle kast olunan mânâ budur.

Elhâsıl şu usûl-i erbaanın i'tidâli bilcümle ahlâk-i hasenenin masdarı olduğu gibi, ifrât ve tefrîti de ahlâk-ı rezîlenin menbaıdır. Ümmehât-ı mehâsîn-i ahlâk olan bu fezâil-i erbaada i'tidâlin kemâline vasıl olabilmek, şüphe yok ki, insanlığın en yüksek mertebesidir. Buna ancak ekmel-i mevcûdât olan zât-ı Muhammed (s.a.s.) nâil olabilmiştir. Bu hususta Resûl-i Ekrem Efendimiz'e ne kadar yaklaşılırsa Allah'a da o nisbette takarrub hâsıl olmuş demektir. Kemâl-i ahlâkîyi nefsinde cem' edenlere beyne'n-nâs her hususta müktedâbih olmak istihkâkını nasıl kazanmışlar, mertebe-i melekûtiyyeti nasıl ihrâz etmişlerse; bilkülliyye bundan tecerrüd ederek bunların zıddı ile muttasıf olanlar da memleketten, hattâ beşeriyyetten harice çıkarılmaya kesb-i istihkâk etmişler demektir. Çünkü onlar bu huylarıyla, rahmet-i rahmândan matrûd olan şeytana takarrub ediyorlar. Bunun içindir ki ahlâken sukut eden kimselerin insanlar indinde bir kıymeti kalmaz. Evet Resûl-i Ekrem (s.a.s.) ancak mekârim-i ahlâkı itmam için ba's buyurulmuştur. Vazife-i bi'seti budur. Kur'ân-ı Kerîm, mü'minlerin evsâfını zikrettiği sırada bu ahlâka da işâret etmiştir:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ

فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أُولٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ۝

-"Mü'minler ancak Allah'a ve Resûlüne îmân edip de sonradan şek ve şüpheye düşmeyen; mallariyle, nefisleriyle Allah yolunda mücâhede eden kimselerdir. Bunlar yok mu, işte sadık olan ancak bunlardır."[110]

Bu nazm-ı celîl bize şu hakikatleri ta'lîm ediyor: Hakikî mü'min olabilmek için

evvelâ şeksiz ve şüphesiz Allah'a ve Resûlüne îman etmeli; bununla beraber Allah yolunda mâlen ve bedenen mücâhede edebilmeli.

Tabiîdir ki şek ve şüpheden âzâde olarak Allah'a ve Resûlüne îmân, kuvve-i yakîniyyedir. Yakîn kuvveti olmayan bir insanda böyle bir îmân da bulunamaz. Kuvve-i yakîniyye ise aklın semeresi, hikmetin müntehâsıdır.

Mücâhede-i bilmâl, kuvve-i şeheviyyenin zabtına râcih olan sehâdan ibârettir. Sahî olmayan bir insan mâlen mücahedeye girişemez. Mücâhede-i binnefis ise kuvve-i gadabiyyeyi akıl ve hikmet dairesinde isti'mâlden ibâret bulunan şecâattir. Şu halde hakiki mü'min olanlar, âkil ve hakîm, afîf ve şeci' ve bütün mânâsiyle mu'tedîl olanlardır. Bu evsâfı hâiz olanlar bütün fezâili câmîdirler.

Kur'ân-ı Kerîm'de sahabenin:

... أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ ...

ile tavsîf olunmaları, hiç şüphe yoktur ki şiddetin de, rahmet ve şefkatin de ayrı mevzii olduğuna işârettir. Her hususta şiddet veyahut her zaman şefkat kemâl değildir.[111] Kemâl, yalnız i'tidâldir.

Fezâilin İslâm'da Mevkii

Emrâz-ı rûhiyyenin mûalecesi demek olan hüsn-i hulkun İslâm'da ne mühim bir mevkii olduğunu

وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ

âyet-i kerîmesi pek vâzıh olarak bildirmektedir.[112] İslâm'da hüsn-i hulk bir esas ve bir gayedir. Böyle olmasaydı Nebiyy-i Zîşân Efendimiz "Ben ancak mekârim-i ahlâkı tamamlamak için ba'solundum."[113] buyururlar mı idi? Sâhib-i şerîat Efendimiz Allah ile olan münâcâtında bu ciheti ihmâl etmeyerek namaza başlarken: "Yâ Rabbi! Ahlâkın en güzellerine varmak için bana yol göster, zira en güzel ahlâkı bildirecek ancak sensin. Yâ Rab! Fenâ ahlâkı benden uzak tut. Zira ahlâkın fenasını benden uzaklaştıracak ancak sensin." buyururlardı.

Sıhhat ve afiyet isterken hüsn-i hulku da beraber isterlerdi.[114] Abd-i Müslimin ahlâkını güzelleştire güzelleştire cennete gireceğini, sû-i ahlâk sâhibi olanların da nihâyet yeri cehennem olacağını, ahlâkı sayesinde insanın uyurken bile nâil-i mağfiret olacağını söyleyen de risâletmeâb efendimizdir.[115]

Hüsn-i hulkun İslâmiyet'te ne derece yüksek mevkii olduğunu izah için buracıkta birkaç hadîs-i şerîf meâli zikretmekle iktifa edeceğiz:

1. "Hüsn-i hulk, Allahu Teâlâ'nın yarattığı en büyük bir şeydir."
2. "Mekârim ve fezâil-i ahlâk cennet amellerindendir."
3. "Ahlâk, dinin kabıdır; bir kimsedeki dinin derece ve mahiyeti ahlâkın derece ve mahiyeti ile mütenâsibtir."
4. "İnsanın mîzân-ı a'mâline konacak, hüsn-i ahlâk'dan daha ağır hiçbir şey

yoktur. Zira hüsn-i ahlâk sâhibi olan kimse, savm ve salât sâhibinin derecesini elbette bulur."

5. "Dinden sonra aklın başı, halka kendini sevdirmek ve herhangi iyi veya kötüye karşı hayrı ibzâl etmektir."

6. "Hüsn-i ahlâka iyi yapış; zira ahlâk itibariyle nâsın en iyi olanı, dînen en güzel olanıdır."

7. "İslâm, hüsn-i ahlâktan ibârettir."

8. "Allahu Teâlâ Hazretleri bir kulunun hem hilkat ve sûretini, hem de ahlâk ve sîretini güzel yaratıp da ateşe yedirmez."

9. "Siz bütün halka mallarınızla iyilik etmeye yetişemezsiniz; öyle ise güler yüzlülükle, hüsn-i ahlâk ile yetişiniz."

10. "İçinizde en ziyâde sevdiklerim ve yevm-i kıyâmette bana en yakın olanlarınız ahlâkı en güzel olanlarınızdır."

11. "Mü'minlerin îmanca en kâmil olanları, ahlâken en iyi olanlarıdır ki bunlar kendileri ile hoş geçinilir; nâs ile ülfet eder ve kendileri ile ülfet edilir."

12. "Allahu Teâlâ hazretleri meâli-i ahlâkı sever, rezâili sevmez."

13. "Bir kimsede Allah'a ma'siyetten kendisini menedecek bir takvâ, sefîhe karşı gelebilecek bir hilim, beynennâs kendisini hoş geçindirecek ahlâk-ı hasene veyahut hiç olmazsa bunlardan biri bulunmazsa o kimsenin a'mâl-i hasenesinden hiçbirine i'tibâr etmeyiniz."

14. "Şüphe yok ki istikâmet üzere bulunan bir Müslüman, hüsn-i ahlâkı ve kerem seciyyesi sayesinde daimî savm u salât ile meşgul olan kimsenin derecesini bulur."

15. "Şüphe yok ki bir kul, ibâdâtı az olduğu halde, hüsn-i ahlâkı sayesinde derecât-ı âhiretin en büyüklerine ve menzillerin en yükseğine nail olur. Sû-i ahlâkı sebebiyle de âbidler zümresinden ma'dûd iken, cehennemin en aşağı derekâtını boylar."

16. "Sirke balı bozduğu gibi sû-i hulk da ameli ifsâd eder; güneş karı nasıl eritirse, hüsn-i ahlâk da günahları öylece eritir."

17. "Bir insan, ahlâkı fenalaştığı müddetçe Allah-ü Teâlâ'dan hep uzak kalır."

Resûl-i Ekrem Efendimiz'in huzûr-ı risâlet penâhîlerinde "Her gün oruç tutan, bütün gece namaz kılan ve fakat ahlâkı fenâ olan, dili ile komşularına eziyyet eden" bir kadın mevzu' bahis olduğu sırada: "O kadından hayır yoktur; ehl-i cehennemdir." buyurması fazîlet-i ahlâkiyyenin İslâm'da ne yüksek bir mevki' ihrâz etmiş olduğunu gösteren en kuvvetli delâilden sayılabilir.

18- "Dili ile eli ile nâsa ezâ etmeyen, nâsa her surette emniyyet ilkâ eden insan, en büyük mü'min ve Müslümandır."

19- "Bir kul ahlâkını güzelleştirmedikçe, gayzını yenmedikçe, kendi nefsi için istediğini başkaları için arzû etmedikçe îmân-ı kâmil ashâbından olamaz." A'mâl-i sâliha işlemediği halde yalnız ehl-i İslâm'ın hayırhahı olmakla cennete nâil olmuş nice kimseler vardır.

20- "Bir kimsenin kalbi dili ile beraber, dili de kalbi ile beraber olup sözü işine muhalif olmaktan kurtulmadıkça; komşusu şerrinden emîn olmadıkça hakiki mü'min olamaz."

Dinin mebnâsı olan (Lâ ilâhe illa'llâh) kelime-i tayyibesi ile güzergâh-ı nâsdan

halka ezâ verecek bir şeyi kaldırıp atmayı îmandan birer cüz sayan da Müslümanlıktır.

Ancak binde birini buraya naklettiğimiz ehâdîs-i nebeviyye meâlleri; pek açık olarak isbât ediyor ki, İslâm'da hüsn-i ahlâkın, fazîletin pek büyük bir mevkii vardır. Hüsn-i ahlâk sâhibi olamayanlar, kendi nefislerinde ne kadar âbid ve zâhid olurlarsa olsunlar hakîkat-i îmân ve İslâm'dan nasîbedâr değillerdir. Sâhib-i şerîat Efendimiz o gibilerin ibâdet ve tâatına zerre kadar ehemmiyet vermiyor.

ON BİRİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Rûhun emrâz-ı ma'neviyyeden selâmetini te'mîn için yalnız mulevvesât-ı evhâmdan tathîr ve ma'lûmât-ı sahîha ile tehzîb kâfî değildir. Bununla beraber mekârim ve fezâil-i ahlâk ile ülfet ettirmek de lâzımdır.

2. Muvazenesini ve mevcûdiyyetinin muhafazasını te'mîn için cismin kendine mahsus bir yığın ihtiyâcâtı olduğu gibi, rûhun da birtakım temâyülâtı vardır. Rûhun bu temâyülât ve metâlibi bir nokta etrafında toplanır ki o da "İktisâb-ı kemâle olan meyl-i fıtrîsi" dir. Rûh bunu ezeli bir aşkla duyar ve hiçbir vakit bundan vazgeçmez.

3. İnsanın kemâli iktisâb-ı fezâilde; noksanı rezâil-i ef'âlden birini irtikâbtadır. Binaenaleyh rezâil-i i'tiyâd edinenler hayât-ı ebediyyeyi kaybederler; tezkiye-i rûh ile bu maraza mukâvemet edenler de fevz ve seâdete vâsıl olurlar.

4. Fezâil, kendisiyle muttasıf olan iki vücûd arasında bir âhenk-i vifâk husûle getirmek şânından olan secâyây-ı rûhiyyedir. Rezâil, nüfûz-ı beşeriyyeye ârız ve kendileriyle ittisâf eden eşhâs arasında tefrika husûle getirmek şânından olan keyfiyyât-ı habîsedir. Maamafih, fazîleti; "Bütün ef'âlde âdilden ibâret"dir diye tarif edebiliriz. Kuvâ-i rûhiyyenin terbiyesi, tabâyiin tehzîbi hususunda en büyük düstur, kânûn-i i'tidâldir. Bunun içindir ki Müslümanlık; temâyülât-ı rûhiyyeden hiçbirini öldürmeyerek onları dâimâ derece-i i'tidâle sevketmiş, ifrât ve tefrîtin mu'teber olmadığını söylemiş, bunları şiddetle nehyeylemiştir.

5. Kudemâ-i ahlâkiyyûna göre kuvâ-i rûh: Kuvve-i akliyye, kuvve-i gadabiyye, kuvve-i şeheviyye olmak üzere üç kısma ayrılır; kuvve-i gadabiyye def'-i mazarrâta, kuvve-i şeheviyye celb-i menfaate, kuvve-i akliyye de hak ve bâtılı, hayır ve şerri, hüsn ve kubhu temyîz ve tefrîka hâdim olan kuvvettir. Kuvve-i akliyye sayesinde diğer kuvvetler hadd-i i'tidâle ircâ olunur. Ve bu sûretle esâs fazîlet husule gelir.

6. Kuvve-i akliyyenin hadd-i i'tidâli hikmet, kuvve-i gadabiyyenin i'tidâli şecaat, kuvve-i şeheviyyenin i'tidâli iffettir. Bunların bulunduğu yerde adâlet de bulunacağı şüphesizdir. Binaenaleyh fazîletin erkân-ı asliyyesi dörttür: Hikmet, şecaat, iffet, adâlettir. Kuvâ-i rûhun i'tidâli fezâilin, ifrât ve tefrîti de rezâilin mastarıdır. Bu fezâil-i erbaa da i'tidâlin kemâline vasıl olabilenler, insanlığın en yüksek mertebesine vâsıl olmuşlar demektir ki, bu ancak ekmel-i mevcûdât olan Peygamberimiz Aleyhisselâtü Vesselam Efendimiz'de görülebilir. Bu hususda ona ne kadar yaklaşabilirsek Cenâb-ı Allah'a da o nisbette takarrub etmişiz demektir.

Akıl ve hikmet, şecaat ve iffet bütün fezâilin esası olduğu ve bunlarla ittisâfı olmayanlar hakiki mü'min olamayacakları Kur'ân-ı Kerîm ile de beyân olunmaktadır. İslâm'da hüsn-i hulk bir esas, bir gayedir. Peygamber Efendimiz: "Ben ancak mekârim-i ahlâkı itmâm için ba's olundum."[116] diyorlar ki bu, İslâm'ın bir dîn-i ahlâk olduğuna en büyük delildir. Bu hususta şeref vürûd eden ehâdîs nâmütenâhîdir. Şurası muhakkaktır ki İslâm'da hüsn-i hulkun, fazîletin pek büyük bir mevkii vardır. Hüsnü ahlâk sâhibi olmayanlar ne kadar âbid ve zâhid olsalar bile bu ibâdetlerin ehemmiyeti yoktur.

---

[102] Şems sûresi, âyet, 9, 10.

[103] Sehâ, iffet, hayâ bu kabilden olan hasâis-i âliyyedir. Şimdi iki cömert tasavvur ediniz. Bunlar için hiçbir vakit muâşerette hilâf tasavvur olunamaz; çünkü hakkın icâbettiği yerde bezletmek, yine hakkın icâbettiği yerde menetmek ikisinin de meftûr olduğu seciyye-i müştereke iktizâsındandır. Binaenaleyh her biri haddini bilerek aslâ tecâvüz etmiyecegi için muâmelât-ı iktisâdiyyede hiç nizâa mahal kalmaz.

Kezâlik afîfü'n-nefs olan adamlarda müştehiyyât-ı nefsiyyeden olan biri uğrunda mücâdeleye kalkışmazlar; zira hevesât-ı rezîleden çekinmek, âmâl-i kerîme beslemek herbirinin tabiatı icâbındandır. Elhâsıl, ulemâ-i ahlâkın sıfat-ı fâzıla sırasında gösterdiği bütün hasâisi tetkik edecek olursanız görürsünüz ki her fazîlet kendisi ile ittisâf edenler arasında bir ülfet husûle getirmektedir. Fezâili nefislerinde ya kâmilen, yahut kısmen cemetmiş iki şahıs â'mâl ve makâsıdın kâffesinde, yahut kısm-ı a'zamında ittihad ederler. Bu vahdetin devamı ise fezâil-i müşterekteki rusuhları nisbetinde olur. İki şahıs arasındaki şu hâl birçok eşhâs beyninde aynı tarzı muhafaza eder. Demek, hey'et-i içtimâiye arasında medâr-ı vahdet olacak, âhâd meyânında metin bir urve-i ittihad teşkil edecek yegâne esâs-ı fezâilden ibarettir. (Urvet'ül-Vüska)

[104] Hayasızlık şenâat-ı lisâniyye, sefahat, hamâkat, hıffet, tehevvür, cebânet, denâet, metanetsizlik, kin, hased, azamet, hodbînlik, inad, istihzâ, zulüm, hıyanet, kizb, nifak ve emsali gibi... şimdi bu sıfatlardan hangisi ile olursa olsun televvüs eden iki şahıs arasında bu'z ve adâvet tahaddüs ederek hılâf; vifâk husulünden ümîdler kat' olacak dereceyi bulur. Çünkü her birinin tabiatı ya âharın hukukuna tecavüz etmek, yahut cinsiyette, milliyette, kabile ve aşîrette kendisine müşarik hiçbir kimse için muvafakat kâbil olmayan bir talebte bulunmuştur. İnsan ise hukukuna tecâvüz eden, yahut kendisini hakkından mahrum bırakmak istiyen adamdan nefret etmekle mecbuldür. İstersen iki adam tasavvur et: İkisi de yüzsüz, ağzı bozuk, sefîh, korkak, bahil (her biri diğerinin hakkına göz dikmiş), harîs, ırzkâr, hasûd, mütekebbir (her biri ancak kendi yaptığını beğenir) inâd, hain, zâlim, yalancı, münâfık... acaba böyle iki şahsı birleştirecek bir maksat, yahut vifâk husûle getirecek bir gayet tasavvuru mümkün olabilir mi? Bu sıfatların her biri o iki şahsın birbirinden ayrılmasına en belli başlı sebep olmaz mı? Hiç şüphe yok ki; bu rezâil hangi millette zâhir olursa o milletin bünyân-ı mevcudiyyeti devrilir, eczâ-i mürekkebesi târumar olur. Her birisi bir tarafa gider. Sonra kanun-ı fıtriyye-i ictimâî îcâbınca bu ümmete bir kuvve-i ecnebiyye hücûm ederek onu âmâl-i hayâtiyyede cebren ve kahren

istihdâm eder durur. Zira hâcât-ı maîşet içtimâ ister; halbuki bu evsâf ile kabil olmayacağı için böyle bir kuvve-i hâriciyyeye lüzûm zarurîdir. (Urvet'ül-Vüska)

[105] "Dinde hakkı tecavüzden sakınınız. Çünkü sizden evvelkiler ancak bu gulüv yüzünden mahvoldular." *İbn Mâce*, Menâsik, 63.

[106] "Cenab-ı Hakk'ın müsaadesini kabul etmeyenler Arafe dağları kadar büyük vebal altında kalırlar." (Hadîs-i şerîf)

[107] İsrâ sûresi, âyet, 26-29.

[108] Hadîs-i şerîf.

[109] Bkz. Bakara sûresi, âyet, 269.

[110] Hucurât sûresi, âyet, 15.

[111] Fetih sûresi, âyet, 29

[112] Kalem sûresi, âyet, 4.

[113] Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/323.

[114] Hadîs-i şerif.

[115] Hadîs-i şerif.

[116] Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/323.

ON İKİNCİ DERS: FEZÂİL VE REZÂİL

Temhîd

Terbiye-i rûhiyye için tutulacak tarîki yukarıda izâh ederek kuvâ-i rûhiyyenin her birerlerine taallûku olan fezâili tafsîl edeceğimizi de vâdetmiştim. Fezâil ve mekârim-i ahlâkın ne demek olduğu, bunun ehemmiyeti, usûl-i fezâil anlaşıldıktan sonra artık sıra fürû-ı fezâilin tafsiline geldi. Mademki terbiye-i rûhiyye için rûhun fezâil ile ülfet ettirilmesi de lâzımdır, öyle ise kuvâ-i rûhiyyenin her birerlerine taallûku olan fezâil ile bunların zıdlarını tafsîl etmemiz iktizâ eder.

Sebât ve Metânet

Fezâil-i ahlâkiyyeden biri "sebât ve metânet"dir. Sebât ve metânet, "bütün etrafı ile muhakeme edilerek verilen karardan dönmemek"dir.

Bu fazîlete sâhib olan yahut rûhunu bu yolda terbiye etmiş bulunan bir insan, yapacağı şeyi evvelâ iyice düşünür; lehinde ve aleyhinde olan bilcümle esbâbı muvazene eder. Sebeb-i müraccahı bularak kararını verir ve bu sûretle vermiş olduğu karardan artık bir daha dönmez. İrâdeye taallûk eden bu fazîlete sâhib olmak bir insan için büyük bir meziyyettir. Ne haz, ne menfaat, ne de teheyyüc... hiçbir şey metîn olan adamı kararından çeviremez. Sarfedilen mesaînin hüsn-i netîceye iktirânı, husûl-i muvaffakiyyetin üssülesâsı "sebât ve metânet" olduğunda şüphe yoktur. En muazzam ve en müşkil işler sebât ve istimrâr, azîm ve metânet sâhibi olan adamlar tarafından başarılır ve onlar tarafından hal ve fasl olunabilir. Her fert için bu meziyyeti takviye veyahut iktibâs etmek, rûhunu bu suretle terbiye eylemek bir vazifedir. Bilhassa re's-i kârda bulunan insanlar ve asker kumandanları için bu haslet-i memdûha ne kadar elzemdir! Sebât ve metânet sâhibi bir âmirin vereceği kararlar, başlayacağı işler ile bu meziyyetten mahrum bir âmirin emirleri, işleri arasında kıyas kabul etmez bir fark vardır. Bu fazîlet-i ahlâkiyye ile muttasıf olanların kararları etrafındakilere emniyyet ilkâ eder; başladıkları işlerde muvaffakiyet yüzde yüz tecellî eder. Sebât ve metânet denilen fazîlet-i ahlâkiyye, en müşkil zamanlarda insanın imdâdına yetişir. Muharebenin en nâzik, en mühim ânlarında bazen binlerce silâha bedeldir. Kuvâ-i rûhiyyenin yekdiğeri üzerinde mühim te'sîri olduğu cihetle bu fazîlete sâhip olan kimseler aynı zamanda fikir ve his itibariyle de kuvvetli ve doğru olurlar.

İşte bunun içindir ki dinimiz bize sebât ve metânetle emrediyor. Düşmana galebe çalmak her müşkili bertaraf etmek, her şeyi hüsn-i netîceye iktirân ettirmek sebât ve metânetle olacağını haber veriyor.[117]

İnâd ve Televvün-i Mîzâc

Fazîletin nokta-i i'tidâl ve bu noktanın gerek ifratı, gerek tefrîti mezmûm ve rezîlet olduğunu îzâh etmiştim. İşte sebât ve metânet denilen fazîlet de böyle bir nokta-i i'tidâldir. Bunun ifratı "inâd" tefrîti de "televvün-i mîzâc"dır ki, bunların her ikisi de rezîlet ve mezmûmdur.

İnâd; eğri veya doğru her ne olursa olsun verdiği bir karardan kat'iyyen dönmemek, onda musır olmakdır. İnâdın menşei cehâlettir. Bunun içindir ki inâd olan insanlar, verdikleri bir kararın yanlış olduğunu anlasalar bile oradan dönmemek ve hiçbir kimsenin mütâleasını dinlememek gibi dikbaşlılık ve câhilâne cür'et gösterirler. İnatçı olan insanların işbaşına geçmeleri kadar bir memleket için büyük felâket tasavvur olunamaz. İnatçı bir adamın his ve muhâkemesi de yanlıştır. Selâmete götüreceğim derken felâkete sürükler.

Televvün-i mîzâc; tasavvurâtında, harekât ve sekenâtında kararsız olmak, vermiş olduğu kararları icrâ etmekte tereddüd göstermek... Renkten renge girmek... Hâsılı hiçbir kararda durmamak, kararından dönüvermektir. Bu hâlin menşei za'f-ı irâdedir. Bu fıtratta olan insanlar dünyada bir iş göremezler; düşündükleri akîm, başladıkları noksan kalır. İnatçı olanlar, gittikleri yanlış yolu bile göremeyecek kadar kendilerini beğenmiş olmaları ile ifrata; za'f-ı irâde sâhibi ve mîzâcı mütelevvin olanlar ise her sözün te'sîrine tâbî olarak ufak işleri bile zihinlerinde büyütüp muhâl derecesine çıkarmaları ile tefrîte sapmışlardır. Fakat sebât ve metânet sâhibi olan adamlar; nereye doğru gideceklerini evvelce iyi hesâbetmiş ve hedefini ta'yîn eylemiş olduklarından en güç işleri bile kemâl-i metânetle başa çıkarmaya çalışırlar ve muvaffak da olurlar. Bu seciyyeye sahip olan insanlar azîm ve metânet sayesinde tabiatta istedikleri gibi tasarruf ve kuvâ-i tabîiyyeyi kendilerine tâbi ve müsahhar kılacakları cihetle birçok insanların asırlarca vücûde getiremeyecekleri işler, metîn insanlar tarafından az bir zamanda husûle gelir. Bu mühim nokta-i nazar dikkate alınarak sofiyyeden bazıları bihakkın şöyle demişlerdir:

إِنَّ لله عِبَادًا إِذَا أَرَادُوا أَرَادَ.

-"Allah'ın öyle hâs kulları vardır ki onlar irâde ettikleri, bir şeyin husûlünü istedikleri vakit Cenâb-ı Allah da irâde eder; onlar bir şeyin husûlünü irâde ettikleri zaman Cenâb-ı Allah da esbâbını halkeder; onların elinden bir şey kurtulmaz."

Elhâsıl her şeyi yapan sebât ve metânet, azm-i irâdedir. İrâdesine sahip olmayan insanlar başkalarının esiri olacakları cihetle mânen mâdûm hükmündedirler. Şahıslar böyle olduğu gibi, cemiyyet ve milletler de böyledir. Onun da irâdesine sahip olması şarttır. İrâdesini başkalarının eline teslîm etmiş bir cemiyyet ve millet, kendisini bir esâret-i ma'neviyyeye kaptırmış sayılır. Binaenaleyh hür ve müstakil yaşamak isteyen bir milletin irâdesine sahip olması, başkalarının peşinde gitmek sûretiyle onların esîri olmaması lâzımdır. Bu seciyyeye mâlik olmayanlar nefsine sâhip olamaz. Bunlar, ya ne yaptığını bilmeyecek kadar çılgınca hareket eder veyahut dâimâ başkalarının elinde bir âlet, bir oyuncak olmaktan kurtulamaz. Binaenaleyh sebât ve metânet denilen seciyyenin çocuklarda inkişâf etmesi elzemdir. Bunun için çocuğu, yapacaklarını

iyi düşünmeye ve verdiği kararları icrâ ettirmeye ve başkalarının elinde âlet olmamaya alıştırmalıyız.

Nefse Hâkim Olmak

Fazîlet-i ahlâkiyyeden biri de nefse hâkimiyettir; yani insanın akvâl ve ef'âlinin hâkim-i mütebassiri olması, sözüne, işine sahip bulunmasıdır. "zabt-ı nefs" denilen bu seciyye çok mühimdir. Nefsine hâkim olanlar, sâhib-i irâde olacakları cihetle teheyyücâta meydan vermeyerek her şeyde irâdenin hâkimiyyetine müracaat ederler. Nefsine hâkim olmayanlar ya fevkalâde müteheyyic ve hadîd olurlar yahut büsbütün halîm ve yumuşak olurlar. Birincisi gadab, ikincisi de hilm-i himârîdir. Birisi ifrât, diğeri tefrîtdir ve her ikisi de ahlâk-ı mezmûmedendir. Gadab bazı urafânın dediği gibi, ânî bir cinnettir. Binaenaleyh buna mukâvemet edemeyenler, bunu yenemeyenler pek çok zararlara uğrarlar.

Hilm-i himârîye gelince: Bu da mezellet ve meskenet demek olduğu cihetle iktihâm-ı müşkilâta değil, muhafaza-i hukûka bile mânîdir. Bu derece halîm olan insanlar, dâimâ herkesin hedef-i ta'rîz ve tahkîri olmaktan kurtulamazlar. Kendilerinde vekar ve haysiyyet nâmına bir şey kalmaz. Binaenaleyh "nefse hâkimiyyet" zapt-ı nefs" fazîlet, gadab ve hilm-i himârî ise rezîlettir. Rûhumuzu biri ile ülfet ettirmek ne derece lâzım ise diğerlerinden mübâadet de o nisbette lâzımdır.

Şeceat

Fezâil-i ahlâkiyyeden biri de şeceattir. Şeceat denilen fazîlet; kalbte olan bir kuvvet, irâdede olan bir sebâttır. Şeci' demek; kalbi kuvvetli, irâdesi metîn demektir. Şöyle de diyebiliriz: "Şeceat, ihtiyâc görülünce şiddet ve mehâlike karşı yürümek hususunda kalbin yılmaması, ölümü istihkâr eylemesi" demektir. Binaenaleyh bu fazîlete sahip olanlar maddî ve ma'nevî pek çok mehâlik ve müşkilâta kemâl-i metânetle göğüs gererler. Hayatın ezici elem ve kederlerini sabır ve sükûnetle karşılar, onlardan yılmazlar; hakkı söylemek hususunda hiç kimseden pervâ etmeyerek dâimâ ileriye atılırlar.[118]

Mücâdele-i hayatta muvaffakiyâtın yegâne vâsıtâ-i husûlü "şeceat"dır. Her fırsattan bilistifâde bu seciyyenin inkişâfına çalışmak lâzımdır. Bu seciyyeden mahrûm olanlar çok bedbahttırlar. Bilhassa mevki-i iktidarda bulunan âmirlerle, asker kumandanlarının mutlaka şeci' olmaları lâzımdır. Binaenaleyh bu seciyyenin inkişâfına hizmet edecek her türlü vesâika müracaat olunmalıdır. Daha çocuklukta ve mektep sıralarında bulunduğumuz dakikalardan itibaren bu seciyye inkişâfa başlar. Muallim de bir taraftan buna yardım etmelidir. Mektep muhîtinde şecaat muhtelif eşkâl altında kendisini gösterebilir: Şeceatin ifratı "tehevvür", tefrîti "cebânet"dir ve her ikisi de mezmûm ve emrâz-ı rûhiyyedendir.[119]

Şecaat evsâf-ı celîle-i peygamberiyyedendir.

Korkaklıkta âr ve ileri gitmekte şeref vardır. İnsan korku ile kaderden kurtulamaz...

Tevâzu' ve Vekâr

Tevâzu' ile vekâr da mekârim-i ahlâktandır. Tevâzu'; kendinden aşağı olanlara küçük muâmelesi yapmamak, onları hakîr görmemek ve beynel akrân kendisine büyük süsü vermemektir. "vekâr" dediğimiz de mertebe ve haysiyetinin icâbâtını hakkı ile muhafaza etmek ve hafifmeşrep olmamaktır.

Tevâzu' celb-i muhabbetin, vekâr da celb-i ihtirâmın en güzel tarîklerinden olduğu cihetle bu seciyyeye sahip olanlar indennâs sevgili ve muhterem olurlar. İnsan hem mütevâzı, hem de vakûr olmalıdır. Daha doğrusu bu iki sıfat birlikte bulunursa asıl fazîlet odur. Vekâr, kibre; tevâzu' da tezlîl-i nefse müncer olmamalıdır. Bunun içindir ki dînimiz bir taraftan tevâzuu büyük bir seciyye olmak üzere teşvîk ediyor; diğer taraftan da zillete, muhakkariyete düşürecek olan derecesinden sûret-i kat'iyyede nehyediyor; ifrâta düşmekten men' eder. Hatta tevâzu' göstermeye şayan olan adamlarla bilakis kendilerine karşı vakûr davranmak icâbedenleri ayırıyor ve böylelerine kavlen olduğu gibi fiilen de bir ders-i edep vermek lâzım geleceğini ihtâr ediyor.[120]

Filhakika şeref-i insânîye yakışan da İslâm'ın ta'rîfi dairesinde mütevazı ve yine bu dairede vakûr olmalarıdır. Böyle olanlar şüphe yoktur ki, herkes nazarında çok sevgili ve pek muhterem olurlar. Bu öyle bir seciyyedir ki her kim de bulunursa, sâhibine karşı başkaları muhabbet ve hürmete mecbûr olurlar.

Bilhassa re's-i idârede bulunanlarla asker kumandanlarında bu seciyyenin daha ziyade kuvvetli olması lâzımdır. Çünkü mütevazı ve aynı zamanda vakûr olan bir âmir küçük, büyük herkesin muhabbet ve ihtirâmını kazanacağı cihetle vazifesinde mazhar-ı teshîlât olur; vermiş olduğu emirleri dâimâ hüsn-i kabul görür. Tevâzu' ile vekâr ne kadar güzel bir huy ise, kibir ile haysiyetsizlik de o nisbette kötüdür; şeref-i insânîye mugâyir olan rezâildendir.[121]

Elhâsıl kâinâtta kendi mevki-i hakikisini müdrik olan bir insanı ne ilim, ne amel ve ibâdet, ne haseb ve neseb, ne hüsn ve cemâl, ne mal ve mansıb, ne kuvvet ve şiddet, ne etbâ ve ensâr, ne evlâd ve ekârîb bunların hiçbirisi kibre sevk edemez. Çünkü bunlardan başkalarına karşı isti'lâ iddiâsında bulunmak kat'iyyen doğru değildir. Hepsi mahkûm-ı zevâldir.

İzzet-i Nefs

Fezâil-i ahlâkiyyeden birisi de "izzet-i nefs"dir. İzzet-i nefs demek, nefsini ulvî görmek demektir. Daha doğrusu şeref ve haysiyyet-i insâniyyenin mertebesini lâyıkı ile idrâk ve kendisindeki ulviyyeti anlamak ve nefsine riâyetkâr olmak, şerâfetini muhafaza etmek demektir.[122]

İzzet-i nefs sâhibi olan bir insan, nefsinde ulviyyet tasavvur edeceği cihetle ulvî rûhta yaratılmamış âdî ve süflî kimselere lâyık olan her türlü ef'âl ve akvâl-i zemîme ve kabîhadan nefsini siyânet ederek iffet ve namusu ile yaşamaya sa'yeder. Vekâr ve haysiyetini muhafaza eder. İbtizâl ve tezellülden son derece muhteriz bulunur. Kâffe-i muâmelâtında kavâid-i edebe riâyetkâr olur. Bu suretle bütün insanlar tarafından mazhar-ı hürmet ve riâyet olur. Bilhassa âmir, mürebbî, muallim ve mürşîd mevkiinde bulunan zevât-ı kirâmın "izzet-i nefs" sâhibi olmaları her halde elzemdir. Yoksa bunların verdikleri emirler lâyık olduğu ciddiyet ve ehemmiyetle telâkki olunmaz ve kendileri de başkalarının kalbinde bir mevki' tutamazlar.

İzzet-i nefs sâhibi olmayan insanlar şeref-i insânî ile gayr-ı mütenâsip olan rezâil ve kabâyihi irtikâb etmekten asla çekinmezler ve bunları irtikâbtan müteessir olmazlar. Aynı zamanda bu gibi adamlar şeref-i nefsin kıymetini de anlayamayacakları cihetle başkalarının şahsiyetine tecâvüz ederek başkalarının izzet-i nefsini rencîde etmekten de çekinmezler. Nazarlarında izzet-i nefs, şeref-i nefs yok ki başkalarının izzet-i nefsinin nasıl rencîde olacağını idrâk edebilsinler. Bu itibarla, pek tabiîdir ki, böyle olan adamlar kimsenin muhabbet ve ihtirâmını kazanamazlar.

İzzet-i nefs ile gururu, ucûb ve tekebbürü tefrîk etmek îcâbeder. İzzet-i nefs, bunların hiçbirisi değildir. Bunu anlamayarak ifrâta vardırmak ucûb ve tekebbürdür. Tefrîti de bittab' tezlîl ve tahkîr-i nefse müeddîdir ve her ikisi de mezmûmdur. Asıl fazîlet, mevkiini anlamak ve o mevkii muhafaza etmektir. İzzet-i nefs sâhibi olanlar; mütemellik, mütebasbıs ve dalkavuk olamazlar. Nefislerini kimseye de tahkîr ettiremezler. Bununla beraber mütekebbir ve mağrur da olmazlar.

Hilm

İnsanların muttasıf olmaları lâzım gelen fezâilden biri de "hilm" dir.

Hilim, feverân-ı gadab zamanında –gücü yetmekle beraber– fikr-i intikâmdan vazgeçmektir. Bunun ne kadar büyük bir haslet olduğunu îzâha hacet yoktur. Bir sebepten dolayı heyecân ve feverân halinde olan gadabtan nefsini zaptedebilmek, kendisini onun alevine kaptırmamak ne büyük bir fazîlettir. Câhile merhametle, intikâm almaya mecbur olduğun düşmanına afv ile muâmele etmek, "hilm" denilen fazîletin îcâbâtındandır. Bu sûretle hareket, esâsât-ı İslâmiyyenin muktezâsındandır.[123]

Demek ki fazîlet olan "hilm" alelitlâk yumuşak tabiatlı olmak değildir. Belki hiddetli bulunduğu ve karşısındakilerden her vecihle intikam almaya muktedir olduğu bir zamanda bu hiddet ve gadabına galebe ederek afv ve safh ile muâmele edebilmek demektir. Binaenaleyh hâl-i acizde "halîm" görünüp de eline fırsat geçtiği zaman ateş kesilen ve intikam almak sevdasına düşen kimselere "halîm" denilemez. Halîm olan insanlar, huşûnet-i tab' ve gılzat-ı kalbten mücerred olacaklarından herkesi kendilerine celb ve cezb ederler.

İntikam almak için ellerinde herkesten ziyade fırsat olan rüesânın, ümerânın, salâhiyettâr zevâtın bu sıfatlarla mütehallî olmaları ne kadar mühimdir? Her halde bu gibi zevatın hilm ile mütehallî olmaları elzemdir. Şu kadar ki halîm olmak fesâd-ı siyâsete müncer olursa o zaman şedîd muâmele edilmesi behemehâl bir zarûret halini alır. Halîm olmak ne derece memdûh ve fazîlet ise, hadîd ve gadûb olmak yahut hukûkunu müdafaa edemeyecek kadar halîm olmak –ki buna hilm-i himârî derler– da rezâilden ma'dûddur. Emrâz-ı nefsâniyyedendir. Bunları tedâvî ederek hâl-i i'tidâli bulmak ve onu muhafaza etmek îcâbeder.

Sabır

Fezâil-i ahlâkiyyenin en mühimlerinden biri de "sabır" denilen melekedir. Bunu: "Tabîat-ı beşeriyyeye muhâlif olan ahvâl-i zarûriyyeye inkiyâd ve mukâvemet etmektir." diye tarif edersek bunun iyi bir tarifini yapmış oluruz. Evet sabır, Müslümanlıkta büyük bir fazîlettir; Kur'ân-ı Kerîm'in yetmişten ziyâde âyetinde bunun mertebe-i fazîleti beyân olunmaktadır.

Maamafih biz Müslümanlar, tevekkül gibi, sabrın mânâsını da yanlış anlamışız. Öyle zannedenlerimiz vardır ki sabır demek; mahkûmiyete, döğülmeye, söğülmeye, haksızlığa; hülâsâ şeref-i insâniyetimizi lekeleyecek her türlü hakarete, zillet ve meskenete katlanmak, bunlar karşısında "Ne yapalım, sabrın sonu selâmet." diyerek eli böğründe oturmakdır. Hâlbuki böyle bir telâkki ne kadar yanlıştır, Fazîlet-i ahlâkiyyeden olan sabır bu değil, belki bunlara katlanmak ıztırârına mahkûm olmamak için îcâbeden tekâlîf-i şâkkaya, her türlü meşakkat ve mahrûmiyetlere tahammül ve sabretmektir. Meselâ:

Cehâletin intâc edeceği fenâlıklara katlanmak mecbûriyyetinde kalmamak için tahsîl-i ilim uğrunda kendisine ağır gelen her türlü tekâlîf ve meşakkate göğüs germek "sabır"dır, büyük bir fazîlettir. Fakat evvelce cehlini izâle etmek için karşısına çıkan müşkülâta tahammül etmemek neticesi olarak düşmüş olduğu mahkûmiyete katlanıp durması sabır değil, meskenettir. Kezâlik düşman karşısında mağlûb olup da mahkûmiyetinin pençe-i kahrında ezilmemek için evvelce lâzım gelen kuvveti istihsâl uğrunda kâffe-i tekâlîf-i şer'iyyeyi –nefse çok meşakkatli olsa da– hakkı ile edâ etmek, müdafaa-i hak için düşman ile çarpışırken her türlü hilâf-ı tabîat mihnet ve meşakkate cansiperâne göğüs germek, günlerce, aylarca aç ve açık kalmaya tahammül etmek, karın ve sıcağın altında nöbet beklemek, hülâsâ hâtır ve hayâle gelmeyen mahrûmiyyetlere katlanmak Kur'ân-ı Kerîm'in şânını i'lâ eylediği "sabır"dır.

Fakat bunlara tahammül etmemek yüzünden düşmanın hâkimiyeti altında beklemek, sabrın sonu selâmet deyip oturmak sabır değil, zillet ve meskenete râzı olmaktır ve nazar-ı İslâm'da, nazar-ı Kur'ân'da en büyük bir kabahattir.

Cenâb-ı Hak tarafından gelen kaza ve felâketlere tahammül etmek, cezâ ve fezâda bulunmamak da sabırdır. Çünkü def'-i kâbil olmayan ahvâl-i zarûriyyedendir. Bunlar için bağırıp çağırmak faidesizdir. Zarurî olmayıp def'i

kabil olan muhâlif-i tabîat ahvâle mutavaat etmek ise sabır değil, meskenet ve atâlettir; mezmûmdur. Binaenaleyh haksızlığa, sefâlete, cebr ve şiddete, cehâlete ve mahkûmiyete karşı sabır değil, bilâkis mücâhede ve mücâdele etmek lâzımdır. Çünkü bunlar, ahvâl-i zarûriyyeden olmadığından def'i ve izâlesine çalışmak lâzımdır.

Bir insanın hiddetine mağlûb olmaması, def'-i kâbil olan elem ve kederleri kemâl-i sükûn ile iktihâm etmesi, yorucu bir vazifenin üzüntülerine tahammül edebilmesi, ailesinin can sıkıcı hallerine hiddet etmemesi, başkalarının hallerine sükût ile mukabelede bulunabilmesi hep "sabır" denilen meleke-i fazîletin vücûdüne vabestedir. Bir vâlidenin hasta yavrusunun eziyetlerine katlanması, bir insanın birlikte imrâr-ı hayat eylediği eşhasın kusur ve kabahatlarını hoş görmesi de "sabırlı" olmasına mütevakkıftır. Bir şeyi dinlemeden, iyice anlamadan, düşünüp muhakeme etmeden iddiâ veya kabul etmenin rezâil-i ahlâktan olması da "sabır" denilen meleke-i fazîletin mefkûdiyyetinden ileri gelmektedir.

Gelmesi elde olmayan, ref' ve izâlesi imkânı bulunmayan her türlü mesâibe sükûn ile mukâbele etmek, ibâdât ve tâatında aleddevâm ilerlemek ve yılmamak, maâsîye dönüp bakmamak ve onların vereceği muvakkat lezzetlere aldanmamak hep "sabır" denilen seciyyenin vücûdüne mütevakkıftır. Sabır denilen bu melekeye sâhip olanlar, hiç şüphe yok ki, bütün temennîlerinde mazhar-ı muvaffakiyet olacaklardır. Bize dinimizin teâlîm ve evâmîri bu yoldadır.

Edeb

Her hususta haddini bilip de onu tecâvüz etmemeye edep derler. Edeb, ahlâk-ı İslâmiyye'dendir. Edebli olan bir insan, kâffe-i ahvâlde, âdât ve ahlâkta hadd-i ma'rûfunu bilir ve onu tecâvüz etmez ve binaenaleyh her nevi hatadan ictinâba muvaffak olur. Edebli olan insanlara lisanımızda nâzik, terbiyeli, kibar deriz. İnsan için gerek Hâlik, gerek, halk ile olan muâmelâtında haddini bilmek kadar büyük bir fazîlet elbette tasavvur olunamaz. Edeb denilen fazîlete mâlik olmayan bir insan, ilim ve akıl itibariyle ne kadar yüksek olsa yine kemâlât-ı insâniyyeye yükselememiş sayılır. Bunun içindir ki haddini bilmeyenler, nazarlarımızda hiçbir kıymeti haiz değillerdir. Haddini bilmemek öyle bir hastalıktır ki bununla ma'lûl olanlar en büyük hatalara, hatta dalâlete düşerler. En büyük meziyyet, dîn ve dünyâda haddini tecâvüz etmemektir: İşte ahlâk-ı İslâmiyye; edeb-i İlâhî ile müeddeb olan Ekmel-i Mevcûdât Efendimiz'in:

-"Siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz." buyurmaları bizim için ne büyük bir hakikattir.

Hayâ

Utanmak ile ifade edegeldiğimiz "hayâ" mûcib-i âr ve tevbîh olan bir şeyden nefsin infiâl ve teessürüdür. Böyle bir şeyi irtikâbettiği zaman ta'yîb olunmak,

takbîh olunmak korkusu ile nefse ârız olan bir âlettir. Demek ki hayâ, hâlet-i nefsiyyedir.

İnsanın en güzel, en sahih ve en ciddî bir mi'yârı varsa o da "edeb ve hayâsı"dır. Haddini bilmek, mûcib-i âr ve tevbîh olan ef'âl ve harekâttan müteessir olmak ve onlardan yüzü kızarmak en büyük bir fazîlettir. Bu hissin mevcûdiyyeti her işin iyi olmasını te'mîn eder.[124]

Haddini bilmek, mûcib-i tevbîh olan şeylerden sıkılmak ve müteessir olmak öyle bir seciyyedir ki bu seciyye, sâhibini insâniyyete yakışan âdâb ve fezâil ile tezeyyün ve şehevât-ı hayvâniyyeden tenfîr eder; erbâb-ı fezâil ile düşüp kalkmaya, erâzîlden uzaklaşmaya sevk eder. Doğruluğun, emniyyetin, terakkînin menşei de hayâdır. Mürebbîlerin âlet-i te'dîbi de bu haslettir. Mekârim-i ahlâka dâvet, fezâil-i sûriyye ve ma'neviyyenin neşr ve ta'mîmine hizmet edenlerin nasihatlerinde isti'mâl edecekleri de budur. Gafilleri işrâd etmek, tenbel ve durgunları harekete getirmek, çılgınları teskîn etmek de bu hasletin vücûdüne bağlıdır. İnsanı mugâyir-i ahlâk her türlü fenâlıktan, behîmî düşüncelerden ancak "edeb ve hayâ" denilen meleke-i fazîlet men eder, insanları fenâlıktan menetmek hususunda edep ve hayânın te'sîri, yüzlerce kavânîn, binlerce kuvâ-i zâbıtanın te'sîrinden daha şedîdtir. Çünkü edeb ve hayâsı olan bir insana herhangi bir hususta "Utanmıyor musun?" demek kâfidir. Bundan mahrum olanlara da ne yapılsa te'sîri yoktur.

Bunun içindir ki hakîm olan bir muallim, şakirdini "Utanmıyor musun? Akrân ve emsâlin seni geçti, sen onlardan geri kaldın!" kelâm-ı hakîmânesi ile tevbîh edip onu harekete getiriyor. Eğer hayâ denilen haslet-i mübeccele olmasaydı ne tevbîh ve tekdirin te'sîri olur, ne de bir kimseyi ilim ve fazîlete dâvet için yol bulunurdu.

Elhâsıl edeb ve hayâ bütün meâlînin menşei, fezâil ve mekârîmin mercii, terakkînin süllemidir. İnsanda bu fazîlet olmadıkça kemâlât-ı maddiyye ve ma'neviyyenin husûle gelebilmesi gayr-ı mümkündür. Çünkü nüfûs-ı insâniyye bir kerre hayâ perdesini yırtarak hisset, fezâhat ve denâet derekesine sukut eder ve kendisinden sudûr eden ef'âl ve akvâlde mübâlatsızlıkta bulunursa artık nizâm-ı ictimâîyi ihlâl edecek harekât-ı mefsedetkârâneye teşebbüsten onu hangi cezâ men' edebilir? Yaptığı fenâlıktan müteessir olmayan bir adamın hangi kuvvet tasavvur olunur ki bundan vazgeçirebilsin?

Şimdi edeb ve hayâ denilen seciyyeden ârî birtakım eşhâs tasavvur edelim: Acaba onlarda göreceğimiz nedir? Her türlü ahlâksızlıktan, fuhşiyyât ve münkirâtı irtikâb etmekten, hisset ve rezâile inhimâktan başka bir şey midir?

Edeb ve hayâdan mahrum olanlara karşı ne yapılmak lâzım geldiğini şu hadîs-i şerîf bize vâzıhan bildirmektedir:

إِذَا لَمْ تَسْتَحْيِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ.

-"Utanmadıktan sonra istediğini yap!"

Edeb ve hayâ denilen seciyyeye sahip olanlar tekdîr ve ta'yîbi da'vet edecek ef'âl ve harekâta kat'iyyen cesâret edemeyeceklerinden vazifelerine bihakkın mukdim olurlar.

Edeb ve hayâ bu derece mühim olduğu içindir ki Müslümanlık bunun kadrini pek ziyâde i'lâ etmiş,[125] hayâsı olmayanın îmânı da noksan olacağını söylemiştir. Bunun içindir ki bir mü'min edeb ve hayâ denilen seciyye ile muttasıf olmayı vezâif-i esâsiyye-i İslâmiyyeden sayar.

Hayat-ı ictimâiyyede bu derece ehemmiyeti olan edeb ve hayâ da herhalde dînin vücûdüne mütevakkıftır. Din olmadan ne edep, ne hayâ, hiçbir şey bulunmaz. Nasıl ki:

إِنَّ مِمَّا أَدْرَكَ النَّاسُ مِنْ كَلَامِ النُّبُوَّةِ الْأُولَى: إِذَا لَمْ تَسْتَحْيِي فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ.

hadîs-i âlîsi de bu hakîkati mu'lindir.[126]

Emânete Riâyet

Emânete riâyet de fazîlet-i ahlâkiyyedendir. Rûhumuzu bununla da ülfet ettirmemiz lâzımdır. Emânet, muhafaza olunmak maksadı ile insana tevdî olunan bir haktır. İster maddî olsun, ister ma'nevî olsun; bize tevdî edilen emânetleri muhafaza etmek dinimizin evâmîr-i kat'iyyesi cümlesindendir. Emânete riâyeti olmayanlar, nazar-ı İslâm'da tam bir mü'min sayılamaz.[127] Emânete riâyeti olanlara emîn denilir. Müslümanlık bu fazîlet-i ahlâkiyye ile ittisafı teşvîk ve tergîb ettiği kadar hilâfından da terhîb ve tahvîf etmektedir. Maamafih emânetin yalnız maddî olmadığını söylemiştim. Bize tevdî edilmiş olan bir para, bir mal emânet olduğu gibi, evâmîr ve nevâhî-i ilâhiyye de birer emânettir. Onları da edâ etmek üzere yüklenmişizdir. Vazifeler de emânettir. Esrâr-ı husûsiyye ve ictimâiyye de emânettir. Binaenaleyh bunları yerli yerince edâ etmek ve hilâfına hareket etmemek bizim için ahlâkî bir vazifedir. Aksi takdirde hâin ve münâfık sayılırız.[128]

Emîn bir insan olarak yaşamak ve herkesin bihakkın emniyyetini kazanmak, çocuklarımızı da bu yolda terbiye etmek ve yetiştirmek bizim için elbette bir vazifedir. Hangi neviden olursa olsun emânete riâyet olunmamak, hey'et-i ictimâiyyeyi altüst edecek kadar büyük fenâlıkları müntecdir. Binaenaleyh vazifelerin ehline tevdî' olunması lâzım olduğu gibi, vazifesinde kusur etmemek de lâzımdır. Cenâb-ı Peygamber Efendimiz'in "İşler ehlinin gayrıya tevdî olunduğu zaman kıyamete intizâr ediniz.", "Emânet zâyi' olunca kıyamete intizâr ediniz." meâlinde olan hadîs-i şerîfleri emânete riâyet etmemek yüzünden hey'et-i ictimâiyyede tahaddüs edebilecek olan ihtilâlât-ı azîmeyi ne beliğ tasvir ediyor. Mâl-ı mîrî, millet ve hükûmet malı da bir emânettir. Gerek bu hadîs-i şerîfler, gerek "Allah emâneti ehline vermenizi emrediyor... Emîn emânâtını edâ etsin, Allah'dan, Rabbinden korksun." meâlindeki âyet-i kerîmeler buna riâyetin ne derece lâzım olduğunu bize bildirmektedir.

Mâl-ı mîrî az olsun, çok olsun muhafaza olunmak lâzımdır. Allah'a îmânı olan bir adam mâl-ı mîrîye zerre kadar hıyânet etmez.

Peygamberimiz'in sevgili dâmâdı ve halîfesi Hz. Aliyyü'l-Murtaza (kv) bir gece

hilâfet işleri ile meşgûl iken birisi bir iş için huzuruna girer, lâkırdıya başlar. Hz. Ali Efendimiz hemen ayağa kalkar yanmakta olan mumu söndürür. Diğer mumu yakar. Bu hâl misafirin teaccübünü mûcib olur. Hz. Ali buna "Bu söndürdüğüm mum, beytülmâl akçesi ile alınmış olduğundan husûsî görüşmek için onu kullanmaya salâhiyetim yoktur." dedi. Ne büyüklük değil mi!

İşte bize tevdî edilen her emâneti –ister maddî olsun, ister ma'nevî olsun– böylece muhâfaza ederek "emîn" ünvânını almaya çalışmalıyız. Bir arkadaşımızın bize emniyyet eylediği ailesi, berâ-i muhâfaza bize tevdi' edilmiş bir emânettir. Ona fenâ nazarla bakmak en büyük hıyânettir. Gerek şahsa, gerek millete ait bize tevdi' edilmiş olan esrâr, bir emânettir. Onları ifşâ etmek ise en büyük hıyânettir. Mâl-i mîrî emânettir. Onu muhâfaza etmemek en büyük hıyânet sayılır. İşler, vazifeler emânettir. Onların ehlini arayıp bulmak ve her işi ehline tevdî eylemek lâzımdır. Hilâfına hareket etmek hıyânettir. Elhâsıl bir insan için en büyük meziyyet "emîn" bir şahsiyyet olmaktır. Bir milletin efrâdı arasında emânet denilen haslet-i mübeccele kalkarsa o millet mahv ve inkirâz uçurumlarına doğru sürüklenir. Bunun içindir ki Müslümanlık emânete riâyeti olmayanları fıkdân-ı îmân ile tahvîf ediyor. İctimâî olan emânâta riâyetsizliğin o millet için büyük felâketle neticeleneceğini gâyet belîğ bir ifâde ile anlatıyor.[129]

Sıdk - Doğru Söylemek

Terbiye-i rûhiyyeden bahsederken ihmâl edemeyeceğimiz şeylerden biri de, şüphesiz, "sıdk" denilen seciyyedir. İnsanın bildiği, i'tikâd ettiği gibi söylemesine "sıdk" derler ki, bunun zıddı kizbdir. Kizb, düşündüğünün, bildiğinin hilâfını söylemektir. Sıdk denilen bu haslet-i mübeccelenin hayât-ı ictimâiyye ve medeniyye üzerinde mühim te'sîri olduğu cihetle daha çocukluktan itibaren nefsimizi doğru söylemeye alıştırmak lâzımdır. Ef'âlin hissiyâta, efkâra nasıl te'sîri varsa akvâlin de bunlar üzerinde büyük te'sîri vardır. Esâsen biz insanlar hayât-ı medeniyye ve ictimâiyyenin inkişâfında dâimâ doğru söylemeyi itiyâd etmek zarûretinde değil miyiz?

Evet insan denilen şu zayıf mahlûkun ihtiyacı pek çok; zarûrât-ı hayâtiyye ve mühimmât-ı medeniyyesini def' edecek vesâit, insana nisbetle mestûr ve gizlidir. İnsan ihtiyaçlarını def' edebilmek için kudret-i fâtıra tarafından havâss-ı hamse denilen kuvvetlere mâlik ise de bunlarla en âdî bir ihtiyacı, en ufak bir mazarratı def' ve izâleye yalnız başına muktedir değildir. Musîbetlerin gizli, menfaatlerin meknûz olduğu mevkii keşfedebilmek için Benî nev'inin muâvenetine, onların havas ve meşâirinden istimdâd ve istiâneye her halde muhtaçtır. Hiçbir kimse için şahs-ı âharın müstahzarât-ı akliyye ve mücerrebât-ı fikriyyesinden istifade etmeksizin yaşayabilmek imkânı yoktur. Müstahzarât-ı akliyyeden istifâde ise istihbâr tarîki ile olabilir. Bir haberin müfîd olabilmesi için sıdka makrûn olması şarttır. Çünkü bir haber nefsü'l-emre muvâfık, hakîkât-i hâle mutâbık olmadığı takdirde onda bir fâide-i hakîkiyye mütesavver değildir. Öyle bir haber insanı hidâyete değil, dalâlete sevkeder; izrâr ve hatta ifnâ eder.

Efrâdında doğru söylemek seciyyesi olmayan bir aile arasında te'sîs-i ülfet, bu meziyyeti kaybetmiş bir memleket sekenesi beyninde devâm-ı uhuvvet ve muhâlesât da kabil olamaz. Bu sıfattan hâlî olan bir millet arasında yalancılığın intâc edeceği bühtanların, iftiraların, adâvetlerin, şikâk ve nifâkın o milleti ne elîm âkibetlere îsâl edeceğini takdîr için bir lâhza teemmül kâfidir. Böyle bir aile ve millette ne muntazam bir hayât-ı ictimâiyye teessüs edebilir; ne de bir medeniyyet-i sahîha zuhur eder. Bunun içindir ki, bütün edyân doğru söylemekle emr, yalandan nehy etmiştir.

Doğru söylemek, ahlâk-ı İslâmiyye'nin erkân-ı esâsiyyesindendir. Dinimiz, aleyhimizde bile olsa doğru söylemekle emrediyor. Nazar-ı İslâm'da yalancılık alâim-i nifâktandır.[130]Müslümanlık yalan ile îmânın bir arada bulunmayacağını söylüyor[131] ki, akvâlin hissiyyât ve efkâr üzerinde yapacağı te'sîrin belîğ bir ifâdesidir.

Çocuklara dâimâ doğru söylemenin fazîleti, bu yüzden kazanacağı şeref ve meziyyeti misallerle izah etmelidir. Yalancılıkla yaşamaktan ise doğrulukla ölmek daha hayırlı olduğunu çocuğa anlatmalıdır. Yalancının mevkii ne kadar yüksek olursa olsun halk nazarında onun ne sözüne, ne yaptığı işe itibar olunmaz: "Yalancının evi yanmış da kimse inanmamış." sözü ne büyük hikmeti mutazammındır.

Şurası muhakkaktır ki yalan her halde meydana çıkar; ilelebed gizli kalamaz. "Yalancının mumu yatsıya kadar yanar." mesel-i meşhûru ne büyük bir hakîkât-ı nâtıktır. Kendi inanmadığı bir şeyi diğerlerine inandırmaya çalışmak kadar alçaklık tasavvur olunur mu? Yalan her vakit mezmûm olmakla beraber bunun en çirkin sûreti yalan yere şehâdet, yalan yere yemin etmektir.[132]

Elhâsıl, doğru sözlü olmak, büyük bir meziyettir. İnsanı dünya ve âhiret seâdetine îsâl edecek bir şey varsa o da doğru sözlü olmaktır. Bunun zıddı olan yalancılık ise, rûhî bir marazdır. İnsanı dâimâ vâdi-i helâke sevkeder. Binaenaleyh bir Müslüman, hiçbir vakit doğrudan ayrılamaz, yalan söylemez, çünkü onun Peygamber'i bu yolda emretmiştir.[133]

Mühim bir noktaya da dikkat olunmak lâzımdır. Yalanı bu kadar şiddetle nehyetmiş olan Müslümanlık, bazı noktalarda bildiğinin hilâfını söylemeyi tecvîz eylemiştir. Muselâ: Bir mazlumun canını veya malını yahut ırzını telef olmaktan kurtarmak; yekdiğerine küsmüş iki kişi arasını bulmak ve ıslâh etmek; bir maksad-ı harbîyi itmâm eylemek; bir mihnetzedenin kalbini mesrûr eylemek gibi yerlerde de doğru söylemekle maksat hâsıl olmadığı takdirde bildiğini söylemeyip de hilâfını söylemek câizdir. Çünkü bunda maslahat vardır. Maslahatla maksat taâruz etmiştir. Esasen böyle olan yerlerde yalan mahiyetinden çıkmıştır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber Efendimiz: "İki kişi beynini islâh eden üçüncü bir adam yalancı değildir." buyurmuşlardır.

"Maslahatâmiz yalan, fitneengîz doğrudan iyidir." sözü de bu makamda söylenmiştir.

Ketûm Olmak

Nefsimize alıştıracağımız İslâmî fazîletlerden biri de "ketûm" olmaktır. Bu da iki sûretle olur: Kendi esrâr-ı zâtiyyesini (gizli olup da başkalarına söylenmemesi lâzım gelen bir halini) başkalarına söylememek, diğerleri tarafından kendisine hasbe'l-insâniyye tevdî edilmiş olan –şahsî veyahut ictimâî– bir sırrı ifşâ etmemek. Her ne sûretle olursa olsun, ketûm olmak büyük bir fazîlet, ifşâ-i sır en kötü bir zillettir. Ketûmiyyet, emniyyet ve vefâ ile münâsebetdârdır. Ketûm demek, aynı zamanda emîn ve ahdini îfâ etmek demektir.

Ketûm olmak İslâm'ın emreylediği güzel huylardandır. İnsan kendisine âit olup da şuyûunu arzu etmediği bir sırrı kat'iyyen gayra ifşâ etmemelidir. Çünkü ağızdan çıkıp da başkasına geçen bir sır, herhalde şâyi' olur. Ağızdan ağıza gider. Aleyhisselâtü Vesselam Efendimiz, "Sırrını ketmeden, işine mâlik olur." buyurmuşlardır.

Hz. Ali Efendimizin (r.a.) "Sırrın senin esîrindir! İfşâ ettiğin vakit sen ona esir olursun." kelâm-ı âlîleri ne büyük bir hikmettir. Sahâbe-i kirâmdan Amr ibnü'l-Âs Hazretlerinin: "Kalbler sırların muhafaza olunduğu kaplardır; dudaklar o kapların kilidi, diller de anahtarlarıdır; binaenaleyh her insan sırrının anahtarını saklamak lâzımdır." kelâmları da bize muhafaza-i sırrın ne derece lâzım olduğunu gösteriyor. Kendi esrâr-ı husûsiyyemizi kimseye ifşâ etmemek ne derece lâzım ise bize tevdi' edilen umûmî veyahut husûsî bir sırrı da aynı sûretle muhâfaza etmeliyiz. Çünkü onlar da bize bir emânettir. Emânete hıyânet ise insâniyyet ve ahlâka mugâyir pek mezmûm bir haldir. İnsan gerek memleketine ait, gerek bir şahsa ait olsun kendisine tevdi' edilen bir sırrı en yakın bir dostuna, en sâdık bir ahbabına bile söylemekten kat'iyyen ictinâb etmelidir. Hilâfına hareket, hıyanetten başka bir şey değildir. Ketûm olmak için en ehemmiyetsiz şeyleri bile söylememeye nefsimizi alıştırmalıyız. Çünkü ehemmiyetsiz olan şeyleri söylemekte bir mahzûr görmeyenler, bir gün olur en mühim bir şeyi de ifşâ edivermekten kaçınmazlar. Zira rûhları o yolda terbiye olunmuştur. Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz: "Birisi sana bir şey söyler iken etrafına bakınırsa, bil ki o söz emânettir; başkasına söylenmemesi için tenbîhâtta bulunmasa bile o emâneti hıfzet." buyurmuşlardır.

Ahlâk-ı İslâmiyye; mutlak bırakılan sözlerin bile emânet ve binaenaleyh gizlenmesi lâzım olduğunu ta'lîm buyurmaktadır.

Ketûmiyyet, bilhassa hükûmet adamları için çok mühimdir ve elzemdir.

Ulüvv-i Himmet

Rûhumuzu ülfet ettireceğimiz fezâilden biri de ulüvv-i himmettir. Ulüvv-i himmet; düşüncesi, duyguları, arzuları yüksek olmak; ef'âl ve harekâtında yüksek gâyeleri hedef ittihâz etmektir. "Mefkûre ve ideâl sâhibi olmak." dedikleri budur. Ulüvv-i himmet sâhibi olan bir insan hangi mesleğe sülûk etse mutlaka kendi menfaat-ı şahsiyyesini te'mîn etmek gayesini değil, mensup olduğu milletin seâdetini hedef ittihaz eder. Daha doğrusu bu gibi insanlar menfaat-ı şahsîlerini, menfaat-ı umûmiyyede ararlar.

Ulüvv-i himmet sâhibi olan insanlar her işte yüksek gâyeler taharrî ederler. Bu gibi insanlar, müstehak oldukları şeyleri hiçbir sûrette terk etmedikleri gibi müstahak olmadıkları şeyleri de bilirler ve onlara uzanmaya çalışmazlar. Çünkü bunun her ikisi de mezmûmdur. Binaenaleyh insan himmetini hiçbir vakit kasr etmemelidir. Himmeti kasîr olanlar, hiçbir şeyde muvaffak olamazlar. Ulüvv-i himmet sâhibi olmayan insanlar dünyada çok zavallıdır. Ulüvv-i himmet sâhibi olanlar, bütün insanların imâmı; rehberi, muktedâ bihidir. Herkes onun arkasından gider; himmetin ulviyyeti nisbetinde kendisi her yerde tebcîl ve takdîr olunur. Onun vücûdu memleketin her tarafını kaplamıştır. Binaenaleyh rûhumuzu bu yolda terbiye etmek lâzımdır.

İffet

Fezâil-i ahlâkiyyenin başlıcalarından biri de iffettir. İffet; yemek, içmek vesaire gibi mahsûsâttan olan her nevi şehevât ve arzû-yı nefsâniyyeye inhimâkten zabt-ı nefs etmek, her nevi lezâizde israf ve taksîrden sakınmak ve i'tidâl üzere olmaktır. İsterseniz şöyle de diyebilirsiniz: "İffet, nefsin gayr-ı meşrû arzûlarına adem-i inkıyâtdır."

İffet öyle büyük bir fazîlettir ki; buna sahip olanlar, hayatta en büyük düşmanlardan biri olan ve bizi bir esâret-i müstebide ile esir edebilecek bir kuvveti hâiz bulunan şehvâniyyete galebe ederek nefsine hâkim olur. Çünkü afîf olanlar, şehevât-ı nefsâniyye peşinde koşmayarak arzûlarını akıl ve hikmetle tartarlar, meşrû' şeyler üzerine kasr ederler. Salâh-ı beşer için matlûb olan da budur. Şeref ve haysiyyet, nâmus, i'tibâr; mutlaka sâhib-i iffet olmaya vâbestedir. Gayr-ı meşrû lezzetlerden tevakkî etmek, nefsinin şehevânî ve hayvânî arzularına uymamak bizim için bir vazife-i ahlâkiyyedir. Bilhassa tahsîl ile meşgul olan gençlerin her hususta sâhib-i iffet olması, muhâfaza-i iffetle nefsine hâkim olması fevkalâde hâiz-i ehemmiyettir. En ziyâde çalışmaya muhtaç olduğu bir zamanda nefsinin gayr-ı meşrû arzûlarına mukâvemet edemeyen gençler maddeten ve ma'nen pek büyük zararlar görürler. Aynı zamanda böyle bir genç, muhîtine karşı da menfûr olur.

Sâhib-i iffet ve nefsimize hâkim olmak için evvelâ irademizi terbiye etmeliyiz. Kuvvetli ve metîn bir iradeye sahip olanlar, nefislerinin şehevânî arzûlarına kemâl-i muvaffakiyetle mukavemet eder; nefislerine hâkim olurlar.

Saniyen; şehevânî arzûlara muvâfık olan fikirler, düşünceler üzerinde dâimâ sû-i tenkîd icrâ etmeli; bu arzûlara muvafakat edildiği takdirde maddî ve ma'nevî hâsıl olacak zararları nazarlarımızda tecessüm ettirmeliyiz.

Sâlisen, şehvâniyyetin bütün kuvveti tasavvurdadır. Binaenaleyh iffet ve nâmusu muhâfaza ve nefse hâkim olabilmek için dâimâ ulvî düşüncelerle dimâğı meşgûl etmek îcâbeder.

Râbian, insan sâhib-i iffet olmak, muhafaza-i nâmûs edebilmek için fenâ refîklerden sakınmak da lâzımdır. İnsanı en evvel sefâhete, ahlâksızlığa sevkeden fenâ arkadaşlar olduğu gibi, sefâhetin temâdî etmesinde de böyle arkadaşların

te’sîri çoktur.

Elhâsıl muhafaza-i iffet için her gün şehevânî ve nefsânî husûsâtımıza karşı ufak galebeler te’mîn etmeye çalışmalıyız. Nefsimize esir değil, onun hâkimi olmamız lâzımdır.

Tasavvun

Çirkin hezeliyyâttan ve hezeliyyât sahipleri ile muhaletâttan, meclislerine oturup kalkmaktan, tahaffuz ve lisanımızı zaptetmek de fezâil-i ahlâkiyyedendir. Edânî ile düşüp kalkmadan, onlarla dost olmadan, vücûh-i hasîse ile iktisâb-ı mâldan sakınmak da tasavvunda dâhildir. Fazla sözden, ayıp olan şeylerden, iktizâ etmeyen bir yerde kesret-i işâret ve harekeden imsâk etmek de fezâil-i ahlâkiyyedendir. Binaenaleyh bir Müslüman için bunlara riâyet etmek lâzımdır. Ahlâk-ı fâzıla-i İslâmiyye’nin muktezâsı budur. Ahlâk-ı Muhammediyye bize bu yolda âmirdir.

Sehâ

İstemeden ve istihkâkı yok iken muhtaç olanlara bezl-i mâl etmek “sehâ”dır. Bu fiil, isrâf ve tebzîre müntehî olmadıkça müstahsendir, fazîlettir. Diğerinde olduğu gibi bunun da ifrât ve tefrîti mezmûmdur. İnsan ne bahîl olmalı, ne de büsbütün müsrif olmalıdır. Bunun her ikisi de Müslümanlıkta memnu’dur.

Elhâsıl sebât, metânet, zabt-ı nefs, hilim, izzet-i nefs, doğru söylemek, ketûmiyyet, ulüvv-i himmet, muhâkeme, rûyet, hürriyet-i fikir, iffet, sehâ, kanaat, rıfk, sabır ve sekînet, gayrın menfaatine hürmet, hamâset, vefâ, sâfiyyet-i kalb, afv, mürüvvet, hamiyyet, hubb-i adâlet, şefkat gibi sıfât-ı celîle ile rûhumuzu ülfet ettirmek bizim için bir vazifedir.

Tehevvür, cebânet, inâd, televvün-i mîzâc, gadab, hilm-i himârî, hayâsızlık, şenâet-i lisâniyye, sefâhet, hamâkat, hıffet, denâet, metanetsizlik, kin, hased, azâmet-i hodbinlik, istihzâ, yalan söylemek, sırrı ifşa etmek, zulüm, hıyanet, nifâk, ihtirâs, sefâhet, hîle ve hud’a, buhl gibi bir kısmı kuvve-i hissiyye, bir kısmı kuvve-i zihniyye, bir kısmı da kuvve-i irâdiyyemize taallûk eden emrâz-ı nefsâniyyeden rûhumuzu tathîr etmek de lâzımdır.

ON İKİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Sebât ve metânet biletrâf verilen karardan dönmemektir. Bu büyük bir fazîlettir ve irâdeye taallûk eder. Rûhunu bu fazîletle ülfet ettirmiş olanları; haz, menfaat, teheyyüc gibi şeyler kararından çeviremez. Bilhassa re’s-i kârda bulunanlar için bu haslet-i memdûha çok mühimdir. Sarfedilen mesâînin hüsn-i

netîceye iktirânı, husûl-i muvaffakiyetin esası bu haslettir. Dinimiz bize sebât ve metâneti âmirdir. Bunun ifrâtı olan inâd ile tefrîti olan televvün-i mîzâc mezmûmdur. Çünkü birinin menşei cehalet, diğerinin menşei de za'f-ı irâdedir.

2. Akvâl ve ef'âlinin hâkim-i mütabassırı, yani nefsine hâkim ve irâdesine sahip olmak da büyük bir fazîlettir. Bunun ifrât ve tefrîti mezmûm ve rezîlet olduğu cihetle fevkalâde müteheyyic ve hadîd olmak yahut büsbütün hilm ve yumuşak görünmek rezâlet-i ahlâkiyyedendir.

3. Şecâat, kalbte olan bir kuvvet, irâdede olan bir metânettir. Dünyada bütün muvaffakiyetler, şecâat sayesindedir. Mücâdele-i hayatta muvaffakiyâtın yegâne vasıta-i husûlü şecâattir.

4. Tevâzu'; kendinden aşağı olanlara küçük muâmelesi yapmamak ve beyne'l-akrân kendisine büyük süsü vermemektir, vekâr da haysiyetinin icâbını muhafaza etmektir.

5. İzzet-i nefs demek, nefsini ulvî görmek ve nefsine riâyetkâr olmak demektir. İzzet-i nefs sâhibi olanlar, nefislerindeki ulviyyet ve şerâfetle mütenâsip olmayan her türlü ef'âl ve akvâl-i mezmûme ve kabîhadan nefislerini siyânet, vekâr ve haysiyetlerini muhafaza ederler. Başkalarının izzet-i nefsini rencide edecek muâmelâttan ictinâb ederler.

6. Hilm, feverân-ı gadab zamanında –gücü yetmekle beraber– fikr-i intikâmdan vazgeçmektir. Bilhassa intikâm almak için elinde fırsat olan zevâtın bu sıfatla mütehallî olmaları ne kadar mühimdir, halîm olmak ne derece memdûh ise, hadîd ve gadûb olmak yahut hukûkunu müdafaa edemeyecek kadar halîm olmak da mezmûmdur.

7. Tabîât-ı beşeriyyeye muhâlif ahvâl-i zarûriyyeye inkiyâd etmek "sabır"dır. Müslümanlıkta sabır, büyük bir fazîlettir. Kur'ân-ı Kerîmin müteaddit yerlerinde sabır hakkında birçok âyât-ı kerîme vardır. Mahkûmiyete, hakârete, haksızlığa, zillet ve meskenete katlanmak ve bunların karşısında "bekleyip durmak" hakiki sabır değildir. Asıl sabır bunların altında ezilmemek için îcâbeden her türlü tekâlîf-i şâkkaya, her türlü meşakkat ve mahrûmiyyetlere tahammül etmektir. Ref' ve izâlesi kâbil olmayan ahvâl-i zarûriyye ve tabiiyye karşısında mukavemet göstermek de sabırdır.

8. Haddini tecâvüz etmemek edeptir. Böyle olan insanlar nazar-ı İslâm'da fazîletkâr addolunurlar. Bunlara lisânımızda nâzik, terbiyeli, kibâr deriz. Haddini bilmeyenlerin bir kıymeti yoktur. Böyleleri dalâletten dalâlete düşerler.

9. Hayâ, mûcib-i âr ve tevbîh olan şeylerden nefsin müteessir olmasıdır. İnsanın en güzel ve ciddî bir mi'yârı varsa o da "edeb ve hayâ"dır. Doğruluğun, emniyyetin, inkişâf ve terakkînin menşei hayâdır. İnsanı fezâile teşvîk, fenâlıktan men' etmek hususunda edeb ve hayâ denilen haslet-i memdûhanın te'sîri yüzlerce kavânînin te'sîrinden daha şiddetlidir.

10. Maddî ve ma'nevî bize tevdî' edilmiş olan emânetleri muhafaza etmek dinimizin evâmîr-i kat'iyyesindendir. Emânete riâyeti olmayanlar, nazar-ı İslâm'da tam bir mü'min sayılmaz. Mâl-ı mîrî bir emânettir, muhafazası üzerimize terettüb eden vazifedir. İşler bir emânettir, muhafazası üzerimize terettüb eden vazifedir. İşler bir emânettir; onları ehline tevdî etmek de en büyük vazifedir. Hilâfına hareket, emânete hıyânettir. Emânete riayet olunmamak

yüzünden hey'et-i ictimâiyyede büyük fenâlıklar zuhur eder.

11. Doğru söylemek fazîlet, yalan ise rezîlettir. Ebnâ-i cinsimizin müstahzarât-ı akliyye ve fikriyyesinden istifade edebilmek ancak doğru söz ile kabildir. Efrâdında doğru söylemek seciyyesi olmayan bir aile arasında te'sîs-i ülfet, bu meziyyeti kaybetmiş bir memleket sekenesi beyninde devam-ı uhuvvet mümkün olamaz. Aleyhimizde bile olsa yine doğru söylemek lâzımdır. Dinimiz bu yolda emretmektedir. Yalancılıkla îmân bir arada bulunamaz.

12. Gerek esrâr-ı husûsiyyeyi; gerek kendimize –sarâhaten veya zımnen– tevdî' edilmiş şahsî veyahut içtimaî sırları muhafaza etmekte ahlâkî bir vazifedir. Müslümanlık bizi her ne sûretle olursa olsun ifşâ-i sırdan men ediyor.

13. Ulüvv-i himmet sâhibi demek, düşüncesi, duyguları, arzu ve emelleri yüksek olmak demektir. Nazar-ı İslâm'da bu, en büyük bir seciyyedir. Rûhumuzu bu yolda terbiye etmek lâzımdır.

14. Nefsin gayr-ı meşrû arzularına inkiyâd etmemek en büyük fazîlettir, iffet denilen bu seciyyeye sahip olanlar şehvâniyyete galebe ederek nefislerine hâkim olurlar. Bilhassa tahsîl çağında olan gençler için muhafaza-i iffet meselesi çok mühimdir. Bunun için kuvvetli bir iradeye sahip olmak, şehvânî fikirler üzerinde dâimâ sû-i tenkîd icrâ etmek, dimâğı ulvî düşüncelerle meşgûl etmek, fenâ refîklerden sakınmak lâzımdır.

---

[117] Enfâl sûresi, âyet, 45.

[118] Meşhur bahâdırlardan "Hakîm b. Cebele"nin esna-i harpte bir ayağı kesildi. Kesilen ayağı ile kesen adamı öldürdü. O halde:

-Ayağım, korkma, kolum benimle beraberdir." diye harbederdi. Sonra bimecal oldukta ayağını kesen adama dayandı. Seni kim vurdu? diyenlere: Dayandığım yastık, cevabını verdi.

[119] Tehevvür; bir meselenin ilerisini, gerisini düşünmeden heyecân ile ileriye atılmak, mukâbele ve mukâtele edemeyecek bir mevkîde düşünmeden beyhûde muâraza çıkıp kendisini tehlikeye ilkâ etmektir.

Cebânet; son derece korkaklık demektir. Cebîn olan insanlarda sabır ve sebât mefkûd olacağı cihetle bunlar hiçbir yerde muvaffak olamazlar. En mühim yerlerde bilâ sebep korkuya dûçâr olurlar, bunun içindir ki: Resûl-i Ekrem Efendimiz "Allah'ım korkaklıktan sana sığınırım." buyurmuşlardır.

[120] "Mütevâzı, bir kuyunun dibinde olsa Cenab-ı Hak bir rüzgâr gönderib onu çıkarır.".

"Tevâzuun kadrini bilenlere tevazu', bilmeyenlere de tekebbür ile mukabele ediniz. Mütekebbirleri gördüğünüz zaman siz de onlara karşı mütekebbir olunuz. Çünkü ehl-i kibre karşı kibir göstermek sadakadır.".

"Sana hürmet ve ta'zîm göstermeyene sen de hürmet etme o gibiler şeref-i insanîden mahrumdur.".

"Kendisine ibrâz eylediğin hüsn-ü hürmetkârîyi senden esirgeyen kimse ile müsâhabet etme.".

"Mü'min kardeşine karşı tevazu' göstereni Cenab-ı Hak i'lâ, ta'zîm ve tekebbür izhâr edenin derecesini tenzil eder." (Ravahu et-Taberânî fi'l-Evsat)

[121] Kibir; kendi nefsini büyük görmek ve kadr ve mertebesini başkalarının

fevkinde tutmaktır, taazzum ve tekebbür öyle bir maraz-ı rûhîdir ki, bununla musâb olanların ef'âl ve harekâtında, bunun âsârı bâriz bir surette görülür: Konuşmalarında, oturup kalkmalarında, yürümelerinde hiçbir vakit başkaları ile müsâvî olmak istemezler. Nazarlarında başkalarının hiç kıymeti yoktur, onlar hakîr adamlardır, insan ilmen, amelen, mâlen, câhen, hüsnen... herhangi bir sûretle olursa olsun yüksek olabilir. Fakat bu, diğerlerini hakîr görmek için bir sebep teşkîl etmemelidir. Çünkü en yüksek olanlar vardır. Hem bunlar neden dolayı vesîle-i taazzum ve tekebbür olmalıdır? İnsanın aczi, za'fı, cehli malûm iken kibir ve azamet göstermesi nasıl doğru olabilir?

Elhâsıl kibir, çok mühlik bir hastalıktır. Bununla ma'lûl olanlar her türlü rezîlet-i ahlâkîyi kendilerinde cem etmişlerdir, istihzâ gibi, hakkı kabul etmemek gibi, birçok rezâil de bunun teferruâtındandır. Kendi nefsini, kendi mertebesini diğerlerinden yüksek gören bir adam, başkalarının söyledikleri hak ve hakikati dinlemez. Onları kabul edemez, çünkü nefsine ağır gelir. Başkaları onun nazarında hiçtir. Kibir; insanlar hakkında çok mühlik bir maraz-ı rûhî olduğu içindir ki: Kur'an ı Kerîm ve hadîs-i şerîfte zemmedilmiştir.

"Bana en ziyade sevgili ve yevm-i kıyamette bana en ziyâde yakın olan ahlâk itibariyle güzel olanınızdır. En ziyade buğz ettiğim ve yevm-i kıyamette benden en uzak olanınız, çok tekellüfle konuşan yâvegûler; fesâhat çatlatmak için kibir ve azametinden dolayı dudak burarak, avurt doldurarak konuşanlardır. Başkalarına karşı kibir ve azamet izhâr edenlerdir." (Revâhu et-Tirmizî ve Ahmed ve et-Taberânî ve ibn Hibbân)

"Nefsini büyük gören, iki tarafına sallanarak müteazzımâne ve mütekebbirâne yürüyen dûçâr-ı gadab-ı İlâhî olur."

[122] وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى اٰدَمَ Nazmı celili: İnsanın ne büyük bir mevki-i şerâfet ve keramette olduğunu, mahlûkât içindeki mertebe-i âlîsini göstermektedir. Tekrîm-i İlâhîye mazhar olan insan, şüphe yok ki, azizdir, şeriftir. Binaenaleyh insana lâyık olan min indillâh nâil olduğu bu muzafferiyeti takdîr ederek ve mertebenin, o mazhariyetinin şükrünü îfa etmektir ki, bu da o mertebenin icâbâtına göre hareket etmekle olur.

[123] "Afva sarıl, ma'rûf ile emret ve câhillerden uzak ol." (A'râf sûresi, âyet, 199)

"Düşmandan intikam almaya muktedir olduğun zaman onu affetmek suretiyle o kuvvetin şükrünü öde." (Hadîs-i şerîf)

[124] Göster Allahım! bu millet kurtulur tek mucize,
Bir utanmak hissi ver gâib hazinenden bize. (M. Akif)

[125] Mamafih hayanın da ifrât ve tefriti mezmumdur. Binaenaleyh, utanmamazlık ne derece mezmum ise, hukukunu müdafaa edemeyecek derece utangaç olmak da o nisbette mezmumdur. İşte: "Hayâ, rızka mânî olur." hadîsi buraya işaret eder.

[126] *Buhârî*, Edeb, 79.

-"Haya îmandan gelir..."

-"Haya, hayırdan başka bir şey tevlîd etmez."

-"Haya, îmandan gelir, îmandan bir cüz'dür. İman da cennettedir. Çirkin söz, cefâdandır, cefâ da nârdadır."

-“Haya, bütün dinden ibarettir.”
-“Haya, insanın ziynetidir; İnsanlık haya ile kâimdir.”
-“Haya ile îman birlikte bulunurlar; biri gidince öteki de beraber gider.”
[127] -“Emâneti sahibine edâ et.”
-“Emânete riâyeti olmayanın îmanı da yoktur.” (Münzirî, et-Tergîb ve’t-Terhîb, 4/5)
[128] “Cenab-ı Allah emânâtı ehline vermenizi emreder...” (Nisâ sûresi, âyet, 58)
-“Ey mü’minler, Allah’a, Peygambere ve bildiğiniz halde size tevdî edilmiş olan emânâta hıyanet etmeyiniz.” (Enfâl sûresi, âyet, 27).
[129] -“Emânet zayi’ olunca kıyamete intizâr ediniz.”
-“İşler ehlinin gayrıya tevdî olunduğu vakit kıyamete intizâr ediniz.”
[130] -“Yalandan sakının; çünkü yalan bir tarafta, îman bir taraftadır. Yalan ile îman bir arada bulunamaz.” (Hadîs-i şerîf)
[131] -“Münafıkın alâmeti üçtür: Yalan söyler, va’dinde hulfeder, emânete hıyanet eder.” (*Buhârî*, Îmân, 24)
[132] -“Yalan sözden, yalan yere yemin etmekten sakının.” (Hac sûresi, âyet, 30)
-“Yalan söyleyenler için yalancılıklarından nâşî pek elîm bir azâb vardır.” (Bakara sûresi, âyet, 10)
[133] -“Tehlike görseniz bile sıdkı taharri ve ihtiyâr ediniz. Çünkü onda necât ve selâmet vardır. Selâmet görseniz de yalandan sakınınız; zira onda tehlike vardır.”
-“Sıdkı ilzam ediniz; zira sıdk birr ile beraberdir. Birr, sıdk ise cennettedir. Yalandan ictinâb ediniz. Çünkü yalan, fücûr ile beraberdir. Bu ikisi de cehennemîdir.” (İbn Mâce, Dua, 5)

ON ÜÇÜNCÜ DERS: TASHÎH-İ İ'TİKÂD

Rûhun terbiyesi için lâzım olan şeylerden üçünü buraya kadar îzâh ettim. Rûhun levs-i evhâmdan tathîri için lâzım olan vasıtanın ulûm-ı sahîha olduğunu, kezâlik rûhun âfiyeti bütün temâyülâtında kânûn-i i’tidâle münkâd bulundurmak, yani fezâil ve mekârim ile ülfet ettirmekten ibâret olduğunu söylemiştim. Şimdi sıra “Tashîh-i i’tikâd”a geldi. Seâdet-i rûhiyyenin mahiyeti nedir? Rûhu evhâm ve hurafât levsinden tathîr etmek, ma’lûmât-ı sahîha ile tenvîr ve mekârim-i ahlâk ile tehzîb etmekle seâdet-i rûhiyye hâsıl olur mu? Rûhun medâr-ı itmi’nânı olacak sırr-ı güzîn nedir? İşte şimdi anlatmaya çalışacağım cihet budur. Seâdet-i rûhiyyenin mahiyetini ve rûhun medâr-ı itmi’nânı olacak sırr-ı güzîni anlamak için ufak bir îzâha lüzûm var: Birçok kimseler görüyoruz ki sıhhatleri, servetleri yerinde, kendileri ilim ve irfân ile tenevvür etmiş. Zâhirde bakılınca hiçbir şeye ihtiyaçları yok. Her şeyleri yerli yerinde; mes’ûd olmamaları için hiçbir sebep yok. Böyle iken yine sıkıntı içinde vakit geçiriyorlar. Rahat yüzü görmüyorlar. Lezâiz-i âlemden hiçbiri ile mütelezziz olamıyorlar. Nazarlarında her ni’met bir elem; her ferâh bir musîbet sûretinde tecellî ediyor. Kalblerinin üzerine bir kâbûs-ı melâlin çöktüğünü hissediyorlar. Lâkin bu kâbûsun nereden ve ne sûretle geldiğini bir türlü anlayamıyorlar. O kâbûsun tazyîk-i elîminden kurtulmak için birçok şeylere, hatta müskirâta can atıyorlar. Nereye baksalar zulmet, hiç ışık yok.

Pekâlâ: Bunların nazarında seâdet-i insâniyyenin en büyük medârı “sıhhat ile servet” değil midir? Bunları kendisinde cem’ etmiş olan bir adamda bu sıkıntılar, bu uykusuzluklar nereden geliyor? Kalbleri şifâyâb ettiği zannolunan ilim ile tenevvür ettikten sonra hâlâ bu iç sıkıntıları, bu vicdan üzüntüleri ne oluyor? Sıhhati, serveti yerinde olduğu halde bu adamın vicdân rahatı görmemesinin esbâbı nedir? Birçok insanlarda hissolunan bu melâl-i rûhî bize şu hakikati anlatıyor ki rûh bir gâyete müştaktır; insan o gâyeti ilmen bilmese bile hissen duymakta, âsârını görmektedir. Bu gâyet ne öyle vücûdun sıhhati, ne malın, ne evlâd ü iyâlin kesreti, ne muhteşem kâşaneler; ne müdebdeb sofralar; ne çenkü çegâneler, ne îş ve nûş-ı sefîhâneler olmayıp bunların kâffesinden başka bir mahiyettir ki şu saydığımız lezâiz ona nisbetle naçiz bir zerre, hatta bütün kâinat onun yanında bir hiçtir! Rûhun ezelden beri şeydâ-i iştiyâkı olduğu zevk-i sükûn ve itmi’nânı ancak kendisinin harîm-i bülendinde bulabildiği “gayet” hiç şüphe yok ki “safvet-i îmân”dır; bir esâs-ı metîne olan îmân-ı kavîdir.

Tabîatin fevkinde, esbâb-ı zâhirenin mâverâsında bir kuvvetin, bir kudret-i nâmütenâhînin varlığına ve her şeyi o kudret-i muazzamanın idâre eylediğine olan îmân-ı kavîdir.

Evet, bu kâinâtın –nâmütenâhî bir kudret ve kuvvete mâlik sıfât-ı âliyye ile muttasıf– bir hâlikı, bir irâde edeni olup onun huzûr-ı azâmetinde bütün kuvvetler, satvetler bilâ ihtiyâr boyun eğdiğine; o Hâlikın, mahlûkât üzerinde irâde-i İlâhiyyesi vech ile tasarruf eylediğine yakînen îman etmiş olan bir insan, aynı zamanda mes’ûliyyet-i uhreviyyeye ve onu tebliğ eden şahsiyyet-i mümtâzeye de îmân etmiş olacağı cihetle ne ye’se düşer, ne de sa’y ü gayreti elden bırakır. Böyle kuvvetli bir îmâna sahip olan rûh; maddî hiçbir şeyle oyalanamaz. Onlar, nazarında hiçtir.

Rûh, huzûz-ı cismâniyye ile oyalanmak, o huzûzun vereceği neşve-i zâile râzı

olmak derekelerinden pek âlîdir. İnsan cem-i mâl ile te'mîn-i vefâ ile bir huzûr-ı kalb, bir sükûn-ı vicdân buluyorum diye kendisini istediği kadar aldatsın dursun; rûh o huzûr ve sükûnun başka bir şeyle olduğunu söylemekten bir an bile geri kalmaz. İşte insan eğer kendi hakîkatini lâyıkı ile teemmül eder de rûhunu o aradığı nurun âğûşuna atacak olursa o zaman kalbine itmi'nân, hâtırına huzûr, kalbine sükûn gelir; velev ki kendisi sefâletin en sâfil derekâtında yuvarlansın yahut hayatı en müdhîş tehlikelerin hedef-i hücûmu olsun!

Fakat bu esâs-ı metîne îmânı olmayanlar, ne mal ve mülk ile ne başka bir şey ile rûhlarını teskîn edemezler, çünkü bunlar, kudret ve azâmeti bütün kâinatı muhît olan kâdir-i mutlaka kemâl-i i'timâddan ileri gelen kuvve-i azîmden mahrûm kalıyor; şedâide ma'rûz olduğu zaman rûhun en büyük medâr-ı istinâdından cüdâ düşüyor; hevesât-ı müteşettite arasında mütehayyir kalarak teveccüh etmesi îcâbeden veçhe-i kemâli gösterecek hâdîden nâ ümîd oluyor ki, bir insan için bundan büyük mahrûmiyyet, bundan büyük hüsrân olamaz.

Sonra böyle bir adam, gözünün önündeki maddî hayattan başka bir hayât-ı ma'neviyye ve uhreviyyeyi de kabul etmemiş olduğu cihetle en büyük himmeti -hiçbir vakit rûhun sükûn ve itmi'nânını te'mîn edemeyen- lezâiz-i maddiyye ve huzûzât-ı nefsâniyye olacaktır. Bunun için iktisâb-ı fezâile çalışmak da mânâsızdır.

Daha sonra, nübüvvet ve risâleti de kabul etmeyeceği şüphesizdir. Hâlbuki hikmet-i İlâhiyyenin insanlar arasında doğru yolları gösterecek şükûk ve şüpehât perdelerini açacak mübeşşirler, münzirler zuhurunu îcâbedeceğine îmân etmeyen; o mümtaz mahlûkların şeriatlarına da'vâ-i risâletlerini te'yîd eden delâile karşı göz yuman bir adam bu mürşidlerin vesâtâtı olmadan istihsâli müşkil yahut büsbütün muhâl olan birtakım ma'rifetlerden, hakikatlerden mahrum kalır; şuûn-ı hayâtiyyesinden birçoğunu anlayamaz, ef'âlinin kısm-ı a'zamında tarîk-i sevabı göremez. Hayra çalışmak isterken şerre düşer; menfaat ümîd ettiği yerden zarar görür. Rûhun istediği gâyeti ne görebilir, ne de oraya urûc edebilir.

İşte bunun içindir ki maddiyyâttan başka bir şeye îmânı olmayanların rûhunda daimî bir ıztırab hissediyoruz; ezvâk-ı maddiyyeden hiçbiri onun ıztırâbâtını tehvîn edemiyor. Cihânı gözündeki siyah gözlükle göreceği cihetle nazarında dünya bir zindan-ı belâ kesiliyor. Bütün mevcûdâtı simsiyah görüyor. Nevm-i azâb, yakazası endîşe-i bî hisâbtır. Onun ilmi de, malı da rûhun istediğini te'mîn edemiyor.

Elhâsıl, insanı maddiyyât içinde paslanıp kalmaktan çıkarıp nâ mütenâhîye doğru urûc ettiren esâs-ı metîne îmânı olmayanlar için mekârîm ve fezâîl ile mütehallî olmak da mânâsızdır, çünkü hikmeti yoktur. Teveccüh ettiği bir gaye yoktur. Ulûhiyyet ve mes'ûliyyete îmân etmemiş olan bir adam için yegâne fazîlet, bu dünyada mümkün olduğu kadar zevk ü sefâ ile yaşamaktır. Fazîlet de maddîdir. Bunun haricinde ayrıca bir fazîlet, lafzı bî mânâdır. Şu halde bu adamlar için rûhî fezâil ve mekârim ile tehzîb etmek de olamaz. Binaenaleyh hissiyyât-ı mübeccele nâmına onun kalbinde, dimağında ne varsa hepsi birer birer çekilir. Sâha-i kalb bomboş, tamtakır kalır. O sahayı tenvîr eden ne kadar şu'le varsa hepsi söner. Onun yerine pâyânı olmayan bir meydan, göz gözü

görmeyen bir zindan kâim olur. O zindanın her tarafından mübhem mûhiş, müdhiş sadâlar aksetmeye başlar. Bunun için o zavallı adam, ne sıhhatinden, ne ilminden, ne de malından hûzûr-ı rûh namına bir fâide göremiyor. Dâimâ iç sıkıntısı, yürek üzüntüsü ile vakit geçiriyor.

Şu halde terbiye-i rûhiyye, seâdet-i rûhiyye için yalnız ilim ile tenevvür etmek kâfi değildir. Aynı zamanda fezâil ile tahallî etmek de lâzımdır. Bu ise, başka değil, ancak yukarıdan beri îzâh etmeye çalıştığım esâs-ı metîne îmân ile hâsıldır. “Tashîh-i i’tikâd” dan maksad da o esas-ı metîne îmândır. Binaenaleyh rûhun terbiyesi, rûhun seâdeti dört şey ile hâsıl olur: Mülevvesât-ı evhâm ve hurâfâttan tathîr, ilim ile tenvîr, fezâil ile tehzîb, akâidi tashîh.

Tashîh-i İ’tikâd Hususunda En Büyük İstinâdgâh Akıldır

Akâidi tashih edilmedikçe rûhun seâdeti kâbil olmadığı için her şeyden evvel i’tikâdını bir esâs-ı kavîye rabtetmek İslâm’ın erkân-ı mühimmesindendir. Maamafih bu hususta da Müslümanlık akla büyük bir ehemmiyet vermiştir. Herhangi bir meselede körükörüne taklîdi kabul etmeyen Müslümanlık, bu hususta da taklîdi zemmetmiştir. Binaenaleyh hasâis ve mevâhibin en büyüğüne, en şereflisine –akla– mâlik olan insanlar, şu hilkat-i bî pâyânın azametini tasavvur, kâinata hâkim olan kavânîn-i ezeliyyenin seyrini tedkîk ederek ef’âl-i abesten, mesnûâtı hikmetsizlikten münezzeh bir hâlikın vücûdunu bulmak ve o hâlikın ilmini, tedbîrini, hikmetini, re’fet ve rahmetini istidlâl etmek vazifesi ile mükelleftirler. Kezâlik Cenab-ı Hakk’ın insanlara mürşid olmak üzere gönderdiği nebîlerin ahvâlini muhâkeme, şerîatlarını teemmül ederek nübüvvetin ne demek olduğunu, bunun beşer için zarurî bulunduğunu aklı ile idrâk edebilir. Çünkü mâ vuzia lehinde kullanılmak, sıhhatine, î’tidâline iyice bakılmak şartı ile akıl Cenâb-ı Allah tarafından insanlara verilmiş olan hasâis ve kuvânın en büyüğüdür. Bunun içindir ki akıllarını bu uğurda kullanmayan, âlem-i tabîatta bir tertîb-i metîn, bir nizâm-ı güzîn ile ibdâ edilmiş olan bu ekvânı seyredip onun mübdiine, onun kudretine, onun hikmetine geçmeyen bir insan herhalde mahrûm-ı akl ve basîret addolunur.

Müslümanlık bir dîn-i fıtrî olduğu için “tashîh-i i’tikâd” hususunda da bedîhiyyât-ı akliyyeye, kavâid-i ilmiyyeye istinâd etmiştir. Evet, Müslümanlık doğrudan doğruya akla hitâb eder; fikri muhasebeye çeker; idrâk ile münâkaşada bulunur. Onun için ukûlü delîl-i hissî ile ikâz etmedikçe hakîm ve kadîr bir ilâhın varlığına inanınız demez; şerîatin bütün ahkâmı bu esas üzerinedir. Akla en büyük pâye verilmiştir. Hâtimü’l-edyân olan dîn-i mübîn-i İslâm’ın esâsât-ı mukarreresinden biri de “Din nâmına vukû bulan her dâvete karşı bir delîl-i illî talebolunmak.” lüzûmudur. Çünkü hak ile dalâli birbirinden ayıracak, erbâb-ı butlânın a’mâline hâil olabilecek kuvvet ancak bu delildir.[134] Babalarını, dedelerini körü körüne taklîd etmek, onlardan tevârüs ettikleri i’tikâdât-ı bâtılaya bilâ tedkîk velâ teemmül bağlanıp kalmak i’tiyâdında bulunanları Müslümanlık

alabildiğine takbîh ettikten başka sû-i âkibetle, azâb ile tehdîd ediyor.[135]

Dinin rükn-i kavîmi, itikadın istinâdgâh-ı resîni ancak hüccet-i kaviyyeden ibâret olduğunu, îmânını böyle bir hüccet-i kaviyyeye istinâd ettirmeyenlerin nefislerini elîm bir felâkete düşürmüş olacaklarını Müslümanlık en belîğ bir beyân ile tebliğ etmiştir.[136]

İşte Müslümanlıkta kavâid-i i'tikâd bunlardır. Kur'an-ı Kerîm, Müslümanları bâtıla kapılmaktan, dâmen-i dalâle sarılmaktan sûret-i kat'iyyede menetmiştir. Dalâli kabul eden, dalâle bağlanıp kalan, mâdâmel hayat tasdîk-i hurâfâta, taklîd-i gayra vakf-ı nefs eyleyen gafillerin, mukallidlerin tasvîr halindeki âyet-i kerîmenin meâl-i müdhişi safha-i kalbine intikâş eden bir Müslüman için hevesâtına râm olmak, dalâlette pûyân olanların arkasına düşmek nasıl mümkün olabilir?

Bunun içindir ki Kur'ân'ın vesâyâsına bihakkın sâdık olan Müslümanlar, hiçbir vakit taklîdçiliği kabul etmezler. Gerek dine, gerek dünyaya müteallik husûsatta körü körüne taklîd onların nazarında en mezmûm, en menfûr bir harekettir. Sû-i niyyet olmasa bile ne yaptığını bilmemektedir. Müslümanlıkta taklîd yoktur. İhtiyâç ve maslahat vardır. Her şey bu mihver etrafında deverân etmelidir.

---

[134] Bakara sûresi, âyet, 79.
[135] Bakara sûresi, âyet, 170.
[136] Kasas sûresi, âyet, 75.

ON DÖRDÜNCÜ DERS: VEZÂİF-İ CİSMÂNİYYE

Temhîd

Vezâif-i şahsiyyenin, rûhî ve cismî olmak üzere ikiye inkisâm eylediğini söylemiştim. Üzerimize terettüb eden bilcümle vezâifi alâ vechi's-sıhha îfâ edebilmek kuvâ-i bedeniyyemizin sıhhat ve âfiyetimizin yerinde olmasına mütevakkıftır. Vücudca âfiyet ve kemâlde olmadıkça ne vesâil-i maîşetimizi te'mîn edebiliriz, ne de tahsîl-i ulûm ve kemâle muktedir olabiliriz. Bunun içindir ki terbiye-i rûhiyye kadar terbiye-i cismiyye ile de mükellef bulunuyoruz. "Selîm bir akıl, sahih bir vücûdda bulunabilir." kaidesini evvelâ Müslümanlık vaz' etmiştir. Sıhhatımızın kıymetini vakit ve zamanı ile takdîr ederek onu ihlâl edecek mahiyette olan her şeyden tevakkî etmemiz lâzımdır. Bir Müslüman için bu, aynı zamanda dînî bir vazifedir. Çünkü Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz bu yolda emreylemişlerdir:

اغْتَنِمْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ، وَفَرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ، وَحَيَاتَكَ قَبْلَ مَوْتِكَ.

-"Beş şeyi, arkasından gelen diğer beş şeyden evvel ganîmet bil. Diğer beş şey gelmeksizin evvelkilerin kıymetini bil; fırsatı kaçırma: İhtiyarlıktan evvel gençliğin, hastalıktan evvel sıhhatin, fakirlikten evvel gınâ ve servetin, meşgûliyetten evvel boş vaktin, Ölüm gelmezden evvel hayatın."[137]

Bu hadîs-i şerîf hayatta her geçen dakikanın ne kadar kıymettâr olduğunu gayet beliğ bir sûrette tasvîr etmektedir. İslâm'ın ortaya koyduğu bu düstûr öyle bir ehemmiyeti haizdir ki her insan buna göre tevfîk-i hareket edecek olursa hayatında mutlaka bir intizâm, bir başkalık görülür. Bu hadîs-i şerîf ölüm gelip çatmadan evvel sıhhatı, hastalığa yakalanmadan geçen zamanları ganîmet bilmemizi emrediyor. Bu ise sıhhati muhafaza etmekle olur. Şüphe yok ki sıhhati muhafaza etmek, hasta olmamak için tedbirli davranmak demektir. Bu hadîs-i şerîf, tedbîri hasta olduktan sonra değil, olmadan yapmak lâzım geldiğini bize ne güzel anlatıyor. İslâm'da sıhhate çok mühim bir mevki verilmiştir. Abd-i mü'minin yevm-i kıyâmette en evvel mes'ûl tutulacağı, sıhhati olduğunu sâhib-i şerîat Efendimiz haber vermişlerdir. İslâm'ın tebliğ ettiği bu esaslara göre dünyada iken sıhhatini muhafaza etmemiş olanlar ind-i İlâhîde mes'ûldürler.

Terbiye-i Cismâniyyede Gâye

Terbiye-i cismâniyyede başlıca gâye "tahaffuz ve tekemmül"dür. Binaenaleyh her fert evvelâ Cenâb-ı Hakk'ın ihsân etmiş olduğu kuvâ-i cismâniyyeyi hüsn-i muhâfaza; sâniyen imkânın müsâadesi nisbetinde bunları tevsi' ve takviye ederek tekemmül ve müstaîd oldukları derecede inkişâf ettirmek vazifesiyle mükelleftir.

Zira insanın mâbihit temâyüzü olan selâmet-i akıl, her şeyden evvel vücûdun sıhhatına mutavakkıftır.

Rûh ile beden arasında kuvvetli bir râbıta olduğu cihetle sıhhati yerinde olmayanlar sağlam bir fikre, salim bir akıl ve muhakemeye mâlik değillerdir.

Bunun içindir ki nazar-ı İslâm'da sıhhati muhafaza etmek erkân-ı îmândan bir rükündür; şerîatin diğer emirlerine itaat etmek üzerimize nasıl lâzımsa bu da öyledir.

...وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا ... ۝

Âyet-i kerîmesiyle[138] vâki olan nehyin şümûlünde menhiyyâta isrâr ve inhimâk suretiyle vukû bulan intihâr-ı tedrîci ve hıfz-ı sıhha kavâidine adem-i ittibâda dahildir.

Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz "Allah'tan âfiyet isteyiniz, çünkü hiçbirinize îmân-ı yakînden sonra âfiyet kadar büyük bir nîmet verilmemiştir." buyuruyorlar. Aynı zamanda nezâfet gibi riyâzet-i bedeniyye ve akliyye gibi sıhhati muhafaza ve bedeni takviyeye pek ziyade yardım eden esasları esâsât-ı dîniyyeden sayıyor ve bunları riâyete bizi teşvik ediyordu. "Temizlik îmânın yarısıdır; abdest alırken ve yemekten sonra da dişlerinin ve parmaklarının arasını tathîre çalışanlar mes'ût kimselerdir; insanların eğlenceleri meyanında Allah'ın en ziyade sevdiği at koşturmak, ok atmaktır. Kalblerinizi zaman zaman rahatlandırınız... Dişlerinizi temizleyiniz, zira bu nezâfettir; nezâfet ise îmâna davet eder, îmân da sâhibi ile beraber cennettedir. Cuma günleri vücûdunuzu tepeden tırnağa kadar güzelce yıkayınız. Bir yerde tâûn hastalığı olduğunu işittiğiniz vakit onun üzerine gitmeyiniz; bulunduğunuz yerde zuhûr etmiş ise firâr sûretiyle oradan çıkmayınız."

İşte bunlar birtakım İslâmî düstûrlardır ki, bize sıhhatin ne derece kıymetli olduğunu bildirirler.

Nazar-ı İslâm'da Sıhhat ve Maraz

Dinimiz sıhhat ve âfiyeti en büyük bir nimet[139] hastalığı da fıtratın lâ yetegayyer kanunlarına, sıhhatin sâbit kâidelerine adem-i riâyetin cezası olmak üzere gösteriyor. Evet, nazar-ı İslâm'da hastalık taraf-ı İlâhîden bir cezadır. Hasta olan adam, kavâid-i sahîhaya isyân, fıtratın lâ yetegayyer kanunlarına tecâvüz ettiğinden nâşî kendisine cezâ olarak o hastalık verilmiştir. Aklını başına almak için bir kamçıdır.[140] Binaenaleyh bir Müslüman, bir hastalığa yakalandığı vakit kavânîn-i sıhhî'yi, ulûm-ı tabîiyyeyi bilir bir doktorun vesâyâsına, nesâyihine müracaat etmek suretiyle i'tidâle rücû etmeye çalışır. Çünkü her hastalığın bir ilâcı olacağını din ona telkîn etmiştir.[141]

Allah'ın verdiği nimetin kadrini bilip de onu hüsn-i muhafaza etmemiş olanlar, amellerinin nev'ine göre bir nevi mücâzât ile tecziye edilirler.

Müslümanlık Nazarında Sârî Hastalık

“Din”imiz, vebâ, tâûn, cüzzâm vesaire gibi sârî hastalık olan yere gitmemek, bulunduğu yerde zuhûr etmiş ise firâr sûretiyle başka yere gidip de orasını da bulaştırmamakla emrediyor.

Bu suretle tahaffuz ve karantina usûlü nâkıs bir cihet bırakmadan bundan on dört asır evvel Müslümanlık tarafından vaz’ edilmiş demektir. “Ey Allah’ın kulları! Tedâvî olunuz! Zira Cenâb-ı Hak hiçbir hastalık vermemiştir ki onun ilâcını da yaratmış olmasın.” meâlinde olan hadîs-i şerîf gösterir ki hastalığa tutulan bir adamın doktora müracaat etmeyerek “Hastalığı da, sağlığı da veren Allah’dır, sabretmek lâzım.” diyerek mütevekkilen alellâh oturması Müslümanlığa muvâfık bir hareket değildir.

Maddî ve ma’nevî her türlü ilâçlara müracaat ettiği halde mübtelâ olduğu hastalıktan şifâyâb olamayanların sabretmesi lâzım ve bu sabırlarından dolayı hayât-ı uhreviyyede en büyük makâmâta mazhar olacaklarını da Dîn-i İslâm ayrıca bildirmektedir.

Metâlib-i Cismâniyyede İ’tidâlin Lüzûmu

Herkes bilir ki vücûdun birçok metâlibi vardır; bunların hepsi i’tidale riâyet edilmek şartiyle hayat için zarûrîdir. İşte cismin en birinci medâr-ı bekâsı olan gıdâ bile ifrât ile kullanılacak yahut birbirine zıt birtakım me’kûlâtı bir araya getirmek gibi kavâid-i sıhhiyye hilâfına hareket edilecek olursa hayat için mühlik bir zehir olur. Bundan dolayıdır ki dünyadaki etibbânın kâffesi sıhhat-i beşeriyyenin yegâne medarı cismin metâlibinde itidalden ibâret olduğunu müttefikan kabul etmişlerdir. Maamafih Müslümanlık bu kâide-i esâsiyyeyi te’sîs etmiş; bize tayyibâttan hiçbir şeyi tahrîm etmediği gibi sıhhata muzır olmayan mekûlâtın, meşrûbâtın kâffesini –israf etmemek şartiyle– mübah kılmış ve sıhhate muzir olanları da men eylemiştir.[142] Şerîat-i İslâmiyye’nin ahkâmı hiçbir zaman hayât-ı ictimâiyyeye münâfî gelecek, müessir-i medeniyye’yi temelinden yıkacak bir zühdü kabul etmez.[143] Evet, Müslümanlık arzû-i rûhâniyyede i’tidâli nasıl tavsiye ediyorsa, metâlib-i cismâniyyede i’tidâli de öylece emrediyor. Binaenaleyh me’kûlât, meşrûbât ve melbûsât gibi metâlib-i cismâniyyede i’tidâli elden bırakmamak da İslâm’ın ahkâm-ı kat’iyyesindendir. Me’kûlât, meşrûbât ve melbûsât gibi metâlib-i cismâniyyenin tayyib olması için İslâm’ın aradığı şerâit şunlardır:

1. Kazanç itibariyle helâl olmak. Yani evâmîr-i şer’iyye dairesinde kazanılmış olmak.
2. Nefsülemirde temyîz olmak.
3. Vücûde muzır olmamak.

Elhâsıl tîb ve meşrû olan şeylerden hadd-i i’tidâlde olmak üzere istifâde edilir. Onların hiçbirinden memnu’ değiliz. Müslümanlık, israf etmemek ve hadd-i

i'tidâlde olmak şartiyle ve lezîz yemekler, nefîs meyveler ve içkilerden men etmediği gibi, güzel libasları da men etmemiş, bilakis tavsiye etmiştir. Bu üç şart bulunmayan herhangi bir şey haramdır. Bunu şu suretle de ifâde edebiliriz: "İnsanın dinine, dünyasına, sıhhatine muzir olan her şey haramdır." Bu kaide-i külliye-i İslâmiye bilindikten sonra İslâm'da hangi şeyin haram veya helâl olduğunu anlamak için uzun uzadıya tedkîke lüzum kalmaz. Bunun içindir ki âyet-i kerîmede yemek yemek hususunda velev ki helâl bile olsa ifrattan men' olunuyoruz. Bir hadîs-i şerîf ile de bu bâbtaki ifrâtın netâyic-i vahîmesi bildiriliyor.

Müskirât

Hep biliyoruz ki Müslümanlıkta müskirât haramdır. Şimdi yukarıdaki kaide mucibince bunun hikmet-i tahrîmini tedkîk edelim. İşretin birçok mazarratı vardır ki bunlardan birisi de sıhhate muzır olmasıdır. İşret kadar sıhhate muzir bir şey daha tasavvur olunamaz. Bunda: Aklî, nefsî, bedenî, lisânî, âilî, mâlî, ictimâî, dinî birçok mazarrat vardır. İşretin en büyük fenâlıkların tahaddüsüne sebeb-i yegâne olduğu bugün fennen anlaşılmış bir hakikattir. Aklı izâle, sıhhati ihlâl, aile ve ahlâkı ifsâd eder. Lisanı bozar, malı imhâ eder, insanlar arasına buğz ve adâvet ilkâ eyler; insanı salât'dan ve zikrullahdan men eder. Bu itibarla içkiye mübtelâ olanlar, hem kendi kuvâ-yi akliyye ve bedeniyyelerini tahrîb ediyorlar, hem mensup oldukları ailenin sefâletine sebep oluyorlar; hem de neslin akâmetine yardım ederek mensup oldukları millete müthiş bir cerîha açıyorlar. Çünkü içkiye mübtelâ olanların çocukları gerek sıhhat itibariyle, gerek akıl itibariyle gayet acınacak bir halde her türlü emrâz-ı asabiyye, verem ve sâire gibi müstebliyeyi kabûle müstaîd bulundukları bittecrübe ve bilmüşâhede sabittir. Kalb, ciğer, dalak, böbrek, dimağ, mîde hastalıklarına tutulanların onda dokuzu müskirât isti'mâl edenlerden olduğu da etibbânın sözleriyle sabittir.

Dâülküûl illetiyle musâb olmak için dâimî bir sûrette sarhoş olmaya da lüzûm yoktur. Az miktarda küûl isti'mâli de kâfidir. Çünkü küûl denilen şey betâetle def edilir. Bu suretle tedricî bir surette vücutta teraküm eder ve hakîki bir tesemmüm husûle gelmesine ve binaenaleyh bütün âzâ-i vücûtda; karaciğerde, kalbte şiryânlarda, dimağ ve âsâbta tağayyür husûle gelmesine bâdî olur.

Hiç şüphe yok ki dâimî surette müskirât isti'mâl eden ayyaşların vücudünde iğtişâşât husûle gelir ve bunun vehâmeti yalnız kendi nefsine inhisâr etmeyip daha ziyade tevessü' ediyor: Evlâdına, tenâsül devam ettiği müddetçe, ahfâdına ve binaenaleyh hey'et-i ictimâiyyeye... Bu musibete ma'rûz kalmış olanların ensâl ve ahfâdı arasında sahâfet-i akl, belâhet, ihtinâk-ı rahîm, sar'a vesaire gibi birçok hâlât müşâhade edilmektedir. Aynı zamanda dâilküûle mübtelâ olan bir peder veya validenin evlâdı üzerinde hiçbir nüfûzu olmayacağı şüphesizdir. Bu musibet kahramanlarından ne kadar kimseler biliriz ki kahvehâneye, meyhâneye devam etmekten kendi yurdunu, kendi ciğerpârelerini görecek vakti yoktur. Böyle bir zavallı, çocuklarının terbiyesine nasıl i'tinâ edebilir? Binaenaleyh küûl cemiyyet-i

beşeriyye için en büyük bir âfettir. Artık bunda aklı başında olanların şüphe etmemeleri îcâbeder. Nasıl ki bütün dünya bugün içkinin ne müthiş bir musîbet olduğunu anlamış bulunuyor.

İşte bu gibi nâmütenâhî mazarrâtları olduğu içindir ki her hükmü aynı hikmet, her emri ve nehyi insanlar için mahz-ı seâdet olan Dîn-i İslâm içkiyi kat'î olarak haram kılmıştır. Binaenaleyh dinine hürmeti olan, vücûdunun sıhhatini arzu eden, ailesinin rahatını, neslinin bakasını, milletinin kuvvetli olmasını isteyen bir adam hiçbir zaman içki içip devamlı bir ıztırab, elîm bir sefâlet içinde bulunmaya nasıl râzı olur?

Ahlâksızlığın teammüm etmesine, cinâyetin tekessürüne de içkinin büyük yardımı vardır. Şimdiye kadar tutulan istatistiklere nazaran cinâyâtın yüzde altmış beşi içki yüzünden olduğu anlaşılmıştır. Mecânînin âbâ ve ecdâdları arasında behemehâl dâülküûle mübtelâ, hiç değilse müskirât kullanan kimseler vardır.

İşte içkide bu kadar fenâlık olduğu içindir ki Müslümanlık, içkiyi haram kılmış ve buna lâyık olduğu ismi vermiştir: "Ümmü'l-habâis, ümmü'l-fısk".[144]

Vücûda Muzır Olmalarından Dolayı Yenmesi Haram Olan Bazı Şeyler

"Din"imiz, kendiliğinden ölmüş hayvanı; hayvandan akan kanı; domuz etini; boğulmak veya bir şey ile dövülmek suretiyle öldürülmüş veyahut yüksek bir mahalden düşerek ölmüş yahut birbirini boynuz vesaire ile veya yırtıcı bir hayvan tarafından parçalanmak suretlerinden biri ile ölmüş olan hayvanların etini yemeyi sûret-i kat'iyyede haram kılmıştır.[145]

"Din"imizin haram kıldığı bu şeylerin vücûde ne kadar mazarratı olduğu bugün hıfzıssıhâ ulemâsı tarafından artık sûret-i kat'iyyede anlaşılmış ve bunlara dair pek mühim mütâleât dermeyân edilmiştir. Bunların hepsini ayrı ayrı zikretmek tatvîli mûcib olacağı cihetle biz burada yalnız domuz eti hakkındaki bazı mütâleât-ı tabîiyyeyi zikr ile iktifâ edeceğiz:

Domuz Etinin Haram Olmasının Hikmeti

Dinimiz domuz etini sûret-i kat'iyyede haram kılmıştır. Dinimizin her emir ve nehyinde mutlaka insanî bir hikmet ve maslahat olduğu cihetle bunu haram kılmasında da hiç şüphe yok ki, insanların menfaati noktasından bir hikmet vardır. Domuz eti yemek birçok milel ve akvâm indinde teammüm etmiş olması bunun iyi bir şey olduğuna kat'iyyen delil olamaz. Herhangi bir şey ki, Müslümanlık onu nehyetmiştir. Onda mutlaka bir fenâlık vardır. Hakiki bir mü'min bunda zerre kadar şüphe ve tereddüde düşmez, düşmemek de îcâbeder.

Ne hâcet, Dîn-i İslâm'ın 14 asır evvel sûret-i kat'iyyede haram kılmış olduğu

"içki" de milel-i sâire indinde bütün mânâsiyle teammüm etmiş, ihtiyâç hükmüne geçmiş değil mi idi? Hâlbuki şimdi en medenî sayılan memleketler bunu resmen men etmiş ve hatta ilâç için bile isti'mâl edilmesini kânûn-i mahsûs ile men eylemiştir. Az miktarının içilmesine müsaade etmedikleri gibi, ilâç için kullanmaya bile müsâade etmiyorlar. İçkiyi haram kıldığı için evvelce Müslümanlığı düşmân-ı medeniyyet sayanların bugün ne derece mahcûb olmaları lâzım gelirse domuz etini haram kıldığından dolayı söylenenler de daha çok mahcûb olacaklardır. Çünkü Müslümanlığın bu bâbtaki hükmünün de ne kadar tabiî ve insânî bir hüküm olduğunu bizzat Avrupalıların lisânından öğreneceğimiz zaman pek de uzak değildir. Filvâki ulûm ve fünûnun terakkî etmesiyle domuz eti yemeden mütevellid mazarratlar bugün keşf ve pek çok zamandan beri bilcümle akvâm-ı medeniyye tarafından aleyhinde idare-i kelâm edilmeye başlanmıştır. Avrupa hıfzıssıhâ ulemâsı tarafından bunun aleyhine yazılan makaleler günden güne tezâyüd etmekte ve bu suretle Dîn-i İslâm'ın ulviyyeti düşmanlar tarafından da takdir olunmaktadır.

Avrupa hıfzıssıhâ ulemâsı domuz eti hakkında şöyle de mütâleâ etmektedir: Domuz eti pişirilerek yendiği zaman hazmı güç olur; ızgaralarda olduğu veçhile az pişmiş olarak yahut pastırma ve sucuk halinde yendiği takdirde "tirişin" denilen muhataralı bir kurt tohumlarını (mikroplarını), hâvî bulunduğundan dolayı gayet muzırdır. Bu etlerde kurt tohumları fazla miktarda mevcut olduğu cihetle bulunup bulunmadığını anlamak için birtakım vesâit-i fenniyyeye ve hurdebini (mikroskop) muâyenâta ihtiyaç vardır. Bundan başka böyle pastırma, sucuk halindeki hınzır eti azıcık eskiyecek olursa bu kurtların tohumları bulunmasa bile içinde birtakım mevâdd-ı semmiye (toksin) hâsıl olacağından dikkat ve ihtiyat üzere bulunup tazeliğinden biraz şüphe edilen etlerin eklinden sakınmak lâzımdır...[146]

"Demek ki domuz eti, ister pişirilerek, ister pişirilmeyerek sucuk ve pastırma halinde iken yenilsin her halde muzırdır. Tirişin mikropları, bayatlamış olmasından mütehassılı tesemmümât muhakkaktır. Hiç olmazsa bâtiü'l-hazımdır.

"Hazım güçlüğü zannolunduğu kadar ehemmiyetsiz bir şey değildir. Bugünkü tedkîkât-ı tıbbiyye neticesi kesb-i vuzûh etmiş bir hakîkattir ki muhtelif sû-i hazımlar, tevessü-i mide, bağırsak ufâneti kabız ve ishâl, karaciğerler ufûnetleri ve emsâli sırf cihâz-ı hazmı ve müteallikâtına mahsûs hastalıklar ile bunların tevlid ettiği emrâz-ı mütenevvia hep hazım güçlüğünden neş'et eder. Bundan başka kör bağırsak hastalığı, tesemmüm-ü binefsihî gibi maraz hep sû-i hazımdan ileri geldiği de muhakkaktır. Sû-i hazmın kalbe de te'sîri vardır. Fennin bugünkü tedkîkâtı ile kesb-i vuzûh eden bu hakikati Hz. Peygamber Efendimiz:

اَلْمِعْدَةُ رَأْسُ كُلِّ دَاءٍ

-"Mide her marazın başıdır; her maraz mideden, midenin îfâ-i vazife edememesinden neş'et eder." kelâm-ı hakîmânesiyle bize bildirmiştir.

Hınzır eti hazmı pek bati olduğu cihetle bu hastalıkları tevlîd edeceği şüphesizdir. Diğer sûretle yendiği vakit de tirişin denilen muhataralı kurt mevcuttur. Bu yüzden şimdiye kadar yüzbinlerce insan telef olduğu yapılan

istatistiklerin verdikleri ma'lûmâttan anlaşılmaktadır. Bu kurtlar hakkında emrâz-ı umûmiyye müellifîn-i mu'teberesinden (Munyâk) şu yolda beyân-ı mütâlea ediyor:

"Tirişin" denilen bu kurtlar domuz eti yenilen memleketlerde çok defa (Tirişinoz) denilen hastalığı mucib olmaktadır. Bu kurtçuklar hınzır, kedi, fare ve insan üzerinde neşv ü nemâ bulurlar. Hâl-i kuhûlete vâsıl olanları bağırsaklarda; tohum halindekiler de vücûdun etleri içinde sakin olurlar. Bu kurtların tohumları insanın bağırsaklarına dahil olunca tamamen kurt halini alır. Erkeklerinin iki, üç; dişilerinin dörtten altı milimetreye kadar tûlleri vardır. Bunlar beş gün zarfında bilizdivaç her birerleri yüzlerle yumurta hasıl ederek ishâl, kusma, humma, karın ağrıları tevlîd eder ki, hummâ-i tifoîdî yahut kolera oldukları zannolunabilir... Yumurtalar açılıp yavrular çıkınca bağırsakları delerek yahut damarların içine sokularak üç - dört hafta zarfında da etlerin içine yerleşir; orada gül renginde küçük danecikler halinde görülürler. Bunların te'sîrâtı ile hasta olanların çocukları yirmi ile elli gün arasında vefat etmektedirler.

"İşte hınzır etini yemek bu derece tehlikeli olduğu için bugün Avrupa'nın en büyük şehirlerinde domuz etlerinin bu müthiş kurtları hâvî olup olmadığını, tazeliğini tedkîk için birçok me'mûrîn ve vesâit-i fenniyye bulundurmaktadırlar. Maamafih her zaman buna riâyet etmek mümkün olmadığı şüphesizdir."[147]

Biz şuna eminiz ki buna riâyet mümkün bile olsa yine Avrupalılar bir gün olup bunu men edecekler. Bunun tezkiye edilmesinde zarar yoktur diyemeyecekler. Çünkü içkinin de az ve saf olanlarında mazarrat görmüyorlardı. Biz o günün gelmesine intizâr edelim.

Şunu da ilâve edelim ki fennin bu kadar terakkî ettiği bir asırda ancak kesb-i vuzûh edebilen bir hakikatin Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.) tarafından on dört asır evvel haber verilmesi kendisinin hak peygamber ve söylediklerinin "Kelâm-ı İlâhî" olduğuna en büyük delildir...

Elhâsıl, nazar-ı İslâm'da muhafaza-i sıhhat ferâizden olduğu cihetle muzirr-i sıhhat olan şeylerden sûret-i kat'iyyede nehyetmiş ve bunları muharremât meyanında saymıştır. Terbiye-i rûhiyyede olduğu gibi, terbiye-i cismiyye hususunda da i'tidâle riâyet zarûrîdir. Bu hususta da ifrât ve tefrît memnu'dur.

ON DÖRDÜNCÜ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Bilcümle vezâifimizi îfâ edebilmek vücûdumuzun sıhhatte olmasına mütevekkıftır. Sıhhatimizin kıymetini vakit ve zamanı ile takdîr ederek onu ihlâl edecek mahiyette olan her şeyden tevakkî etmemiz lâzımdır. Nazar-ı İslâm'da sıhhati muhafaza etmek erkân-ı îmândan bir rükündür.
2. Terbiye-i cismâniyyeden gâye: tahaffuz ve tekemmüldür.
3. Nazar-ı İslâm'da sıhhat en büyük bir nimet, hastalık da fıtratın lâ yetegayyer kanunlarına adem-i riâyetin bir cezâ-i tabîiyyesidir. Aklını başına almak için taraf-ı İlâhiyyeden bir kamçıdır.
4. Müslümanlık sârî hastalığın men'-i sirâyeti için vaz' etmiş olduğu kavâid-i

esâsiyye ile bugünkü karantina usûlünü bize on dört asır evvel ta'lîm buyurmuştur.

5. Sıhhat-ı beşeriyyenin yegâne medârı cismin metâlibinde i'tidâlden ibâret olduğu hakkındaki kâide-i esasiyyeyi Müslümanlar daha evvel te'sîs eylemiştir. Helâl, temiz, vücûde gayr-ı muzır olan şeylerin isti'mâlinden, ekl ve şürbünden men etmemiştir. Bunlardan bir Müslüman i'tidâl dairesinde istifâde eder. Bu şerâiti câmî olmayan şeyler Müslümanlıkta memnu'dur.

6. Müskirât, her türlü fenâlığın menbaı ve birçok mazarratları olduğu cihetle Müslümanlıkta haram kılınmıştır. Bunun aklî, rûhî bedenî, ailevî, mâlî, ictimâî ve dinî birçok zararı vardır.

7. Müslümanlıkta domuz eti, boğulmak veya bir şey ile döğülmek sûretiyle öldürülmüş veyahut yüksek bir mahalden düşerek ölmüş yahut birbirini boynuz vesaire ile vurmak veya yırtıcı bir hayvan tarafından parçalanmak sûretlerinden biriyle ölmüş olan hayvanların eti haram kılınmıştır.

---

[137] Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/400; Hadîs-i mezkûrü Hâkim, Beyhâkî ibni Abbas'dan; İmâmı Ahmed ile Ebu Nuaym de Amr b. Meymûn'den tahrîc etmişlerdir.

[138] Bakara sûresi, âyet,195.

[139] -"Allah'dan afv ve âfiyet isteyiniz."

-"İki nimet vardır ki: Ekser-i nâs kıymetlerini bilmeyerek elden kaçırırlar: Bunlar da sıhhatle ferâ'dır. Yani adem-i ihtiyâc ve râhat-ı kalbtir.

[140] -"Hastalık, Allah'ın kullarını te'dib için yeryüzünde bir kamçıdır." (Eser-i Şerif)

[141] "Ey Allah'ın kulları tedavi edin. Çünkü Cenab-ı Hak hiçbir hastalık vermemiştir ki, onun devâsını vermiş olmasın. Yalnız bir hastalığın ilâcı yoktur. O da iyice ihtiyarlıktır.

-Cenab-ı Hak hangi hastalığı vermiş ise mutlaka onun ilâcını da vermiştir."

[142] A'râf sûresi, âyet, 32.

[143] Mâide sûresi, âyet, 87-88; A'râf sûresi, âyet, 31-32.

[144] "Şarap ve içki her türlü habâisin, fenâlığın anasıdır. (*Nesâî*, Eşribe, 45)

[145] "Ölü; kan, hınzır eti sonra Allah'dan başkasının ismi ile boğazlanan, bir de boğularak, yahut vurularak, yahud yüksekten düşerek, yahut bir hayvan tarafından süsülerek, yahut canavar tarafından yırtılarak daha canı üzerinde iken yetişilip kesilmeden ölen hayvanât ile esnâm için zebh edilenler size haram kılındı." (Mâide sûresi, âyet, 3)

"Onlara de ki bana vahyolunan şeyler arasında bu sizin haram dediklerinizi yiyen için ölmüş hayvan eti, yahut akar kan, yahut hınzır eti olmamak şartı ile gerçekten haram olanını bulamıyorum." (En'am sûresi, âyet, 145)

[146] Dîn-i İslâm ve ulûm ve fünûn, Doktor Milâslı İsmâil Hakkı.

[147] Dini İslâm ve ulûm ve fünûn, Doktor Milâslı İsmâil Hakkı.

ON BEŞİNCİ DERS: VEZÂİF-İ ÂİLİYYE

Temhîd

Vezâif-i nefsiyyeden sonra vezâif-i âiliyye geliyor. Ahlâkın bu kısmı aile âzâsının vezâifinden bâhis olacaktır. Aile insanın içinde doğup büyüdüğü ufak bir cemiyyettir. Bu cemiyyetin âzâlarını zevc ve zevce, ebeveyn ve evlâd; hısım ve akraba teşkil etmektedir. Ne kadar mütemeddin cemiyyetler varsa bunların şekl-i evveli ailedir. İnsan vatanına, mensûb olduğu cemiyyete ve hatta bütün hey'et-i ictimâiyyeye karşı medyûn ve mükellef bulunduğu hiss-i vazife ve hürmeti aile içinde öğrenir. Aile bütün mahabbetlerin, her türlü fazîletin menbaıdır. İnsan büyüklere hürmet ve itaatı, küçüklere şefkat ve merhameti, bütün benî nev'ine karşı hayırhâh olmayı... elhâsıl hem Hâlika, hem de mahlûka karşı vazifelerini hep aile içinde –ana kucağında baba ocağında– öğrenir. Esas orasıdır. Orada verilen terbiyenin azîm te'sîri vardır. Bunun içindir ki aile teşkilâtı ne kadar esaslı ve muntazam olursa onlardan bir araya gelen cemiyyet de o nisbette kavî ve sağlam olur.

Ailenin Islâhı ve Ehemmiyeti

Medenî cemiyyetlerde ailenin pek mühim bir mevkii vardır. Zira ailenin cemiyyete nisbeti, efrâdın aileye nisbeti gibidir. Demek, ikincisi salâh bulursa birincisinin de salâh bulması, ikincisi bozulursa birincisinin de bozulması pek tabîîdir. Onun için felâsife-i cihân, bilhassa asr-ı hâzırda bütün himmetlerini ailelerin ıslâhına tevdî ederler; aileler nasıl idâre edilmek lâzım geldiğini halka öğretmekle meşgul oluyorlar.

Seâdet-i ailenin mevcûdiyyeti iki şeye mütevakkıftır:

1. Ailenin ma'nevî sûrette ıslâhı.
2. Maddî sûrette ıslâhı.

Şüphe yok ki bu vazifelerin her ikisi de aile reisine aittir. Daha doğrusu medeniyyet-i hakîkiyyenin kendisine âmir bulunduğu en büyük vecîbedir. Biz bundan dolayı aile babasının boynuna iki vecîbe yükleriz ki, her ikisini kânûn-i hayâtın rüknü îcâbınca îfâya çalışma farzdır.

Ailenin Islâh-ı Ma'nevî ve Ahlâkîsi

Erkeğin ailesine karşı şu vecîbeyi edâ edebilmesi iki şeyi îcâbeder.

1. Birincisi karısını aileye ait umûrda kendisine şerîk ittihâz ederek müstehak olduğu tekrîmi evinden diriğ etmemektir.
2. Yarın kendisi gibi aile sâhibi olacak, almış olduğu terbiyeye göre hayrına yahut şerrine çalışacağı bir cemiyyet-i beşeriyye âzası arasına katılacak olan

evlâdının istikbâli kendisine mevdu’ olduğu efrâttan biri için koca bir cemiyyeti hem ikbâlin en yüksek tabakalarına çıkarmak, hem de nikbetin en alçak derekelerine düşürmek kâbil bulunduğunu, bu neticelerin kâffesini de vakti ile verilen terbiyenin iyiliğinden yahut fenâlığından ileri geleceğini, efrâd-ı aileden birinin işleyeceği fenâlık şayet terbiyesinin bozukluğundan neş’et etmiş ise aile babasının da mes’ûliyette şerîk olması îcâbedeceğini düşünerek ona göre çalışmaktır.

İşte medeniyyet-i hâzıranın terbiye-i âiliyye hakkındaki bütün nazariyyeleri şu esaslar üzerine kurulmaktadır. Biz diyoruz ki bu esasları vaz’etmek hususunda Müslümanlık bütün cihana takaddüm etmiştir. İşte kadınlara hürmetsizlik göstermeyerek bilâkis onlara bir mevki-i ihtirâm vermeye teşvîk eden ehâdîs-i şerîfe meâlleri:

-“Nisâ’ya ancak kerîm olanlar ikrâm eder; kadınlara ihânet edenler, kadınlara hürmetsizlik edenler de ancak leîm olanlardır.”[148]

-“Kadınları arzûlarına bırakınız.”

Şu iki hadîs-i şerîf ile:

...وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا ۝

Âyet-i kerîmesi[149] çocukların terbiyesi, tehzîbi hususunda kadınların büyük bir hisseleri olduğunu isbât için en parlak bir delildir. İkinci kısma gelince: Müslümanlığın bu cihete de tamamiyle mutâbık olduğunu göstermek için Peygamberimiz (s.a.s.),

“Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürüsünden mes’uldür...”[150] hadîsi câmiulkelîmini iğrâb etmek kâfîdir. Pek sarîh olan şu nass-ı celîl hükmünce her aile reisi ailesini teşkîl eden âzânın her ferdinden ayrı ayrı mes’ûldür. Onları ahlâk-ı kerîme ile secâyây-ı şerîfe ile mütehallî kılmak boynuna borçtur. Tâ ki ferdâ-i kıyâmette:

“Ey kötü çoban, eti yedin, sütü içtin; dâlleyi iğfâ, kırığı sarmadın. Bugün senden intikam alacağım.” itâbına ma’rûz olarak cezâ-i ihmâlini çeksin.

Ailenin Islâh-ı Maddîsi

Ailenin ıslâh-ı ma’nevî ve ahlâkîsi hakkında söylediğimiz sözler, ıslâh-ı maddîsi hakkında tamamiyle vâriddir.

Bir insanın her şeyden evvel hissettiği zaruret kendi mevcûdiyetini muhafaza kayd-ı zarûrîsidir. İnsan bu hâcetini gereği gibi te’mîn etmedikçe nefsinde ahlâkî, ma’nevî hiçbir vazife arkasında koşmak için bir sâik hissetmez. Hakikat, efrâdı sıhhat-ı bedeniyyelerini, kuvâ-i akliyye ve cismâniyyelerini muhafaza edecek temiz bir gıdâ bulamayan; kendilerini karlara, yağmurlara, soğuklara ve sıcaklara karşı barındıracak yurttan ve giyecekten mahrûm olan bir ailenin hali ne olur? Tabiî sefâlet, vahşet derekelerinin en müthişine düşecek böyle bir aile efrâdına zarûret, ihtiyâç birçok fenâlıkları, birçok cinâyetleri mubah şeklinde göstermez

mi? Zira ihtiyâç bütün ahlâksızlıkların anasıdır. Bu böyle olduğu gibi, hayât-ı medeniyyenin iktizâ ettiği tahsîli, terbiyeyi verebilmek için evlâdını mekteplere göndermeyen, istediği mürebbînin dest-i kifâyetine tevdî' edemeyen bir babanın efrâd-ı ailesi için yalnız yiyecek gıdâ, giyecek libâs, barınacak ev tedârik etmiş olması neye yarar.

Şu pek haklı mütâlealardan âşikâr bir sûrette anlaşılmıyor mu ki aile denilen şey ihtiyâca göre bol bol sarfedebilen bir reise muhtaçtır; bir reisin, bir aile babasının kudretsizliği o aileyi sefâletin, hırmânın en müdhiş dereklerine kadar indirir. Binaenaleyh zaten bizim pek semîh olan Şerîât-i İslâmiyye'miz bu gibi desâtîr-i ahlâkiyye ve medeniyyeyi evvelce vaz'etmiştir: "Cenâb-ı Hak kendisine mal verdiği halde ailesini sıkıntı içinde bırakan adam bizden değildir." "Bir adamın evine, karısına, evlâdına, hizmetkârlarına sarfettiği mal, kendisi için sadaka yerine geçer." meâlinde olan desâtîr-i İslâmiyye, aileye karşı fedakârlığa teşvîk eden en mühim esâsâttır. Nazar-ı İslâm'da ailenin ne büyük bir mevkii, aileye karşı edilecek fedakârlığın ne azîm te'sîri olduğunu şu hadîs-i şerîf kemâl-i vüzûh ile göstermektedir:

– Bir dînâr Allah yolunda, bir dînâr rakabe uğrunda sarfetsen; bir dînâr fakîre tasadduk eylesen bir dînâr da ailen için harcetsen sevâplısı ailen için sarf eylediğindir."

Vezâif-i Âiliyyenin Aksamı

Aile denilen ufak cemiyyeti teşkîl eden anâsır-ı esâsiyye nazar-ı dikkate alındığı gibi vezâif-i âiliyye ve ahlâk-ı beytiyye şu sûretle taksîm edilmek iktizâ eder:

1. Zevceynin yekdiğerine karşı vezâifi.
2. Ebeveynin evlâda karşı vezâifi.
3. Evlâdın ebeveyne karşı vezâifi.
4. Evlâd arasındaki vezâif.
5. Akraba arasındaki vezâif.

İzdivâç

Vezâif-i zevceynden evvel izdivaçtan bahsetmek lâzımdır. İzdivâç, şüphe yok ki bir vazifedir. Bu hükmün biraz ifrât perestâne olduğunu iddiâ edenler bulunsa da hakikat bu merkezdedir. Bundan sarf-ı nazar edenler, en tabiî bir vazifesini îfâ etmemiş sayılırlar. Böylelerine karşı şu hükmü vermekte tereddüt bile etmeyiz: "Zayıf bir yürekle tekemmülün gayet kuvvetli bir vâsıtasından sarf-ı nazar etmiş ve kendisindeki hissiyât-ı âliye-yi hâl-i atâlette bırakmış; bu suretle tabiatimizin en ulvî meyelânlarından biri ve belki de en tabiîsi za'fa dûçâr olmuş ve âdetâ kangrene tahavvül eylemiştir..."

Evet, izdivaçtan kaçan bir adam; ne samîmî bir fikir ve ihtisâs iştirâki ile şahs-ı âharda yaşamak ihtiyacını, ne de kendi rûhunda en iyi olan bir şeyi çocuklarının

rûhuna naklederek diğer bir şahısta yeniden yaşamak arzusunu hissetmiştir! Demek ki beşeriyetin bakâ ve tekemmülünde bu adam nasibedâr olmak istememiş, fıtratın bu hususta kendisine bahşettiği kuvâdan istifade etmemiş ve onu mâ vuzia lehine sarfetmeyi düşünmemiştir. Bunun içindir ki bir dîn-i tabiî olan Müslümanlık izdivâcı tergîb ve teşvîk ve bundan iğrâz edenleri şiddetle muâhaze etmektedir. Bu bâbda pek çok âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe vardır.[151]

Ahlâk-ı İslâmiyye, nikâhtan ve halktan uzlet etmekten sûret-i kat'iyyede nehyeder. İslâm'da tebeddül ve rûhbâniyyet yoktur.[152]

Zevceynin Yekdiğerine Karşı Vezâifi

İzdivaçtan maksat, şehevât-ı nefsâniyyenin teskîni değildir. Belki şuûn-ı hayatiyyede müşâreket ve her hususta vahdet üzerine akd-ı zevciyyettir. Vahdet-i maslahat ve imtizâc-ı nüfus üzerine bir akittir. Mütekabil birtakım hukûk ve vezâifi kabul ederek erkekle kadın bil'irâde yekdiğerine karşı taht-ı taahhüde girmiştir. Binaenaleyh izdivaçtan matlûb olan gaye yalnız ittihâd-ı cinseyn ile hâsıl değildir. Tarafeyn birbirine hukûk ve vezâifle merbût olmak, yekdiğerinin hukûkunu ve vezâifini tanımak da lâzımdır. Erkek nefsi, malı, çocukları hakkında kadından emîn olmalı. Kadın da aynı suretle erkeğin kendisi için hakiki olduğuna i'timâd hasıl etmelidir. Kur'ân-ı Kerîm bunu ne güzel tasvîr etmektedir.[153] Binaenaleyh izdivâç, ittihâd-ı cinseyn ile beraber tarafeyne emniyyet, mahabbet, sadâkat ve muâvenet vezâifini de tahmîl eder. İzdivaçta "meveddet-i mütekâbile ve sadakât-i mütesâviye" bir esastır. Zevc ve zevce beyninde bunlar devam ettikçe hiçbir bahane ve sebep bunları nakz-ı ahde sevketmemelidir.

Bunun içindir ki zina ahid-şikenliktir. Ailenin kuvvet ve servetinin, mahabbet ve meveddetinin bir kısmını hârice götürmek sûretiyle râbıtayı gevşeteceği gibi, aileye veled-i zinâ karışmasına da sebeptir. Şu halde zinâ ahlâken memnu'dur. Zevceyn beyninde muâvenet-i mütekâbile bir vazife-i müştereke olmakla beraber kuvâ-i bedeniyye ve melekât-ı akliyye itibariyle kadına fâik olan zevc için bu muâvenet daha lâzımdır. Kadın erkek tarafından beslenecektir. Hariçte çalışarak aile ihtiyâcâtına göğüs vermek vazifesi zevce ait, dâhil-i beytte iktisâd vazifesi de zevcenindir. Dîn-i İslâm, kadın hakkında rifk ve mülâyemeti o kadar ilerletiyor ki ondan mihân ve meşakkati kaldırıp erkeğin dûş-i tahammülüne yükletiyor, vezâif-i hâriciyye erkeğe, vezâif-i dâhiliyye de kadına aittir.

Nikâhın devamı, zevceyn arasında hüsnü muâşeret ve imtizâcın bihakkın tecellîsi Müslümanlıkta matlûb olduğu cihetle zevceyn arasında kefâet aranır. İslâm emr-i nikâhta pek ziyade vüs'at ve sühûlet gösterdiği halde emr-i talâkta süûbet göstermiştir. İslâm'da zevceyn mütekâbilen hukûk ve vefâife mâlik olmakla beraber zevc, dûş-ı tahammülüne aldığı metâib ve mesâibe ve bazı esbâb-ı tefevvükıyyesine binâen emr-i talâka müstakillen mâliktir. Bu hâl muktezâ-i hikmet ve maslahattır. Esasen talâk bilâ zarûre memnu', mebgûz ve küfrân-ı ni'metten ma'dûddur. Ancak bir zarûret-i kat'iyyeye binâen buna teşebbüs olunabilir. Maamafih kadın emr-i talâkın yalnız zevcin elinde

bulunmasını kendi menfaat ve muhâkemesi noktasından doğru görmüyorsa hîn-i akitte emr-i talâka mâlikiyyetini şart olarak dermeyân edebilir...

Ebeveyn'in Evlâda Karşı Vazifeleri

Şüphe yok ki evlâdın bâis-i vücûdü "ebeveyn"dir. Fakat ebeveynin vazifeleri yalnız evlâdın bâis-i vücûdu olmak değildir. Mensûb oldukları millete, hatta bütün beşeriyete en nâfî bir uzuv, en mükemmel bir evlâd hediyye etmek ebeveynin başlıca vazifesidir. Bununla beraber evlâdlarını bulundukları zaman için değil, belki onların yetişecekleri bir istikbâl için hazırlamak da bir vazifedir. Hz. Ali Efendimiz'in (k.v.) "Evlâdınızı bulunduğunuz zamanın gayr-ı bir zaman için ta'lîm ve terbiye ediniz. Çünkü onlar sizin zamanınızdan başka bir zaman için halk olunmuşlardır. Çocuğun terbiyesinde sakın kusur gösterme; çünkü o senin zamanının gayr-ı bir zamanın için yaratılmıştır." kelâm-ı hakîmâneleri bu hususta vâlideyn için en büyük bir düstûr olmalıdır. Bu ise pek büyük bir vazifedir. Zâten evlâd sevmek demek, onların selâmet-i âtiyyelerini, istikbâllerini te'mîn etmek demektir. Çocuklarımızın yetişecekleri zaman kendilerinden ne gibi hizmet isteyecekse bunları anlayarak çocuklarımızı ona göre hazırlamalı; o hizmetleri görebilecek bir kıymet, bir kuvvet ve meziyette yetiştirmeli. Her devrin kendisine göre bir ihtiyâcı olduğunu unutmamalıdır. Müslümanlığın emri bu yoldadır.

Çocukların beşeriyyete nâfî bir uzuv olarak yetişmeleri için ebeveyn en büyük bir âmil olduğu gibi, onların insâniyete karşı muzır birer mikrop olmalarına da yine ebeveyn sebep olabilir. Çünkü çocuklar; ictimâî, sıhhî, ahlâkî, birçok emrâz-ı maddiyye ve ma'neviyyeyi ebeveynden tevârüs ederler. Bir aile efrâdının cemiyyete hayırlı veya hayırsız bir uzuv olabilmesi her şeyden ziyâde gördüğü terbiyeye bağlıdır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.s.): "Çocuklarınıza ikrâm ediniz, iyi bakınız; güzel terbiye ediniz, terbiyelerine çok dikkat ediniz."[154] buyurmuşlardır. Bir insanı dünyaya getirmek iş değildir. Asıl iş, onu hem kendisine, hem de mensûp olduğu beşeriyete nâfî bir uzuv olarak yetiştirebilmektir. Kendinin muvafakat ve rızası olmadan bir şahsın hayatını veyahut menfaatini tehlikeye koyan kimse bilâhare o şahsı uğradığı müşkilâttan kurtarmak mecbûriyetinde değil midir? Vicdân ve ahlâk bu sûretle emretmiyor mu? Bu nasıl böyle ise evlâda nisbetle ebeveyn de böyledir. Kendi sun'ı olmadan dünyaya getirmiş olduğu çocuğun hayatını muhafaza, tahsîline i'tinâ etmek de ebeveynin vazifesidir.

Hayatın Devirleri ve Her Devre Ait Ebeveynin Vazifeleri

Hayatın tufûliyyet, sabâvet, şebâbet gibi muhtelif devirleri olmasına nazaran

ebeveynin terbiye vazifeleri de değişir. Yedi yaşına kadar devam eden devr-i tufûliyyette ebeveynin vazifesi kavâid-i hıfzıssıhhaya riâyet etmek sûretiyle çocuğun neşv ü nemâsına çalışmaktır. Aynı zamanda pek çok noktalarda evlâda hüns-i nümûne olmaya da çalışacaktır.

Asıl terbiye devri ikinci devirdir. “Devr-i sabâvet” denilen bu devir, (12, 14) yaşına kadar i’tibâr olunabilir. Bu devirde ebeveynin vezâifi pek ziyâde ehemmiyet kesbeder. Çünkü çocuğun istikbâli bu devirde hazırlanacaktır. Bu devirde evlâdın terbiyye-i ahlâkiyyesi için “ebeveyn”in göstereceği dikkat, tavır ve hareket kadar büyük ve müessir bir şey olamaz. Peder ve vâlide arasında mevcûd mahabbet ve nefret hislerinden çocuğun pek çok müteessir olacağı nazar-ı dikkate alınarak ebeveyn dâimâ hüsn-i misâl olmalıdır. Bu devirde çocuk ebeveynini nasıl görürse bilâhare öylece taklîd eder. Bu devirde görmüş olduğu evzâ’ ve etvârı zaptetmek hususunda çocuğun dimağı âdetâ fotoğraf klişesine benzediği gibi, işittiklerini zaptetmek hususunda hâfızası da gramofon plâğına benzer. Ebeveynin kavâid-i ahlâkiyyeye karşı en ufak bir mübâlâtsızlığı çocuğun dimağında pek mühim izler bırakır. Bu devirde çocuğa vezâif-i ahlâkiyye ve dîniyyesi de öğretilecektir. “Sinn-i rüşd” veya “devr-i şebâbet” gençlik, delikanlılık denilen üçüncü devre gelince onu da 14 yaşından i’tibâr edebiliriz.

Sabâvet devrinde iyi ve fenâ kazandığı şeyleri bu devirde tatbîk etmeye başlayacaktır. Bu devirde çocuk sinn-i mükellefiyyete girmiş ise de yine ebeveynin himâyesi altındadır. Onların vazifeleri hafifleşiyorsa da büsbütün sâkıt olmaz. Îcâbında yine onları irşâd etmek, selâmet-i âtiyyeleri için çalışmak lâzımdır.

İt’âm, iksâ ve ihsân hususunda evlâtlar arasında müsâvâta riâyet etmek de lâzımdır. Emr-i Peygamberî bu yoldadır. Güzel isim vermek, iyi bir terbiyeye sahip kılmak, evlâdın ebeveyni üzerinde bir haktır. Şüphe yok ki evlâtları hakkında üzerlerine terettüp eden vezâifi îfâ için ebeveyn çocukları taht-ı nezâretlerinde bulunduracak, terbiyeleri için, lüzûmuna kail oldukları her şeyi emredecek ve bu emirlerine itaat ettirecektir. Bu kudret, “sultâ-i übüvvet”dir. Maamafih ebeveyn evlâd üzerindeki sultasını zulüm derecesine çıkarmamak; şer’in, fıtratın hükmü olmayan husûsâtta onlara tahakküm etmemek lâzımdır. Teehhüm hususunda ebeveyn her halde kendi istediklerini yaptırmak, evlâdının rızasına bakmamak zulümdür; tahakkümdür. Çocuğunun mevhûbât-ı fıtriyyesinin inkişâfına mâni olmak, tahsîl-i ulûm ve fünûndan men ederek kendi hizmetinde kullanmak da zulümden başka bir şey değildir. Büyüdükten sonra bile ona hakk-ı kelâm vermemek, istiklâl-i fikriyyelerine riâyet etmemek evlâda karşı ödemekle mükellef bulunduğu hakkı îfâ etmemektir.

Çocuklarımızın istiklâl-i irâde sâhibi olmalarını te’mîn ve bu yolda terbiye etmek en mühim vazifemizdir.

Elhâsıl evlâdın iyilik veya fenâlığından hem ebeveyn, hem cemiyyet nazarında, hem de ind-i İlâhîde mes’ûldür. Ebeveynin verdiği terbiye ile ebeveynin hüsn-i a’mâl veya sû-i a’mâli evlâdın iyi veyahut fenâ olmasının sâik-i yegânesidir.

Terbiyesine ihtimâm olunan bir evlâd, hem mensûb olduğu ailenin şân ve şerefini yükseltir; hem kendisine, hem de ana ve babasına hayır duâ ettirir. Terbiyesi nâkıs olanlar kendi adlarını telvîs ettikleri gibi, akrabasının yüzünü de

kızartırlar.

Evlâdın Ebeveynine Karşı Vazifeleri

“Ebeveyn”in evlâdına karşı vazifeleri olduğu gibi, evlâdın da ebeveynine karşı vazifeleri vardır. Onları da dinimizden, kitâbımızdan öğreneceğiz. kitâbımız olan Kur’ân-ı Azîmüşşân’ın şu âyet-i kerîmesi evlâdın ebeveynine karşı medyûn olduğu vazifeleri teşrîh etmektedir.

وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّٓا اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاۜ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَٓا
اَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَٓا اُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ۝ وَاخْفِضْ لَهُمَا
جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًاۜ ۝

“Kendisinden başkasına ibâdet etmemenizi ve ebeveyninize ihsân ile muâmele etmenizi Rabbın kat’iyyen emretmiştir. Nezdinizde ebeveyninden biri yahut her ikisi sinn-i şeyhûhate vâsıl olursa onlara “öf” ve aman demeyiniz, incitip gücendirecek bir şey söylemeyip güzel sözlerle tatyîb-i hâtırlarına ihtimâm et. Tezellül ve tevâzu’ kanatlarını döşe; çok mahviyyetli, mülâyim ve mütevâzi ol ve (onlar hakkında) de ki: Yâ Rab! Ebeveynim küçüklüğümde beni nasıl terbiye etmişlerse sen de onlara rahmet et.”[155] Bir de Efendimiz’in şu hadîs-i şerîflerine atf-ı nazar edelim: “Rızâ-i İlâhî, ebeveyni kendisinden hoşnûd ve râzı etmekle istihsâl olunur.” “Ebeveyne itaat, Allah’a itaattir; ebeveyne isyân Allah’a isyândır.” “Cennet anaların ayakları altındadır.” “Anasını ve babasını mahzûn eden, onlara isyân etmiş gibi büyük günah kazanır.”

Şimdi yukarıda hukûk-ı vâlideyni teşrîh eden âyet-i kerîme ile bu hadîs-i şerîflere nazaran hukûk-ı vâlideyni şu sûretle hülâsâ edeceğiz:

1. “Vâlideyn”e ihsân etmek, kavlen ve fiilen iyilikte bulunmak.
2. Onlara “öf” bile dememek; yani onlarla küçük hefveyi bile terketmek, onlara karşı gerek lisânı ile gerek harekâtı ile en ufak bir hürmetsizliği işrâb edecek şeylerden sakınmak.
3. “Ebeveyn”imize karşı huşûnet ve gılzatla hitâb etmemek. (kalblerini rencîde edecek bir lisân kullanmamak, öyle bir harekette bulunmamak)
4. Yüzlerine nazar-ı infiâl ve şiddet-i gadabla bakmamak; işmizâz göstermemek ve dâimâ güler yüzle, mülâyemetle görünmek.
5. Onların dâvetlerine yumuşak sözle, tavr-ı acûl ile icâbet etmek, her ne söylerlerse hemen pekâlâ diye cevap vermek.
6. “Ebeveyn”imiz her ne söylerse –Cenâb-ı Hakk’a isyân olmadıkça– onların sözlerini ciddiyetle telakkî etmek lâzımdır. Çünkü onların sözleri, düşünceleri bizim seâdetimiz içindir. Hatta acı ve kaba lâkırdılarda bulunsalar bile onların bu hareketlerine gayet mütevâziâne bir hilim ve mülâyemetle mukâbedele bulunmalıyız.
7. Her hususta “ebeveyn”in rızalarını almak lâzımdır. Çünkü onlar dâimâ bizim

iyiliğimize hizmet etmekle iftihâr edeceklerinden verecekleri re’yler bizim menfaatimize olacağı şüphesizdir.

8. “Ebeveyn”imizin hizmetlerini kendi hizmetlerimize takdîm etmeliyiz. Onları muhtâc-ı muâvenet bir vaziyette görünen bütün mevcudiyetimizle muâvenetlerine koşmalı ve bu vazifeyi onların izzet-i nefislerini kat’iyyen rencide etmeyerek kemâl-i meserretle îfâya çalışmalı. Çünkü onlar bizim istikbâlimizi te’mîne çalışırken her türlü fedakârlığa katlanıyorlar, haysiyyet-i şahsiyyelerine açılan yaralara bile ehemmiyet vermiyorlardı. Eğer bunları düşünecek olursak onlara karşı yapacağımız muâvenetler ne kadar yüksek olsa yine hiçtir.

9. Bir yerde otururken ebeveynimizden biri gelecek olursa, hemen ona ta’zîmen ayağa kalkmalı ve onlar ayakta bulundukça –müsaadelerini istihsâl etmeden– oturmamalıdır.

10. Ebeveynimizden biri ile giderken onların önüne geçmeyip dâimâ sol taraflarından ve biraz geriden gitmeliyiz.

11. Onların izni olmadan bir yere misafirliğe gitmemelidir.

12. Vefatlarından sonra rahmetle yâd etmek, duâ ve istiğfarda rahmete sebep olacak ef’âl ve harekâtta bulunmak, ahidlerini infâz ve dostlarına ikrâm etmek onlara kötü lâkırdı söylenmesine sebep olmamak.

İşte bunlar hep Müslümanlığın ta’lîm eylediği ahlâkî vazifelerdir. Binaenaleyh bu vazifeleri îfâ etmek hususunda kusûr göstermemek îcâbeder. Ebeveynimize iyilik yaparsak evlâtlarımızdan biz de iyilik görürüz.

Peder ve vâlidemiz ihtiyarladıkça onlara karşı daha ziyade tevâzu’ göstermek, hürmet ve ta’zîm, in’âm ve ihsân etmek, def’-i ihtiyâçlarına acele eylemek lâzımdır. Çünkü sinleri ilerledikçe onların kalbi rikkat kesb edeceği cihetle ufak bir şeyden pek ziyâde müteessir olurlar. Şunu da unutmamalıyız ki üzerimizde ana hakkı daha ziyâdedir.

اَلْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ ...

Düstûru vâlideliğin kıymetini göstermektedir. “Vâlideniz, (üç defa tekrar buyurmuşlardır) sonra pederiniz, daha sonra en yakın olan...”hadîs-i şerîfi de bu hususta vâzıhtır. Vâlidemizin dâvetine daha sür’atle icâbet etmek de kavâid-i İslâmiyye muktezâsındandır. Çünkü onlar pederden ziyade rahîmdir.

Kardeşlerimize Karşı Vazifelerimiz

Kardeşler bizim cüz’lerimizdir. Binaenaleyh kardeşler arasında saf ve samimî bir rabıta bulunmak lâzımdır. Hiçbir sebep, bizi kardeşlerimizden uzaklaştıracak mahiyeti haiz olmamalıdır. Servet, mîrâs ve sâire gibi maddî şeylerin kardeşlik bağını gevşetmesi kavâid-i ahlâkiyye ile kâbil-i te’lîf değildir. Mademki bütün insanlara karşı ihsân ile mükellef bulunuyoruz, bunu evvelâ en ziyade bize yakın olanlar hakkında tatbik etmemiz icâbetmez mi? Birader ve hemşîrelerimizin menfaati, kendi menfaatimiz kadar kıymetli olmalıdır. Aile ocağının samimiyyeti

nisbetinde kardeşlerimize nazik ve samimi olmalıyız. Bilhassa büyük biraderler pederlerin bulunmadığı yerlerde onun yokluğunu bildirmemelidir.

Kardeşlerimizin küçüklerini himâye, onlara karşı şefkatle muâmele; büyüklerine karşı ta'zîm ve hürmet etmek dinî ve ahlâkî bir vazifedir. Büyük kardeşlerimiz bizim babamız yerinde olduğu cihetle onların yüzüne gelmemek, sözlerine karşılık vermemek, kalblerini kırmamak lâzımdır.

Akrabalarımıza Karşı Vazifelerimiz

Akrabalarımıza karşı aile hissi ile mütehassis olmak, derecelerine göre onlara da hürmet ve şefkat göstermek, maddî ve ma'nevî muâvenette bulunmak da ahlâkî vazifelerimizdendir. Akrabaya merbût kalmak, onlardan uzaklaşmamak, onları unutmamak, onları ziyaret etmek, onların muhtâç oldukları şeyleri vermek, güzel söz, güler yüzle aileyi kendisine merbût kılmak, bir vazifedir. Akrabaya muhabbeti olmayanlar ahlâken mûteber değildir. İslâm o gibilere iyi nazar ile bakmaz. Ufak tefek şeyler bizi akrabamızdan uzaklaştırmamalıdır. Aile akraba ile kesb-i kuvvet eder.[156]

Âlelumûm Büyüklere Hürmet, Küçüklere Şefkat ve Merhamet

Âlelumûm büyüklere hürmet, küçüklere şefkat ve merhamet göstermek Müslümanlığın şiârındandır: Müslümanlık ta'zîm liemrillâh şefkat alâ halkillâhden ibârettir.

"Büyüklerine hürmet ve riâyet, küçüklerine şefkat ve merhamet etmeyen bizden değildir, cemiyyet-i İslâmiyye'den hâriçtir."[157]

Meâlinde olan hadîs-i şerîf bu bâbdaki vezâifimizi ta'yîn etmektedir. "Mâfevkine itâat et ki, mâdûnundan itaat göresin." meâlinde olan hadîs-i şerîf de gösteriyor ki mâfevkine ve büyüklerine itaat etmeyen kendisinden aşağıdakilerden itaat göremez.

Mürebbî ve Muallimlerimize Karşı Vazifelerimiz

Her insanın bir muallimi ve mürebbîsi vardır. Bize bilmediklerimizi öğreten, rûhen ve fikren yükselmemizi te'mîn ederek hayât-ı ma'neviyye ve seâdet-i ebediyyemize sebep olan zevât-ı kirâm bizim mürebbî ve muallimlerimizdir. Bu hayattaki muvaffakiyetimiz için onlara medyûnuz. Onların verdikleri fikirler sayesindedir ki hayatta te'mîn-i galebe mümkün olabilir. Binaenaleyh muallim ve

mürebbîlerimize pek büyük bir hürmet ve ta'zîm göstermek, onların yanında kemâl-i edeb ve nezâketle durmak, onlarla konuşur iken, oturup kalkarken edeb ve nezâketi elden bırakmamak lâzımdır. Muallimlerimize hürmet, aynı zamanda ilim ve irfâna karşı olan muhabbetimizi de isbât edebileceği cihetle kendimiz için ayrıca bir şereftir. Hz. Ali (k.v.) Efendimiz'in: "Bana bir harf öğreten beni kölesi kılmıştır." kelâm-ı hakîmâneleri bizim için ne mühim bir düsturdur. Bir de muallim ve mürebbîlerimiz bizim mâfevkimizdir. Mâfevkine itaat etmeyenlerin mâdûnundan itaat bekleyemeyecekleri de Peygamber Efendimiz'in şu hadîs-i şerîflerinden anlaşılmaktadır:

"Mâfevka itaat et ki mâdûnundan itaat görebilesin!"

Maamafih muallimin de talebeye karşı birtakım vazifeleri olduğunu unutmamalıyız. Muallimin vazifesi yalnız ma'lûmât vermekten ibâret değildir. Hakiki bir muallim yalnız malûmat vermekle vazifesinin hitâma erdiğini zanneden değildir. Asıl muallim, çocuğun inkişâf-ı fikriyesine hizmet eden, zihnini açan, onu muhakemeye sevk eden, doğruluğu, temizliği, incelik ve hamâseti ta'lîm eden muallimdir. Çünkü böyle bir muallimden feyz alan çocuk kendisinde nüve halinde mevcûd olan terbiye-i efkârı ileride inkişaf ettirmeğe muktedir olur. Şu halde muallimin vazifesi birtakım mücerred ve mîhânîk-i vesâitden, yeknesak ve soğuk birtakım derslerden ibâret değildir. Muallim talebenin nazar-ı dikkatini celb edecek usulleri bilmeli, dersin zihnine tamamen yerleştiğini ve dersin nefs-i nâtıka üzerinde husûle getirdiği te'sîrâtı araştırmalıdır.

Elhâsıl muallim; çocuğu kendi kendini tanımaya sevketmelidir. Binaenaleyh, muallim bizzat kendisini de tanımalıdır. Demek ki muallim iki şeyi mütelea etmek mecbûriyetindedir: Kendi terbiyesi, şâkirdinin terbiyesi. Esasen insan diğerlerinin mahiyetini anlayabilmek için evvelâ bizzat kendisinin mahiyetini anlamış olması iktiza eder. Muallim için en büyük vazife, gayrıkabîl-i ıslâh olduğu fikri ile talebeyi terk etmemektir. Muallim için en büyük vazifenin biri de talim ve tedrîs eylediği şeylerin hilâfında ihtiyatsızca hareket etmemektir. Aksi takdirde başkalarını yapmaktan men ettiği şeyleri kendisinin yaptığı, takbih ettiği kusurlara kendisinin sukut eylediği görülür ve binaenaleyh talebenin hürmetine mazhar olamaz. Mazhar olmak şöyle dursun akvâl ve ef'âl-i mütezâdesiyle talebenin vicdanını teşvîş etmiş ve terbiyeyi ihlâl eylemiş sayılır.

Elhasıl bir muallim için en büyük vazife, şakirdine tavsiye eylediği bütün evsâf-ı memdûhenin canlı bir nümûnesi olmak, mefkûresi âlî bir adam olmak, şahsı kendisine karşı muhabbet ve ihtirâm ilkâ eden bir adam olmak, talebeyi istikbale hazırlamaktır. Hz. Ali (k.v.) Efendimiz'in yukarıda geçen kelâm-ı hakîmâneleri muallim için de en büyük düstur olmalı ve talebesini ona göre hazırlamalıdır.

Hizmetçilere Ait Vazifelerimiz

Hizmetçi, şüphe yok ki, aile efrâdından olmayıp ücret mukabilinde hizmet etmeyi derûhte etmiş, ekseriyetle yabancı kimselerdir. Bunların menâfii, hâne

sâhibinin menâfiine tamamen muhâlif değilse de bununla beynlerinde ailevî bir münasebet de yoktur. Maamafih bir dîn-i fazîlet ve insâniyyet olan Müslümanlık, hizmetçileri kat'iyyen hakîr bir vaziyete düşürmemiş, onları aile efrâdından ma'dûd kılmıştır. Hizmetçilere kendi yediklerinden yedirmek, kendi giydiklerinden giydirmek İslâm'ın şiârıdır. Onlara karşı tahammülünden fazla hizmet tahmîl etmemek, onları tahkîr edip kalblerini kırmamak lâzımdır. Bu bâbda birçok ehâdîs-i şerîf vardır. Ebâ Zerr'e hitâben şerefvârid olan hadîs-i şerîf de bu cümledendir.

ON BEŞİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Aile insanın içinde doğup büyüdüğü bir cemiyyettir. Bu cemiyyetin âzâları zevc ve zevce, ebeveyn ve evlâd, hısım ve akrabadır. Bilumum cemiyyetlerin şekl-i evveli ailedir. Hiss-i vazifenin, muhabbetin, fazîletin menbaı ailedir. Aile teşkilâtı kavî olan cemiyyetler kavî olur.
2. Aile saadeti iki şeye mütevakkıftır: Ailenin ma'nevî sûrette ıslâhı, maddî sûrette ıslâhı.
3. Reîs-i aile olan erkek, şerîk ittihaz ettiği kadından müstahak olduğu tekrîmi diriğ etmemek, yarın kendisi gibi aile sâhibi olacak evlâdının mensûb olduğu cemiyyete nâfî veyahut muzır olması aldığı terbiyeye göre olacağını, efrâd-ı aileden birinin işliyeceği fenâlık şayet terbiyesinin bozukluğundan neş'et etmiş ise aile babasının da mes'ûliyyette şerîk olması îcâb edeceğini düşünerek ona göre çalışmak lâzımdır. Medeniyyet-i hâzıranın terbiye-i aile hakkında bulabildiği bu esasları İslâmiyet daha evvel ortaya koymuştur.
4. Maamafih ailenin ıslâh-ı ma'neviyyesi kadar ıslâh-ı maddîsine dikkat etmek de yine aile reisinin vezâif-i esâsîyyesi cümlesindendir. Maddî ihtiyaçları te'mîn edilemeyen bir aile efrâdına zaruret, ihtiyaç birçok fenâlıkları mübâh şeklinde gösterebilir. İhtiyaç bütün ahlâksızlığın anasıdır. Bunun içindir ki Müslümanlık aile reîslerini ailelerini sıkıntı içinde bırakmamakla emrediyor.
5. Vezâif-i aile ve ahlâk-ı beytiyye beş kısımdır: Zevceynin yekdiğerine; ebeveynin evlâda, evlâdın ebeveynine karşı vazifeleri, evlâd ve akraba arasındaki vazife.
6. İzdivâç tekâmül-i beşeriyyenin en kuvvetli vasıtasıdır. Binaenaleyh bundan sarf-ı nazar edenler beşeriyetin baka ve tekemmülünde nasîbedâr olmak istemeyen, fıtratın bu hususta kendisine bahş eylediği kuvâ-yı mâ vuzia lehine sarfetmeyi düşünmeyen hodgâm kimselerdir. Bunun içindir ki Müslümanlık bu kabil adamları şiddetle muâhaze etmektedir.
7. İzdivâçtan maksat, yalnız şehevât-ı nefsiyyenin teskîni değildir. Belki şuûn-ı hayâtiyyede müşâreket ve her hususta vahdet üzerine akd-i zevciyyetdir. Binaenaleyh zevc ve zevce birtakım hukûk ve vezâif-i mütekâbile ile yekdiğerine merbuttur. Bu akdin devamı, yekdiğerinin hukûk ve vezâifini tanımaya mütevakkıftır. Erkek nefsi, malı ve çocukları hakkında kadından emîn olmalı. Kadın da, erkeğin kendisi için hakiki olduğuna i'timâd hâsıl etmelidir.

Müslümanlıkta matlûb olan kifâet işte bu esasa müstenittir. İslâm emr-i nikâhta çok sühûlet gösterdiği halde talâkda darlık göstermiştir.

8. Ebeveynin vazifesi yalnız evlâdın bâis-i vücûdı olmak değil, millete, beşeriyete en nâfî bîr uzuv, en mükemmel bir evlâd hediye etmek de ebeveynin başlıca vazifesidir. Binaenaleyh terbiye hususunda kendi zamanlarını değil, istikbâli nazarı dikkate almak lâzımdır. Bir insanı dünyaya getirmek iş değil, asıl iş onu beşeriyete nâfî bir uzuv olacak sûrette terbiye etmektir.

9. Hayatın tufûliyyet, sabâvet ve şebâbet gibi muhtelif devirleri var. Tufûliyyet devrinde ebeveynin vazifesi kavâid-i hıfzıssıhhaya riâyet etmek sûretiyle çocuğun neşv ü nemâsına çalışmaktır. İkinci devir asıl terbiye devridir. İstikbâli bu devirde hazırlanacağı cihetle evlâdın ebeveyninde göreceği tavır ve hareket ahlâkı üzerinde çok mühim te'sîrler yapar. Bu devirde gördüklerini zabt etmek hususunda çocuğun dimağı fotoğraf klişesine, işittiklerini zabt etmek hususunda hafızası gramofon plâğına benzer. Çocuk bu devrede ne kazanmış ise üçüncü devrede tatbîk edecektir.

10. Evlâtlara it'âm ve iksâ hususunda müsâvâta riâyet etmek, güzel isim koymak, terbiyesine i'tina eylemek, evlâtları üzerindeki sultayı zulm derecesine çıkarmamak, teehhül vesâir husûsâtta tahakküm etmemek, kuvâ-yi fikriyyesinin inkişâfına mâni olmamak ebeveynin vezâif-i asliyyesi cümlesindendir.

11. Ebeveynine kavlen ve fi'len iyilikte bulunmak, kaba sözlerle onların kalblerini rencîde etmemek, yüzlerine nazar-ı infiâlle bakmamak, güler yüz, tatlı sözle karşılamak, Cenâb-ı Hakk'a isyân olmayan yerde onlara itaat etmek, rızâlarını almak, hizmetlerini kendi işlerimize takdîm etmek, yolda önlerine geçmemek, izinsiz bir yerde kalmamak, vefatlarından sonra hayır ile yâd etmek evlâdın vazifeleridir. Evlâd, ana hakkının daha ziyâde olduğunu da unutmamalıdır.

12. Kardeşlerimiz cüz'lerimiz olduğu cihetle hiçbir sebep ve bahâne ile onlardan uzaklaşmamak bir vazifedir.

13. Derecelerine göre akrabalara hürmet ve şefkat göstermek, maddî ve ma'nevî muâvenette bulunmak da ahlâkî vazifelerimizdendir. Alelumûm büyüklere hürmet, küçüklere şefkat İslâm'ın esasındandır.

14. Bize bilmediklerimizi öğreten, rûhen ve fikren yükselmemizi te'mîn ederek bize ebedî bir hayat hazırlayan muallim ve mürebbîlerimiz olduğu cihetle onlara karşı büyük bir ta'zîm ve hürmet göstermek ve onların yanında edeb ve nezâketle oturmak da bir vazife-i ahlâkiyyedir. Muallimin vazifesi de yalnız mâlûmat vermek değildir. Bununla beraber çocuğun inkişâf-ı fikriyyesine hizmet etmek, zihnini açmak, muhakemeye sevk etmek, doğruluğu, temizliği, inceliği ve hamiyyeti ta'lîm eylemektir.

---

[148] Aclûni, *Keşfu'l-Hafa*; H. no. 1234; 1/442.

[149] İsrâ sûresi, âyet, 24.

[150] *Buhârî*, Ahkam, 1.

[151] "Nikâhlaşınız ve çoğalınız. Zira ben sizin çokluğunuzla ümem-i sâireye karşı iftihâr ederim. [*Ebû Dâvud*, Nikah, 4]"Nikâh, benim sünnetimdendir. Bundan iğrâz edenler benden iğrâz etmiş sayılırlar..."“Tezevvüç eden dininin

nısfını ihrâz etmiştir. Nısf-ı diğeri için de Allah'dan ittika eylesin…" "Allah'ın fazl ve ihsânına i'timaden üç şeyi yapanlara karşı muâvenet etmek, tuttuğu işin âkibetini hayır eylemek Cenab-ı Vâcibül Vücûd üzerine hak olur: Bir rakîk'in, hürriyeti elinde olmayan bir kimsenin hürriyetini istihsâl için çalışan; Allah'a i'timad ederek evlenen; bir arz-ı meyteyi, harab olmuş bir yeri ihyâ eden… işte Allah'a i'timâden bu üç şeyi icrâ eden mutlaka iâne-i İlâhiyyeye mazhar olarak yaptıklarının hayrını görürler…"

[152] Müslümanlıkta nikâhtan ve halktan uzlet ederek bir yerde ibâdet ve tâatle meşgûl olmak memnu'dur.

[153] Rûm sûresi, âyet, 21.

[154] *İbn Mâce*, Edeb, 3.

[155] İsrâ sûresi, âyet, 23, 24.

[156] "Vâlidelerinizin kız kardeşi analarınız menzilesindedir."

-"İki sınıf adama Cenab-ı Hak yevm-i kıyamette nazar-ı lütuf ve ihsân ile bakmaz: Birisi akrabasından kesilip onları arayıp sormayan, diğeri de kötü komşu!"

-"Neseblerinizi biliniz, sıla-i rahim ediniz. Her ne kadar yakîniniz de olsalar ve birlikte bulunsalar bile akrabanızdan kesilirseniz hiç karâbetiniz yok demektir. Uzakta olsa bile onlara sıla ettiğiniz vakit beyninizdeki uzaklık yok hükmünde kalır."

[157] *Tirmizî*, Birr, 15.

ON ALTINCI DERS:
VEZÂİF-İ MEDENİYYE

Temhîd

Yukarıda söylemiş idim ki, bir memlekette yaşayan birçok ailelerin bir araya gelmesinden büyük bir aile meydana gelir ki buna hükûmet, devlet ve cemiyyet deriz. Ufak ufak ailelerin bir reisi olduğu gibi bir vatanda yaşayan bir ailenin de bir reisi olur. Binaenaleyh her ferdin mensup olduğu ailesi arasında kendisine mahsus bir vazifesi olduğu gibi, içinde doğup büyüdüğü memleketine karşı da bir vazifesi vardır ki, buna vezâif-i medeniyye, yahut vezâif-i vataniyye nâmını verebiliriz.

Teb'anın Hükûmete, Hükûmetin Teb'aya Karşı Vazifeleri

Hükûmetin idaresi altında yaşayan efradın yekdiğerinin kuvâ-i fikriyye ve melekât-ı akliyyesine, şeref-i insâniyyesine, maddî ve ma'nevî bütün haklarına hürmet ve riâyet etmesi bir vazifedir. Aynı zamanda birbirlerine muâvenet vazifesi ile de mükelleftirler. Mensûp oldukları vatan ve hükûmete karşı da muhabbet ve itâat vazifesiyle mükelleftirler. Her fert için memleketini sevmek, onun seâdetine çalışmak, hükûmetin meşrû olan bütün emirlerine itaat etmek bir vazifedir; borçtur. Kur'ân-ı Kerîm'in: "Allah ve Resûlü'ne sizden olan ulülemre itaat ediniz."[158] meâlinde olan âyet-i kerîmesi bu bâbdaki vazifemizi ta'yîn etmektedir.

Hükûmetin de efrâda karşı bir vazifesi vardır ki efrâdın her türlü hukûkunu, şerefini, namusunu te'mîn ve himaye ederek asâyîş-i dâhilîyi muhafaza, tecâvüzât-ı hâriciyyeyi def'dir.

Kur'ân-ı Azîmüşşân'a Göre Devletin Esasları

Müslümanlık, bütün vezâif-i şahsiyye ve âiliyye gibi, vezâif-i medeniyyemizi de ta'yîn etmiştir. Binaenaleyh birçok ailenin bir araya gelmesiyle teşekkül eden devletin ne gibi esaslar üzerine müesses olduğunu, devletin efrâd-ı millete, efrâdın devlete karşı mükellef bulunduğu vezâifi de kitâb-ı mübîn ile onu tafsîl ve îzâh eden sünnet-i seniyye bize bildirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre devlet iki esas üzerine müessestir:

1. Adâlet.
2. Emânet (İşleri, vezâifi ehline tevdi' etmek).

Vülât-i umûr hakkında şeref nâzil olan الله يأمركم[159] nazm-ı celîli me'mûrîn-i hükûmete emâneti ehil olanların eline bırakmalarını, beynennâs icrâ-yi ahkâm ettikleri zaman adl ile hüküm eylemelerini emrediyor. Bu iki mebde', hiç şüphe

yoktur ki, siyâset-i âdile ile velâyet-i sâlihanın aslıdır. Âdil bir siyâset, salih bir velâyet ancak bu iki mebdeyle te'mîn edilebilir ki, hükûmetten beklenen de budur.

Müslümanlık teb'a ve efrâdın seâdetini bu iki esasın düstûr-ı hareket ittihâz edilmesinde bulmuştur. Hakîkaten böyledir. Birinci esas efrâdın hukûkunu muhâfazaya, ikincisi de umûmun mesâlih ve menâfiini te'mîn ve himâyeye hizmet eder. Adâlet gözetilmedikçe hiç kimsenin hukûk-ı şahsiyyesi muhâfaza olunamayacağı gibi, işler ehline tevdi' edilmedikçe menâfi-i umûmiyye himâye olunamaz. Binaenaleyh bu iki esâs-ı mühimmi muhâfaza eden herhangi bir hükûmet (şekli ne olursa olsun) nazar-ı İslâm'da meşrû ve makbûldür. Çünkü şekli maksûd bizzat değildir. Bunun içindir ki Hulefâ-i Râşidîn zamanında muayyen bir şekle hasr olunmamış, şekle ehemmiyet verilmemiştir. Bu iki esası kabul etmiş olan İslâm'da şekl-i hükûmet "hâkimiyyet-i âmme"dir. Müslümanlık her şeyde olduğu gibi bunda da rûha ehemmiyet vermiştir. Bu gün bir devletin mebde'leri hakkında da başka bir şey dermeyan edilememekte olduğunu görüyoruz.

Vezâif-i Medeniyyeden Vergi ve Askerlik

Teb'anın hükûmete karşı mükellef bulunduğu vezâif-i vataniyye ve medeniyyeden biri de hükûmetin daire-i adalette ta'yîn ve tevzî' edeceği vergileri vermektir. Bu vergi ikidir: Mal vergisi, can vergisi. Mal vergisi hepimizin bildiğidir. Can vergisi de "askerlik"tir.

Asker; haricî düşmanlara karşı vatan ve hukûk-ı milleti muhafaza, dâhilde bazı müfsidlerin tahrîki ile tahaddüs edecek karışıklıkları teskîn edecek bir "kuvve-i müselleha"dır.

İnsanlarda hırs ve tama' bulundukça aralarında mücâdele ve muhâsama eksik olmayacağından her devlet ve millet bu kuvveti bulundurmaya mecburdur.

Hırs ve tama' ile tahrîk edilmekten milletler hiç bir zaman kurtulamayacaklarında şüphe yoktur. Binaenaleyh muharebenin ortadan kalkması da gayr-ı mümkün gibidir. الْجِهَادُ مَاضٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ[160] Hadisi de bunu nâtıktır. Bir millet rüesâsının bütün ikdâmâtına rağmen halledemediği müşkili fasletmek için o milletin isti'mâl edeceği yegâne kuvvet "asker"dir. Milletin hukûkunu muhafaza, umumun selâmetini te'mîn edecek olan askerdir. Bunun içindir ki nazar-ı İslâm'da askerin azm ve fedâkârîsi hiç bir şey ile kâbil-i kıyâs değildir.

Muhâfaza-i Vatân ve Namus İçin Müslümanlığın Gösterdiği Tedbîr

Dîn-i İslâm vatan ve nâmusun düşman tecâvüzâtından muhafaza olunabilmesini

bir şeye ta’lîk ediyor: “i’dâd-ı kuvvet!”[161]

Kuvve-i Maddiyye, Kuvve-i Ma’neviyye

Evet, Kur’ân-ı Kerîm’in emr-i kat’îsi mûcibince bir İslâm hükûmeti için memlekete karşı vuku bulacak bilcümle muhâcemât-ı ecnebiyyeyi def’ edebilecek bir surette her asrın mukteziyâtına göre kuvvet hazırlamak farzdır. Kur’ân-ı Kerîm ile me’mûr olduğumuz kuvvet iki kısma inkisâm eder: Kuvve-i maddiyye, kuvve-i ma’neviyye.

Kuvve-i maddiyye tâkatin müsaadesine, zamanın iktizâsına, hücumundan korkulan düşmanların haline göre her zaman değişebilir. Ta’lîm ve nöbet beklemede i’dâd-ı kuvvetle emreden âyet-i kerîmenin umûmun da dâhildir.

Hz. Peygamber Efendimiz de bu hususu ayrıca zikretmişlerdir: “Din ve devlet uğrunda nöbet beklerken terk-i hayat eden rütbe-i şehâdeti ihrâz eder.”“Allah rızası için bir gün nöbet beklemek, gece kâim, gündüz sâim olarak ibâdetle geçen bin geceden efdaldir.” “Allah rızası için bir gün nöbet bekleyen kimse için bir ay oruç ve namazın mükâfâtı verilir.”[162] Meâlinde olan ehâdîs-i şerife ta’lîm ve nöbetin ne büyük bir ibâdet olduğuna şüphe bırakmıyor.

Kuvve-i ma’neviyye de kalp ve rûhun kuvvetidir. Bu ise Allah’a, Peygambere, mes’ûliyyet-i uhreviyyeye, fazîlet ve rezîlete, mükâfat ve mücâzata îmân ile hâsıl olur. Askerlikte kuvve-i maddiyye ne derece lâzım ise kuvve-i ma’neviyye de aynı nisbetle lâzımdır. Yalnız başına kuvve-i maddiyye hiç bir zaman iş göremez. Ma’neviyyâta i’tikâdı olmayan veyahut ma’neviyyâtı zayıf olanların kalp ve rûhunda kuvvet olamayacağı cihetle o gibi kimseler için muvaffakiyyât pek azdır. Kendilerine tevdi’ edilen teçhîzâtı hüsn-i isti’mâl edemezler. Binaenaleyh kuvve-i maddiyye nisbetinde kuvve-i ma’neviyyenin de bulunması lâzımdır. Hissiyât-ı dîniyyeden mahrûm olan insanlarda muhabbet-i vataniyye bulunamaz. Ma’neviyyâtı bozuk, itikadı çürük olanlar değil memlekete, kendi nefislerine bile hizmet edemezler.

Askerde Bulunması Lâzım Gelen Evsâf

Bir asker vazife-i vataniyyesini hüsn-i îfâ edebilmek için fedâ-i nefs edebilecek kadar şeci’ ve cesur olmalıdır. Çünkü şeci’ olan bir ordu mutlaka düşmanlarına galebe çalar; korkak olan asker, düşmanı bahadır kılar. Hele kumandan o kadar şeci’ olmalı ki onun şöhreti düşmanın kalbine korku vermelidir. Çok kerre şeci’ kumandanın bir sözü bozulmaya yüz tutan askeri geri çevirmiş ve muzafferiyeti te’mîn eylemiştir Hz. Peygamber Efendimizin Huneyn muharebesindeki hali de bu cümledendir. Fakat aynı zamanda ihtiyat ve teennîyi de elden bırakmamak lâzımdır. Çünkü ihtiyat ve teennî olmadıkça yalnız şecaatten bazen faide yerine mazarrat bile hâsıl olur. Şecaat en ziyade memurun, ihtiyatta amirin iktisâbetmesi lâzım gelen fazîlet-i ahlâkiyyedendir: Hz. Ali (k.v.) Efendimiz’in:

“Cesaret on kısımdır: Biri icrâ, dokuzu teennî ve ihtiyattır.” kelâm-ı hakîmâneleri bu bâbta mühim bir düstur olmalıdır.

Zaten harbin kendine mahsus olan kavâid-i ahlâkiyyesi “harbi hadd-i asğarîye ircâ etmek”tir. Yâni kumandanlar için askerin kanını vikâye eylemektir. En iyi kumandan lüzumundan fazla kan akıtmayarak dehâ-i askerîsi sayesinde en az mücâhade ile en çok fâide elde edendir.

Bir asker, bir kumandan “necded” denilen fazîlet-i ahlâkiyye ile de muttasıf olmalı; yâni harbin en korkunç zamanlarında bile havf ve heyecâna düşmeyip hâlin dehşetini metânet-i kalb ile karşılamak, kudret-i iktihâmiyesine nisbetle onu daha ehven görmektir. İ’tidâl-i dem ile tedâbîr ittihâz etmek için bu sıfatla muttasıf olmak lâzımdır. Zaten telâş ve heyecâna düşmek insana faydadan ziyâde mazarrat vereceği muhakkaktır. Kur’ân-ı Kerîm’in irşâdâtından da anlıyoruz ki ölümden korkarak havf ve telâşa düşmek beyhûdedir. Belgrad muharebesinde Sultan Fâtih Hazretleri’nin askerlerine karşı îrâd etmiş olduğu şu nutuk ne kadar mânidâr ve mühimdir!

“Evladlar! Düşman mermiyâtı korkanlar ile saklananlara erişir. Biraz evvel saklanır gibi oldum; derhal gelip beni buldu. Bakın şimdi göğsümü geriyorum; önünde geziniyorum da bana gelmiyor; sanki mermiler de benden korkuyor! İşte her sâhib-i necdet olandan da böyle korkarlar. Şurasını da unutmayınız ki ecsâm-ı ulviyyeye mevâdd-ı süflîye erişemez...”

Saff-ı Harpten Firâr

Dîn-i İslâm nazarında askerlikten ve meydân-ı muhârebeden kaçmak en büyük günahlardandır. Düşman karşısında bulunan bir asker ancak bir maksada mebnî düşmana arka çevirir, geriye çekilebilir: “Tekrar hücûm veyahut diğer muhârib bir fırkaya iltihâk etmek.”

Şeref-i Şehâdet

Din yolunda, Allah uğrunda arslanlar gibi çarpışırken ölenlere Dîn-i İslâm “şehîd” ismini vermiştir. Şehîdlik mertebesi en büyük, en yüksek bir mertebedir. Müslümanlık nazarında bu mertebeye muâdil olan mertebe ancak peygamberlik mertebesidir. Peygamberlikten başka hiç bir mertebe buna muâdil olamaz. Rütbe-i şehâdeti ihrâz edenlerin, mahiyetini bizim bilmediğimiz, bir hayât-ı ebediyye ile yaşamakta olduklarını bize Kur’ân-ı Kerîm haber veriyor: “Allah yolunda katlolunanlar için ölüdür demeyiniz; belki onlar diridir, lâkin siz farkında değilsiniz, bilmezsiniz.”[163] Meâlinde olan âyet-i kerîme bu hakikati tebliğ etmektedir. Allah yolunda can vermek ne büyük bir şeref olduğunu anlamalı ki Peygamberimiz bile şehîd olmasını temennî ederlerdi. “Allah yolunda katlolunmak, alacaklının hakkından başka bütün kusurlarını afv ettirir.” meâlinde olan hadîs-i şerîf Allah yolunda şehîd olanların üzerinde olan kul

hakkından maâdâ bütün kusurlarının afv ve mağfiret olunacağını, “Denizde şehîd olanların karada şehîd olanlardan indellâh efdaldir.” meâlindeki eser-i şerîfde denizde şehîd olan karada şehîd olanlardan efdal olduğunu gösterir.

Hz. Ebû Bekir Efendimizin (r.a.) Askerliğe Ait Vasiyyetleri

İslâmların ilk halifesi Hz. Ebû Bekir Efendimizin ordu kumandanlarına tebliğ ettiği şu nasihatlere dikkat ediniz!

a) Kiliselerde Allah için nefsini hapseden râhiplere ilişme. b)Müslümanlarla harb ve kıtâle teşvîk edenleri öldür. c) Mukâteleye iştirak etmeyen sabîyi öldürme. d) Kıtâl etmeyen kadını öldürme. e) Emr-i kıtâlde re’y ve tedbîri olmayan pîr-i fânîyi öldürme. f) Meyveli ağacı kesme, hurma ağacını yakma, (şu kadar ki kıtâle mâni olan ağacı kesmek caizdir.) g) Düşmanın öküz, koyun vesâir hayvanlarını kesme; ancak zarûret-i ekl için kes. h) Mâl-i ganâime hıyânet etme. i) Emr-i harbte aslâ korkma. j) İfsâd etme, âsî olma. Sözünde dur, gadretme, burun, kulak kesme, göz oyma; şehri harâb etme, mâl-i ganâime hıyanet etme.

İkinci Halife Efendimizin (r.a.) Ordu Kumandanına Verdiği Emir

“Sana ve beraberinde bulunan askere her halde takvâyı emrederim. A’dâ aleyhinde görülecek tedârikâtın en fazîletlisi, harpte gözetilecek olan tedbirlerin en kuvvetlisi takvadır. Sana ve maiyyetindeki askere a’dânızdan ziyade kötü işleri işlemeden sakınmanızı emrederim. Çünkü asker için kötülükler düşmandan daha korkuludur. Müslümanlar düşmanların kötülük etmeleri yüzünden mansûr ve muzaffer olurlar. Böyle olmasa galebeye medâr olacak olan kuvvet bizde bulunmamış olur, biz ne aded ciheti ile ne tedarikât ve levâzımât ciheti ile düşman gibi değiliz. Kötülüğü işlemede düşman ile müsâvî olacak olur isek kuvvetçe onların bize fâik olmaları lâzım gelir. Biz fazlımızla onlara galebe ederiz. Yok galebe edemez isek kuvvetimizle hiç galebe edemeyiz.”

“Bilin ki sizin seyr ü seferinizde Allah tarafından müvekkel olan hafaza-i kirâm sizinle beraberdir. İşlediğiniz işleri bilir, Onlardan utanın. Siz ki Allah yolundasınız kötü işleri işlemeyesiniz: Düşmanımız bizden daha kötüdür. “Cenâb-ı Hak bu kötü düşmanı bize musallat etmez.” demeyiniz. Nice milletler vardır ki onların üzerine onlardan daha kötü olanlar musallat olmuşlardır. Bakın Benî İsrail’e ki Allah’ın gadabını davet edecek işi işlediklerinden dolayı üzerlerine mecûsî keferesi musallat oldular. Mallarını yağma etmek için evlerinin, obalarının ötesine berisine girdiler. Bu hal va’dolunmuş bir hüküm idi. Elbette olacaktı. Allah’dan düşmanınıza gâlib gelmeyi istediğiniz gibi nefsinize karşı da Allah’dan avn ü inâyet dileyin, bu inâyeti hem bizim, hem sizin için Allah’dan

dilerim.”

“Askerin seyr ü seferinde askere rıfk ile muâmele et. Askeri kendilerine uygun gelecek konaklara indirmekte kusur etme ki; sefer askerin kuvvetlerine halel vermemiş olduğu halde düşman karşısına vasıl olsunlar. Askeri, gayr-ı müslim karyelerinden, ehl-i sulh, ehl-i zimmet karyelerinden uzak bulundur. Açıkta bulundur. Bu karyelere dinine i’timâd etmediğin kimselerden başkasını gönderme, bu karye ehlinden bir ferde hiç bir ziyan erişmesin, çünkü onlar için hürmet ve zimmet vardır ki, onu ifaya memursunuz. Nitekim onlar da sükûn ile sabr ile memurdur. Onlar sabır ve sükûnda bulundukça onlar hakkında hayırdan başka muâmele etmeyin, ehl-i sulha zulmetmek suretiyle ehl-i harpten intikama kalkışmayın, düşman toprağına ayak bastığın zaman gözcüler tayin et. Düşmanın ahvali sana gizli kalmasın. Yanında nasihatine, sadakatine emniyyet edeceğin adamlar bulunsun. Zira yalancı adam bazan doğru söylese bile senin için nâfi’ olmaz. Seni aldatan şahıs düşmanın gözcüsüdür. Yoksa senin gözcün değildir. Düşman toprağına yaklaşınca senin ile düşman arasında keşif kollarını çoğalt, avcıları yay ki avcı askerleri düşmanın kolunu, kanadını kırsın. Keşif kolları düşmanın pusu kuracak yerlerini, gizli yerlerini araştırsın, keşif kollarını harp esnasında şiddet gösteren dilâver ve sâhib-i re’yden seç. Bunlar için yarışta önde giden yöğrük atları ayır. Düşmanı gördüğün vakitte, uzaktaki askerlerini, keşif kollarını, avcılarını kendine yanaştır. Tedbîrini, kuvvetli tedârik edip topla! Kıtâle cebir görmedikçe acele etme, ta ki düşmanın gizli yerlerini göresin, can alacak yerlerini bilesin, ahaliyi nasıl bilir isen yerlerini de öyle bilesin, düşman sana nasıl yaparsa sen de düşmana öyle yapasın. Sonra karakolları tertîb et, geceleri uyanık bulunmaya çalış, Allah seninle beraberinde bulunan askerin veliyy-i emri, âmiridir. Düşmanlarınıza karşı nusretin yardımcısıdır...”

Hz. Ömerü’l-Fârûk Efendimizin (r.a.) Sancak Tevdî Ettiği Vakit Îrâd Buyurdukları Nutuk

“Allah’ın ismi ile avn u inâyeti ile bu sancağı tevdi’ ediyorum. Te’yîd-i İlâhî ile gidin. Nusret ancak Allah’dandır. Hak ve sebattan ayrılmamak ile hâsıldır. Allah yolunda, Allah’ı tanımayanlar ile harbedin, tecâvüzde bulunmayın. Allah tecâvüzde bulunanları sevmez. Düşman ile karşılaştığınız zaman korkmayın, kudret ve zafer zamanında göz oymayın, burun, kulak kesmeyin; gâlibiyyet zamanında isrâf etmeyin düşmana lüzumsuz hasârât verdirmeyin. İhtiyarlardan, kadınlardan, çocuklardan kimseyi öldürmeyin, iki taraf karşılaştığı zaman, düşmana her taraftan hücûm eylediğiniz zaman katilden sakının.”

Birer birer hulâsâsını buraya nakletmiş olduğum şu emirnâmeler, şu nasîhatler Müslümanlar için bugün de birer düstûr olarak, bu gün de kıymetini muhafaza etmektedirler. Dininden feyz alan, evâmîr-i dîniyyeye riâyeti vecîbe bilen Müslümanlar, en galib zamanlarda da bu vesâyâya riâyet etmişler, değil

tecâvüzde bulunmak, çok zaman mukabele bil misilden bile vazgeçmişlerdir. Bunların her satırında, her kelimesinde, İslâm'ın ulviyyeti, adaleti, rahm ü şefkati pek bâriz olarak görülmektedir.

ON ALTINCI DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Her ferdin yaşadığı memlekete karşı bir vazifesi vardır ki ona vezâif-i vataniyye veyahut medeniyye nâmı verilir.

2. Bir memlekette bir hükûmet idaresinde bulunan insanlar birbirlerine adalet ve muâvenetle, mensup oldukları vatan ve hükûmete karşı da itâatla mükelleftirler. Efrâdın her nevî hukûkunu himâye, asâyiş-i dâhilîyi muhâfaza, tecâvüzât-ı harbiyyeyi def etmekte hükûmetin vazifesidir.

3. Kur'ân-ı Kerîm'e göre devlet iki esas üzerine müessestir: Adalet ve işleri ehline tevdî etmek. Birincisi efrâdın hukûkunu muhafaza, ikincisi de umumun mesâlih ve menâfiini te'mîn ve himayeye hizmet eder. Müslümanlık şekle değil, rûha ehemmiyet vermiştir. Teb'anın hükûmete karşı mükellef bulunduğu vezâiften biri de vergi vermektir. Mal vergisi, can vergisi.

4. İnsanlarda hırs ve tama' bulundukça aralarında mücadele eksik olmayacağından her devlet ve hükûmet asker denilen bir kuvve-i müselleha bulundurmak mecburiyetindedir. Bu kuvvet asâyîş-i dâhiliyye ve tecâvüzât-ı hâricîyeyi def' ve te'mîn eder.

5. Muhâfazâ-i vatân ve nâmûs için Müslümanlık bir şeyi emreder ki o da "i'dâd-ı kuvvet"dir. Tâkatin müsâadesine, zamanın iktizasına, hücûmundan korkulan düşmanların haline göre maddî ve ma'nevî kuvvet hazırlamak.

6. Bir asker vazife-i vataniyyesini hüsn-i îfâ edebilmek için fedâ-i nefs edecek kadar şeci' olmalı, aynı zamanda ihtiyât ve teennîyi de elden bırakmamalıdır. Harbin en korkunç zamanlarında havf u heyecâna düşmeyip halin dehşetini metânet-i kalb ile karşılamak lâzımdır.

7. Nazar-ı İslâm'dan saff-ı harpten firar en büyük cerîmedir. Allah'a şirk koşmakla beraberdir.

8. İslâm'da mertebe-i şehadet en yüksek bir mertebedir. Bu mertebeyi ihrâz edenler mahiyyetini bizim idrâk edemediğimiz bir hayat ile hayydırlar. Denizde şehîd olanların rütbesi karadakilerden yüksektir.

---

[158] Nisâ sûresi, âyet, 59.
[159] Nisâ sûresi, âyet, 58.
[160] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat,* 5/95.
[161] Enfâl sûresi, âyet, 60.
[162] *Muslim*, İmaret, 50.
[163] Bakara sûresi, âyet, 154.

ON YEDİNCİ DERS:
VÂCİBÂT (VEZÂİF)-İ İCTİMÂİYYE VE HUKÛK-İ TABÎİYYE

Temhîd

Vâcibât-ı ictimâiyyeyi tarif ve izah etmezden evvel nazar-ı İslâm'da ictimâî insanların kaç kısım olduğunu îzâh etmeyi münâsib görüyorum:

Herhangi insan olursa olsun, husûsiyle mütemeddin asırlarda âtîdeki kısmın birine dahil olmaktan hâlî kalamaz.

1. Efrâd-ı sâiresi ile din, lisan, mukteziyât-ı tabîiyye cihetlerinden iştiraki olan, doğrudan doğruya onun kanunu ile idâre edilen bir cemiyyetin uzvu olmak.
2. İ'tikâd, ahlâk, an'anât ve âdât nokta-i nazarından kendisine muhalif bulunan bir millete yalnız vatandaşlık, mahkûmiyyet gibi kuyûd ile merbût bulunmak.
3. Azasından bulunduğu cemiyyet –aralarında birçok cihetlerden münâfât mevcût olan– diğer cemiyyetlerle sırf ittihâd-ı menâfî yüzünden dost geçinmek.
4. Mensûp olduğu cemiyyet beyinlerindeki mesâil-i hayâtiyyenin tehâlüfü yüzünden diğer bir cemiyyete karşı düşman vaziyyeti almak.

Şu taksîme atfolunacak en sathî bir nazar onun gayet tabiî bir taksim olduğunu teslîme kâfîdir. Zira medenî, vahşî, asrî ne kadar millet varsa hepsinin lisân-ı hâlî bunu söylüyor. İslâm tabiî bir din olduğu için tabiî olan şu taksîme riâyet etmiş ve insanları yukarıda gösterilen dört kısma taksîm ederek her kısım içinde Müslümanlara edâsı farz olan birtakım husûsî vecîbeler göstermiştir.

Evet, insanlar nazar-ı İslâm'da şu veçhile dört kısım oluyor:

1. Müslümanlar.
2. Zimmîler yâni ehl-i kitâp dediğimiz edyân-ı sâire erbâbından olup da Müslümanların idâresi altında bulunup Müslümanların kanunları ile idâre olunan insanlar.
3. Müslüman hükûmetlerle barışık yahut müttefik olanlar.
4. Müslüman hükûmetlerle muhârib olanlar.

Ahlâk-ı İslâmiyye'de şu dört kısım hakkında ayrı ayrı vecîbeler ta'yîn edilmiştir. Maamafih bunların her birerlerine karşı tayin edilmiş olan husûsî vecîbeleri izah etmezden mukaddem alelıtlak ictimâî vecîbeler hakkında söz söylemek daha muvafık olacaktır.

Vezâif-i İctimaâiyyenin Ta'rîfi

Vâcibât-ı ictimâiyye; insanın ebnâ-i cinsine karşı ifası ile mükellef olduğu vezâiftir.

Şimdi bunu îzâh edelim. Ma'lûmdur ki insanın yemek, içmek, giymek ve vücudu sıcak ve soğuktan muhafaza edecek bir yer gibi zarûrât-ı hayâtiyyeden sonra en ziyade hissedeceği ihtiyâc-ı mübrem, benî nev'inden bir kısmı ile beraber yaşamak, hâl-i ictimâ ve temeddünde evkâtgüzâr olmaktır. İnsan bir taraftan bihasebil fıtra âzâde serâne bir maîşeti, hiç bir kayıt ile mukayyed olmamağı, muhtariyyet-i ef'âlinde hiç bir mevcudun ribka-i tahakkümünde

kalmamayı arzu eder. Diğer taraftan da bu maîşet-i âzâde serâne pek az zaman içinde mahvını intâç edeceğini bildiği için ihtiyâcât-ı hayâtiyyesini tehvîn etmek, müddet-i bekâsını daha ziyâde temdîd eylemek için bu meyl-i fıtrîsini ta'yin etmeye hürriyetinin bir kısmını fedâ eylemeye acz-i zâtîsini bir hey'et-i ictimâiyyeye iltihâk sûretiyle telâfî etmeye lüzûm görür. Bundan dolayıdır ki ulûm-i ictimâiyye ile iştigâl eden hukemâ, insanın kendisine rağmen ictimâ ve temeddüne alışmış olduğuna müttefikan hükmetmektedirler. İnsan, yemekten içmekten, bir koğukta barınmaktan nasıl müstağnî olamazsa, benî nev'inden bir cemâate iltihaktan da öylece müstağnî kalamaz.

İşte tesânüd-i küllînin bir hâlet-i husûsiyyesi olup fıtraten medenî olan insanlar beyninde vücûd-i zarûrî olan "bu tesânüd", bu "zarûrî merbûtiyyet" vezâif-i ictimâiyyenin, vezâif-i mütekâbilenin mebde-i müşterekidir. Bütün mahlûkâtın ekrem ve eşrefi, emânet-i İlâhiyyenin hâmili olan insanın şeref ve haysiyeti de insanı bu vezâifle mükellef tutmaktadır. Efrâd-ı insâniyye beynindeki bu tesânüd o kadar zarûrîdir ki, beşeriyetin her hâleti az çok bundan müteessir olmaktan kurtulamaz. Bir ferdin hareketi diğerleri üzerinde de lâzım gelen te'sîri yapmaktadır. Bu tesânüdden kurtulmanın, bunu nazar-ı dikkate almadan yaşamanın imkânı yoktur. Ölüm bile bu râbıtaları büsbütün fekk edemiyor, binaenaleyh hiç bir fert, benî nev'inin müzâhereti olmadan ne hayatını, ne de inkişâfını te'mîn edemez. Demek ki insanın bu hâlet-i husûsiyyesi vezâif-i mütekâbilenin menşei oluyor.

Vezâif-i İctimâiyyenin Aksâmı

Vezâif-i ictimâiyye iki nev'idir: Vezâif-i adl, vezâif-i ihsân.[164] Adl, tamamiyle hakka râci'dir. Hakka riâyetle ta'rîf edilebilir. Yâni her ferdin hukûkunu tanımak, ona riâyet etmek ve hiç bir kimseye îrâs-ı zarar etmemektir. Başkalarının hakkına riâyet ne demektir? Bunu takdir edebilmek için kendi hakkını tedkik etmekliğin îcâbeder. Mademki ben insanım ve hakk-ı hayâtım olduğunu biliyorum. Şu halde diğer insanların da yaşamak hakkı vardır. Hakkımı idrâk etmekliğim, karşımdakilerin de o hakta müşterek olduklarını, binaenaleyh ona riâyetim vücûd ve zarûretini bana ifhâm ediyor. İşte "Her hak bir vazifeyi tevlîd eder." kaidesi bundan neş'et eder. Başkalarına ait olan hakka, yine hak nâmına hürmet ve riâyet benim için nasıl vâcib ise şahsıma ait olan hakka başkalarının da hürmet etmesi öylece vâcibtir. Şu halde "Hak hâkimdir." ve "Vazife kendi nefsine müsâvîdir." tarzında iki esas vaz' edebiliriz. Hak nâmına vazifenin şeref ve ulviyyeti karşısında eğilmek husûsunda hepimiz müsâvîyiz. Hak, insanların kâffesinde müsâvî olduğundan vezâif-i adâlet de bihasebizzât mütekâbildir. Benim yapmak hakkını hâiz olduğum bir şeyi başkalarının da yapmağa hakkı vardır. Mâdemki böyledir, mademki vâcib (vazife) nefsine müsâvîdir. Öyle ise "Başkalarının bize yapmalarını istemediğimiz şeyi bizim de başkalarına yapmamaklığımız." bir vazife-i ictimâiyye olur. Maamafih mesele yalnız başkasına irâs-ı zarâr etmemek yahut onların mazarratlarından kurtulmak

değildir. Başkalarının yardımlarını istemek, başkalarına müfîd olabilmek de bir hak, bir vazifedir. Kavânîn-i beşeriyye “öldürme” diyorsa, vicdanımız buna “Hiç bir ferdi ölüme terketme, ölmesine meydan verme.” emrini ilâve ediyor. Şu halde “Başkalarının bize yapmalarını hoşlanmadığımız şeyi bizim de başkalarına yapmamaklığımız.” nasıl bir vazife ise “Bize yapılmasını arzu ettiğimiz şeyi başkalarına yapmamız.” da bir vazifedir. Biri îcâbî, diğeri selbîdir. Biri müsbet, diğeri menfîdir. Biri vezâif-i adl, diğeri vezâif-i ihsândır. Başkalarının hayatına, hürriyetine, hakk-ı temellük ve tasarrufuna, şeref ve haysiyetine tecâvüz etmemek bir vazifedir. Selbî, mecbûrî bir vazifedir. Başkalarına karşı ibrâz-ı meveddet, hayırhâhlık, fedâkârlık, muâvenet de bir vazifedir; îcâbî ve müsbet ve gayr-ı mecbûrîdir.

İslâm’da Vezâif-i İctimâiyyeyi Ta’yîn Eden Esaslar

İnsanlar beyninde zarûriyyülvücûd olan “tesânüd”ün netîce-i tabîiyyesi bulunan vezâif-i mütekâbileyi Müslümanlık şu esaslarla te’mîn ve her ferdi o vazifeye meyl ettirmektedir.

... اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى ... ۝

“Adâlet ediniz, çünkü adalet takvâya ve rızâ-i İlâhîye en yakındır...”[165]

... وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى ... ۝

“İyilik ve takvaya karşı muâvenet ediniz...”[166]

إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ ... ۝

“Cenâb-ı Hak adâlet ve ihsân ile emreder...”[167]

“Kendi nefsin için arzû eylediğin şeyi başka insanlar için de arzû et; kendi nefsin için arzû etmediğin şeyi başkaları için de arzû etme.”

Birinci âyet-i kerîme bize muktezâ-i adâletle hareket etmemizi emrediyor; binaenaleyh her Müslüman muktezâ-i adâletle hareket etmeye dînen mecburdur. Adâlet üzere hareket etmek demek, –şimdi izah olunduğu vechile– her şeyi mâ vuzia lehinde yapmak, herkesin hukûkunu tanımak ve ona riâyet etmek ve hiç kimseye, hiç bir sûretle îrâs-ı zarâr etmemektir. İşte bu emirden vezâif-i ictimâiyyenin birinci kısmı neş’et ediyor. Bu emir mucibince her Müslüman başka insanların hayatına, nâmûs ve haysiyyetine, hürriyetine, hakk-ı tasarrufuna ihtirâm; mesken ve muhâberâtına adem-i taarruz vazifesi ile mükelleftir. İkinci âyet-i kerîme de umûr-ı hayriyyeye muâvenetle emrediyor ki, bundan da ikinci kısım vezâif-i ictimâiyye neş’et eder. Hadîs-i şerîfte vezâif-i ictimâiyyenin en büyük ve en sarîh düstûrudur. Maamafih “Allah adl ve ihsân ile emreder.” âyet-i kerîmesi bütün aksâmı ile vezâif ve hukûk-i ictimâiyyeyi teblîğ ediyor. Çünkü adl ile emir; beni nev’imizin hayatına sû-i kasdı nehyeder. İhsân ile emir ise hemcinsimizin hayatını kurtarmayı emreder. Kezâlik adl ile emir, başkalarının malına dokunmayı nehyeder. İhsân ise onlara malımızdan bir hisse ifrâzını emreder. İşte bunun içindir ki bu âyet-i kerîme vezâif-i ictimâiyyenin bütün

aksamını câmî’dir.

Vezâif-i ictimâiyyemizi tayin hususunda başka bir şey olmasa bile bu âyet-i kerîme kâfîdir. Bu âyet-i kerîmedeki “ihsân” kelimesi bilcümle mahlûkâta iyilik etmeyi, şefkat ve merhamet göstermeyi, teâvün ve hüsn-i muâşereti mütazammindir. Binaenaleyh bu âyet-i kerîme mûcibince her Müslüman hem adl ile hem de ihsân ile mükelleftir.

Elhâsıl Müslümanlığın vaz’ eylediği şu desâtîr-i ictimâiyye mûcibince her Müslüman için birinci vazife-i ictimâiyye “şahsa ihtirâm”dır. Yâni hemcinsinin kuvâ-i bedeniyye ve şahsiyyesine, melekât-ı akliyye ve rûhiyyesine, ihtisâsât-ı meşrûasına, hayatına, şeref ve namusuna, hürriyetine, mu’tekidâtına, emlâk ve emvâline taarruz etmemektir. Çünkü adâlet, şahsa ihtirâmı cebreder. Şahıs tabiri ise bunların hepsine şamildir.

Vazife ve Hak

Buraya kadar vermiş olduğumuz izâhât bize gösteriyor ki vezâif (vecâib) ne olursa olsun, edâsı matlûbtur. Ancak bunun bir kısmı mütehattim, bir kısmı da gayr-ı mütehattimdir. Vezâif-i mütehattime (vezâif-i adâlet) her halde bir hakka mukâbildir. Yâni adâletle bizzat hak, gayr-ı kâbili infikâk surette yekdiğerine merbûttur. Adâlet, hukûk-ı gayra riâyet demektir. İnsan ancak başkalarının hakkına tecâvüz etmedikçe kendi hakkına sâhipdir. Şu halde adalet olmayan yerde hak da yok demektir. Binaenaleyh ben insan olmak haysiyyeti ile mukteză-i adâlet harekete nasıl mecbûr isem, benî nev’imin her ferdi de bu mecbûriyyetten kurtulamaz. Onların şahsı benim için nasıl muhterem ve taarruzdan ma’sûn ise, benim şahsım da öyle olmak lâzımdır. Hak alacağımız, vazife de borcumuz olduğu cihetle mukteză-i adâlet bana terettüb eden her bir teklîfi ben de nefsim için biaynihî hukûk nâmı ile başkalarından taleb ederim. Benim için bu, en tabiî bir haktır. Binaenaleyh vezâif-i ictimâiyyeye tekabül eden hak, hukûk-ı zâtiyye ve tabîiyyedir. Vazife mutlak ve mecbûrî olan yerde hak da mutlak ve mecbûrîdir. Bunun içindir ki ihsandan neş’et eden vazife bir hakka mukâbil değildir.

Hukûk-i Tabîiyye ve Hukûk-i Müktesebe

Vazife gibi hakkın da iki nev’i olduğunu görüyoruz. İnsanın sıfat-ı zâtiyyesinden mütevellid, yalnız insan olması haysiyyeti ile fıtratan mâlik olduğu haklar hukûk-i tabiiyyedir. Kudret-i fâtıra tarafından verilen bu haklar, bütün insanların hâssa-i lâzimesidir. Hiç bir ferd ondan mahrûm edilemez. Hukûk-i müktesebe veyahut hakk-ı istihkâk da şer’in ve kanunun bahşettiği bir haktır, bu da bir vazife mukabilidir. Hukûk-ı tabîiyyeyi şu suretle taksîm ve telhîs edebiliriz:

1. Hakk-ı hayât ve hakk-ı bekâ.

2. Hakk-ı hürriyet.
3. Hakk-ı temellük ve tasarruf.
4. Hakk-ı müsâvaat.

İşte kudret-i fâtıra tarafından eşref-i mahlûkât ve sâhib-i irâde olarak yaratılmış olması haysiyyeti ile fıtraten bu haklara mâlik olan insanlar benî nev'ine karşı mecbûr olduğu vezâif-i ictimâiyyesine riâyet ettikçe bilmukabele bu haklara maliktir. Vazife gibi hak da hürriyet-i zâtiyyenin mevlûdidir. Akıl ve vicdanının delâletiyle her insan bunlara malik olduğunu anlar ve talebeder. Bu haklar insanın sıfat-ı lâzimesinden olduğu için bunlara muârız ve mübâyin olan her şeye insan isyân eder. Binaenaleyh tabiî ve fıtrî olan Müslümanlık; hakk-ı hayât, hakk-ı hürriyet, hakk-ı temellük ve tasarruf gibi hukûk-i tabîiyye ile bunların levâzımından bulunan hukûk-i sâireyi tamamiyle kâfildir.

Elhâsıl, hukûk-i tabîiyyeden olsun, şer'in bahşeylediği hukûk-i meşrûadan olsun her hak bir vazife mukabilidir. Meselâ hakkı hayat, diğerlerini katletmemek; hakk-ı istihkâk, bir amelde bulunmak mukabilidir. O vazifeyi görmeyen insandan o hak zâil olur. Binaenaleyh kâtil hakk-ı hayâttan, âtıl hakk-ı istihkâktan mahrum edilir.

Bununla beraber hak, vazifeden mukaddemdir. Bu bir vazifeye tekâbül etmeyebilir. Meselâ rahm-i mâderdeki cenînin hiç bir vazifeye mukâbil olmayarak hakk-ı hayâtı vardır. Kezâlik mevlûdün hakk-ı taayyüşü vardır. Fıtratın verdiği ihtiyâcı, mevlûdün hiç bir vazifesine mukabil olmaksızın adalet-i mutlaka te'mîn eder.

Hakk-ı Hayât

Hukûk-i tabîiyyenin birincisi hakk-ı bekâ ve hayattır. Hakk-ı hayât, hayâtın devam ve bekâsına müteallik olan şeylerin hey'et-i mecmuâsına ait bir hak olduğu cihetle Hakk-ı emniyyet de bunda dâhildir. Bu hak her fert için en tabiî bir hak olduğundan zîhayâtın ilk fiilî mevcûdiyyetini idâme, ihtiyâcât-ı hayâtiyyesini te'mîn eden birtakım mesâîden ibârettir. Hakk-ı hayât her fert için hukûk-i tabîiyyenin birincisi olduğu cihetle vezâif-i ictimâiyyenin birincisi de hayât-ı beşeriyyeye ihtirâm olmak lâzımdır. Binaenaleyh evvelemirde:

"Hayât-ı Beşeriyye Taarruzdan Ma'sûndur" esasını bir kâide-i tabîiyye olarak kabul etmemiz lâzımdır. Şu halde bigayr-ı hakk katl ve îdâm-ı nefs –esbâb ve devâîsi ne olursa olsun– kânûn-i ahlâkî nazarında en şeni' bir cinayettir. Doğru ve tabiî olan her kanun ve şeriat nazarında böyle olması îcâbeder. Bu hakkın muhafazasını te'mîn etmeyen bir kanun ve şeriat hiç bir suretle mutâ' olamaz.

Nazar-ı İslâm'da Hakk-ı Hayâtın Kudsiyyeti

Tabiî bir din olan Müslümanlık her fert için tabiî olan bu hakkı pek mukaddes olarak tanımış ve onu muhafaza için şiddetli kanunlar vaz' etmiştir. Hakk-ı

hayatın en mühim rüknü şüphe yok ki ısmet-i demdir. Haksız yere bir adamı öldürmek, Dîn-i İslâm nazarında büyük bir günahtır. Bütün insanları öldürmüş gibidir. Bu cinâyeti irtikâb eden bir adam hakkında Müslümanlık dünyevî ve uhrevî en şiddetli bir cezâ tayin etmiştir. Hayatın en mühim rüknü olan ısmet-i demde İslâmiyyet değil, insâniyyet şarttır. Her ferdin demi ma'sûm ve bunu ihlâl eden mes'ûldür.

Şu âyet-i kerîme, nazar-ı İslâm'da hayatın ne derece mukaddes ve muhterem olduğunu vâzıhan göstermektedir.

"Cenâb-ı Hakk'ın haram kılmış olduğu katl-i nefs cinâyetini irtikâb eylemeyiniz." "Bigayr-i hak bir insanı öldüren, bütün insanları öldürmüş gibidir." "Bilerekten, taammüden bir mü'mini katledenlerin ceza-i uhrevîsi ebediyyen cehennemdir; onlar merhâmet-i İlâhiyyeden matrûddur. Onlar için pek müthiş bir azab vardır." "Ey akıl sahipleri sizin için kısasta (kâtil-i bervech-i şer-i şerîf îdâm etmekte) hayat vardır. Bu sûretle cemiyyetin hayâtını, âhengini muhâfazâ edersiniz."[168]

İslâm'da hayat en tabiî bir hak olduğu cihetle her insan için taharrî-i seâdet, nâfî olanları taleb ve muzır olanları def' etmek de birer haktır.

Kısasın Meşrûiyyeti

Nazar-ı İslâm'da hayat pek mukaddes olduğundan buna tecâvüz eden "kâtil"in dünyadaki cezâ-i şer'îsi "kısas"dır. Kâtili kavâid-i şer'iyye dairesinde îdâmdır." Kâtil hakkında Müslümanlığın tayin eylediği şu cezâ, pek şiddetli olmasına rağmen, gayet tabiî ve ma'kûl bir cezadır. Mademki her hak bir vazife mukabilinde meşrûdur ve insanın yaşamak hakkına mâlik olması diğer insanların aynı haklarına riâyet ve ihtiram mukabilindedir. Şu halde başkalarının hakkına riâyet etmeyenlerden aynı hakkın nez' olunması kadar tabiî bir şey olamaz. Binaenaleyh Müslümanlığın meşrû kıldığı "kısas" bazı düşüncesizlerle, bir kısım garazkârların zannettikleri gibi bir vahşet değil, belki kâtilin amelinin cezâ-i tabiîsidir. Aynı zamanda İslâmiyet'te meşrû olan kısas, cemiyyetin âzâ-i sâiresini muhâfazâ esâsına mübtenîdir. Bunun aleyhinde söylenen ve söylenecek olan şeyler pek vâhî ve esassızdır. Kendi hakkında tatbîk edildiğini hiç de arzu etmediği bir şeyi başkaları hakkında revâ gören ve böylece vazifesini sû-i isti'mâl eden bir adama o vazifeye mukabil olan hak nasıl verilir ve bu haktan nasıl mahrûm edilmez. Katil hakkında şerîat-i İslâmiyye'nin tayin eylediği ceza-i îdâmın bir vahşet olduğuna kâil olan ve binaenaleyh bunun kalkması lüzûmundan bahsedenlere karşı en müskit bir cevap var: "Buna evvelâ kâtillerden başlamak îcâbeder; onlar kendi aralarında fiil-i katli büsbütün kaldırsınlar, sonra sıra şerîate gelir." Bir de bu adamlara sorarız: Her hak bir vazife mukabilinde olunca vazifesini îfâ etmeyen zâttan o hak nez' olunmaz mı?

Cemiyyetin esas ve bünyân-ı kavâidi pâymâl ve bilcümle kavânînini alt üst eden bir şahıs nasıl olur da himaye edilir? Umumun menfaati noktasından zarar-ı hâssın ihtiyâr olunabileceği pek tabiî bir kaide değil midir? Böyle olduğu halde

hem ferdin en mukaddes hayatına tecâvüz, hem de cemiyyetin en hayatî kanunlarını alt üst etmiş ve bu suretle cemiyyetin ahengini haleldar eylemiş bulunan bir şahıs kendi amelinin cezâ-i tabiîsini bulmasın, bu nasıl olur? Adâlet bunun neresindedir?

Bunun içindir ki Şerîat-i İslâmiyye, kâtil hakkında kısası farz kılmış ve kısasın hayat olduğunu en beliğ, gayet fasîh ve mûciz bir ifâde ile anlatmıştır. Aynı zamanda Cenâb-ı Hakk'a ve Resûlüne karşı gelenlerle yeryüzünde cemiyyetin âhengini ihlâl edecek sûrette sâî bi'l-fesâd olanların da kâtil, salb veyahut nefî ve tağrîb cezâlarından biri ile tecziye edilmelerini Müslümanlık emir ve ta'yîn buyurmuştur ki bu da siyâsî bir cezâdır.

Müdâfaa-i Nefs Hakkının Meşrûiyyeti

Yaşamak bir hakk-ı tabiî olup herkes bu hakkını muhâfazâ ve tenmiye etmek vazifesi ile mükellef olunca tabiî olarak her insanın müdâfaa-i nefs hakkına da mâlik olması lâzım gelir. Zira her vazife bir hakk-ı mukâbil tevlîd ediyor. Kudret-i fâtıra tarafından kendisine bahşedilmiş olan hayatı muhafaza ve tenmiye etmek her ferdin vezâif-i esâsiyyesi cümlesindendir. Bunun içindir ki üzerine hücûm eden bir kimseye karşı hayatını başka sûretle müdâfaadan âciz kalan bir adamın hücûm edeni öldürmesi ne mugâyir-i vicdân ve ahlâktır, ne de hilâf-ı şerîat bir harekettir. Kânûn nazarında mücrim sayılmaz. Hatta ona yardım edenler de mücrim değillerdir. Böyle bir vaziyette kalan kimse için kânûn-i ahlâkîyi pâymâl etti, denilemez. Çünkü kendisi mütecâviz olmayıp vâkî olan tecâvüzü def etmek makamındadır.

İntikâm-ı Şahsî Müdâfaa-i Meşrûa Değildir

Hayatımıza sû-i kasıtta bulunan kimseye karşı "kânûn-i ahlâkî" müdâfaa-i nefs hakkını meşrû gösteriyorsa da "intikâm-ı şahsî" meşrû değildir. Çünkü meşrû olan tehlike ânında nefsini kurtarmak için îkâ' edilen şeydir. Bu ise âdetâ kaza demek olduğundan ma'zûr görülüyor.

Fakat tehlikeyi atlattıktan sonra hasmımızı itlâf etmek maksadı ile günlerce vesâit-i intikâmı tasavvur ve plânlar tertîb ederek onun hayatını izâle etmek hiç bir sûretle müdafaa-i meşrûadan sayılmaz. Binaenaleyh bazı yerlerde cârî olan kan davası, kan gütme âdet-i câhiliyyesi gayr-i meşrû bir harekettir. Çünkü, bigayr-i hak öldürülen bir insanın kanını almak efrâda değil, cemiyyete, hey'et-i hâkimeye ait bir hak olduğu cihetle bizzât kendisinin o hakkı almaya kalkışması, hey'et-i ictimâiyyenin hakkına sarih bir tecâvüzdür; hey'et-i ictimâiyyenin nizâm ve intizâmını muhîl bir harekettir.

İntihârın Gayr-ı Meşrû Olmasının Esbâbı

Hakk-ı hayâtın hukûk-i tabîiyyeden olması esasından ikinci bir netice daha çıkıyor ki o da intihârın adem-i meşrûiyyetidir. Mademki hakk-ı hayât insanın sıfat-ı lâzimesindendir; tabiî ve fıtrî olan haklarındandır. Bu hakkın verilmesinde insanın sa'yinin dahl ü te'sîri yoktur. O halde herhangi bir delile istinâd ederse etsin, insanın kendisi de bu hakkını izâle etmeye aslâ salâhiyettâr değildir. Kânûn-i ahlâkî ve kânûn-i şer'î insana başkasının hayatını salbetmek hakkını vermediği gibi, kendi hayatını nez' etmek hakkını da vermemişdir. Binaenaleyh intihâr, ahlâken ve dinen pek mezmûm bir hareketdir.

Evet, müntehir hiç bir vakit "Ben yalnız nefsime karşı irtikâb-ı cinâyet ediyorum." diyemez. Çünkü bu, ahlâk-ı şahsiyyeyi inkârdan başka bir şey değildir. Zira biz, yalnız kendimiz için değil, ancak içinde bulunduğumuz cemiyyet için yaşarız. Cemiyyete nâfî olmak bizim için ictimâî bir vazifedir. Şüphe yok ki bir adam malını bol bol sarfetmekte hürdür. Fakat bu mutlak değildir. Belki bu isrâf yalnız kendisinin bazı lezâizden mahrûmiyyetini intâc edip amel-i hayırdan men' etmemek şartı iledir. Bu nasıl böyle ise insanın nefsi de böyledir. Nefsinde tasarrufa hakkı vardır. Lâkin cemiyyete hizmetten fâriğ olmamak şartı ile. Hâlbuki müntehir vazifeden kaçıyor, kendisine tevdi' edilmiş olan vazifeye nihâyet veriyor, demektir.

İntihârın Başlıca Sebebi

İntihârın muhtelif âmilleri varsa da başlıcaları: "Hükm-i kadere mütâvaat etmemek, hayattan maksad muvaffakiyet ve seâdet-i hâzıradan ibâret zannetmektir." İşret de en büyük yardımcısıdır. Filhakika, insanın hükm-i kadere mütâvaatı ve eltâf-ı sübhâniyyeden itimadı olmaz ve hayattan maksad dünyada her istediğine nail olmak, zevk ve sefâ ile imrâr-ı evkât eylemek zannında bulunursa dilediği seâdet eline geçmeyince kalbini isti'lâ eden ye's ve mahrûmiyyet ile intihârdan başka gidecek girizgâh kalır mı? Bunun için değil midir ki Fransa gibi memâlîk-i garbiyyede dinsizlik yüzünden intihâr edenlerin adedi senede 10 bini tecâvüz etmekte olduğu yapılan istatistiklerden anlaşılmaktadır. Hâlbuki hükm-i kadere mütâvaatı ve eltâf-ı İlâhiyyeye itimadı olan kalpler hiç bir vakit ye'sin o derecesini görmezler.

Bununla beraber hayattan maksad her istediğine nâil olmaktan ibâret değildir. Daha pek çok maksadlar vardır ki insan kendisi sefâlet içinde yuvarlandığı bir zamanda bile onları îfâ edebilir. Revâkiyyûnun zannettikleri gibi intihâr bir cesâret değil, belki cebânettir. Âdetâ vazife başından kaçmaktır. İnsanın; kendisine güç gelen hayatın mezâhim ve meşâkkından kaçmak, kendini korkutan mes'ûliyyetten kurtulmak, tahammül edemediği azabı maddî ve ma'nevîyi kaçırmak için intihâra ilticâ etmesi pek büyük alçaklıktır. Mademki yaşamak bir vazifedir ve böyle kendine, ailesine, memleketine karşı ilk ve muazzez bir vazifedir. O halde intihar etmekle bu vazifeden kendini mahrum bırakmış demektir. Vazifesini bırakıp kaçmak ise en büyük denâettir. Binaenaleyh herhangi bir sebepten dolayı intihara tesaddî etmek kat'iyyen meşrû bir hareket

sayılmaz. Hiç bir sebep insanın bu hareketini ma'zûr gösteremez.

Dîn-i İslâm Nazarında İntihâr

Hayat, taraf-ı İlâhîden bir vedîa olduğu cihetle her ne sûretle olursa olsun intihâr hatta intihara sebep olan bilcümle ef'âl ve harekât Müslümanlıkta sûret-i kat'iyyede haramdır. Nazar-ı İslâm'da intihâr o kadar şeni' bir harekettir ki müntehirin cenâzesi kılınıp kılınmamakta beyne'l-fukâhâ ihtilâf olunmuştur. Bir cerîhadan dolayı muztarib olarak bıçak ile intihar eden bir sahabenin cenâze namazında Hz. Fahr-i Âlem Efendimiz bulunmamışlar, onun cenazesini kılmaktan istinkâf etmişlerdir.

İntihâr-ı Cüz'î

Hayatın taarruzdan ma'sûn bir hakk-ı tabiî olması esâsından diğer bir netice daha çıkıyor ki o da: A'zâ-i vücûddan birinin kat'ı veyahut bir uzvun vazifesinin ta'tîli meşrû olmamaktır. İnsana nefsini öldürmeyi haram kılan "kânûn-i fıtrî, kânûn-i ahlâkî" azasından birini kat', yahut bir uzvun vazifesini ta'tîl etmeyi de haram kılmıştır. İntihâr-ı cüz'î demek olan bu hareket, Dîn-i İslâm'da şedîden men' olunmuştur.

Müslümanlık hayata bu derece kudsiyyet verdiği içindir ki Garpta hükümfermâ olan intihâr, İslâmlar arasında hüsn-i kabûle mazhar olamamıştır. Nâdiren tesâdüf edilenlerin de ekseriyetle zaa'f-ı i'tikâd ile ma'lûl oldukları görülmektedir.

Elhâsıl, intihar haramdır. Menhiyyâta isrâf inhimak sûretiyle vuku bulan tedrîcî intihâr da haramdır. Hepsi binnetice bir yere varır.

Fedakârlık İntihar Değildir

Muharebelerde yahut umuma ait herhangi bir hususda fedâkârlık ederek nefsini tehlikeye atmak intihar değildir. Çünkü intiharın menşei ye's ve cebânettir. Ye's ve cebânet ise ahlâk-ı mezmûmedendir. Hâlbuki fedâkârlık şecaattan, ulüvv-i fikirden neş'et ettiğinden en mergûb fezâil-i ahlâkiyyedendir. Menşe'leri itibariyle bunlar başka başka şeyler oldukları gibi, maksad itibariyle de ayrıdırlar. Bunun içindir ki, dinimizde intihar şiddetle men' olunduğu halde fedakârlık ziyadesiyle medh ve senâ olunmuştur.

Ahlâk ve Düello

Akvâm-ı garbiyyenin birçoklarınca hâlâ carî olan ve mahiyeti itibariyle akvâm-ı vahşiyyedeki “kan gütme” davasından başka bir şey olmayan “düello” da ahlâk nokta-i nazarından pek mezmûm ve mugâyir-i insâniyyet bir haldir. Esbâb-ı âtîye dikkatle mütâlea ve muhakeme edilirse bunun ne derece mezmûm ve mânâsız ve hukûk-ı cemiyyete bir tecâvüz olduğu görülür:

1. Evvelâ düello edenlerden her biri aynı zamanda hem hâkim, hem ehâd-i tarafeyndir; binaenaleyh icrâ-i adâlet için lâzım gelen bîtaraflık ve hissizlik gibi hasletlere mâlik değildirler.

2. Tahkîrde bulunan kimse, haksızlık icrâsı ile kendini mücrim kıldığı gibi hasmını öldürmekle de cürmünü tezyîd ve teşdîd eder ve tahkire dûçâr olan kimse de karşısındakine ekseriya ehemmiyetsiz bir sebepden dolayı cemiyyetin en büyük cânîlere bile hükmetmekte tereddüt eylediği i’dâm cezâsını verdiği için cemiyyete âid bir hakkı gasbetmiş oluyor.

3. Binaenaleyh mukâvele-i ictimâiyyeyi nakzeder ve cemiyyeti hâlet-i tabîate, yâni kuvvetin idâresi tahtına irca’ eyler, bir sûrette ki herkes bu kimseyi taklîd etmiş olsa ve onun kâide-i ameli ta’mîm edilmiş olsa idi, herkesin herkese karşı harbetmesinin bir hâl-i mu’tâd şeklini kesb eylemesi îcâbederdi.

4. Elhâsıl ahlâk nokta-i nazarından şeref ve nâmusu, şeref ve namusuna teallûk eden bir şeyle mübâdele etmiş ve kendisini budalaca bir sû-i itikadın esiri kılmış olur; fakat yine maksadına vasıl olamaz. Çünkü eğer hakarete müstahak idi ise bu hakaret kan ile temizlenmiş olmaz. Hasmımızı öldürmüş olmak keyfiyyeti sizin nazarınızda bile iâde-i nâmûs ve i’tibâra kâfî değildir. Tahkîr olunan bir vekâr ve haysiyyet silâh ucu ile tekrar istihsâl edilemez. Binaenaleyh düello hiçbir zaman meşrû bir müdafaa değildir...

Düelloda haklı olan şahsın da ölebilmesi ihtimal dairesinde olduğundan böyle bir hareket, gayet mânâsız ve barbar bir âdettir. Hemcinsimizin hayatına, cemiyyetin hukûkuna riâyet eylemek kanununa mugayir cinâî bir harekettir. Düello insâniyyete, fıtrat ve tabîate mugâyir ve cinâî bir hareket olduğu içindir ki dinimiz bunu da men etmiştir.

Nazar-ı İslâm’da Düello

Her ahkâmı, tabiî ve fıtrî olan “Dîn-i İslâm” intihâr gibi bunu da menetmiş ve bu suretle her iki âdet-i mezmûme memleketimize girmemiştir. Teâlî-i İslâmiyye sayesinde Müslüman memleketleri bu âdet-i mezmûmenin te’sîrât-ı muzırrasından ma’sûn kalmıştır. Çünkü Müslümanlık düello yapanları büyük bir günah yapmış olmakla ithâm ediyor. Nazar-i İslâm’da düello yapmak suretiyle ölen de, öldüren de kâtil ve müntehirdir. Bu iki fiilin de günahı yazılır.[169] Müslümanlığın 14 asır evvel men eylediği bu barbar hareketin mâhiyet-i rezîlesi hayli zamandan beri Avrupa’da da anlaşılmış ve bunun aleyhindeki cereyan gittikçe kesb-i şiddet etmiştir. Son zamanlarda Fransa adliye nezâreti tarafından bir beyennâme neşredilerek birçok tahrîbâta sebebiyet veren bu vahşiyâne hareketin kânûn-i mahsûs ile men’ edileceği bildirilmiştir. Ne kadar şâyân-ı

teessüftür ki Avrupa'nın kendi memleketlerinden sürüp çıkardıkları her fenâlık memleketimizin bir kısım gençleri tarafından moda şeklinde kabul edilmektedir.

ON YEDİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Mütemeddin asırlarda yaşayan insanlar şu dört kısmın birine dâhildir: İçinde yaşadığı cemiyyete dinen, ahlâken, kânûnen merbût olmak; yalnız vatandaşlık ve mahkûmiyyet gibi kuyûd ile merbût olmak; âzâsından bulunduğu cemiyyet diğer cemiyyetlerle muhâsım vaziyyette bulunmak.

2. Müslümanlık tabiî olan bu taksime riâyet ederek kendi kanunlarına nazaran insanları İslâm, zimmî, muâhid, muhârib diye dört kısma ayırmış ve her birerlerine mahsus kanunlar vaz'etmiştir.

3. Vâcibât-ı ictimâiyye: İnsanın ebnâ-i cinsine karşı îfâsı ile mükellef olduğu vezâiftir.

4. Vezâif-i ictimâiyyenin mebde-i müştereki, fıtraten insanlar beyninde vücûdu zarurî olan tesânüd. Bu tesânüd insanı birtakım vezâifle mükellef tutmaktadır.

5. Vezâif-i ictimâiyye iki nevidir: Vezâif-i adl, vezâif-i ihsân.

6. Adl tamamiyle hakka râci'dir. Hakka riâyetle tarif edilebilir. Vezâif-i adl "kendimize yapılmasını istemediğimiz şeyleri başkasına yapmamakla" hulâsâ edilebilir. Binaenaleyh kendi haklarımıza sahip olabilmek için başkalarının hukûkuna riâyet etmemiz bir vazifedir: "Her hak bir vazifeyi tevlîd eder."

7. İctimâî vazifemiz yalnız başkalarına îrâs-ı zarar etmemek değildir. Aynı zamanda onlara müfîd olmak da bizim için bir vazifedir. Hayata tecâvüzden memnu' olduğumuz gibi idâme-i hayat için muâvenetle de me'mûruz.

8. Dîn-i İslâm vezâif ve hukûk-i ictimâiyyeyi âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe ile ta'yîn etmiş ve bunlara riâyet lüzûmunu gayet vâzıh bir şekilde bildirmiştir.

9. Vezâif-i adâlet her halde bir hakka mukabildir. Adâletle bizzat hakk-ı gayr-ı kâbil-i infikâk bir sûretde yekdiğerine merbuttur. Hak alacağımız, vazife de borcumuzdur. Binaenaleyh muktezâ-i adâlet bana terettüb eden her bir teklîfi ben de nefsim için hukûk nâmiyle başkalarından taleb ederim.

10. Vezâif-i ictimâiyyeye tekâbül eden haklara hukûk-i tabîiyye nâmı verilir. Kudret-i fâtıra tarafından insana –insan olmak haysiyyeti ile– verilmiş haklar, bütün insanların hâssa-i lâzimesidir.

Hiç bir ferd hiç bir bahane ile bunlardan mahrum edilemez. Bu haklar şunlardır: Hakk-ı hayât, hakk-ı hürriyet, hakk-ı temellük ve tasarruf, hakk-ı müsâvaat.

11. Her hak bir vazife mukabili olmakla beraber hak vazifeden mukaddemdir. Bazan bir vazifeye tekâbül etmeyebilir.

12. Hakk-ı hayât, hayatın devam ve bekasına müteallik olan şeylerin hey'et-i mecmuasına aiddir. Hakk-ı emniyyet de bunda dâhildir.

13. Hakk-ı hayât hukûk-i tabîiyyenin birincisi olduğu gibi, hayât-ı beşeriyyeye ihtirâm da vezâif-i ictimâiyyenin birincisidir. Binaenaleyh "Hayat-ı beşeriyye taarruzdan ma'sûndur." kaidesini bir esas olarak kabul etmemiz lâzımdır.

14. Müslümanlık nazarında hakk-ı hayât mukaddes olduğu cihetle bunun en mühim rüknü olan ısmet-i dem için en büyük ve en şedîd kanunlar vaz olunmuştur.

15. Her bir hak bir vazife mukabilinde meşrû kılındığı ve bir insanın yaşamak hakkına mâlik olması diğer insanların aynı haklarına riâyet mukabilinde, olduğu cihetle Müslümanlık kâtil hakkında kısâsı meşrû kılmıştır.

16. Yaşamak bir hakk-ı tabiî olması esasından müdâfaa-i nefs hakkının meşrûiyyeti tevellüd ediyor. Binaenaleyh bir şahsın hayatına kast eden bir kimseyi, –başka suretle nefsini müdâfaa–dan âciz kaldığı takdirde– öldürmesi ne mugayir-i vicdan, ne de hilâf-ı şerîattir.

17. Tehlikeyi atlattıktan sonra plânlar tertîb ederek hasmımızın hayatını izâle etmek müdâfaa-i meşrûadan sayılamayacağı cihetle intikâm-ı şahsî müdâfaa-i meşrûadan değildir.

18. Hakk-ı hayâtın hukûk-i tabîiyyeden olmasından ikinci bir netîce daha çıkıyor ki o da intihârın haram olmasıdır. İnsana başkasının hayatını salb etmek hakkını vermeyen kanun, kendi hayatını nez' etmek hakkını da vermemiştir. Bir de insan yalnız kendisi için değil, aynı zamanda cemiyyet için yaşar. Binaenaleyh müntehir, cemiyyete karşı medyûn olduğu vazifeden firâr etmiş sayılacağı cihetle intihâr mezmûm ve gayr-i ahlâkî bir harekettir.

19. İntihârın başlıca sebebi "hükm-i kadere mütâvaat etmemek, hayattan maksâd muvaffakiyyet ve seâdet-i hâzıra" zannetmektir. İşret de en büyük yardımcısıdır. İntihâr cesaret değil belki cebânettir.

20. İntihâra sebep olan bilcümle ef'âl ve harekât Müslümanlıkta kat'iyyen haramdır. İntihar o kadar şeni' bir harekettir ki Risâletpenâh Efendimiz müntehirin cenâzesinde bulunmamıştır.

21. İntihârın menşei ye's ve cebânet, fedâkârlığın menşei de şecâattir. Binaenaleyh fedâkârlık intihâr değildir.

22. Düello ahlâk nokta-i nazarından mezmûm bir harekettir. Çünkü düelloda icrâ-i adâlet için lâzım gelen bîtaraflık ve hissizlik yoktur, bununla beraber tahkîrde bulunan kimse, haksızlık icrâsı ile kendini mücrim kıldığı gibi hasmını öldürmekle de cürmünü tezyîd eder.

Tahkîre dûçâr olan kimse de karşısındakine ekseriya ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı cezasını kendisi vermekle cemiyyete ait bir hakkı gasbetmiş oluyor. Düello cemiyyeti kuvvetin idâresi tahtına ircâ eder. Düelloda haklı olan bir şahsın da ölmesi ihtimâl dairesinde olduğundan böyle bir hareket, gayet mânâsız ve barbar bir âdettir. Hemcinsimizin hayatına, cemiyyetin hukûkuna riâyet eylemek kanununa mugâyir cinâî bir harekettir.

23. Müslümanlıkta intihâr gibi düello da haramdır. Öldüren de ölen de kâtil ve müntehirdir.

---

[164] Vezaif maddelerine göre taksim edildiği gibi, sûretlerine göre de "müsbet-îcâbiyye" ve "menfî- selbiyye" olmak üzere iki kısma taksim olunur. Vezâif-i menfiyye veyahut selbiyye fiili nehyeden vezaiftir. Vezaif-i, müsbete ve îcâbiyye de fiili emreder. Vezaif-i müsbete ve menfiyyeden her birerleri mütehattim ve gayr-ı mütehattim olmak üzere iki kısımdır. Terki matlûb ve

işlenmesi memnu' umûra müteallik vezaif de selbiyye ve mütehattimedir. İşlenmesi matlûb ve fakat terki gayr-ı memnu' olan umûra müteallik vezaif îcâbiyye ve gayr-ı mütehattimedir. Terk-i matlûb ve işlenmesi gayr-ı memnu umûra müteallik vezaif de selbiyye ve gayr-ı mütehattimedir.

[165] Mâide sûresi, âyet, 8.

[166] Mâide sûresi, âyet, 2.

[167] Nahl sûresi, âyet, 90.

[168] Şu hadîsi şerifler de İslâm'da hakk-ı hayatın ne derece mukaddes olduğunu göstermektedir:

-"Yevm-i kıyamette beynennâs en evvel görülecek davâ katil davasıdır." [*Buhârî*, Diyât, 1]

-"Nâhak yere bir serçeyi bile öldüren kimse ind-i İlâhîde mes'uldür." [*Nesâî*, Dahâyâ, 42]

-"Bünyân-ı İlâhî olan vücûd-ı insanîyi yıkan kimse mel'undur, rahmet-i İlâhiyeden matruddur."

[169] "İki müslim birbirine kılıçları ile (yâni âlet-i câriha ve kâtile) karşılaşır da birisi diğerini katlederse kâtil de, maktûl de cehennemdedir." [*Buhârî*, Îmân, 21]

ON SEKİZİNCİ DERS:
HAYÂT-I MA’NEVİYYENİN TAARRUZDAN MA’SÛNİYYETİ

Temhîd

Bundan evvelki derste tafsîlen görüldüğü vech ile insanın en tabiî haklarından biri ve hattâ birincisi, hakk-ı hayâttır. Dünyaya gelen her fert için yaşamak bir hakk-ı zarûrîdir. Bunu muhafaza edebilmek için her şeye tevessül etmek de aynı zamanda bir hak ve bunu izâle edecek mahiyyette olan her şeyden tevakkî etmek bir vazifedir. Maamafih buraya kadar mevzubahs olan, insanın hayât-ı maddiyyesidir. Hâlbuki insan denildiği zaman hatıra gelen cihet yalnız bu değildir. İnsan, bütün müstetbeâtı ile insandır. Birçok şeyler vardır ki onlardan biri noksan olunca insanın yaşaması ile yaşamaması beyninde bir fark kalmaz. Binaenaleyh şimdi onları tedkîk etmek îcâbeder.

Hayât-ı Ma'neviyye

Evet insanın hayât-ı maddiyyesinden başka bir de hayât-ı ma'neviyyesi vardır ki, o da "bir insanın ırzı, nâmusu, şöhreti, şeref ve haysiyyeti"dir. Hayât-ı ma'neviyye hayât-ı maddiyyeden daha muhterem ve mukaddesdir. Çünkü insan hayât-ı ma'neviyyesini muhafaza uğrunda sevine sevine hayât-ı maddiyyesini fedâ etmekten çekinmez. Binaenaleyh:

"Irz, namus, haysiyyet-i beşeriyye taarruzdan ma'sûndur."

Ebnâ-i cinsimizden birinin ırz ve namusunu, haysiyyet ve şöhretini tenkîs edecek herhangi bir harekette –ister kavlen, ister fiilen– bulunmak onun hayât-ı ma'neviyyesine bir tecâvüzdür. Bu cihetle kânûn-i ahlâkî, adaletten neş'et eden vazife-i ictimâiyye bizi böyle bir hareketten meneder. Irz ve namusa şeref ve haysiyyete hürmet etmeyenler –ilim ve servet itibariyle ne kadar yüksek bir mevkii ihrâz etseler de– nazar-ı ahlâkta hiç de kıymetleri yoktur.

Nazar-ı İslâm'da Hayât-ı Ma'neviyyenin Ehemmiyeti

Dîn-i Mübîn-i İslâm hayât-ı ma'neviyyeye tecâvüzü pek şedîd bir sûrette men etmiştir. Nebiyy-i Zîşân Efendimiz "Her Müslümanın diğer Müslümana karşı kanı, ırzı, malı haramdır; hiç bir Müslüman için diğerlerinin ırzına, kanına tecâvüz etmek caiz değildir."[170] meâlinde olan hadîs-i şerîf ile hayât-ı ma'neviyyeye tecâvüzü sûret-i kat'iyyede haram kılmıştır.

... وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا ... *[171]*

Nazm-ı celîli de hayât-ı ma'neviyyeye tecâvüz edenlerin cezâ-i şer'îlerini

gördükten sonra bile, ilelebed makbûlüşşehâde olamayacaklarını bildiriyor ki, pek büyük, pek ağır bir cezadır. Buradan anlıyoruz ki Müslümanlık nazarında hayât-ı ma'neviyyenin ehemmiyeti pek yüksektir. Ona tecâvüz edenler âdetâ insanlıktan hâriçdir.

Hayât-ı Ma'neviyyeyi Rahnedâr Edecek Şeyler

Diğerlerinin nâmûs ve haysiyyet-i zâtiyyesini, şeref ve şöhretini lekeleyecek olan akvâl ve ef'âlin başlıcaları şunlardır: İstihzâ, şetm ve tahkîr, zem ve fasl, hiciv, iftira, gıybet, nemîme, hased.

İstihzâ

Şifâhen veya tahrîren bir insanla eğlenmek, onun kadr ve meziyetini tenkîs edecek harekâtta bulunmaktır. Daha doğrusu bildirmeyerek sebb ve şetmetmektir. İstihzâ, ahlâk nokta-i nazarından pek fenâ bir hareketdir. Çünkü istihzâ pek ızdırap âver bir yaradır. İnsanlar istihzâ olunmaktan başka her şeyi kolay unuturlar. Bunun içindir ki Dîn-i İslâm hayât-ı ma'neviyyeyi rahnedâr eden bu hareket-i mezmûmeyi şiddetle men ediyor.[172]

Şetm ve Tahkîr

Alenî ve kaba bir sûrette insanın şöhretini, meziyyetini lekedâr edecek ef'âl ve ahvâlde bulunmaya şetm ve tahkîr denilir. Ebnâyi cinsinden birini açıktan açığa şetm ve tahkîr etmek suretiyle onun hayât-ı ma'neviyyesine tecâvüz etmek de fikdân-ı terbiyeden neş'et edeceği cihetle bu gibi insanlarda fazîlet-i ahlâkiyyeden tecerrüd etmiş, meziyyet-i ahlâkiyyeden uzaklaşmış addolunurlar. Böyle bir hareket de Müslümanlıkta mezmûndur.[173] Yalnız insanlara değil, hayvanâta, hatta zamana sebb ve şetmetmek de Müslümanlıkta memnu'dur:

Zem ve Gıybet

Zem ve fasl, bulunduğu bir cemiyyeti güldürüp eğlendirmek için diğerlerinde ekseriya bulunmayan kusurları meclise hoş gelecek surette tatlı tatlı nakl ve hikâye etmektir ki, büyük bir denâettir. Kendi kusurumuzla meşgul olup şunun bunun ayıplarını taharrî etmemek, dedikodudan sakınmak Müslümanlıkta en memdûh bir haslettir. Ahlâklı bir insandan bu gibi haller sudur etmez. Gıybet, "Bir adamın arkasından –işittiği zaman hoşlanmayacağı şeyleri– söylemektir. Bunun her ikisi de Müslümanlıkta haramdır; mugâyir-i ahlâk bir harekettir.

Birinin gıybetini yapmak, onu arkasından çekiştirmek, ölüsünü paralayıp çiğnemekle beraberdir. İyi bir insan mümin kardeşinin gıybetini yapmaz. Yalnız onda görmüş olduğu kusurları sûret-i nâzikânede tashîh etmeye çalışır.[174]

Gıybetin Caiz Olduğu Yerler

Ahlâken pek çirkin olan gıybet bazı eşhâs hakkında caizdir:

1. Bir kimse makâm-ı istişhâd'da bulunursa hakkında şehâdet edeceği kimsenin gıybetini etmesi, yâni gıybet bile olsa onun hakkında bildiklerini tamamen söylemesi caizdir. Başka surette hareket etmesi kat'iyyen doğru olamaz. Onun vazifesi her ne bilirse onu söylemektir. O gıybet değildir.
2. Gıybet olunan kimse kendisindeki fenâlıkları, haysiyyet-i ma'neviyyesini rencîde edecek ayıp ve kusurları saklamayan gürûhdan olursa onun hakkında gıybet etmek caizdir.
3. Re's-i kârda bulunup da halka zulm ve yolsuz muâmele yapan, mugâyir-i ahlâk şeyler îcâd etmeye kalkışan kimselerin arkalarından gıybet etmek caizdir, belki bu suretle onun fenalığına bir nihâyet verilir. Bu mevzûların gayr-ı yerde bir adamın arkasından ayıp ve kusurlarını söylemek onun şerefini tenkîs edeceği için caiz değildir.

İftira

İftira, yâni bühtân denilen şey: "Muttasıf olmadığı, yâni kendinde olmayan bir fenâlığı bir adama isnâd eylemektir." Hayât-ı ma'neviyyeye tecâvüzün en fenâ ve en şenîi iftiradır. Çünkü iftira bir kerre şâyi' olunca onu tashih etmek pek güçtür. Hayât-ı ma'neviyye her şeyden muhterem ve mukaddes olduğu cihetle bunun rahnedâr edilmesi, çok defa, hayât-ı maddiyyesine de te'sîr ederek onu da izâle eder. Bunun içindir ki iftira ve gıybet, bazı defa sirkatten, bir insanın malını çalmaktan daha cinâîdir. Çünkü rûhumuz üzerinde yapacağımız bir tedkîk, bir istibsâr ile anlarız ki insanlar tahkîr edilmeye, diğer bir rûhun takdîr ve tahsîsine mazhar olmamaya tahammül edemezler. İnsanların bütün seâdeti bu takdîr ve tahsîndedir. Mademki böyledir: Başkalarından kendim için beklediğim takdîr ve tahsîni diğerleri için tahkîr ve telvîse kalbetmek zalimâne bir haksızlık olmaz mı?

İşte bunun içindir ki hayât-ı ma'neviyyeye karşı bir tecâvüz şeklinde olan her şey ahlâk kanunlarına mugayirdir. Bazen adem-i dikkat eseri olarak söylenilen bir kelime veyahut hâinâne bir îmâda gayr-ı kâbil-i ta'mîr bir nakîsa vücûde getirmeye kâfîdir. İfşâ olunan bir sır, insanı gülünç bir hâle koyan bir şaka, pek çok şey işrâb edebilecek olan bir kinayede hayât-ı ma'neviyyeye karşı bir tecâvüz sayılabilir. Elhâsıl hayat-ı ma'neviyyeye tecâvüz eden müfterî alçak bir mahlûktur. "En ziyade hangi hayvandan korkulur?" suâline karşı: "Hayvânât-ı vahşiyye meyanında müfteriden, hayvânât-ı ehliyye meyanında müdâhinden." cevabını veren hakîm tam yerinde söylemiştir.

Hiciv

Şetm ve tahkîrin şairâne olan kısmına hiciv denilir. Eş'âr ve manzûme beynennâs pek serî intişâr edeceği gibi bıraktığı te'sîrin de uzun müddet bekâ bulacağından, bununla beraber mübalağaya da pek ziyade müsâid bulunduğundan şetm ve tahkîrin bu suretle olanı daha ziyade fenadır. "Ribanın en büyüğü (yâni en çirkin fâiz gibi günahı olan şey) herkesin ırzına şetmetmektir. Şetûmun en galîzi de şiir söyleyerek yahut nesren tertîb-i kelâm ederek hicîv eylemektir. Bu suretle yapılmış olan hicviyeleri şair ve kailinden alarak öteye beriye nakl ve işâa edenler de cürümde müşterektir." meâlindeki hadîs-i şerîf bir İslâm için en büyük düstûr-i hareket olmalıdır.

Maamafih ahlâk ve insâniyyetin bizden beklediği vazife yalnız ebnâ-yi cinsimizin hayât-ı ma'neviyyesine tecâvüz etmemekten ibaret değil, belki yanımızda tecâvüz edenlere karşı sükût etmemekle de memuruz. Binaenaleyh birinin gıybetini yahut bir iftirayı veya bir hicviyeyi dinleyip de itiraz etmemek onların fikirlerine iştirak etmek demektir. Eğer muktedir isen orada sükût etmeyip müdafaa etmek bizim için bir vazife-i ahlâkiyyedir. Nefsimizi bu yolda terbiye edersek ahlâksızlığın önü pek çabuk alınır. Bunun aksine hareket edenlerin dünya ve ahirette zelîl olacaklarını Hz. Peygamber Efendimiz haber vermektedir:

Gıybet olunan adama yardım etmek, yâni onun hukûkunu müdafaa ederek gıybet ettirmemek kudretine mâlik olduğu halde ona yardım etmeyen adamı Cenâb-ı Hak dünya ve âhirette zelîl eder.

Nemîme - Koğuculuk

Nemîme, ta'bîr-i umûmî ile birinden lâf alıp diğerine götürmektir ki, ona hafiyelik nâmı da verilir. Hayât-ı ma'neviyyeye bir tecâvüz mahiyetinde olan bu ahlâksızlık bir kaç suretle olur. Herhangi bir kimseye dair söylenilen kelâmı şifâhen, yahut tahrîren kendisine ulaştırmak (Umerâya, vüzerâya, vükelâya!.. hulâsâ re's-i idârede bulunan bir zâta) yalan yanlış lâf taşımak, haklarında cereyan eden sözleri hemen gidip onlara duyurmaktır ki, hafiyelik sıfat-ı leîmesi de bundan başka bir şey değildir. Nemmâm olan kimseler harekât-ı gayr-ı lâyıkları ile beynennâs nifâk ve şikâk ilkâ edip bu yüzden pek çok fenâlıkların zuhuruna, birçok hânumânların sönmesine sebep olacakları cihetle koğuculuk en mezmûm bir harekettir. Çünkü nemmâm olan kimse, gayr-ı ahlâkî olan bu hareketiyle yalnız bir şahsın hayât-ı ma'neviyyesine, haysiyyetine tecâvüz etmiş değil, aynı zamanda insanlar beynine nifak sokmuşdur. Hâlbuki bir Müslüman için en büyük vazife ıslâh-ı beyindir. İnsanlar arasına fesâd ilkâ etmek, onları birbirinden soğutmak ise, ravâbıt-ı cemiyyeti kesmektir.

Bu fıtratta olanlar, kânûn-i ahlâk nazarında en menfûr, en müstekreh kimselerdir. "Din"imiz bu mezmûm hareketi kat'î surette haram kılmış, bunu

i’tiyâd edenlerin insan meziyetinden ârî ve her türlü habîs hasletleri câmi’ bir gürûh olduğunu pek sarîh bir ifâde ile bildirmiştir. Aynı zamanda bunların dûçâr olacakları azâb-ı uhrevîyi de göstermiştir. Sâhib-i şerîat Hz. Peygamber Efendimiz’in şu hadîs-i şerîfleri ne kadar mânidârdır: “Merci-i enâm olan bir zâta nâsı seâdiyyet eden, insanlardan lâf alarak onlara götüren kimse nikâh-ı sahîh evlâdı değildir yahut o fıtratta olanlardan, onda bir damar vardır.”

Görülüyor ki Müslümanlık nazarında birinden lâf alıp diğerine götürmek ne kadar fenâ bir şeydir. Bunu bilen bir Müslüman, hiç bir vakit bu rezâleti, bu denâeti, bu alçaklığı kabul etmek tenezzülünde bulunur mu? Aslâ!

Hased

Buraya kadar saydığımız muhıll-i haysiyyet ve rezâletin, ahlâksızlığın yegâne menşei hased denilen sıfat-ı mezmûmedir. Öyle ise hasedin ne olduğunu anlayalım: “Hased; bir kimsenin haiz olduğu mevkii, şan ve şöhretini çekemeyip onun –kendisine gelmesini istesin istemesin– zevâlini arzû etmektir.”

Binaenaleyh bir kimseye karşı hased eden hiç şüphe yok ki; onu her vasıta ile tezlîle çalışacak, onun hâiz olduğu şeref ve şöhreti lekedâr etmek için her denâeti irtikâb edecektir. Bunların en birinci vasıtaları bittabi’, gerek şifâhen ve gerek tahrîren hayât-ı ma’neviyeye hücûm etmek olacaktır. Hased, her ahlâksızlığın menşei olduğu cihetle ahlâk kanunları bizi bundan şiddetle nehyediyor. Hasedin ne kadar fenâ bir huy olduğunu anlamalıdır ki –Kur’ân-ı Azîmüşşân– hâsidin şerrinden Allahu Teâlâ Hazretlerine sığınmak lâzım geldiğini bildiriyor.[175] Hele Hz. Peygamber Efendimiz’in (s.a.s.): “Geçen ümmetlerden mahv ü helâk olarak harîta-i âlemden nâm ve nişanları kalkanların helâkine başlıca sebep hased denilen kötü huydur.”[176] buyurmaları ne kadar ibretâmizdir.

Hakikat böyle değil mi? Meselâ, bir asker kumandanında diğer arkadaşlarının oldukları veya olacakları şan ve şöhreti çekememek sıfat-ı mezmûmesi bulunacak olursa bunun memleket ve millet için ne kadar vahim neticeler tevlîd edeceğini, milletin bu yüzden ne büyük zararlara, ne elîm felâketlere maruz kalacağını düşünmeye bile lüzûm yoktur. Bu mülâhaza diğer müessesâta mensup zevât hakkında da cârîdir. İşte hased bu kadar fenâ bir huy olduğu içindir ki; bu fenâ huyun kalbimizde bulunmaması için sâhib-i şerîat Efendimiz çok şiddetli bir sûretde ümmetini bundan tahzîr etmiştir. İnsanda hased denilen huy bulunursa yapmış olduğu iyiliklerin hepsi mahvolup gideceğini, hased ile îmân bir arada bulunamayacağını ve nihâyet kalbi hased ile dolu olanların kendine ümmet olamayacaklarını bildirmiştir. Binaenaleyh hased denilen fenâ huy Müslümanın kalbinde yer bulamaz. Hasedin fenâlığını çocuklara anlatmak ve bundan tahzîr etmek muallimin en büyük vazifesidir.

Gıbta

Hased mezmûm ise de gıbta (imrenmek) denilen meyelân mezmûm değildir. Çünkü gıbta başkalarında gördüğü nimetin, başkalarının çıktığı mevkiin zevalini arzu etmeyerek onun bir nisbi kendisinde de bulunmasını istemektir. Bu ise onu sa'y-i amele teşvîk eder. Bunun için terbiye mütehassısları şahsî meyelânlar arasında gıbtaya hususî bir yer verilmesine tarafdâr oluyorlar.

Gıbta pek mes'ûd neticeler verebilir. Buna yalnız iki kayd-ı ihtirazî ilâve edeceğiz. Gıbta çocuğun huyu ne kıymette ise ona müsâvîdir. Bilhassa hoca onu ne yapabilirse odur. Huyu hasede mâil olan bir çocuk sıfat-ı asliyyesini kolayca kaybeder, hasede döner, artık başkasını geçmek cihetine masrûf olmayarak o rakîbi düşürmeyi kasteder. Bu öyle bir rakâbet-i akûrânedir ki istihsâl-i maksad için muhâlif-i fazîlet vasıtalara da müracaat edebilir. Diğer bir cihetten, tecrübesiz bir hoca ile gıbta ciddî mehâziri mûcib olabilir; mürebbî izzet-i nefîsleri birbirleri ile tutuşturmaktan sakınmalıdır. Şayed rekâbetin netâic-i behîmiyyesini tahfîf etmeyi bilmezse, bazılarında nahveti, her yerde ve her şeyde tahakküm hırsını, diğer bazılarında fütûr ve kini uyandırmış olur. Bununla beraber diğer bir gıbta vardır ki bilâ kaydü şart nâfîdir. Russo dahi onu pek iyi bir şey sayıyordu. Bu gıbta çocukları birbirleri ile ölçmek değil, her çocuğu kendi kendisi ile mukayese eylemekten, çocuğun bu günkü işini dünkü işi ile karşılaştırmaktan, terakkî ettiğini göstermekten ve ona daha iyi olacağını ümîd ettirmekten ibârettir. İşte çocuğun kalbinde "bu kendi kendisi ile rekâbet" meyelânını uyandırmalıdır. Filhakika, esas bu değil midir? Nihâyet maksad, çocuğun bihakkın çalışması, iyi yapmak ve daha iyi yapmak arzu-i şedîdini kalbinde duymasıdır. Yoksa yalnız başkalarını geçmek matlûb değildir; her şeyden evvel, kendi kendini geçmesi lâzımdır ve ilk cehd ve ikdâm eğer ikinci bir cehd ve ikdâma sâik olur yahut daha doğrusu onunla birleşirse işte o zaman bereketli, müfîd ve sâlim olur.[177]

ON SEKİZİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Hayât-ı maddiyye nasıl bir hakk-ı tabiî ve taarruzdan ma'sûn ise; ırz, nâmûs, şöhret, şeref ve haysiyyet gibi insanın hayât-ı ma'neviyyesi de mukaddes ve taarruzdan ma'sûndur.

2. "Her Müslümana diğer Müslümanın kanı, ırzı, malı haramdır." düstûr-i İslâmîsi hayât-ı ma'neviyyenin nazar-ı İslâm'daki kıymet ve ehemmiyetini göstermektedir.

3. İstihzâ, şetm, zem, gıybet, iftira, hiciv, nemîme ve hased gibi hayât-ı ma'neviyyeyi rahnedâr edecek mahiyyette olan akvâl ve ef'âl Müslümanlıkta şedîden memnû'dur.

4. İstihzâ çok izdırâbâver bir yaradır. Alttan alta insana tecâvüzdür. Şetm ve tahkîr ise alenen tecâvüzdür. Zemmü gıybet dediğimiz de bir insanın arkasından hoşlanmayacağı şeyleri söylemektir. İftirâ da hiç muttasıf olmadığı bir şeyi bir kimseye isnad etmektir. Şetm ve tahkîrin şâirâne olan kısmına hiciv derler. Şiirler beynennâs daha serî intişâr edeceği cihetle Müslümanlık bu kabil şeyleri de

menetmiştir. Nemîme, birinden lâf alıp diğerine götürmektir. İttihâd'a münâfî olan bu hâl de Müslümanlıkta memnû'dur. Böyle adamlara iyi insan nazarı ile bakılamaz. Bir adamın mevkiini, şöhretini çekemeyip onun zevâlini istemek haseddir. Birçok ahlâksızlığın menşei de haseddir.

Gıbta, insanı sa'y ve amele teşvik edeceği cihetle mezmûn değil ise de, seciyyesi hasede mâil olanlarda sıfat-ı asliyyesini kolayca kaybetmesinden korkulur.

---

[170] *Muslim*, Bir, 10.

[171] Nûr sûresi, âyet, 4.

[172] Hucurât sûresi, âyet, 11.

[173] "Menhî olan ribânın vizr ve günahından daha büyük bir şey var ki o da, herkesin ırzına şetmetmektir. Şetm'in en şiddetlisi, şiir söyliyerek, yahut neşren tertîb-i kelâm ederek şunu bunu hicveylemektir. Yapılan hicivleri şair veya kailinden alarak öteye beriye nakl ve rivayet edenler de cürümde onlarla beraberdir." "Cenab-ı Allah sebbâb, le'ân dehhân, müstehzî ve müteaddî olanla fiil-i fâhiş ashabına kat'iyyen buğzeder." (Hadîs-i şerif)

[174] "Bir kısmınız diğer bir kısmınızı çekiştirmesin. Hiç sizden biriniz ölü kardeşinizin etini yemek ister mi? Bundan tiksinirsiniz değil mi?" (Hucurât sûresi, âyet, 12)

[175] Felak sûresi, âyet, 5.

[176] Bu hadîs-i şerif, hased denilen maraz-ı rûhînin bir insanın din ve dünyasına ne büyük zararlar ikâ edeceğini ve bunun fertlerden cemiyyete sirâyet ederek o cemiyeti perîşân edeceğini ve binaenaleyh bu hastalıktan kurtulmak için tezyîd-i muhabbete vesîle olacak olan taâtî-i selâma çok ehemmiyet vermek lâzım geldiğini gayet beliğ bir surette ifâde etmektedir.

[177] Rûhiyât Dersleri -Mehmed Ali Aynî.

ON DOKUZUNCU DERS:
HAKK-I HÜRRİYYET HAKK-I TASARRUF

Temhîd

Hukûk-ı tabîiyyenin ikincisi hakk-ı hürriyetdir. Hakkı hürriyet: “Serbest düşünebilmek, serbest söyleyebilmek, serbest hareket etmek hakkına malik olmak demek”dir. Yaşamak bir hakk-ı tabiî olunca, hayatını idâme edebilmek için dilediği gibi hareket etmek, hür olarak düşünmek, düşündüğünü söyleyebilmek de bir hakk-ı tabiî olmak îcâbeder. Çünkü başka sûretle muhafaza-i hayât mümkün olamaz. Zira amelimiz, fikrimizin neticesidir. Efkârımıza göre hareket ederiz. Binaenaleyh hürriyet-i efkâr bir hakk-ı tabiîdir. Fikre karşı tahakküm, bilvâsıta iradeyi ihtilâstır.

Filhakika, hiç bir ferd için insanın doğrudan doğruya iradesine tahakküm etmek imkânı yoktur. Fakat te’sîr vasıtasiyle buraya vusûl –yâni iradeye tahakküm– mümkündür. İrâdenin vesâil-i tenfîzini izâle etmek suretiyle gayr-ı müfîd kılmak, mebâdîsini zayıflatarak irâdeyi âciz bir mevkie düşürmek mümkündür. İrâdeye karşı te’sîr yapmak ise ancak, cismi kayıt altına almak veyahut fikir üzerine icrâ-i tahakküm etmek suretleriyle olur. Şu hâlde hürriyet-i amel, hürriyet-i fikri müstelzimdir. Bunlar yekdiğerlerinden ayrılamazlar; her ikisi de mukaddes ve tecâvüzden ma’sûndur. Binaenaleyh hakk-ı bekâdan sonra hakk-ı hürriyete, hürriyetin her üç kısmına mâlik olmak zarûrîdir. Hukûk-ı tabîiyyenin ikincisi hakk-ı hürriyet olunca adaletten neş’et eden vezâif-i ictimâiyyenin ikincisi de hürriyete ihtirâm olmak îcâbeder. Öyle ise:

“Hürriyet-i efkâr, hürriyet-i vicdan, hürriyet-i beyân, hürriyet-i amel ve hareket taarruzdan ma’sûndur.”

İnsanı mahlûkât-ı sâireden temyîz eden hürriyet, öyle bir hakk-ı zarûrîdir ki; bütün vazifelerine muhalefet etmedikçe insan bundan ne bir zerre fedâ etmeye, ne de başkalarının hürriyetine tecâvüze muktedir olabilir. Şüphe yok ki hürriyet-i fikir, hürriyet-i i’tikâda da şâmildir. Çünkü hürriyet-i i’tikâd, hürriyet-i fikrin eşkâlinden bir şekildir. Binaenaleyh umûr-i felsefiyye ve ictimâiyye de hürriyet-i efkâra, umûr-i vicdâniyye ve dîniyye de hürriyet-i i’tikâd ve ibâdete hürmet vâcibtir. İnsanın tabiî olan bu hakkına riâyet etmemek, vazifesini tanımamaktan başka bir şey değildir.

Hürriyet-i Efkâr ve Vicdânın Hudûdu

Hürriyet-i efkâr ve vicdân bir had ile mahdûd değildir. Efkâr ve mu’tekidât ve vicdâniyye hârice çıkmadıkça ona karşı kimse bir şey diyemez. Şu kadar düşünebileceksin, şöyle i’tikâd edeceksin denilemez. Herkes dilediği gibi düşünür ve i’tikâd eder; kendi din ve mezhebini diğerlerine tercîh edebilir. Bununla beraber edyân ve mezâhib-i sâirede bulunan diğer bir kimsenin mu’tekidâtına, ibâdetine taarruz eylemek hakkını da hâiz değildir. İ’tikâdın netâyic-i zarûriyyesi olan ibâdete hürmet etmek bir vazifedir. Binaenaleyh: “Edyân taarruzdan

ma'sûndur, hayât-ı dîniyye asla cerîhadâr edilemez." esâsı lâyetegayyer bir kâide-i tabîiyye olarak kabul olunmak zarurîdir.

Hürriyet-i Beyân ve Hudûdu

Hürriyet-i efkâr ve vicdân hakkına mâlik olan insanın hürriyet-i beyân hakkına da mâlik olması lâzımdır. Çünkü söylemek düşünmenin vücûd-ı haricîsidir. Şu kadar ki hürriyet-i beyân, mutlak olmayıp bir had ile mahdûddur. Ta'bîr-i diğerle benim hürriyet-i beyânımın hudûdu, diğerlerinin hürriyetidir. Onu tecâvüz ederse benim hürriyetim elimden alınır. Çünkü başkalarının hürriyetine tecâvüz etmiş olurum. Bir insan istediği gibi düşünebilir. Dilediği gibi i'tikâd eder. Fakat her düşündüğünü söyleyemez. İ'tikâdını alelıtlâk propaganda edemez. Efkâr ve mu'tekidât-ı vicdâniyye hârice çıkınca o memlekette hüküm fermâ olan kavâid-i hukûkiyye ve ahkâm-ı şer'iyye ile tahdîd olunur; bunların taht-ı hükmünde kalır. Bir insan fikren, i'tikâden umuma muhalif olabilir; fakat tasavvurâtını izhâr ederek kavlen ve fiilen propagandaya başlar, umumun efkâr ve itikâdâtına ve bunların şekl-i harîcîsine tecâvüzât-ı fiiliyye ve kavliyyede bulunursa o kimsenin hürriyeti elinden alınır. "Hürriyet-i vicdan var, dilediğimi yaparım." demeye hakkı yokdur. Çünkü "Hissiyât-ı fiiliyye aslâ cerîhedâr edilemez." esâsı, bunun şekl-i harîcîsi olan "âyîn ve ibâdâtın, mahall-i ibâdet olan meâbid ve mesâcidin de taarruzdan ma'sûn olduğunu" gösterir. Binaenaleyh, bir misâl olarak arz edeceğim. Ramazan-ı şerifde oruç tutan insanların yanında diğer bir kısım insanların alenen nakz-ı siyâm etmeleri "Hürriyet-i vicdâna karşı sarîh bir tecâvüzdür." Bu hareketinden dolayı onu takbîh etmek yahut tecziye eylemek ise onun hürriyetine asla tecâvüz değildir. Belki diğerleri için bir haktır. Zira alenen oruç yiyen bir adam: "Hissiyât-ı dîniyye asla cerihadâr edilemez." kâide-i tabîiyyesine karşı sarîh bir tecâvüzde bulunmuştur. Şu halde bu tecâvüzün cezasını görmelidir.

Esasen medenî ve ictimâî bir insan, hayatını içinde yaşadığı cemiyyetin hayatına uydurmak mecburiyetindedir. Böyle olmadığı taktirde cemiyyetin âhengi bozulur ve binnetice hem kendisi, hem de başkaları mütazarrır ve muztarib olur. Binaenaleyh insan, beraber yaşadığı cemiyyet efrâdının tabâyi' ve âdâtını bilmek ve bunları tezyîf ve tahkîr etmemekle mükelleftir. Bu, kendisi için ictimâî bir borçtur. Bu borcu ödemeyenler efrâd-ı cemiyyetten hürmet beklemeye hak kazanamamışlardır.

Hürriyet-i tedrîs, hürriyet-i te'lîf, hürriyet-i matbûât da hürriyet-i beyân gibidir.

Hürriyet-i Hareket

Hürriyet-i efkâr ve vicdâna, hürriyet-i beyâna mâlik olan bir insanın aklına, iktidârına, i'tikâdına göre harekâtında serbest bulunması iktizâ eder. Binaenaleyh efkâr ve vicdânının netâyic-i zarûriyyesi olan âmâlinde hür olmak insanlar için

tabiî bir hakdır. Şu kadar ki bu da hürriyet-i beyân gibi bir had ile mahdûddur. Hukûk-ı husûsiyye ve menâfi-i âmmeye mugâyir makâsıda ma'tûf olmamak lâzımdır.

Elhâsıl her hak bir vazife mukabilinde olduğu cihetle hakk-ı hürriyet de "diğerlerinin hukûkuna tecâvüz etmemek" şartı ile mukayyetdir. Mutlak hürriyet yoktur. Maamafih hürriyeti bu suretle tahdîd etmek hadd-i zâtında hürriyeti tahdîd değil belki tarsîndir. Çünkü hürriyet bu şart ile mukayyed olmayacak olursa diğerinin hürriyeti de mukayyed olmayacağından neticede hürriyet kalmaz; iş kuvvete inkılâb eder, istibdâd olur. Hâlbuki hey'et-i ictimâiyye her insanın haklarını muhafaza etmek maslahatı üzerine müessestir. Eğer benim hürriyetim diğerlerinin haklarına tecâvüz etmemek kaydı ile mukayyed olamaz ve bana mutlak bir hürriyet verilirse o vakit diğerlerinin hürriyeti de benim haklarıma teaddî etmemek kaydı ile mukayyed olmamak îcâbeder. Böyle bir hürriyet ise hukûk-ı insânîyi iptâl, nizâm-ı âlemi ihlâl eder. Binaenaleyh hürriyet-i mutlak olamaz.

Nazar-ı İslâm'da Hürriyetin Mevkii

Dîn-i İslâm tabiî bir din olduğu cihetle hukûk-ı tabîiyyeden olan "hakk-ı hürriyet"i tamamiyle te'sîs etmiş ve her insan için bunun tabiî bir hak olduğunu en sarîh düstûrlar ile bildirmişdir. Esâsât-ı İslâmiyye başkalarının hukûkuna tecâvüz olunmamak şartı ile hakk-ı hürriyeti tamamiyle kâfildir. Binaenaleyh her ferdin hakk-ı hürriyetini muhafaza ederek ona kimseyi tecâvüz ettirmemesi lâzımdır. Hürriyeti tecâvüze maruz bulunan bir insanın hakk-ı hayât ve istiklâli, şeref ve nâmûsu da tehdîd ediliyor demektir. Hayat ve istiklâlinin, şeref ve haysiyyetinin kıymetini bilen bir adam hürriyetine asla tecâvüz ettirmez.

Nazar-ı İslâm'da hürriyet, kendisi veya hey'et-i ictimâiyye için nâfî olup hiç bir kimseye zararı olmayan işlerde herkesin bilâ mânî kendi ihtiyârı ile hareketidir. Her insan kendi haklarında me'zûniyyet-i şer'iyye dairesinde istediği gibi tasarrufa muktedir ve iradesinde, ihtiyârında müstakildir. İnsan, hakkı olmayan şeylerde tasarrufta hür olmadığı gibi, edeb, akıl, maslahat hilâfında olan hareketler de hürriyet değil, sefîhlikdir.

Muhâfaza-i Hürriyet İçin Lâzım Olan Şerâit

Bir hakk-ı tabiî olan hürriyeti muhafaza etmek veya sû-i isti'mâl etmemek için birtakım şerâit vardır:

1. Kendi hukûk ve vezâifini bilecek kadar bir ilmi olmak.
2. Hakkı olmayacak şeyleri kabul veyahut hukûk-i sâireye tecâvüz etmeyecek kadar şeref ve meziyyete sâhib olmak.
3. Adâlet-i şer'iyye esasları üzerine müesses kanunların ahkâmına itaat edecek bir nefse sahip olmak.

4. Bâtıla i'tikâd etmeyecek kadar izzet-i nefse mâlik olmak.

İşte aklı yerinde olup şu dört evsafı zâtında tecellî ettirenler hakk-ı hürriyete sâhibdir. Hürriyet bunlar için vesîle-i seâdetdir. Binaenaleyh evsâf-ı marziyye ve hasâil-i insâniyyeden mahrûm olanlar hakk-ı hürriyete sahiptir. Hürriyet bunlar için vesîle-i seâdettir. Binaenaleyh evsâf-ı marziyye ve hasâil-i insâniyyeden mahrûm olanlar hak-ı hürriyetini zâyi eder veyahut kısmen mahrûm olurlar. Sabîlerin, mecnûnların, sefîhlerin, mekkâri-i müflislerin hakk-ı hürriyetten tamamen veya kısmen mahrûm olmaları bu esasa müsteniddir. Hem de bu mahrûmiyyet ayn'i maslahatdır. Çünkü bunların hürriyeti tahdît edilmeyecek olursa, ya akıllarının kusuruna veya ihtiyarlarının fesâdına mebnî bunlar hem kendileri ve hem de hey'et-i ictimâiyye için az çok zarar îkâ edebilirler.

Elhâsıl, beşeriyyetin seâdet ve teâlîsi ve faâliyyet-i şahsiyyesini tevsi' için bir hakk-ı tabiî ve zarûrî olan "hürriyet" mutlak olmayıp bazı kuyûd ile mukayyeddir. Bununla beraber o kuyûd, hürriyeti takyîd değil, tahkîkdir.

Hakk-ı Tasarruf

Hukûk-ı tabîiyyeden olan hakk-ı tasarruf "insanın âharı izrâr etmemek şartı ile mâlik olduğu şeyi istediği gibi kullanmak hakkına malik olması" demektir. Şimdi bunun insanlar için tabiî bir hak olduğunu tedkîk edelim: İnsan tabiî olarak hakk-ı hayâta mâlik olunca onu muhafaza ve idâme için ihtiyâcât-ı zarûriyyesini istîfâ edecek mevâddı eline geçirmek ister. Bunun için de çalışması lâzımdır. Sa'y ve amel neticesi bir şeyi ele geçirince sa'yine mukabil insanın o şey üzerinde bir hakk-ı temellükü olmak îcâbeder. İnsan için hakk-ı mülkiyyet sabit olunca mülkü olan şeyi istediği gibi tasarruf etmekte bir mâni kalmaz.

Hakk-ı Tasarruf Taaruzdan Ma'sûndur

Hiç bir kimse bundan mahrum edilemez. Meğerki sûret-i kanûniyyede tebeyyün eden bir zarûret-i âmme bunu îcâbeylesin; fakat bu halde bedeline tamamen muâdil tazmînâtın bervechi peşîn i'tâsı lâzım gelir.

Mülkün Esbâbı

Şu izâhattan anlaşıldı ki tasarruf için sübût-ı mülk lâzımdır. Mülk sabit olunca onu dilediği gibi tasarrufa sâhib-i mülk mezundur. Şu halde mülk ne demektir? Esbâb-ı mülk nelerdir? Bunları da tedkîk etmemiz iktizâ eder. Filhakika mülkün mânâsı bizce mechûl değildir. "Filân şey benimdir." tabirinden herkes bir şey anlar. Evet mülk, başkalarının hakk-ı intifa' ve tasarrufu olmamak üzere bir malın bir ferde veya bir cemaate tahsisidir. Bu ihtisastan sonra sâhib-i mâl

kendisine mahsus olan o malda dilediği gibi tasarruf edecektir. Fakat bu ihtisâs ne surette olur? İşte izâh edilecek nokta burasıdır. Mülkün ikisi aslî, üçü fer'î olmak üzere beş sebebi vardır:

1. Sa'y ve amel.
2. İstihkâk.
3. Zımân.
4. Tekabbül.
5. Halfiyyet.

Filhakika, emvâl-i mübâhada sebeb-i temellük ihrâzdır. İhrâz, şüphe yok, bir nevi ameldir. Hiç bir kimsenin hakkı olmayan şeylerden birini ele geçirmekdir. Binaenaleyh kim daha evvel davranırsa eşyâ-yi mübâh'a onun mülkü olur. Şimdi bu meseleyi iki nokta-i nazardan tedkîk edebiliriz ki, biri tabiat, diğeri de şerîatdir.

Tabiî olarak tedkîk edecek olursak şöyle deriz: İnsan dünyaya gayet âciz, her türlü vesâit-i medeniyyeden mahrum olarak gelmiştir. Maamafih buna mukabil insana akıl denilen bir hasîsa bahş olunmuş ki onunla bütün dünyaya hâkim olacak vaziyettedir. Kendisine nâfî veya muzır olan şeyleri onunla ölçer, seçer. Hiç bir şeyde insanın bir sûrette hakkı olmadığı halde ameli ile onu ihrâz edip kendisinin yapar. Burada ihrâzdan, galebeden başka temellük için bir sebep yok. Kendisi gibi mevcûd müstakil olan şeyleri, kendi hayatını idâme etmek için insan isti'mâl ediyor, kudret ve kuvveti sayesinde o şeyi kendinin yapıyor. "bakâ-i aslah" kanunu mucibince yaşamaya müstaîd olanlar, kudret ve kuvvetleri sayesinde –yekdiğerlerinin yed-i zabtında olmayan şeyleri– elde ederler. "İki zarar ictimâ' ettiği zaman ehâff-ı irtikâb olunur." kâide-i tabiiyyesi mucibince kendi hayatı için diğer şeyleri mübâh görür ve onları dilediği gibi isti'mâl ve istihdâm eder. İşte bu suretle ele geçirdiği şeyler üzerinde insan bir hakk-ı temellük iddiâ ediyor ki bunun sebebi ihrâzdır. Ve burada insan tamamiyle haklıdır. Bunu bir de lisân-ı şerîatle ifâde edelim: Îmân ediyoruz ki yerlerde ve göklerde her ne varsa Cenâb-ı Hakk'ın mülküdür.[178] Nasıl isterse mülkünde öylece tasarruf eder. Dilediğine mülkünde tasarruf hakkı verir.[179]

Cenâb-ı Hak insanı yeryüzünde halife kılmış[180] ve mülkünde tasarruf hakkını ona vermiştir.[181] Ve her ne varsa cümlesini insana müsahhar kılmış;[182] yerde ve gökte olan şeylerin hepsini bi tarîki'l-emânet insanlara temlik etmiştir.[183]

Binaenaleyh nazar-ı İslâm'da ihrâz, hakkı olmayan şeyi bi tarîki't-tağlîb insanın elde etmesi değil, belki sâhib-i mülk tarafından bezl olunmuş mübah şeyleri insanın sa'y ve ameli ile kendinin etmesidir. İnsanın her ferdine mübâh olan bir şeyi "sebkat" suretiyle temellük edenler, bu amelleri ile onu kendilerinin yapmışlardır. Bundan sonra o malda başka birinin yine aynı sûretde temellük iddiâsına kalkışması caiz olamaz. Çünkü gayrın ameli sebkât etmekle o şey mübâhlığını kaybetmiştir. Binaenaleyh nev-i insânın bakâsına en evvel esas olan "ihrâz"dır. Bidâyeten her insan yalnız bu sayede kendi ihtiyâclarını te'mîn edebilmişdir.

Gayrın hakkı ile meşgul olmayan şeylerde sebeb-i temellük ihrâz olduğu gibi meşgûl olan şeylerde de bedel yahut amel mukabilinde istihkaktır. Amel mukâbilinde istihkâk en tabiî bir sebeptir. Çünkü mülk, aslen sa'y ve amel ile

sabit olur. Bir amelin tavassutu bulunmadıkça insan hiç bir şeyden istifade edemiyor. Amel olmadıkça ne gümüş, ne kömür, ne demir hiç bir fayda vermez. Sermaye ta'bîr edilen şey insan için ne kadar lâzımsa, amel de o kadar veyahut daha ziyâde lâzımdır.

Bu aslî sebeplerden başka diğer üç sebeb-i fer'î olduğunu şimdi söylemiştim. Onlardan biri zıman'dır. Zıman, olabilecek zararı gelebilecek mes'ûliyeti tahammül etmektir. الغنم بالغرم İslâm'da mühim bir asıldır. "Nakl" mülkün bir yerden diğerine intikâl etmesidir. Bu da ancak bey' ve icâre, karz ve selem, havale ve sadaka, hediyye ve müdârebe gibi şer'î muâmelâtın biri ile tahakkuk eder. Halefiyyet mâlikin mevtinden sonra kalan malda diğerlerinin niyâbetleridir. Bu da ya vasiyyet yahut irs ile olur.

İslâm, şer'î bir sebep yok iken ihtisâsı kabul etmediği gibi, esbâb-ı meşrûa-i temellükten herhangisi ile sâbit olan mülkü meşrû ve muhterem bir hak tanımıştır. Binaenaleyh esbâb-ı temellükten biri ile sâbit olan bir mülk nazar-ı İslâm'da her vechile muhterem ve mukaddestir; taarruzdan ma'sûndur. Hiç bir sûretle ona dokunmak caiz değildir.

Kazanmak ciheti ile de böyledir. Herhangi bir insan esbâb-ı meşrûadan biri ile mal kazanabilir. Bundan hiç bir fert men' olunamaz. Kendine mahsûs mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Bunun için de bir had tayin olunmamıştır. İnsanın malında tasarruf mahdûd değildir. Şu kadar ki menfaat-i âmme veya âdâb-ı umûmiyyece bir sû-i isti'mâl mütehakkık ise o zaman müdâhale olunur. Sabînin, ma'tûhun ve mecnûnun tasarrufâttan men' olunması bu esâsa müsteniddir. Kezâlik menâfi-i umûmiyyenin ihlâline de meydan verilmez.

İslâm, insanın mülküne hiç bir hudûd da tayin etmemiştir. Temellükün suver-i meşrûasından biri ile her insan istediği kadar mal kazanabilir. Maamafih bunu kabul eden Müslümanlık, aynı zamanda menâfi-i âmme ve ihtiyâc-ı fukarâ için insanların malından humus-i öşür, rub-i öşür gibi bazı haklar ayırmış ve mal sahiplerini bu hakları ödemekle mükellef tutmuştur. Binaenaleyh nazar-ı İslâm'da hakk-ı temellük ve tasarruf taarruzdan ma'sûn bir hakk-ı tabiîdir.

Mülkün Aksâmı

Bir insanın mülkü, maddî ve ma'nevî olmak üzere iki kısımdır. Mülk-i maddî ma'lûm. Bir muallimin takrîr eylediği dersler, tasnîf ve te'lîf eylediği kitaplar, bir sanatkârın ihtira' eylediği şeyler de ma'nevî bir mülk olduğundan bunlar üzerinde sâhibinin hakk-ı temellük ve imtiyâzı vardır.

Mülkiyyet ve Tasarrufa Muzır Olan Şeyler

Müslümanlıkta mülkiyyet ve tasarruf mukaddes ve muhterem birer hakk-ı tabiî olduğu cihetle bunlara muzır olan sirkat, gasb ve gâret, hıyanet, itlâf-ı mâl ve emsali şeyler en büyük tecâvüzden sayılmıştır. Herhangi bir vesile ile olursa

olsun bir şeyi sirkat; hem şahsa, hem de hey'et-i ictimâiyyeye karşı bir cürümdür. Çünkü bu, şahsın mülküne tecâvüz olduğu gibi, emniyyet-i umûmiyyeyi de ihlâl eder. İşte tabiî ve insanî bir din olan Müslümanlık bu cihetleri nazar-ı i'tibâre alarak hukûk-ı tabîiyyeden olan hakk-ı tasarrufu, mülkiyyeti, verâset ve hîbeyi kabul ederek bunlara münâfî olan her şeyi sûret-i kat'iyyede haram kılmış ve fâilleri hakkında şiddetli cezâlar tertîb eylemiştir. Aynı zamanda sâhib-i mülk ve servet olanlar için zekât ve öşür esasını da kabul ederek bu suretle fukaranın halini de nazar-ı dikkate almıştır.

Hırsızlık ve Dolandırıcılık

Müslümanlıkda mülkiyet ve tasarruf pek mukaddes ve muhterem bir hak olduğu cihetle bunlara muzır olan her şey şiddetle men' olunmuştur. "Gayr-ı meşrû bir sûretde diğerlerinin mallarını yemeyin." meâlinde olan düstûr-ı İlâhî meşrû olmayan herhangi bir suretle mal almayı nehyediyor. Binaenaleyh çalışmadan zor ile almak, hakkı var iken inkâr etmek, yalan şahidi bularak malını almak, dolandırarak almak, yankesicilik ile kumar ile almak, murâbaha ile almak, alışverişte hâinlik etmek, düzenle almak gibi vesâit-i gayr-ı meşrûadan biri ile birinin malını almak onun hakk-ı tabîisine tecâvüz sayılır. Müslümanlıkta bunların cezaları pek ağırdır. Alışveriş ile hibe ile vasiyyet ile mîras ile ganîmet ile hulâsâ; şer'-i şerîfin beyân ettiği esbâbtan biri ile ele geçmeyen mal haramdır. Hırsızlık, dolandırıcılık, batakçılık, kumarcılık, emniyyeti sû-i isti'mâl gibi harekâtın kâffesi hayât-ı beşere ârız olan hakk-ı temellüke taarruz demek olduğundan şerîat-i İslâmiyye bunları sûret-i kat'iyyede nehyetmiştir. Bunlardan birini irtikâb eden dünyada er geç cezasını bulur, ahirette gadab-ı bârîye dûçâr olur.

Hırsızlık ve dolandırıcılık ferde karşı bir cinâyet, cemiyyet-i beşerriyyeye karşı da bir şekâvettir. Şurası da bilinmelidir ki, bunların büyüğü küçüğü yoktur. Küçüğünü irtikâb eden büyüğünü de irtikâb eder. Hepsini tevlîd eden alçaklık hissidir. Şeref-i nefs sâhibi olduğunu bilen bir insan bunları kat'iyyen irtikâb etmez. Yolda bulunan bir malı almak bile –sâhibini bularak iâde etmek maksadı ile alınmazsa– nazar-ı İslâm'da gasb sayılır.

Mülkiyyete muzır olan bu şeylerin hepsini haram kılmış olan Müslümanlık aynı zamanda sâhib-i mülk ve servet olanlar hakkında –şimdi söylediğimiz vech ile– zekât ve öşür esâsını kabul ederek bu sûretle fukarânın halini de nazar-ı dikkate almıştır.

Meskenlerin Taarruzdan Ma'sûniyyeti

Bir insanın hayatı, namusu, şeref ve haysiyyeti, malı "mesken" ile muhafaza olunur. Binaenaleyh, bunlar gibi "Mesâkîn de taarruzdan m'asûndur."

Mesâkîne taarruz, aynı zamanda hem hayata, hem nâmûsa, hem hürriyete, hem

mala taarruzdur. Bunun içindir ki:

“Bir kimsenin meskenine tecâvüz etmek yahut müsaadesini istihsâl etmeksizin bulunduğu haneye, oturduğu odaya girmek yahut mesken derûnunda olan şeylere muttali’ olmak emelinde bulunmak. Müslümanlık nazarında şeni bir harekettir; memnû’dur.”

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَاْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَاۜ ۝

“Sâhibinin müsaadesini istihsâl ederek kendisine selâm vermedikçe kendi evlerinizden başka evlere girmeyiniz!”[184] âyet-i kerîmesi ile “Sâhibinin izni olmaksızın bir insanın evinin içindeki şeye muttali’ olmak isteyen bir kimsenin ev sâhibi tarafından gözünün çıkarılması helâldir.” meâlinde olan hadîs-i şerîf, mesâkînin taarruzdan ma’sûn olduğunu sarîh bir ifâde ile tebliğ ediyor. Binaenaleyh bir eve, bir odaya girileceği zaman kapısını vurarak izin aldıktan sonra girmek Müslümanlığın evâmîr-i kat’iyyesidir. Bunu Avrupa âdeti zannetmek büyük bir hatadır.

Müslümanlıkda Muhâberâtın Taarruzdan Ma’sûniyyeti

Hayatı, namusu, hürriyeti, malı ve meskeni taarruzdan ma’sûn olan her ferdin, her ailenin başkalarının muttali’ olmasını istemediği birtakım esrâr-ı husûsiyyesi vardır. Hiç kimse tarafından onların görülmesini istemez. Binaenaleyh: “Muhâberât da taarruzdan ma’sûn bir hakk-ı tabiîdir.”

Esrâr-ı husûsiyyeye tecâvüz, en büyük vahşettir; çünkü esrar-ı hususiyyesine başkaları muttali’ olan bir kimse hayatından, namusundan, hürriyetinden, mal ve meskeninden nasıl emîn olabilir? Menfaat-i umûmiyye, eşhâsın mektuplarının açılmasını îcâbedince buna cevaz verilirse de bunun sû-i isti’mâle uğratılmaması lâzımdır.

İşte pek mühim olan ve garb âlemince ehemmiyeti ancak iki asır mukaddem anlaşılabilen esrâr-ı mekâtîbin ma’sûniyeti meselesi de dîn-i İslâm tarafından 14 asır evvel kemâl-i ehemmiyetle telakkî edilmiş “sâhibinin izni yok iken mektubuna muttali’ olmaya çalışmanın meşrû olmadığı, hatta mektup yazan yahut okuyan bir adama eğilip bakmanın memnu’ olduğu” bildirilmiştir.

“İzni olmadan kardeşinden birine (nazar-ı İslâm’da bütün insanlar kardeştir) mahsus olan yazı, mektup gibi şeylere muttali’ olmak isteyen bir kimse, nefsini ateşe atmış” demektir.

Hukûkta Müsâvaat

Hakk-ı hayâtı, hakk-ı hürriyet ve temellükü her insan için bir hakk-ı tabiî olarak takdîr eden Müslümanlık, bilâ istisnâ bütün insanların nazar-ı kânûnda müsâvî olmalarını da tabiî bir hak olmak üzere kabul etmiştir. Müslümanlıkta âmirin me'mûra, âlimin câhile, zenginin fakîre karşı nazar-ı kânûnda bir imtiyâzı, bir hakk-ı rüchânı yokdur. Müktesebât-ı zâytiye ciheti ile olan farkların burada te'sîri olamaz. Asr-ı Seâdetde eşrâftan birinin irtikâb eylediği sirkat cezasının affı için vukû bulan bir istirhâma karşı Nebiyy-i Zîşânımız Efendimiz Hazretleri (s.a.s.):

"Geçen ümmetler yalnız küçükleri cezaya çarparlar, büyükleri cezadan affederlerdi. Bu hâl sebeb-i helâkleri oldu. Vallâhilazîm kerîmem Fâtıme sirkat etse onun da elini keserim."[185] buyurmuşlardır. Binaenaleyh Müslümanlık zengin, fakîr, âlim ve câhil demeyip hukûk itibariyle hepsini bir tanır. İltimas denilen şey Müslümanlıkta memnu'dur.

Peygamber Efendimiz Hazretlerinin damadı, Müslümanların dördüncü halifesi Hz. Ali (k.v.) Hazretlerinin bir Yahudi ile yan yana huzûr-ı hakimde muhakeme olmaları Müslümanlığın hukûkta müsâvaata nasıl riâyet etmiş olduğunu gösterir. Bugün hürriyet, adâlet, müsâvaat kelimelerini ağızlarından düşürmeyenlerin memleketlerinde ecânib ve yerliler hakkında tatbîk edilegelen muâmelelerini mukayese edenler, Müslümanların bidâyet-i teşekkülleri ile Avrupa'nın müntehâ-i medenîyyeti arasında olan fark-ı azîmi yeknazarında anlamakta güçlük çekmeyecekleri şüphesizdir.

Fazîlet ve takvâdan başka hiç bir ırkın hiç bir kavmin, hiç bir ferdin diğeri üzerine fazl ve rüçhânı olmadığını gayet belîğ bir sûretde ifâde eden âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfe pek çokdur. Sırası geldikçe onlardan bazılarını zikrediyoruz. "İnsanlar tarak dişleri gibi müsâvîdir." meâlinde olan hadîs-i şerîf de nazar-ı İslâm'da müsâvaatın ne derece mühim olduğunu isbât etmektedir.

Uhûd ve Ukûd Vâciburriâyedir

Evvelce söylediğimiz vech ile insanın hukûk-i tabîiyyesinden başka bir de hukûk-i müktesebesi vardır. Uhûd ve ukûde riâyeti talebetmek de hukûk-ı müktesebedendir. Şimdi buna dair de biraz îzâhat vereceğiz:

Ma'lûmdur ki hakk-ı mülkiyyetin te'mîni ve hey'ât-ı ictimâiyyenin maddeten ve mânen teâlîsi için mühim olan şeylerden biri de uhûd ve ukûde hürmetdir. Efrâd ve cemiyyetin bekâ ve seâdeti için birtakım mukâvelât, birtakım muâhedâd lâzım ve zarûrîdir. Hey'ât-ı ictimâiyyenin terakkîsini te'mîn eden muâmelâtın ekserisi, şüphesiz, uhûd ve ukûd üzerine istinâd etmektedir. İşlerin husûlpezîr olması için uhûd ve ukûd lâzım ve zarûrîdir. Bunlar olmaksızın hayât-ı medeniyye ve ictimâiyye inkişâf edemez. Hayât-ı medeniyye ve ictimâiyyenin rûhu mesabesinde olan büyük fabrikalar, büyük müesseseler, hep mukâvelât ve ukûdün mahfûziyyet ve ma'sûniyyetine müstenidtir. Binaenaleyh uhûd ve ukûde riâyeti talebetmek hukûk-ı müktesebeden bir hakdır. Bunlara riâyet de vezâif-i müktesebedendir. Mademki böyle, mademki hayât-i ictimâiyye ve medeniyyenin

rûhu uhûd ve ukûde riâyet etmektedir; şu hâlde verilen bir sözü yerine getirmek, ta’bir-i diğerle ahde vefâ bir kânûn-i ahlâkîdir; bir zarûret-i ictimâiyyedir. Bir adama bir şey vadedince o şey üzerine o adama bir hakk-ı temellük vermiş oluruz. Va’dimizden nükûl eylediğimiz taktirde âharın mülküne taarruz etmiş olmak kabahatini irtikâb ediyoruz. Mukâvelât-ı mün’akide böyle olduğu gibi, verilen sözler de böyledir.

Uhûd ve Ukûdun Nazar-ı İslâm’da Ehemmiyeti

Ahdini îfâ etmek, sözünü yerine getirmek nazar-ı İslâm’da ferâiz-i İlâhiyyeden bir farzdır. Esâsât-ı dîniyyedendir. Bir Müslimin; Allah’ın ve Resûlün emrine, dinin kavâid-i umûmiyyesine muhalif olmadıkça muâhedât ve mukâvelâtına sadık kalması derece-i vücûbtadır. Binaenaleyh hiçbir insanın dine muhalif olduğunu bildiği bir şeyi –ne îfâ etmek, ne de gadr ve nakz etmek niyyeti ile– yapmaya söz vermesi câiz olamaz. Çünkü birinci şekil ma’siyet, ikincisi ise daha ziyâde ma’siyettir. Va’dini îfâ etmeyenin münâfık ve hâin-i dîn olduğunu lisân-ı şerîat ne belîğ bir ifâde ile bize tebliğ etmektedir. İslâm’da, sâbit olan ukûdun esâsı "أَوْفُوا بِالْعُقُودِ"[186] emr-i celîlidir. Pek muhtasar olan bu cümle-i belîğa, uhûd ve ukûduna sâdık kalmanın her mü’min üzerine vâcib olduğunu ifâde etmektedir. Emânâta riâyetin uhûd ve ukûda sadık kalmanın İslâm’ın şerâit-i esâsiyyesinden olduğunu, bunlara riâyeti olmayanların Müslümanlığı şâyân-ı ehemmiyet olmadığını, îfâ etmeyeceği şeyi söylemenin indellâh ne büyük vebâl olduğunu ifâde eden âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfte bize incâz-ı va’di, îfâ-i ahdi ta’lîm ve hilâfından şiddetle tahzîr buyurmaktadır. Bu teâlîm-i Kur’âniyye sayesindedir ki Müslümanlar dâimâ ahdinde sâdık kalmış, va’dini îfâ edegelmişlerdir.

Ahdinde ve Sözünde Sebat Etmemenin Mazarrâtı

Ahdinde durmamanın ferdî ve ictimâî birçok mazarrâtları vardır. Ahlâk kanunlarına mugâyir olan bu hareket, evvelâ adem-i emniyyeti tevlîd eder ve verilen sözün kıymetini sıfıra indirir. Bu ise muâmelât-ı ticâriyye ve teşebbüsât-ı azîme-i umrâniyye ve belki de bilcümle mesâî-i beşeriyyeyi zîr ü zeber eder. İki devlet beyninde olduğuna göre bunun ehemmiyeti bittabi’ daha azîmdir.

Sâniyen, ahdini bozan, va’dinde hulfeden bir adam –şahsî olduğuna göre–, yalnız nefret-i umûmiyyeyi celbetmekle kalmaz, aynı zamanda mütezarrır olanların –pek tabiî olarak– hiss-i adâvetlerini de tahrîk eder. Böylelerine kimse zâhir olmak istemez. İtibar ve haysiyet-i zâtiyyesini kaybetmiş sayılacağı cihetle akrân ve emsâlinin hüsnü zan ve teveccühüne mazhariyet gibi bir meziyyet-i ahlâkiyyeden de mahrum kalır.

Müslümanlıkta Nakz-ı Ahd En Büyük Günahtır

Müslümanlık beynennâs itimâd-ı muâmelât-ı beşeriyyenin rûhu, umrânın esası olmak üzere kabul eder. Bunun içindir ki beynennâs itimatsızlığı tevlîd eden nakz-ı ahd Müslümanlıkta en büyük ma'siyetdir. Bunu ırtikâb edenler hakkında Kur'ân-ı Kerîm'in vaîdi; herhangi bir kebireyi irtikâb edenlerin cezasından çok şiddetlidir. Filhakîka, nakz-ı ahd edenlerin niam-ı uhreviyyeden nasîbedâr olamayacakları gibi, rahmet ve mağfiret-i İlâhiyyeden uzak kalacaklarını nâtık olan âyet-i celîle nakz-ı ahdin İslâm nazarında ne büyük bir cerîme olduğunu isbâta kâfîdir. Esasen sâhib-i şerîat Efendimiz de bu gibilerin mâhiyet-i dîniyyelerini ne güzel îzâh buyurmuşlardır.[187]

Uhûdun Şerâit-i Îfâsı

Maamafih hey'et-i ictimâiyyenin rûhu demek olan mukâvelât ve taahhudâtın vâcibü'l-îfâ olması birtakım kuyûd ve şurûta tabi'dir. Şöyle ki evvelâ: Taahhüdâtın vâcibu'l-îfâ olabilmesi için tarafeynin rızası ile olması, cebîr ve tehdîd ile yapılmamış ve bununla beraber hâl-i sıhhatte yapılmış olmalıdır. Çünkü bir adamdan zor ile aldığımız va'din îfâsını, cebr ile imzâ ettirdiğimiz muâhedenin tatbikini ne gibi bir hak ile taleb edeceğiz? Hangi salâhiyetle, hangi ahlâkî kanun ile ona va'dini incâz et, ahdini yerine getir, diyeceğiz. Kezâlik verdiği sözün kıymetini takdirden âciz bulunan –meselâ– bir mecnunun îfâ-i taahhüdâtında isrâr etmenin elbette bir mânâsı yoktur, belki de haksızlıktır.

Sâniyen: Va'din adalete, âdâb-ı umûmiyyeye ve kavânîn-i mevzûaya mugâyir olmaması da lâzımdır. Böyle bir vaidde bulunmak esasen bir hatadır. Bunu ta'mîr etmek lâzımdır. Şüphe yok ki bunu îfâ eden bir adam ikinci bir hatayı irtikâb ediyor demektir.

Binaenaleyh birini öldürmeyi veyahut bir şeyi sırkatı taahhüd edinen bir adam her halde taahhüdümü yerine getireceğim diye onun tahakkukuna çalışmamalı. Ondan rücû ederek keffâret vermelidir.

Salisen: Va'din îfâsı va'dolunan kimse hakkında muzır olmamalıdır. Meselâ bir insan aklı başında, sıhhati yerinde iken emâneten bize bir para veyahut silâh bırakmış ve sonra aklını biraz kaybederek verdiği emânetlerin iâdesini taleb ediyor. Böyle bir taleb bittabi dinlenmez.

Rabbien: Mukâvelât ve muâhedât yazılırken bi'l-iltizâm açık ve sû-i isti'mâle müsâit bir tarzda yazılmamalı ki bilâhare sûret-i gayr-ı meşrûada intifa' edilemesin!

Elhâsıl şerâit-i meşrûa dairesinde yapılan uhûd ve ukûd edilen va'd herhalde vâcibürriâyedir. Bunlar en mukaddes hukûk-ı müktesebedendir.

Bittabi' buradaki tahrîr-i uhûd ve mukâvelât da şifâhen yapılan vaadler, ahidler, verilen sözler dâhildir.

ON DOKUZUNCU DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Hakk-ı hayâtın netâyic-i tabîiyyesinden biri de “hürriyet”dir. Hürriyet-i efkâr, hürriyet-i beyân, hürriyet-i hareket her insan için tabiî bir haktır. Bunlar mukaddes ve taarruzdan ma’sûndur. İnsan bu haklarından ne bir zerre fedâ etmeli, ne de başkalarının bu hakkına tecâvüz etmelidir.

2. Hürriyet-i efkâr ve vicdân bir had ile mahdûd değildir. Herkesin mu’tekidâtına, mu’tekidâtının netâyic-i zarûriyyesi olan ibâdâtına hürmet bir vazifedir. Binaenaleyh edyân ve mezâhib taarruzdan masundur. Hissiyât-ı dîniyye cerîhedâr edilemez.

3. Hürriyet-i beyân mutlak olmayıp diğerlerinin hürriyetine tecâvüz etmemekle mukayyeddir. Efkâr ve mu’tekidât-ı vicdâniyye haricine çıkınca diğerlerinin hürriyeti ile o memleketde hükümfermâ olan kavâid-i hukûkiyye ve ahkâm-ı şer’iyye ile tahdîd olunur. Bunlara riâyet etmeyenlerin hürriyeti elinden alınır. Binaenaleyh başkalarının hissiyyât-ı dîniyyesini rencîde edenlerin hakk-ı hürriyetten istifâde edememeleri kadar tabiî bir hareket olamaz. Çünkü medenî ve ictimâî bir insan, hayatını içinde yaşadığı cemiyyetin hayatına uydurmak mecburiyetindedir.

4. Hürriyet-i hareket de tıpkı hürriyet-i beyân gibi bir had ile mahdûddur. Hukûk-i husûsiyye ve menâfi-i âmmeye mugâyir mekâsıda ma’tûf olmamak lâzımdır. Esasen “hürriyet diğerlerinin hukûkuna tecâvüz etmemekle” mukayyeddir.

5. Nazar-ı İslâm’da hürriyet, kendisi veya hey’et-i ictimâiyye için nafî’ olub hiç bir kimseye zararı olmayan işlerde herkesin bilâ mâni kendi ihtiyârı ile hareketidir. Müslümanlık bu şerâit dairesinde hakk-ı hürriyeti tamamiyle kâfildir.

6. Hukûk ve vezâifini idrâk edecek kadar ilmi, şeref ve meziyeti, izzet-i nefsi ve aklı yerinde olanlar hakk-ı hürriyete sahip olur. Hürriyet bu gibiler için vesîle-i seâdetdir. Bunlardan mahrum olanlar hürriyetlerini kısmen olsun zâyi’ ederler.

7. İnsanın âharı izrâr etmemek şartı ile malik olduğu şeyde tasarrufu bir hakk-ı tabiîdir. Bir zarûret-i âmme olmadıkça hiç bir kimse bundan mahrum edilemez.

8. Mülkün ikisi aslî, üçü fer’î olmak üzere beş sebeb-i meşrûu vardır. Sa’y ve amel, istihkâk, zıman, tekabbül, halefiyet.

9. İnsan temellükün esbâb-ı meşrûasından biri ile istediği kadar mal kazanabilir. Müslümanlık bu hususta bir had tayin etmemiştir. Şu kadar ki kazanmış olduğu maldan humus-u öşür, rub-u öşür gibi haklar ayırıb menâfi-i âmme ve ihtiyâc-ı fukarâ için sarfetmek mecbûriyyetindedir Mülk maddî ve ma’nevî olmak üzere iki kısımdır ve her ikisi de mukaddes ve taarruzdan ma’sûndur.

10. Sirkat, gasb ve gâret, hıyanet, itlâf-ı mâl ve emsâli mülkiyyete muzır olan şeylerin hepsi Müslümanlıkta haramdır.

11. Bir kimsenin meskenine tecâvüz etmek, müsaadesini almadan bulunduğu haneye, oturduğu odaya girmek, mesken derûnunda olan şeylere muttali olmaya çalışmak nazar-ı İslâm’da şeni’ bir harekettir.

12. Nazar-ı İslâm’da muhaberât da taarruzdan ma’sûn bir hakk-ı tabiîdir.

13. Nazar-ı İslâm'da fazîlet ve takvâdan başka hiçbir ırkın, hiçbir kavmin, hiç bir ferdin diğeri üzerine fazl ve rüchânı yokdur. Bütün insanlar hukûkta müsâvîdir. Âmirin me'mûra, âlimin câhile, zenginin fakîre karşı nazar-ı kânûnda bir imtiyâzı yokdur.

14. Uhûd ve ukûd da vâcibürriâye bir hakdır. Hayât-ı medeniyye ve ictimâiyyenin rûhu uhûd ve ukûd olduğu cihetle bunlara riâyet etmek nazar-ı İslâm'da en mühim bir farzdır. Nakz-ı ahidden Müslümanlık şiddetle men eder.

---

[178] Bakara sûresi, âyet, 255.
[179] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 26.
[180] Bakara sûresi, âyet, 30
[181] Enbiyâ sûresi, âyet, 105
[182] A'râf sûresi, âyet, 128.
[183] İbrahim sûresi, âyet, 32-34; Bakara sûresi, âyet, 29.
[184] Nûr sûresi, âyet, 27.
[185] *Buhârî*, Hudûd, 12.
[186] Mâide sûresi, âyet, 1.
[187] Enfâl sûresi, âyet, 58.

YİRMİNCİ DERS: VEZÂİF-İ İHSÂN VEYÂHUD VEZÂİF-İ ME’MÛRE

Temhîd

Vezâif-i ictimâiyyenin vezâif-i adâlet ve vezâif-i ihsân olmak üzere iki kısım olduğunu bundan evvelki dersde söylemiş ve vezâif-i adâleti tafsîl eylemiştim.

Filhakîka, vezâif-i nefsiyye selbî ve îcâbî olmak üzere iki kısım olduğu gibi, vezâif-i ictimâiyye de icâbiyye ve selbiyye, menhiyye ve me'mûre olmak üzere iki kısımdır. Adâletten neş'et eden vazife menhiyye ve selbiyyedir; ihsândan neş'et eden vazifeler de îcâbiyye ve me'mûredir. Diğerlerinin hakkına tecâvüz etmemek nasıl bir vazife ise; başkalarına ihsân etmek, istihkâkı olmadan muâvenet etmek de bir vazifedir. Biri menhî, diğeri îcâbî...

İhsân

İnsanın bilâ ivâz ebnâ-i cinsine iyilik etmesinden ibaret bir fazîletdir. Buna kerem ve şefkat de diyebiliriz. Vezâif-i menhiyyenin menşei adalet olduğu için bu vazife mutlak ve mecburîdir. Vezâif-i ihsân ise böyle değildir. Bu vazifeleri îfâya cebreden hiç bir kanun yokdur. Bunun en büyük kanunu "Kendine yapılmasını arzu eylediğin şeyi başkaları için de yap!" düstûr-ı ahlâkîsidir. Binaenaleyh kendimize yapılmasını arzu ettiğimiz her nev'i hayrı, tekemmül-i ahlâkiyyemize, refâh ve seâdetimize yardım eden her şeyi başkaları için de istemek bir vazife-i ictimâiyyedir.

Benî nev'imize îrâs-ı zarar etmediğimizden dolayı iftihâra, hakkımız yoktur. Çünkü kânûn-i ahlâkî bizi yalnız bununla mükellef tutmuyor. Aynı zamanda onlara ihsân ile onları daha ziyâde mes'ûd etmek, islâh-ı ahvâline çalışmak için de emrediyor. Adâlet beni nev'imizin hayatına tecâvüzden men' eder. Fakat bu kadar kâfî değildir. Onların yaşamalarına yardım etmek de bir vazifedir. Adâlet hayatımızı tecâvüzden menettiği gibi, ihsan da hayatımızı tehlikeye ilkâ etmek bile lâzım gelse yine ebnâ-i cinsimizin muhâfazâ ve tahlîs-i hayâtını emreyler. Adâlet, başkalarının malına tecâvüzden, başkalarının vicdânını ifsâddan meneder. İhsân başkalarına malından hisse ifrâzını, nesâyih ve ef'âlimizle başkalarının vicdânını takviye ve tenvîr etmekliğimizi emreyler.

Yolda kuttâ-i tarîkin tecâvüz ve taarruzuna ma'rûz kalan bir yolcuyu benden başka gören olmaz ve ben de o tecâvüzü menetmek için tasavvut etmezsem ben onun katlinden berî olabilir miyim? Bir kadının namusuna tecâvüz edilirken bunu görür ve men etmek iktidarım dâhilinde iken bunu yapmazsam onun sükûtundan mes'ûl olmaz mıyım? Bir şahsın gıybeti yapılırken hakîkati söylemezsem bu gıybete iştirak etmiş sayılmaz mıyım? Bunun içindir ki ahlâk-ı İslâmiyye; hayata, şeref ve namusa, mal ve emlâke tecâvüzü men ettiği gibi, bunları taht-ı tehlikede görünce müdâfaa ve muâvenet etmekle de bizi mükellef tutuyor. Ve hilâfından tahzîr ediyor.

Elhâsıl, ictimâî vazifemiz yalnız adâletten neş'et eden vezâifden ibaret olmayıp

onun yanında bir de vazife-i ihsân vardır ve asıl vazifemiz onunla tamam olur. Binaenaleyh adâlet, ihsânın şart-ı zarûrîsi olduğu gibi, ihsân da adâletin mütemmim-i zarûrîsidir.

Vezâif-i Adâletle Vezâif-i İhsân Beynindeki Fark

1. Adâletten neş'et eden vezâif mutlaka mecbûrîdir. İhsândan neş'et eden vezâif ise mecbûrî değildir. İrâdenin intihâbına bırakılmışdır.

2. Adâletten neş'et eden vezâif bir hakka mukâbildir. İhsândan neş'et eden vezâif bir hakka mukâbil değildir. Bir vazife olarak başkalarının hayatına hürmet ederim. Buna mukâbil benim hayatıma hürmet etmelerini talebetmek de benim için bir haktır. Muhtâc-ı muâvenet olanlara yardım ettiğimden dolayı bilmukâbele onlardan bir şey beklemeye hakkım yoktur.

3. Vezâif-i adâletin sâbit bir haddi vardır. Âdil olmak isteyenler bu türlü âdil olurlar. Onun aşağısı, yukarısı yoktur. Hâlbuki vezâif-i ihsân böyle değildir. Onun birçok derecâtı vardır. Dâimâ tevessu' eder ve tevsi'-i dâire ettikçe kemâle takarrub eyler.

Evet, ihsân gayr-ı muayyen bir vazife-i vâsi'adır. Fakat böyle olmakla beraber adâlet kadar vâcibü'l-îfâ bir vazifedir. Çünkü esâsen adâletde âhara muhabbet mânâsı da mündemictir. Böyle olmasaydı nâtamam bir fazîlet olurdu. Vazife-i ihsânın bir güzelliği vardır ki o da hürriyeti, yâni iradenin intihâbına tâbi olmasıdır. Ebnâ-i cinsinin menâfi ve seâdeti uğrunda istirâhatimin, servetimin, hodgâmlığımın ne miktarını fedâ edeceğim hiç bir kâide, hiç bir kanun ile ta'yîn ve tahdîd edilmiş değildir. Bundaki mi'yâr, kalbimizin ilhâmâtıdır. Bu hususta en büyük düstûr: "Kendimiz için istediğimizi başkaları için de istemek"dir. Bu ise irâdenin intihâbına terk etmektir.

Maamafih, vazife-i ihsân mecbûrî olmamakla beraber yine insan bunun da en yüksek mertebesine vâsıl olmaya çalışmalıdır. Hemcinslerine âlî mertebede iyilikler yapmaya muktedir iken âdî derece iyilikler yapmak vazife-i ihsânda kusûr etmek demektir.

4. Vezâif-i adâlet, bütün insanlar hakkında aynı suretle bizi mükellef kılar. Hürmet-i demde, hürmet-i mâlda, hürmet-i ırzda her insan müsâvîdir. Hâlbuki vezâif-i ihsân, irâdenin serbest intihabına tâbi olduğundan böyle değildir. Şahsa göre tahavvül ve tahallüf eder. Bundan dolayı hiç kimseyi levmetmeye hakkımız da yokdur. Buna niçin muâvenet etmediniz demeye hakkımız yokdur. Maamafih şimdi söylediğim vecihle ihsân-ı adlin mütemmim-i zarûrîsi olduğu cihetle yalnız adâletten neş'et eden vazifelerini îfâ edip de ihsândan neş'et eden vazifeleri yapmayan adam ahlâken mükemmel sayılamaz. Bunlar kânûn-i medenî nazarında mes'ûl değillerse de vicdân öylelerinin hareketlerini takbîh etmekten bir an geri durmaz. O gibilerine karşı katı yürekli ve merhametsiz demekte tereddüt etmez. Kavânîn-i ahlâkiyye bunları muâhaze eder. Esasen insanın büyüklüğü, vezâif-i insâniyyesini ne derece müdrik olduğu vezâif-i me'mûreye

olan derece-i merbûtiyyeti ile ölçülmek îcâbeder. Mecbûrî ve bir hakka mukâbil olan vazifeleri îfâ etmek büyük bir şey değildir. Bununla iftihâr etmeye o kadar hakkımız yokdur. Onu nasıl olsa îfâ edeceğiz. Etmediğimiz takdirde o vazifeye mukabil bize verilmiş olan hakkı bizden nez' ederler. Asıl insâniyyet, ihtiyârî olan vazifeyi îfâ etmektir.

Vezâif-i Me'mûrenin (İhsândan Neş'et Eden Vezâifin) Aksâmı

Vezâif-i ihsân iki kısımdır, bilkuvve ihsân ve şefkat, bilfiil ihsân ve şefkat. Bilkuvve ihsân, diğerleri hakkında hayırhâhlık, başkalarına iyilik etmek temâyülüdür. Bu temayül bilfiil ihsânın mebnâsıdır; istihadgâhıdır. Bilfiil ihsana iktidârı olanların bununla iktifâ etmeleri bittab' doğru olamaz. Bilfiil ihsândan mahrûm olanlar için niyyet ve temâyül çok mühimdir.

Bilfiil İhsân

Nefsimize müracaat edince anlarız ki başkalarının bize muâvenet etmeleri herhalde bizi memnun ediyor. Benî nev'imizin muâvenetinden hiç bir vakit müstağni değiliz. Binaenaleyh bizim de diğerlerine bilfiil muâvenet etmemiz iktizâ eder. Bilfiil muâvenete iktidârım var iken bilkuvve muâvenetle iktifâ edecek olursam vazifemi bihakkın îfâ etmiş sayılmam. Binaenaleyh bu muâvenet herkesin vesâiti dâiresinde olmak da lâzımdır. Bir bîçâreye yardım etmek, denize düşen bir adamı çıkarmaya çalışmak, yangından bir adamı kurtarmak, fukaraya iânede bulunmak, bir garîbi misafir etmek, bir hastaya fî sebîlillâh bakmak, bir câhilin ta'lîm ve terbiyesini deruhte etmek gibi şeyler hep âsâr-ı şefkat ve mekremetdir. Bunların keseye taallûk edenlerine "sadaka ve iâne", diğerlerine de "fedâkârlık" unvânı verilir.

İslâm'da İhsân ve Teâvün

Müslümanlıkda "اَلتَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللهِ وَالشَّفَقَةُ عَلٰى خَلْقِ اللهِ" bir asıldır. Bunun içindir ki nazar-ı İslâm'da ihsân ve teâvün de adâlet kadar mühim bir vazife-i ictimâiyyedir. İslâm yalnız Hâlık'a karşı vazife ile ona karşı ta'zîm ve ubûdiyetle emr olmayıp, aynı zamanda mahlûkâta karşı şefkat ve muâvenet tavsiye, daha doğrusu emretmektedir. Hele beşeriyet onun nazarında bir asıldan inşiâb etmiş bir aile, bir ceddir.[188]

Bir aile efradı yekdiğerinin âlâm ve ekdârından, seâdetinden ne derece müteessir olursa beşeriyet de öyledir. Birinin elem ve ızdırabı diğerlerine de te'sîr eder ve bu sûretle ferdlerin ızdırabından cemiyyet de müteessir olur. Bunun

içindir ki Müslümanlık vezâif-i insâniyyede yalnız mecbûrî vazifelerle iktifâ etmemiş, adâletle emrettikten sonra ihsânı da ilâve eylemiştir.[189] Zekâtı kendi esâsâtı meyânında saydıktan sonra ayrıca umûmî muâvenetle[190] infâk fî sebîlillâh ile de emretmiştir.[191]

Hilkat-i medenî olan insanlar için, hiç şüphe yok ki, teâvün bir zarûret-i ictimâiyyedir. Teâvün olmadıkça hayât-ı beşeriyyenin devam ve inkişâfı mümkün olamaz. Umranın, seâdetin esası teâvündür. Çünkü buğz ve hased gibi her türlü mücâdelâta sebep olan ahlâk-ı rezîle ancak bu sayede izâle edilir. Efrâd-ı cemiyyet ancak muâvenet sayesinde birbiriyle kaynaşabilir. Bunun içindir ki İslâm içtimâiyâtının temeli teâvündür. Bilâ istisnâ bütün insanların hayrına bütün beşeriyetin seâdetine çalışmak,[192] bütün mahlûkâta karşı ibrâz-ı şefkat ve meveddet eylemek evâmîr-i İslâmiyye'dendir.

İctimâiyyâtın temelini teâvün üzerine kurmuş olan Müslümanlık, beşeriyyetin menfaatine olan işlerde müsâbaka edercesine çalışmayı emrediyor.

Elhasıl teâvün, İslâm'ın erkân-ı mühimmesindendir.

Muâvenetin En Nâfî Şekli

Muâvenetin muhtelif şekilleri vardır. Bunların en basiti "sadaka" dediğimiz şekildir. Muhtâc-ı muâvenet olanlara sadaka vermek, onların tehvîn-i ihtiyâcına çalışmak, ilm-i ahlâkça vezâif-i me'mûredendir. Tabiî bu hususta birinci şart, sadakayı erbabına ve en müstahakkına vermek ve gösteriş ve riyâ gibi bir maksad-ı mahsûsa ta'kîb etmemekdir. Müslümanlıkta sadakanın bir mecbûrî kısmı vardır. Nisâba mâlik olan her Müslim malının yüzde ikibuçuğunu fukaraya vermek mecbûriyetindedir. Bundan başka bir de ihtiyârî olan sadaka vardır ki hiç bir kayıt ile mukayyed olmayarak dilediği kadar –nâsın hayrına olmak şartıyle– dilediği yere verebilir.

Maamafih muâvenetin en nâfî şekli ferdî olmayıp ictimâî olan şeklidir. Evet, sâili reddetmemek, yetimlere muâvenet etmek, onlara hüsn-i muâmelede bulunmak evâmîr-i İslâmiyye cümlesindendir. Fakat bunun en nâfî şeklini arayıp bulmak da bizim vazifemizdir. Maksad para vermek değil nâfî olmaktır. Bu gün muâvenetin en nâfî şekli ferdî olan muâvenetlerden ziyâde ictimâî olandır: Meselâ Dâru'l-eytâm, Dâru'l-Aceze, Dâru'ş-Şafaka, Dâru'ş-Şifâ, Hastahâne, Bimarhâne, Medrese ve Mektep gibi müesseseler, neşr-i fazîlet ve tehzîb-i ahlâk cemiyyetleri vücûde getirmek. Onlar vasıtasiyle cehlin, fakr u ihtiyâcın ahlâksızlığın önüne geçmeye çalışmakdır. Bu yolda muâvenetin, bu yolda infak'ın en nâfî ve en semerebahş olacağını yine dinimizden öğreniyoruz. Sefâlet-i beşerin tahfîfi, refâhiyyet ve seâdetin tecellîsi, ahlâkın tekemmülü ancak bu sayede husulpezîr olur.

Hakîkaten bu yoldaki muâvenetin nef'i şamil, faydası uzun zaman bakîdir. Bu uğurda yapılan muâvenetlerle memleket ve milletin azamî surette refâh ve seâdeti te'mîn edeceği gibi, ibrâz-ı muâvenet eden de bundan azamî surette istifâde edecektir. Çünkü ebnâ-i cinsinin seâdeti, dolayısiyle kendisine de râcî'dir.

Her şey nihâyet bulur, ancak menâfi-i umûmiyye için sarfedilen mesâî, bunun için infâk edilen emvâl sâhibini kıyamete kadar yaşatır.

Bilkuvve İhsân

Benî nev'ine karşı ihsân etmek, iyilikte bulunmak yalnız infâk-ı mâle münhasır değildir. Vezâif-i me'mûrenin bu kısmı herkese müyesser olmayabilir. Fakat herkes benî nev'ine karşı bir suretle muâvenet edebilir. Bir işin görülmesi mutesavver olan bir makama, hacetini iblâğa muktedir olmayan kimselerin işinin görülmesine vasıta olmak da vezâif-i me'mûredendir; ihsân ve muâvenettir. Alelıtlâk yolunu şaşırmışlara yol göstermek, tehlikede bulunan bir adamı haberdâr etmek; fikren ve kalben zayıf olanlara kuvvet vermek, benî nev'ine güler yüzle, iyi sözle bulunmak.[193]

Bunların hiç birini yapmak iktidarında olmayanlar için de herkes hakkında hayırhâh olmak, benî nev'ine iyilik yapmak niyyetini perverde eylemek... İşte hep bunlar ihsân mefhûmunda dâhildir. Bunlar keseye ve fedâkarlığa taâllûk etmeyen vazifelerdir. Demek ki her insan, benî nev'ine karşı bir suretle müfîd olabilecektir. Bunun için Müslümanlık bütün Müslümanları beşeriyete karşı nâfî ve müfîd olmaya davet eder.[194]

Kezm-i Gayz, Aff-ı Hatâyâ

Bilkuvve ihsânın en yüksek bir derecesi vardır ki o da kabahatlıları af ve safh ile muâmele eylemektir. Bizi tahkîr edenlere karşı icrâ-i mücâzât, misli ile mukâbele herhâlde gayr-ı meşrû değildir. Fakat kalbimizi, gördüğümüz bed muâmelenin, fevkine yükselterek ona karşı af ile muâmele yapmak ve o kötülüğü unutur gibi olmak en büyük bir meziyyettir. Hele af ile iktifâ etmeyerek bir de gördüğü bir fenâlığa karşı iyilikle mukâbelede bulunmak artık insanlığın en yüksek mertebesine vâsıl olmaktır.

Gördüğü fenâlıktan, maruz kaldığı bir hakaretten dolayı nefsinde husûle gelen gayz ve gadabı hazmederek nefsini haddi i'tidâlde tutmak şüphesiz büyük bir meziyyettir. Bunun fevkine yükselerek o kimseyi affetmek daha yüksek bir fazîlettir. Bunun da fevkine yükselmek elbette insanlığın mertebe-i kusvâsına çıkmaktır. Bunlar merâtib-i takvâdandır.[195]

Hayvânâta Karşı Şefkat

İnsanın teshîl-i havâyici için kullanılan ve kendilerinden her suretle intifâ meşrû olan hayvânâta karşı da birtakım vazifelerimiz vardır. Onları her nevi hizmetlerimizde kullanmak hakkımızdır. Fakat bu hakkımızı sû-i isti'mâl etmek

onların yedirilmeleri, içirilmeleri, yatırılmaları ve timar edilmeleri gibi husûsâtın istikmâline riâyet etmek, kudretlerinin fevkinde hizmete koşmamak da bizim için bir vazifedir. Sonra onlara ezâ etmemek, işkence yapmamak da lâzımdır. Çünkü şeref ve vekâr-ı insânî, hayvânât hakkında bile kat'iyyen bed muâmeleyi tecvîz etmez. Bizim mahlûkât-ı sâire üzerine bir tahakkümümüz, bir rüchânımız varsa o da meziyyet-i insâniyyemizdir. Bu meziyyet ise her mahlûkun hakkına hürmet etmekle kaimdir. Hayvânâta karşı her türlü kaba muâmeleyi irtikâb edenler, mertebe-i insâniyyetten sükût etmiş sayılabilirler. Müslümanlık yalnız insanların değil, hayvanların da hukûkuna riâyeti âmirdir. Müslümanlık yeryüzünde bulunan kâffe-i mahlûkâta şefkat ve merhameti emretmekle hakîkaten bir dîn-i şefkat olduğunu göstermiştir. Bir serçe kuşunun kesilmesinde bile merhamet gösterenlerin rahmet-i İlâhiyyeye mazhar olacağını haber vermekle bizi en ufak bir hayvan hakkında da ibrâz-ı şefkat ve merhamete dâvet ediyor.

Elhâsıl Müslümanlık, ahlâk-ı İslâmiyye iki şeyde hülâsâ olunabilir: Evâmîr-i İlâhiyyeye ta'zîm ve inkiyâd; mahlûkâta şefkat.

YİRMİNCİ DERSİN HÜLÂSÂSI

1. Vezâif-i ictimâiyye iki kısımdır: medhiyye, me'mûre.
2. İhsân, ebnâ-i cinsine iyilik, muâvenet etmektir. Bunun en büyük kanunu: "Kendine yapılmasını arzu eylediğin şeyi başkalarına da yap." düstûr-ı ahlâkîsidir.
3. Benî nev'imizin hayatına, namusuna, emvâl ve emlâkine, tecâvüz etmemek nasıl bir vazife ise, bunlar tecâvüz ve tehlikeye maruz kalmamak için muâvenet etmek de bir vazifedir. Biri adâlet, diğeri ihsândır.
4. Vezâif-i adâlet mecbûrîdir, vezâif-i ihsân ihtiyârîdir. Vezâif-i adâlet bir hakka mukâbil, vezâif-i ihsân bir hakka mukâbil değildir. Vezâif-i adâletin sabit bir haddi var, vezâif-i ihsânın bir haddi yoktur. Dâimâ tevessü' eder ve tevsî-i dâire ettikçe kemâle takarrub eyler.
5. Vezâif-i ihsânın güzelliği irâdenin intihâbına tâbi' olmasıdır. Binaenaleyh hemcinslerine âlî mertebede iyiliklere muktedir olan bir insanın âdî mertebe ile iktifâ etmesi vezâif-i ihsânda bir kusurdur.
6. Vezâif-i adâlet, bütün insanlar hakkında aynı suretle bizi mükellef kılar, vezâif-i ihsân ise böyle olmayıp şahsa göre tahavvül ve tahallüf eder.
7. İhsân, adlin mütemmim-i zarûrîsi olduğu cihetle yalnız vezâif-i adli îfâ etmekle iktifâ eden bir adam ahlâken noksan sayılır. İnsanın büyüklüğü ihtiyârî olan vazifeye derece-i merbûtiyyeti ile ölçülür.
8. Ta'zim liemrillâh şefkat alâ halkillâh Müslümanlıkta bir asıldır. Binaenaleyh vezâif-i adâlet kadar vezâif-i ihsân da mühimdir. İnsanlar için teâvün bir zarûret-i ictimâiyyedir. Bu olmadıkça hayât-ı beşeriyyenin devam ve inkişâfı mümkün olmaz.
9. Muâvenetin en nâfî şekli ictimâî ve umûmî olanıdır.
10. Bilfiil ihsâna muktedir olmayanlar bilkuvve ihsân ve teâvün ile

me'mûrdurlar. Herkes benî nev'ine karşı bir sûretle muâvenet edebilir.

11. Bilkuvve ihsânın en yüksek derecesi kezm-i gayz, afv-i hatâyâ, kötülüğe iyilikle mukâbeledir.

12. Hayvânâta karşı rıkkat ve merhamet göstermek, işkence ve eziyyet etmemek, tâkatlarının fevkinde olan şeylerde istihdâm eylememek vezâif-i ihsâna dâhildir.

---

[188] "Biliniz ki Rabbiniz birdir; biliniz ki babanız birdir. Hepiniz Âdem'den, Âdem ise toprakdandır. Muhakkak ki, ind-i İlâhîde en kerîminiz müttekî olanınızdır." [*Müsned*, Ahmed b. Hanbel, 38/474]

[189] Nahl sûresi, âyet, 90.

[190] Mâide sûresi, âyet, 2.

[191] Bakara sûresi, âyet, 195.

[192] "Nâsın hayırlısı insanlara nâfi' olanıdır." "Bütün mahlûkât ıyâlullahtır. Bunlarda Cenâb-ı Hakk'ın en ziyade sevdiği, halka en ziyade nâfi' olanlarıdır." [Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ,* 1/450]

[193] Bakara sûresi, âyet, 263.

[194] "Her Müslüman üzerine sadaka vermek vâcibtir. Eğer sadaka edecek bir şey yok ise çalışıp kazancından hem nefsine yapsın, hem de ondan tasadduk etsin. Buna da muktedir olamazsa sıkılmış bir adama yardım eylesin. Bunu yapmazsa hayır ile emretsin. Bunu yapamıyacak olursa bâri şerden kendini menetsin. Çünkü bu da bir adam için sadakadır." [*Muslim*, Zekât, 16]

[195] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 134.

YİRMİ BİRİNCİ DERS:
MÜSLÜMANLARIN BİRBİRLERİNE KARŞI OLAN VECÎBELERİ

Temhîd

İslâm'da vezâif-i ictimâiyye bir kaç kısma ayrıldığı on sekizinci derste îzâh ve mutlak olarak vezâif-i ictimâiyye beyân olunduktan sonra, bu hususta Müslümanlığın nokta-i nazarlarını da ayrıca bildireceğimiz işâret edilmişti. Mutlak vezâif-i ictimâiyye ve insâniyyede Müslümanlığın nokta-i nazarı buraya kadar îzâh olundu. Şimdi de muhtelif milletler hakkında Müslümanlığın vaz'eylemiş olduğu düstûr-ı ictimâîden bahsedeceğiz. Bu hususta en evvel nazar-ı dikkate alacağımız şey, Müslümanların birbirlerine karşı vecîbeleri yâni bu hususta tâbi' olacakları desâtîr-i ictimâiyyedir.

Müslümanların Birbirlerine Karşı Vecîbeleri

Evvelâ nazar-ı İslâm'da bilâ tefrik cins ve ırk gözetilmeden bütün Müslümanlar kardeştir. Umumî kardeşliğin fevkinde olan bu uhuvvet-i husûsiyye, uhuvvet-i nesebiyyeden mühimdir. İşte bunun îcâbından olmak üzere birtakım vecîbeler vardır.

1. Her Müslümanın diğer Müslümanlara karşı olan muâmelâtında muhabbet gibi, hukûk-i tabîiyyede müsâvât gibi uhuvvet-i hakîkiyyenin istilzâm ettiği vazifeleri yerine getirmesi bir vecîbedir. Evet cemaatin bütün efrâdını kendine kardeş bilmek; ara yerdeki cinsiyyet, kavmiyyet ihtilâfâtını asla hatıra bile getirmemek; mezâyâ-yı şahsiyyeden, müktesebât-ı zâtiyyeden başka bir sebeb ve rüçhân tanımamak; bununla beraber o rüchân ile hükmü de Cenâb-ı Hakk'a tevdî ederek kânûn-i âdil huzurunda sâhibini hiçbir istisnaya mazhar görmemek her Müslüman için farzdır. Çünkü onun dini bu yolda emretmektedir.
2. Müslümanların birbirlerini öz kardeşleri gibi sevmeleri şerâit-i îmândandır. Binaenaleyh bu muhabbet samîmî olmalı; riyâ, müdâhene gibi şâibelerle mülevves olmamalı. Çünkü bunlarla mülevves olan muhabbet bir nifak demektir. Bu gün gizli kalsa bile yarın mahiyeti meydana çıkar; onun için îmânı küfür şâibelerinden tathîre çalışmak ne kadar lâzım ise, bu muhabbeti de levn-i nifaktan pâk bir muhabbet-i halîse şekline ifrağ için uğraşmak da o kadar lâzımdır.

İşte İslâm'ın her şeyin fevkinde gördüğü hubb-i fillâh budur. Maamafih bu mesâî'nin müsmir olabilmesi de her ferdin dindaşları ile olan münasebetinin derecesini takdir eylemesine; onlara yaklaşmasından yahut uzaklaşmasından hasıl olan neticeleri kestirebilmesine; hayatı onların hayatına, helâki de onların helâkine merbût olduğunu hakkı ile anlayabilmek için hakikat-i hayatın, vezâif-i hayâtın bîgânesi olmamasına mütevakkıftır. Müslümanlığın emreylediği muhabbet bütün seâdet-i ictimâiyyenin medarı, bütün medeniyyet-i hakîkiyyenin esasıdır. Binaenaleyh her mü'minin, diğer mümin kardeşine karşı bu yolda muhabbet beslemesi dinin emreylediği ictimâî bir vazifedir. Müslümanlar

arasında hakikî bir muhabbet te’sîsi lüzûmuna dair vârid olan nassları burada îrâda kalkışmak, sahîfeler doldurmak demek olacağı cihetle burada yalnız bir hadîs-i şerîf îrâd etmekle iktifâ edeceğiz: “Mümin olmadıkça asla cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe asla mü’min olamazsınız.”[196]

3. Din kardeşlerinin menfaatine lâkayd kalmamak, yalnız kendi rahatlarını düşünmeyerek umûm ihvân-ı dînini düşünmek, onların kederleri ile mükedder, elemi ile müteellim olmak her Müslüman için bir vecîbedir. Bunu yapmayanlar tam bir Müslüman sayılmazlar.[197]

4. Uhuvvet-i dîniyyenin icâbât-ı tabîiyyesinden olmak üzere her ferd-i mü’min diğer kardeşlerine karşı elinden geldiği kadar muâvenet etmek vazifesi ile mükelleftir. Bu hususta ihvân-ı dînini kendi nefislerine tercih edenleri Müslümanlık tebcîl etmektedir.

Muâvenet ve yardım hususunda din kardeşlerini nefsine tercîh etmek, Müslümanlıkta yalnız nazarî bir mesele değildir. Bunu telkin eden Zât-ı Muhammedî, bizzât bunun fiilî bir nümûnesidir. Târîh-i İslâm’da bunun ne kadar canlı şahitlerine müsâdif oluyoruz. Âtide zikredeceğim vakalar da bu hususta canlı birer levhadır: “Sahâbeden Huzeyfetü’l-Adevî diyor ki: Yermük vak’ası günü amcamın oğlunu arıyordum, yanımda azıcık su vardı. Diyordum ki: Eğer henüz ölmemiş ise hem bir iki yudum içiririm, hem de yüzünü gözünü silerim. Nihâyet kendisini görerek su ister misin? dedim. “Evet” işaretini verdi. O aralık öteden bir “âh” sadâsı geldi. Amcam oğlu suyu ona götürmemi işaret etti. Gittim baktım ki Hişâm İbnü’l-Âs imiş. Ona da su vereyim mi? derken diğer taraftan bir “âh” sesi daha geldi. Bu sefer de Hişâm suyu kabul etmeyerek ötekine götürmemi işâret etti, fakat ben bu üçüncüsünün yanına gidince onu ölmüş buldum. Bari Hişâm’a vereyim dedim, döndüm baktım ki o da ölmüş. Amcamın oğluna geldim o da ölmüş.”

Şimdi hakka’l-insâf düşünelim: Anaların ciğerpârelerini düşünemeyeceği böyle bir zamanda –sekerât-ı mevtte– bile birbirlerini kayırmakla uğraşan bu ervâh-ı tâhire hiç şüphe yok ki:

... وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ...*[198]*

Nass-ı celîli ile tebcîl olunan ahyâr-ı ümmetten ma’dûddur.

5. Kardeşinin görülecek bir işini mürâcaat etmeksizin görüvermek, binnefs yardım etmek ve fakat bundan dolayı minnet altına almamak, beşâretle, beşâşetle, ferahla görmek. Kardeşinin ihtiyâcını kendi ihtiyaçları nisbetinde görmek ve hattâ ondan da ehem tutmak. “Din kardeşinin bir işini gören ömrü oldukca Cenâb-ı Hakk’a hizmet etmiş demektir.” “Bir adam din kardeşinin işi için gece yahut gündüz bir saatlik yürüse ister o işi görmüş olsun, ister görmemiş olsun iki aylık itikâftan daha büyük bir sevap kazanır.”

6. Gerek arkasından, gerek yüzüne karşı kardeşinin ayıblarını zikretmeyerek ondan tecâhül etmek. Ahvâlini tecessüs, esrârını fâş etmemek, ma’rûfu emir, münkerden nehyeylemek; zarûrî olmadıkça hoşa gitmeyecek sözleri söylememek.

7. Kardeşinin ayıbını söylememek nasıl hukûk-i uhuvvetten ise, iyiliklerini söylemek de hukûk-i uhuvvettendir. Kardeşinin icâbâtı yalnız muzır ve mü’zî

olmamak değil, aynı zamanda elinden geldiği kadar ona nâfî olmaktır.
8. Hukûk-i uhuvveti bir de vâki olan zelel ve hatâyâsına karşı afv ile muâmele etmektir. Bu, bütün insanlara da şâmildir.

...وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا... [199]

9. Hayat ve memâtında kendi nefsimiz, ehil ve iyâlimiz için sevdiğimiz şeyleri onlar için de istemek, kendimizle onları ayırt etmemek, mü'min kardeşimiz için yapılan duânın kendi nefsimiz için olduğunu bilerek o suretle duâ etmek.
10. Mü'min kardeşlerinde ahlâkî, ictimâî göreceği her türlü nevâkısı, kusûru onun izzet-i nefsini rencîde etmeyerek nâzik bir suretde ıslâh ve onu îkâz eylemek de her mü'min için bir vecîbedir. Çünkü mü'min mü'minin aynasıdır.
11. İhvân-ı dînini telâşa düşürüp rahatsız etmemek.
12. Eli ile dili ile hiçbir mü'mini incitmemek, dâimâ hoş geçinmek, hodbîn olmamak, iyi kötü her kim olursa olsun iyilik yapmak.
13. Her mü'minin diğer mü'minlere karşı nasihat etmesi, din ve dünyasına ait husûsâtta mü'min kardeşlerini irşâd eylemesi de bir vecîbedir.
14. Mü'min kardeşinin nefsini, malını, ırzını başkalarının zulmüne uğramaktan siyânet etmek.
15. Elhâsılı, hukûk ve vezâif-i müslimîni tamamen ta'dâd etmek için pek çok sahîfeler yazmak îcâbeder ki, bu eserin ona müsaadesi yoktur. Bu hususta esas olmak üzere "Mü'minler ancak kardeştir; kardeşleriniz beynini ıslâh ediniz."[200] Âyet-i kerîmesi ile "Nefsiniz için istediklerinizi kardeşleriniz için de isteyiniz; nefsiniz için istemediklerinizi kardeşleriniz için de istemeyiniz." "Mü'minler birbirlerini sevmek, birbirlerine acımak, birbirlerini esirgemek hususunda tek bir vücûd gibidir."[201] "Mü'min mü'mine karşı bir binâ-i metîn gibidir. Birbirini bağlarlar."[202] meâlinde olan ehâdîs-i şerîfeyi zikretmek kâfîdir. Her mü'min bunlara tamamiyle sâdık kalacak olursa hukûk-ı uhuvveti yerine getirmiş sayılır.
Buraya kadar nakletmiş olduğumuz âyât ve ehâdîsten şunları anlıyoruz ki Müslümanlık ferdî olmaktan ziyâde ictimâî bir dindir. Öyle ya, "Bir kelîme-i hikmet dinlemek, iki ay itikâfa kapanmaktan; iki zatın arasını bulmak, bütün namazlardan, oruçlardan daha efdal olduğunu söyleyen bir din, elbetde ictimâî bir dindir. Cenâb-ı Hak bu dîni efrâd için değil, umûmî cemiyyet için indirdi. Zaten evâmîr-i dîniyyenin çoğu ancak Müslümanlar arasında vahdet bulunduğu sûrette kâbil-i infâzdır." "İslâm'ın cemaate ihtiyacı, cemaatin İslâm'a ihtiyâcından ziyâdedir." Bunun içindir ki Dîn-i İslâm, Müslümanlar arasında bir uhuvvet-i hakîkiyyenin te'sîsini şerâit-i îmâniyyeden olmak üzere telkîn etmişdir. Yâ Rab! Sen Müslümanlara dinleri hakkında basîret, hurâfeleri tathîr için bir azm-i inâyet eyle de Müslümanlığı nasıl bir gözle görmek lâzımsa öyle görebilsinler!

Komşu Hakkı

İhvân-ı dînimiz içinde ailemizden, akrabamızdan sonra komşularımız bize en yakın olanlarıdır. Binaenaleyh komşu hakkına çok riâyetkâr olmamız, ahlâkî,

ictimâî bir vecîbedir. Eli ile dili ile komşularını inciten, komşuları aç iken kendileri rahat rahat vakit geçirenler hakîkî mü'min sayılamazlar. Sâhib-i şerîat Efendimiz dâimâ komşularımız ile hüsn-i muâmeleyi tavsiye buyururlardı.

Müslümanların Zimmîlere Karşı Vecîbeleri

İnsanlık bidâyet-i zuhûrundan bu âna kadar tarihini tetebbû edenlerin nazarında tahakkuk eder ki beşerin dinine karşı beslediği muhabbet, kalbindeki diğer muhabbetlerin hepsine galebe çalacak bir şiddettedir. İnsan, canını, ailesini, ciğerpâresini, mâmelekini dinine nusret uğrunda isteye isteye fedâ etmeye her zaman hazırdır.

Ancak bu din muhabbetini birçok milletler kendisinden maksûd olan mânâya hasr etmedikleri için dehşetle ifrata düşerek dine nusret, dinsizlere veyahut edyân-ı sâire ashâbına mumânaat nâmı ile cinâyetlerin en şenîini, zulümlerin en rezîlini irtikâb etmişlerdir. Bu fâciâların hepsi de erbâb-ı edyânın beşeriyyet üzerinde hâkim olan kavânîn-i fıtre, hey'et-i ictimâiyyenin münkad olduğu ahkâm-ı tabîata karşı cehl-i sarf içinde bulunmalarından ileri gelmiştir ki, bu gibi milletler tarihde pek kanlı sahifeler bırakmışlardır.

Hâlbuki Müslümanlık medeniyyet-i hakîkiyyenin dini, seâdet-i beşeriyyenin rükn-i metîni olduğu için kendisine ittibâ edenler bu hususta öyle bir daire çizmiştir ki bütün dünyanın feylesofları bir yere gelseler mensûb oldukları milletlerin efkârı üzerinde öyle bir te'sîr, öyle bir nüfûz husûle getirmeye muvaffak olamazlar. EvetMüslümanlık, vaz'-ı yed etmiş olduğu desâtir ile Müslümanların kalbinde muhabbet-i dîniyyelerine hiç halel getirmemek şartı ile husûmet-i dîniyye tohumlarını külliyyen söküp atabildi. Dinini sevmek gayretini gütmek hususunda ileri giden milletler gibi başka dinde bulunanlara karşı adâvet beslememelerini te'mîn etti.

Çünkü edyân-ı sâire rüesâsı insanları cebren kendi dinlerine sokmak için dindaşlarına en şiddetli emirleri verdikleri; hatta bu hareket masumları öldürmek, hânumânları söndürmek, ma'mûr memleketleri harab etmek, erkân-ı sulh ve seâdeti kökünden devirmek gibi fecî akîbetlere bile müeddî olsa ibâha eyledikleri bir sırada Cenâb-ı Hak semâ-i rahmetinden şu âyet-i hikmeti indiriyordu:

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ ... ۝ [203]

İşte bu âyet-i kerîme Müslümanların kalbine her türlü husûmet-i dîniyyeyi, her türlü taassub-ı mezmûmu kökünden söküp atacak esasları yerleştirdi. Bu gibi âyet-i kerîme Müslümanlara şu hakikatleri öğretiyordu ki halkın dîn-i İlâhîden yüz çevirmeleri melekât-ı akliyyelerinin ihtilâf-ı kuvâsından ileri gelmektedir. Bu dinin intişârı, ancak ondaki esrâr-ı âliyyeyi ihâta edebilecek, ondan maksûd olan mânâ-yı güzîni anlayacak kabiliyetde yaratılmış olmak mazhariyetinde bulunanlar arasında mümkün olabilecektir. Binaenaleyh Müslümanlar hakîkât-i

İslâmiyye'yi yolu ile, usulü ile neşre çalışmağı kendilerine bir vazife bileceklerdir. Bu ise halkı hikmetle, mev'iza-i hasene ile âkibeti iki taraftan biri için vahîm olmayacak münâzara ile hakîkate dâvetten ibârettir.

Müslümanlık bizim ezhânımıza şu muhkem düstûrları yerleştirdikten sonra şerîatimizden iğrâz edenlere karşı muâmelâtımızda ahlâk-ı İlâhiyye ile tahallûk etmemizi emrediyor...

Evet, Müslümanlık bize dinde muhalif bulunanların akaidine karşı kesif bir lâkaydîlik perdesi çekmekle, onlarla olan muamelâtımızda ise rıfk ile mekârim-i ahlâk ile davranmakla emrediyor, işte şu âyet-i kerîme gayr-i müslimlerle olan muâmelâtımızı pek vâzıh bir surette ta'yîn ediyor:

لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا اِلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ۝ اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَاَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ اَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ

يَتَوَلَّهُمْ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ۝

-"Cenâb-ı Hak sizinle din muharebesi etmeyenlere, sizi yurdlarınızdan çıkarmayanlara karşı iyilikle, adl ile muâmele etmekten sizi nehyetmez, Cenâb-ı Hak adl ile hareket edenleri sever. Allah size ancak o kimselere karşı dostluk göstermekten nehyeder ki, sizinle din muharebesi yapmış ve sizi memleketlerinizden çıkarmış ve çıkarılmanıza yardımda bulunmuşdur. Böylelerine dostluk gösterenler yok mu, işte onlar zalimdir."[204] Binaenaleyh:

1. Zimmîlerin malı, canı, ırzı bize emânettir. Onlardan bir hıyanet sadır olmadıkça onları da kendimiz gibi muhâfaza edeceğiz.

2. Bir zimmîye ezâ etmek, hîle etmek kat'iyyen memnu'dur. Bir zimmîye eza edenin hasmı benim. Ben ise hasmı olduğum adama yevmi kıyamette husumet gösteririm.

3. Bir zimmîye sebbetmek, bühtanda bulunmak memnu'dur.

4. Bir zimmîye bühtânda bulunan adam yevm-i kıyâmette ateşten kamçı yiyecektir.

5. Müslümanlık edyân-ı sâire ashâbı ile Müslümanları huzûr-ı kânûnda müsâvî tutmuştur. Onların hukûkunu pâyimâl etmeyi en şedîd emirlerle men eylemişdir. Hz. Ali ile bir Yahudinin Hz. Ömer'in huzurunda yan yana muhâkeme oldukları herkesin ma'lûmudur.

6. Zâten Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz gayr-i müslimlerin düğünlerinde bulunur, meclislerinde oturur, cenâzelerini teşci' eder, musâb olanları ta'ziyeden geri durmaz; elhasıl bir kanunla idare olunan bir muhitte yaşayan her cemiyyet için riâyeti mukteză-i muâmelâtı ictimâiyyenin hiçbirini onlardan diriğ etmezdi. Şüphe yok ki Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz sair dinde bulunanlara karşı göstereceğimiz muâmelât hakkında bize en büyük misalleri irâe eylemişlerdir. Biz onlara imtisâle mecburuz.

Hz. Ömer bir gün arkadaşları ile beraber otururken zimmîlerden bir ihtiyar

dilenci geçmiş. Halîfe yanındakilere bakıp demiş ki: “Biz adamcağıza insaf etmiyoruz. Hiç genç iken kendisinden vergi aldığımız bir adamı ihtiyarladığı zaman dilencilikte bırakmamız doğru olur mu? Aslâ.” Bunun üzerine herife beytülmâl-i müslimînden bir miktar tahsîsât ta’yîn olunmasını emretmiş.

Mücâhid diyor ki: “Abdullâh b. Ömer’in evinde idim. Kölesi koyun yüzüyordu. Abdullâh, köleye koyunu yüzünce et dağıtmaya komşumuz Yahudiden başla dedi, hem bu emrini bir kaç kerre tekrar etti.”

Köle, “Anladım kaç kerre söyleyeceksin!” deyince, Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz bize dâimâ komşularımızı vasiyyet eder dururdu. Hattâ vâris edecek diye korktuk cevabını verdi.”

Bilmem ki bu kadar delâil, bu kadar vesaik karşısında bir alay mahlûkât-ı sefîle nasıl oluyor da Müslümanları taassub-ı dînî töhmetiyle, sâir milletlere karşı gizli adâvet beslemek şenâetiyle ithâma cür’et edebiliyorlar?

Medenî memleketlerde taassub-ı dînî yüzünden öyle fâciâların vukûunu işitiyoruz ki tüylerimiz ürperiyor. Acaba Müslüman memleketlerinin birisinde gayr-ı müslim bir cemaat aleyhinde teşekkül etmiş bir cemiyyetin zuhûru işitilmiş midir? Aslâ!

Müslümanların Muâhedelerine Karşı Olan Vecîbeleri

Ahde vefâ ferâiz-i İslâmiyye’nin en büyüklerinden olan bir farzdır. Bunu geçen derslerde hakkı ile îzâh etmiştik. Müslümanlık muâhedelere karşı vecîbelerimizi de göstermiştir.

1. Müslümanlık hangi sebeble olursa olsun nakz-ı ahde mesâğ göstermez; meğerki onu doğrudan doğruya karşı taraftakiler nakz etmiş olsun.

2. Müslümanlıkta sıyânet-i ahd husûsunda muâhidlerin ehl-i kitâbtan olmasıyla müşrik bulunması arasında aslâ fark yokdur.

3. Müslümanların kendileriyle muâhede akd etmiş oldukları milletlerin efrâdına karşı olan muâmeleleri ehl-i kitâbdan olanlara karşı muâmelelerinden asla farklı değildir. Binaenaleyh kendi teb’alarından olan gayr-ı müslimlere ne muâmele yapıyorlarsa, muâhidlere de öylece muâmele yapmaya mecburdurlar. Müslümanlıkta hiç bir muâhide zulmedilmez, hiç bir muâhid katl olunmaz.

أَمَرَنِى رَبِّى أَنْ لَا أَظْلِمَ مُعَاهَدًا وَلَا غَيْرَهُ.

-“Ne muâhide, ne başkasına zulmetmemeyi Rabbim bana emretti.”[205]

-“Bir muâhidi öldüren cenneti görmek değil, kokusunu bile istişmâm edemez. Hâlbuki onun kokusu kırk senelik yoldan duyulmaya başlar.”

-“Haksız yere bir muâhidi öldüren kimseye Allah cenneti haram kılar. Bir adam bir kimseyi taht-ı emniyyetine alır da sonra onu öldürürse –maktûl kâfir bile olsa– ben kâtilden berîyim.”

Bunun içindir ki Müslümanlar ahdinde sebât, azminde ihlâs göstermek

husûsunda hareketleri emsâl sırasına geçmiş adamlardır.

Müslümanların Muhâriblerine Karşı Olan Vecîbeleri

Ma'lûmdur ki İslâm'da sulh seyyidü'l-ahkâmdır. Sulh asıl, harp ârızdır: Bir hukûkun müdâfaa ve muhâfazası için meşrû kılınmıştır. Tarih ile müeyyed hakâik-i sâbitedendir ki Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz Mekke-i Mükerreme'de tek başına olmak üzere halkı İslâm'a dâvete başladı. Evvelâ kendilerine ufak bir cemiyyet tâbî oldu ki, bunlar da kadınlarla çocuklardan, bir de ihtiyarlardan ibâret idi. Bu zavallılar ise o kadar ağır işkencelerle ta'zîb edildi ki ölümü, irtidâddan daha kolay görmeyenlerden başkası için tahammül etmek kabil değildir.

Daha sonra kabâil-i Arap toplanıp Müslümanların büsbütün mahvına yürümek istedikleri zaman Cenâb-ı Hak bunlara nefislerini müdafaa etmelerine müsaade ettiği gibi; sebât gösterdikleri takdirde; kendilerini nusretle, feth-i mübîne mazhariyetle kâmyâb edeceğini de va'd buyurdu.[206] Ve harp de bu suretle başladı. İşte bunun üzerine Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz teşkîl eylemiş oldukları hizb-i kalîl ile hasmın hücûmunu kemâl-i sekînetle karşılıyor, zaferin âkıbet kendilerine döneceğinden mutmain bulunuyordu. Nihâyet gâlibiyyet tamâmiyle İslâmlara geçtiği halde vaktiyle kendilerine gûnâ gûn mezâlimi revâ gören, felâketin her nev'ini tattıran hasımlarına karşı aslâ intikam sevdasına kapılmamışlar, daha doğrusu Cenâb-ı Hak tarafından bu yolda emir almışlardır. Binaenaleyh Müslümanlar:

1. Muhâriblere karşı dâire-i adâletten çıkmamakla mükelleftir.
2. Düşmanlarına söğmek, onları tel'in etmek Müslümanlarca i'tidâ nev'inden sayıldığı cihetle bundan da men' olunmuşlardır.[207] Vakâ-i târîhiyyedendir ki müşrikler Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz'in amcası Hamza'yı öldürüp ciğerini çıkardıkları, na'ş-i mübârekini teşhîr ettikleri zaman Peygamberimiz tasavvurların fevkinde mahzûn olmuş, hüngür hüngür ağlayarak onlara bedduâ etmişlerdi. Bunun üzerine ﴿لَيْسَ لَكَ﴾[208] âyet-i kerîmesi nâzil oldu. Resûl-i Ekrem bedduâdan vazgeçti. Fakat muzaffer olduğu takdirde Hamza'ya yapılan muâmelenin aynını onlardan kırk tanesine tatbik edeceğini söyledi. İşte ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ﴾[209] âyet-i kerîmesi de bunun üzerine nâzil oldu; düşmanın yaptığı zulüm ve işkenceye karşı sabr ile muâmelenin hayır olacağı, şâyed cezâ yapmak ister ise misli ile muâkabe etmesi lâzım geldiğini Resûl-i Ekrem Efendimize bildirdi.

İşte bu güne gelinceye kadar Müslümanlar Kur'ân'ın bu yoldaki ta'lîmâtına riâyet etmişler, düşmanların insâniyyeti lekedâr eden her türlü vahşiyyâne, câniyâne hareketlerine karşı misli ile mukâbeleden sarf-ı nazar eylemişlerdir.

3. Userâ-yi harbe karşı riâyetle, hürmetle mukâbele etmek. Cenâb-ı Peygamber Efendimiz dâimâ bu yolda emir buyururlardı. Ashâb-ı kirâm, emr-i nebeviyyeye imtisâlen esirlerine o derece de ikrâm ederlerdi ki ekmeklerini onlara verip kendilerinin hurma ile yaşadıkları olurdu.[210]

Elyevm Müslümanların kendi düşmanlarından aldıkları esirlere yaptıkları muâmele de bundan başka bir şey değildir. Düşman, İslâm'dan aldığı esirlere her türlü muâmele-yi vahşiyâneden çekinmez iken Müslümanlar yine insanca muâmele etmiş, Peygamber'in tavsiyesi dâiresinde hareket etmişlerdir.

4. Çocuklara; fikren, kavlen ve amelen harbe iştirak edecek vaziyette olmayanlara, kadınlara, ruhbâna fenâ muâmele yapmamak.

Artık kendilerini âlem-i insâniyyetin mühlik-i vebâsı derekesine indirerek katl-i nüfûs, tahrîb-i bilâd, gasb-ı hürriyet gibi dehşetlerde alabildiklerine ileri gidenlerin hareketi ile İslâm'ın adaleti arasındaki farkı muhterem okuyucularım takdîr buyururlar.

Öyle görüyoruz ki beşeriyetten harbin kalkacağı yoktur. Binaenaleyh harbde muzaffer çıkmak için ne lâzım ise daha sulh zamanından ona tevessül etmek her Müslümanın vecâib-i asliyyesindendir. Müslüman hâlin iktizâsına, düşmanın kuvvetine göre harp için, harbde muzaffer olmak için çalışacaktır. Bu, onun üzerine farzdır. Bunu yapmazsa ferâiz-i İlâhiyyenin en mühimmini terketmiş ve Allah'ına âsî olmuş sayılır.

Maamafih harbin külliyyen kaldırılması, bütün âlem-i insâniyyede müebbed bir sulh te'sîs edilmesi için teşekkül eden cemiyyetler –eğer hakîkaten bu niyetteler ise– bu azîm teşebbüsün hayyiz-i husûle gelmesine çalışsınlar. Müslümanlık onların bu mesâîsine nazar-ı istihfâf ile bakmak şöyle dursun, bilâkis, onları teşci' eder, nihâyet –hüsn-i niyyete müstenid olmak şartı ile– bu emel tahakkuk edecek olursa her Müslüman,

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ ... ۝ [211]

Âyet-i kerîmesini okuyarak dest-i musâfâtını uzatmakta asla tereddüd etmez.

---

[196] *Müsned*. Ahmed b. Hanbel, 3/43.

[197] "Müslümanların derdini kendine dert etmiyenler Müslüman değildir." "Birbirinin kederi ile mükedder, elemi ile müteellim olmak mü'min üzerine sâbit bir vecibe, bir haktır." [Hâkim, *Müstedrek,* 4/352]

[198] Haşr sûresi, âyet, 9.

[199] Nûr sûresi, âyet, 22.

[200] Hucurât sûresi, âyet, 10.

[201] *Muslim*, Bir, 66.

[202] *Buhârî*, Mezâlim, 18.

[203] Kehf sûresi, âyet, 29.

[204] Mümtehine sûresi, âyet, 8, 9.

[205] Hâkim, *Müstedrek,* 2/678.

[206] Hac sûresi, âyet, 39, 40.

[207] Nahl sûresi, âyet, 126.

[208] Âl-i İmrân sûresi, âyet, 128.

[209] Nahl sûresi, âyet, 126.

[210] إِسْتَوْصُوا بِالْأَسَارَى خَيْرًا [Hâkim, *Müstedrek,* 1/250]

[211] Enfâl sûresi, âyet, 61.

YİRMİ İKİNCİ DERS:
VEZÂİF-İ DÎNİYYE VEYAHUT VEZÂİF-İ MA'RİFET VE UBÛDİYYET

Evvelce söylediğim vechile Müslümanlık; bilcümle hukûk ve vezâifimizi en mükemmel bir surette ta'yîn ve tesbît etmişdir. Biz bu itibar ile bütün onlara vezâif-i dîniyye nâmı verebiliriz. Ve veriyoruz. Bununla beraber vezâifi maddelerine göre taksim ederek bir isim vermek îcâbedince "vezâif-i dîniyye"yi Hâlık'a karşı olan vazifelerimize tahsîs etmemiz îcâbeder, işte bu itibar ile dir ki "vezâif-i dîniyye" ta'bîrinden en evvel hatırımıza gelen budur; yâni ma'rifet ve ubûdiyyetdir.

Hâlık'a karşı olan vazifemiz ikidir: Vezâif-i ma'rifet, vezâif-i ubûdiyyet. Şübhe yok ki, insan sâhib-i teemmüldür. Kendisini ve kendini muhît olan kâinâtı düşünebilecek; kendi varlığı üzerinde te'sîrini gösteren nâmütenâhî kudret ve kuvveti bu teemmül iânesiyle idrâk edecek bir fıtrattadır. Evet, insan öyle bir fıtratta yaratılmıştır ki; kudret-i bâliğâ-i samedâniyyeyi izhâr eden asğar-ı nâmütenâhî ve a'zam-ı nâmütenâhîyi havârik huzurunda mütehassis olmamak, bu kudret sâhibini arayıp bulmamak bir insan için kâbil değildir. Onun mevhûbât-ı fıtriyyesi buna müsait olamaz. Binaenaleyh her insan için gözünün önüne açılmış bulunan kitab-ı kâinâta nazar-ı im'ân ile bakarak onun sâhibini aramak ve bulmak bir vazifedir. Çünkü hâlik-ı kâinât, insanı kendisini ma'rifet için muhtaç olduğu echize ile techîz eylemiş, insana en büyük vesîleler bahşeylemişdir. Evet insan kendi teemmül ve aklı ile Hâlikını, kendi üzerinde hâkim olan kudreti bulmak fıtratındadır. Aklını bu cihete sarfetmemesi şüphe yok ki, hasâis-i mevhûbesini mâ vuzia lehine sarfetmemek ve binaenaleyh vazifesini îfâ eylememektir. Bunun içindir ki Hâlikını ma'rifet ve ona arz-ı ubûdiyyet her insan için dinî bir vazifedir.[212] Şimdi bunu biraz îzâh edelim:

Bir an için fikrimiz, hatıramız bütün harekât ve sekenâtımız üzerinde te'sîrât-ı hâkimesi müsellem olan ananât'dan tecrîd-i nefs edelim; yaşadığımız muhidde, rüknü bulunduğumuz aileye, efrâdından birini teşkîl ettiğimiz cemiyyete âid müessirât-ı muhtelifenin bıraktığı izleri safha-i hâtırâtımızdan silelim. Vücûd ve onun sahâ-i bedâyiinde tecellîsâz olan kâinât ve mahlûkâta müteallik bildiklerimizi unutalım ve kendimizi o an-ı tefekkürde yaratılmış farzedelim. Sonra âlem-i vücûde; meşâir-i zâhire ve ihtisâsât-ı bâtınamızın havza-i ittilâımıza îsâl etdiği şeylerden başka bir şey bilmeyen bir ferd nazarı ile bakalım. Bu temâşâya âlem-i kevnî her taraftan sarmış olan mâ-i kubbeden başlayarak dâmen-i ihtişâmı müdnigâh edeceği her ciheti kaplamış olan fezâya geçelim. Bu cüst-i cû-yi âfâktan sonra bir de nazar-ı i'tibârımızı kendi mevcûdiyetimize imâle edelim. Bu cevelân-ı serîaden kalbimizde his edeceğimiz teessür acaba ne olacaktır? Hiç şüphe yok ki, kâinâtın azâmet ve imtidâd-ı bî payânına ve onun yanında şahsımızın küçüldükçe küçülen cism-i bî nişânına âid göreceğimiz manzara kalbimizi lerze-i havf ve dehşetle dolduracaktır. Evet bâlâ-yi serimizde o nâmütenâhîliği görerek akıl ve idrâkimiz gözümüzün görebildiği noktada vakfegîr-i acz ve hayret olacak, fikrimiz her taraftan muhît cevelânını sarmış olan bu meçhûl hâilin azîmet hıred-i fersâsından hissettiği dehşet ve mehabetle lerzân ve perîşân bir halde geri dönecektir.

Şüphe yok ki bu tasvir ettiğimiz derecedeki insanın mefkûresi fıtratındaki istikşâf-ı mestûrâneye meyil ve muhabbet sevki ile bu emr-i muazzamın samîm-i rûhuna nüfûz etmek isteyecekse de bu dehşetengiz nâmütenâhîlik içinde şahsının

nasîb, kudret ve mevcûdiyyeti hiçlikten ibâret olduğunu idrakten mütevellid velh u hayretle kuvvet ve cesâreti kırılarak revâbıt-i azm himmeti gevşeyecek, belki de azamet-i kâinât muvâcehesinde hissedeceği fart-ı haşiyyet ve mehâbet te'sîri ile his ve şuurundan tecerrüd edecektir.

Bir etrafına, bir de önüne ardına bakıb kendini hayâl-i nesîhine sığmayan, vâhîmesinin sahâ-i vesîa-i istîâbı dar gelen bir fezâ ile muhât olduğunu görerek bu nâmütenâhîlik içinde cisminin kaplayabileceği kadar bir mevki işgal etmek mecbûriyyet-i elîmesini hissedecek, şâhidi olduğu bu sükûn-ı mutlakın rûhuna ilkâ ettiği his huşu' ve tezellül ile bayılmak derecelerine gelecektir.

O, varlığından geçmiş, hissiyyât-ı hodgâmânesinden tamamiyle tecerrüd etmiş bir hâlde iken gece olur, sath-ı eflâkin siyah ve muzlim bir renkle boyandığı, sahasından yer yer yıldızların parladığını, kubbe-i semânın o murassa hey'eti ile bir şekl-i dilferîb aldığını görür. Gündüzün manzara-i vüs'at-i ihtişâmına inzimâm eden gecenin vaz-ı mehîb ve pür vekârı-ı fikrini bütün bütün hayretlere düşürür ve nihâyet kendinin bir deryâ-yi mechûlât ve esrâr ortasında bulunduğunu anlayarak şunu itirafa mecbur olur. "Bu gördüklerinin hiç biri ilticâ edilecek bir varlık değildir. Onların hepsi de kendisi gibi acz-i mutlak içinde pûyândırlar. Sâhil-i selâmeti bulmak için yapabileceği şey fikren ne kadar âciz ve zayıf, şahsen ne derece zâr u zebûn olduğunu düşünerek sığınacak, necât ve selâmeti te'mîn edecek bir melce ve melâze, kuvvet ve kudretinden bir şemme, feyiz ve rahmetinden bir reşhâ bahş edecek bir kâdir-i rahîme ihtiyâc-ı mutlak."

İşte fikr-i tedeyyünün mebdei, akîdenin, hâlik-i kâinâtı araştırmanın tabiî olduğu kadar kâhir ve mücbir sâiki bu gibi saf ve samimî tefekkürlerdir. İnsan bu isti'dât ile meftûr olduğu içindir ki ma'rifet-i İlâhiyye her insan için bir vazifedir. Ve yine bunun içindir ki insan nazar-i taharrîsini a'sâr-ı sâlife-i insâniyetten hangisine doğru ircâ ederse etsin, dinî olmayan meâbid-i İlâhiyyeden, ibâdet ve tâattan hâlî bulunan bir millete, bir memlekete tesadüf edemiyor. Herkesin bir ilâh peşinden koştuğunu ve bir ma'bede intisâb ettiğini görüyoruz.

"Bu latîf ve mutantan tasvîr, insanın bilgiden bütün bînasîb olduğu zamanki haline tevâfuk etse de neşve-i ilim ve irfân ile sermest olduğunu, bütün ma'lûlât, illetleri büyük bir kudret ve dehâ ile kavradığı, ensâl-i mütekaddimenin rü'yâda bile görmedikleri, hatırlarından bile geçirmedikleri serâire nüfûz ettiğini iddiâ edip durduğu bu günkü hâl-i tekemmülüne kabîl-i tatbîk değildir." gibi bir i'tirâza karşı şu cevâbı verebiliriz: Fikir ve hayalini evvelce de bahsettiğimiz ananât ve i'tikâdât-ı mevrûseden, erbâb-ı ilhâda ait okuduğun kitabların fıtrat-ı selâmen üzerine çökerttiği o kesîf zulûm-ı şek ve tereddüdden tecrîd et de ilim namına kendi sermayesi ve ictihâdın olarak nen varsa onunla bahsettiğimiz istibsâr-ı kâinât mevkiinde dur! Tedkîk ve temaşasını her taraftan ihâta etmiş olan fezâdan başla ve onun imtidâd-ı bînihâyesini yâni had ve payânı olmadığını, yıldızların, seyyârât-ı zevât-ı zenâibin teşkil ettikleri avâlim-i lâ yuhsâ ile meşhûn bulunduğunu, üzerinde bulunduğun arzın bu ecrâm-ı cesîmeye nisbetle zerre mesâbesinde olduğunu isbât eden nazariyyât-ı riyâziyyeyi fikren de istihzâr et. Sonra da Kepler, Kopernik, Herşel, Flamaryan gibi zevatın âsârında tesâdüf ettiğin da'vaları, arzın şems etrafında müteharrik bir seyyâre olduğunu, şekil ve kutrunu, saniyede kat'etmiş olduğu mesâfeyi kürre-i arza nisbetle şemsin

cesâmetini, arza olan mesâfesini, bu müdhiş cesâmeti ile beraber fezâda seyr ve seyâhat eden diğer şemslerin hiçbirine yaklaşmamakta olduğunu derhatır et. Kürre-i arzdan bir milyon 400 bin defa daha cesîm olan şemsin ziyâsı bize 8 dakika 18 saniyede vâsıl olduğu halde ziyâsını bize kadar îsâl edebilmek için 22 seneye arz-ı iftikâr eden yıldızların hacmi, ne olmak lâzım geldiğini düşünmeyi de unutma!

Hele zıyâları ân-ı tekevvünlerinden bu güne kadar, yâni milyonlarca senelerden beri a'mâk-ı fezâyı yarıp gelmekte olduğu halde henüz bize vasıl olamamış yıldızların da mevcûd olduklarını şöyle bir düşün! Bunların derece-i azâmet ve cesâmetlerini şöyle bir tahayyül insanın kalbini müdhîş bir hiss-i dehşet ve muhabbetle çarptıracak, akıl ve muhakemesini hayrette bırakacak bir mahiyette değil mi?

Avâlim-i ulviyyeye nisbetle hâl böyle. Şimdi bir de cemâdâd, nebâtât ve hayvânâttan müteşekkil ekâlîm-i tabîâta geçerseniz, bunların tedkîk-i serâirine kalkışırsanız önünüze açılacak saha-i hüküm ve bedâyi-i dehâ az hayret ve dehşetle iktihâm edilecek bir saha değildir. Acâib-i nebâta ufak bir mukayese olmak üzere parmaklarımızın arasında hemen hemen mevcûdiyyetini hissetmeyeceğimiz bir misal ittihaz edelim: Görüyoruz ki bu derece nâçîz bir vücûd, toprağa atıldıktan bir kaç sene sonra kalın bir gövdesi ile, bir kaç metre mesafeye uzanmış dalbudağı ile, nev'ine mahsûs taâm ve levni hâiz meyve yaprağı ile, uzun mesâfelerden şâmeyi ta'tîr eden râyihası ile bir devha-i muallâ şeklini alıyor.

Buradan hayvânât iklimine geçelim: Acâibine mücelledât kâfî gelmeyecek derecede muhtelif hacim ve suretleri, şekil ve tabiatları, hasse ve grîzeleri ile o âlemi teşkil eden mevcûdâtı hatırlarımızdan geçirmekle beraber bir de bütün bu suver-i bedîanın mâye-i teşekkülü olan maddenin bizce mahiyeti kat'an mechûl bulunduğunu düşünelim, hiç şüphe yok ki azâmet-i kâinâtın bu tecelliyât-ı mehîbesi karşısında bütün mevcudîyetimizin zaaf ve aczdan ibâret olduğunu, tabiatımızın ne derece veh-i âlûd, şahsımızın ne kadar nâçîz olduğunu vücûdumuzun her zerresi duyûb anlayacak, kalblerimiz şu vücûd-ı müdhîşi ibda' etmiş olan kuvve-i uzmâ'yı itiraf etmekle iktifâ etmeyip onun önünde sevk-i fıtratla secde edecektir. Ve işte o zaman esrâr-ı kevne nüfûzumuz ziyâdeleşdikce cehlimizi, za'fımızı ve bir destegîre ihtiyâcımızı ihsâs ve takdîrimiz ziyâdeleşecektir:

... إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا ... ۝ [213]

Hülâsâ, görülüyor ki insan ne hâlde bulunursa bulunsun, ister hiç bir şey bilmez cahil, ister bir şeyler bilir âlim olsun, vicdanını ananât ve i'tikâdât-ı mevrûse te'sîrâtından tecrîd ettiğinden, yaşadığı muhîte, mensûb olduğu mezhebe karşı olan revâbıt-ı hissiyyâtı zihninden sildikten sonra bir âlem-i kevnî, bir de nefs-i nazar-ı im'ân ve fikreti önüne getirirse bir sevk-i tabiî ile –bir vahy-i ilhâm ile bir ilm-i zarûrî ile– Hâlikını ma'rifet ve onun azâmet ve kibriyâsı önünde secdelere kapanmak hususunda meslûbu'l-ihtiyâr kalır. O'nun künh-i mahiyetini fikir ve hayaline sığdıramaması bu meyelân-ı fıtriyyeye mâni olamaz.

İşte insanın mâye-i hilkatine tevdi' olunarak üzeri hâlik ve hakîm tarafından hâtem-i kudretle mühürlenen "Dîn-i fıtrî" de budur. Fıtraten böyle bir feyz-i kudsîye mâlik olduğunun neticesidir ki insan hâlıkını ma'rifet ve ona ubûdiyetle mükellefdir. Hiçbir mürşid olmasa da insan, aklı ve vicdânı ile Hâlıkını bulmak ve arz-ı ubûdiyyet etmek vazifeleri ile muvazzaftır. Maamafih yalnız aklının ve vicdanının nuru ile sâhil-i selâmeti bulamayacak veyahut güç ve geç bulacak olan insanlara Cenâb-ı Hak lütf-i mahsûsu ile yine kendi içlerinden birini göndermiş ve onun kalbini vahy ve ilhâmı ile tenvîr ederek en gizli hakîkatlere varıncaya kadar ona göstermiş ve onu beşeriyyeti irşâda me'mûr eylemiştir. Binaenaleyh kâinâta nazar-ı im'ân ile bakmak ve enbiyânın Cenâb-ı Allah hakkında söylediklerini muhâkeme ederek Vâcib Teâlâ Hazretlerinin birliğini tasdîk etmek bizim için birinci vazifedir.

Evet bir Müslüman her şeyden evvel i'tikâd eder ki: "Kâinât mahlûktur ve ancak tek bir hâlıkın eser-i sun'udur. Mevcûdât-ı nâmütenâhiyenin tek bir hâlık-ı azîmi, bir sâni-i hakîmi vardır. O hâlıkın irâdesi bütün kâinâtta kânûn-i mutlakdır. Hiç bir hususta ne zâtında, ne sıfatında, ne ef'âlinde şerîk ve şebîhi yokdur. Hakîkât-i İlâhiyyesini idrakten beşer kat'iyyen âcizdir. Her şey, her kudret ve kuvvet binnetîce onun meşiyyet ve irâdesine tâbi'dir. Her şey ondan sudûr eder ve yine ona rücû eder. Ezelîdir, ebedîdir. İbâdet de yalnız ona olur. O Hâlık her şeyi bir sebebe rabt etmiş, her şeyin husûlü için bir kanun ta'yîn eylemişdir. Onun kanunları lâ yeteğayyerdir, tahavvül ve tebeddül etmez, insanların dünyevî ve uhrevî mes'ûd olabilmeleri mutlaka onun ta'yîn eylemiş olduğu kanunlara tevfîk-i hareket etmelerine mütevakkıfdır."

Ma'rifet-i İlâhiyyeden sonra "vazife-i ubûdiyyet" gelir. Yalnız ma'rifet değil, ubûdiyyet de vazifemizdir. Çünkü, bir insan iyiliklerini gördüğü, nîmetleri ile perverde olduğu kimselere karşı kendisinde dâimâ bir hiss-i hürmet ve ta'zîm duyar. Onlara karşı kalben büyük minnetdârlık hisseder. Onlarla oturup konuşur iken de pek edîbâne, âdetâ mütezellilâne denilecek bir tavr-ı mahviyyet alır. Bu hâl insanlar için tabiî ve cibillî bir keyfiyetdir.

Mademki böyledir; şu hâlde Cenâb-ı Allah'a ibâdet etmek de aklî ve vicdânî bir vazifedir. Akıl ve vicdan bu yolda hükmeder. Çünkü her insan doğması ile beraber Cenâb-ı Hak tarafından birtakım nîmetlere mazhar oluyor. Kendisine hilkati ile bahş edilmiş birtakım niam-ı celîle olduğu gibi, tâ sulb-i pederden, rahm-i mâderden başlayarak vazifeperver birtakım insanların kesb ameli ile isticlâb olunmuş birçok ni'metler de vardır, insanın irâde ve ihtiyâr sâhibi zî şuûr bir mahlûk olarak yaratılmış olması da bu ni'metlerden biridir. Şübhe yok ki Rabbi'l-âlemînin eser-i lütûf ve inâyeti olan bu kadar nimetlere karşı şükretmek bir vecîbedir. İşte bu nimetlerin mebdi-i evveli olan Cenâb-ı Allah'a hamd ve şükrünün ihlâs ile edâsı İslâm'da "ibâdet" denilen ilk vazifedir. Şu halde mün'im-i hakîkî olan Allahu Teâlâ Hazretleri'ne arz-ı hamd ve şükreylemek, kalp ve vicdanımızla kendisine ihlâs ile bir minnet, bir aşk ve muhabbet duymak ve bunu lisânımız ve fiilimiz ile de izhâr etmek; verdiği nimetleri verdiği hikmet ve maslahata tevfîkan isti'mâle çalışmak bizim için bir borçdur. Bu borcu edâ ettiğimiz için başka istifâde vaadetsin etmesin, bu vazifeyi yaptığımız için, hâlde ve istikbâlde hiçbir istifâde vâdetmemiş bile olsa yine niam-ı mâziyeden (Hayatta

bulunduğumuz âna kadar vermiş olduğu nimetlerden) dolayı bunu bir vazife olarak yapmamız lâzımdır. İşte bunun içindir ki, ma'rifet-i İlâhiyye insan için nasıl bir vazife-i dîniyye ise, "ibâdet" de bir vazife-i dîniyyedir.

Akıl ve vicdânımız bu vazifeyi âmir olduğu gibi, Peygamber-i Zîşân Efendimiz'in taraf-ı sübhânîden bizlere tebliğ buyurdukları ahkâm-ı şer'iyye de bunu âmirdir. Bir Müslüman Peygamber-i Zîşânının getirmiş olduğu evâmîr ve nevâhîye tamamiyle riâyetkâr olursa bilcümle vezâif-i dîniyye ve insâniyyesini îfâ etmiş ve seâdet-i dünyeviyye ve sermediyyeye nâil olmuşdur.

HÂTİME

"Ahlâk Dersleri"nin gayesi; asr-ı hâzır hukemâsının aramakta oldukları gâye-i kemâlin ancak Dîn-i İslâm olduğunu; ahlâk ile dinin, bilhassa Dîn-i İslâm'ın, ayrı ayrı şeyler olmadığını, ahlâkiyyûn tarafından ortaya atılan en sâlim nazariyyât ve desâtîr-i ahlâkiyyenin Müslümanlıkda olduğunu isbât etmektir. Dersler başından nihâyete kadar dikkatle takibedilirse asr-ı hâzır medeniyetteki kavânînin diyânet-i İslâmiyye'deki usûle nisbetle güneşin yanında bir lem'a, denizin önünde bir damla mesâbesinde kalacağı vâzıhan ma'lûm olur. Şunu da itiraf ederiz ki bu bâbda bizim söylediklerimiz de İslâm'ın desâtîr-i ahlâkiyye ve ictimâiyyesine nisbetle denizden bir katradır. Ahlâk ve desâtîr-i İslâmiyye'yi tafsile ne bu eserin hacmi, ne de bizim vaktimiz müsâiddir. Zâten "Hangi belîğ nâtıkaperdâz vardır ki, İslâm'ın azameti, İslâm'ın ulviyyeti hakkında söze başlasın da nihâyet acz-i ta'mından dolayı mecbûr-i şikâyet olmasın; havsala-i beyâna inmek derecelerinden pek müteâlî olan bu makâm-ı ulvî'nin hakkını vermekteki noksân-ı zâhirîni görmeyen, hangi büyük hakîm vardır ki bu dîn-i kavînin gözleri kamaştıran bedâyiini tasvîre kalkışsın da kendini bu bahs-i bîkirân râcil görmesin?"

Kur'ân-ı Hakîm hem ezelî hem ebedî olan bu lâhûtî kavânînin serâir-i ahkâmını anlamaya, anlatmaya zaferyâb olabilmek için insanda ne âlî bir karîha, ne vâsi' bir irfân, ne azîm bir ıtla' bulunmak lâzımdır. O kavânînin ki üzerindedirler, asırlar durmayıp geçiyor da o yine olduğu gibi duruyor, ihtiyarlamak bilmiyor; yaşlandıkça tarâvet-i nevcivânisi artıyor. Zaman bir taraftan onun dûş-ı nâzenînine libâs-ı teceddüd giydiriyor. Asırdan asıra, nesilden nesile bir yâdigâr-ı muhalled olarak kalıyor. Azâmet-i şânını da Cenâb-ı Hak kimlerin basîretini nûr-ı irfânla tenvîr etmiş, kimlerin âsumân-ı fikrinde hakîkat güneşleri tulu' ettirmiş

ise ancak onlar takdîr edebilir.

İlmi kendimize nasîr, aklı zahîr ittihâz ederek tamâm-ı hürriyet ile kemâl-i istiklâl ile söyleriz ki İslâm; insanların mahzâ oraya varmak için yaratıldığı, fıtrat-ı beşer hasîse-i taharrîye mahzâ o noktayı bulmak için mazhar olduğu derece-i ulyâ-yi kemâldir. Daha doğrusu İslâm; insâniyetin o gâye-i âmâlidir ki beşer kendisi için aksâ-i emânı, tekemmülü için müntehâ-i merâtib olmak üzere hep onu aramakla, hep onu araşdırmakla meşguldür. İşte insâniyeti lâ yenkati' tavırdan tavıra girer; devirden devire intikâl eder. Hep o Sa'bu'l-menâl olan gâibini bulmak için uğraşır durur. Bir kerre de onu bulsa artık bütün arzularına vedâ ederek samimî bir huzûr-ı kalb içinde ebediyyen yaşayacak.

Evet İslâm; hukemânın kendi akılları ile arayıb da varamadan helâk oldukları, ulemânın mâhiyyetini idrâk edemeden pâymâl-i fenâ olup gittikleri o "gâye-i kemâl"dir.

İslâm; o kânûn-i akvâm, o nizâm-ı a'zamdır ki; hayât-ı fânîye ve sermediyyedeki seâdetlerini te'mîn etmesi, her iki âlemdeki hallerinin medâr-ı salâhı olması için beşere Cenâb-ı Hak tarafından ihsân buyurulmuşdur. Hem de edyânın hâtimesi, zamanında efser-i seâdeti olmak üzere akl-ı insânînin devre-i müntehâ-i nemâya resîde olduğu bir vakitte ihsân buyurulmuşdur; tâ ki insanlar arasında hak ile nâtık, adl ile hâkim bir hüccet-i İlâhiyye olsun, bize şahrâh-ı Hudâyı alenen göstersin de iyi ve kötüyü temyîz çağında bulunan insan için artık o sohbet-i kâtıayı terk etmeye sebeb bulunmasın; ibtâline kudret tasavvur olunamasın.

Tecârîbin delâletiyle teeyyüd etmiş hiçbir kâide; havâssın, kuvâ-i müdrikenin şehâdetiyle teessüs eylemiş hiç bir nazariye yokdur ki insâniyyetin terakkîsinde, binâ-i medeniyyetin tahkîm ve tezyîninde eseri görülsün de sonra o kâide, yahut o nazariye âyât-ı Kur'âniyye'den, ehâdîs-i nebeviyyeden birinin aksi savtı olmasın. Nasıl ki bu derslerde bilmünasebe derc edilen birçok âyât ve ehâdîs de bunu isbâta kâfîdir.

Şu mülâhazalara istinâden diyebiliriz ki medeniyyet-i hakîkiyyenin rûhu İslâm'dır. En sağlam desâtîr-i ahlâkiyye ve ictimâiyye ancak İslâm'ın kanunlarıdır. Hakîkî medeniyyet ancak Müslümanlıkla, yâhud o dîn-i mübînin bazı nusûsiyle kâimdir. Hangi tarîk ile olursa olsun kuvvet-i İslâm'ı yıkmak mümkün değildir. Zira onu yıkmakla medeniyyet-i fâzıla-i insâniyyeyi, rûhun terakkiyât-ı ma'neviyyesini yıkmak meydandaki ilmi, ameli bu kadar nusûsu ve desâtîri mahvetmek, insanları ilk edvâr-ı vahşet ve cehâlete ircâ' eylemek arasında hiç fark yokdur. Bu ise bütün kâinâtın el ele verdikleri halde bile başa çıkaramayacakları bir işdir. Bunu Kur'ân-ı Hakîm ne beliğ bir ifâde ile bildirmiştir.

يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَاْبَى اللّٰهُ اِلَّا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ [214]

Bize ne yazık ki nazariyyât-ı felsefiyye pâyesi verilen bir yığın dışı yaldızlı efkâr-ı beşeriyyeye kapılıyoruz da efkâr ile "yani başımızda dururken üzerine perde-i sıyân indirmek istediğimiz" âyât-ı hikmeti mukâyese etmiyoruz!

Yâ Rab dinlerindeki hikem ve esrârı görmeyen, ondaki bedâyii teemmül etmeyen Müslümanlara sermedî dîninin, ebedî kanununun hakâyıkını idrâk için bitmez tükenmez azîm ver!..

فَبَشِّرْ عِبَادِ ۝ اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ ۝ *[215]*

---

[212] On altıncı derse müracaat.
[213] Fâtır sûresi, âyet, 28.
[214] Tevbe sûresi, âyet, 32
[215] Zümer sûresi, âyet, 17-18.